

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**ESKİ UYGURLARIN YERLEŞİK YAŞAM
KÜLTÜRÜYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞININ
TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ**

BUHELİQİ WEİLİ

15725001

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. A. MELEK ÖZYETGİN

İSTANBUL

2021

**T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

DOKTORA TEZİ

**ESKİ UYGURLARIN YERLEŞİK YAŞAM
KÜLTÜRÜYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞININ
TARİHÎ-KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ**

BUHELİQİ WEİLİ

15725001

ORCID NO: 0000-0002-1207-9217

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. A. MELEK ÖZYETGİN

İSTANBUL

2021

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI

DOKTORA TEZİ






ESKİ UYGURLARIN YERLEŞİK YAŞAM
KÜLTÜRÜYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞININ
TARİHİ-KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

BUHELİQİ WEİLİ
15725001

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 06.01.2021

Tezin Savunulduğu Tarih: 26.02.2021

Tez Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Başarılı Bulunmuştur.

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. A.Melek Özyetgin	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Zuhâl Ölmez	
	: Prof. Dr. Aynur Koçak	
	: Doç. Dr. Murat Elmalı	
	: Doç. Dr. Mayrambek OROZOBAYEV	

İSTANBUL

ŞUBAT 2021



ÖZ

ESKİ UYGURLARIN YERLEŞİK YAŞAM KÜLTÜRÜYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞININ TARİHÎ-KARŞILAŞTIRMALI İNCELEMESİ

Buheliqi Weili

Ocak, 2021

Koço Uygurları, Ortaçağ Yerleşik yaşam kültürünün ilk ve önemli temsilcilerinden biri olmasıyla daha önceki Türk devletlerinden farklı bir yaşam tarzı sergilemiştir. Koço Uygurlarının şehir düzeni, ev içi yaşamı, evlerinde ve mutfağında kullandıkları araç-gereçler ve giyim kuşam, süslenmede kullandıkları eşyalarının çeşitliliği, onların yerleşik yaşam kültüründe ulaştıkları seviyeyi yansıtmaktadır.

Tez çalışmamızda, yerleşik yaşamda yüksek bir medeniyet yaratmış olan Koço Uygurlarının şehir ve yerleşim kültürü, konut, mutfak ve beslenme ile giyim kuşam ve süslenme kültürüne dair, devrin yazılı kaynakları olan Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere, Uygur Budist ve Maniheizt çevrede üretilen eserlerden derlenen söz varlığı tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş, ayrıca incelenen söz konusu dil malzemesi, ilgili dönemdeki tarihî ve arkeolojik kaynaklarla da desteklenerek Koço Uygurların maddi yaşam kültürünün zenginlikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmamızın ana malzemesini oluşturan Uygur sivil belgeleri, İslamiyet'ten önceki Türklerin sosyal, kültürel, hukukî ve iktisadi hayatını en iyi şekilde yansıtan belgelerdir. Muhtemel tarihlendirilmesi X.- XIV. yüzyıllar olarak yapılan geç Uygur devri sivil belgeleri, Uygurların yerleşik yaşam düzenine dair zengin bir söz varlığı malzemesini içermektedir. Genel Türkoloji araştırmalarında metin neşirleri yapılmış olan bu sivil belge külliyatı üzerine bugüne kadar terminolojik olarak yapılmış bütünlüklü çalışmaların sayısı sınırlıdır.

Tez çalışmamızda öncelikle Uygurların tarihi, dili, edebiyatı, iktisadi yaşamı ve dinî inançları üzerinde durulmuştur. Daha sonra Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere, söz konusu döneme ait diğer Uygur Budist, Maniheizt ve Tıp metinlerinden derlenen Uygurların şehir ve yerleşim kültürü, konut, mutfak ve beslenme, giyim kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili terimlerin tamamı kavram alanlarına göre gruplandırılarak tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve konu özellikle Çin yıllıkları, seyahatnameler ve o devre ait arkeolojik buluntulardan elde edilen bilgilerle de zenginleştirilerek ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Şehir ve Yerleşim, Konut ve Mesken, Mutfak ve Beslenme, Giyim Kuşam ve Süslenme

ABSTRACT

A HISTORICAL-COMPARATIVE VOCABULARY RESEARCH RELATED TO CULTURE OF SEDENTARY LIFE IN ANCIENT UYGHUR PEOPLE

Buheliqi Weili

January, 2021

Being one of the first and important representatives of the medieval sedentary life culture, Koço Uyghurs displayed a different lifestyle from previous Turkic states. The city design of Koço Uyghurs, domestic life, equipment that they used in their homes and kitchens, variety of clothing and makeup items are reflecting the level of their sedentary life culture.

In this study, the vocabularies which had been selected from Uyghur Buddhist, Manichaeian texts, especially Uyghur civil documents that related to city and settlement culture, housing, kitchen and cuisine, clothing, dressing and makeup culture of the Koco Uyghurs who had created high civilization in sedentary life had been researched by historical-comparative methods. In addition, the vocabularies which subject of this studies supported by historical, archaeological sources of the relevant period and richness of the material life culture of Koço Uyghurs was tried to be revealed.

Uyghur civil documents, which are main materials of our thesis, are the documents that reflecting the social, cultural, legal and economic life of the Turks before Islam in the best way. The Uyghur civil documents that belong to late Uighur Period are possibly dated back to IX. - XIV. centuries. It contains abundant source of material on the sedentary life of Uyghurs. The numbers of comprehensive terminological studies that have been made on this corpus of civil documents are limited in General Turkology studies.

In the study, first of all, the history, language, literature, economic life and religious beliefs of the Uyghurs are emphasized. Later on, all of the terms that compiled from Uyghur Buddhist, Manichaeian and Medical texts, especially Uyghur civil documents, related to the city and settlements, housing and dwelling, kitchen and nutrition, clothing, dressing and makeup culture of Uyghurs were classified according to their conceptual areas are examined by the historical-comparative method. The subject was evaluated in detail by enriching it with the information obtained especially from Chinese annuals, travel books and archaeological finds of that period.

Key Words: Uyghurs, City and Settlement, Housing and Dwelling, Kitchen and Nutrition, Clothing, Dressing and Makeups.

ÖN SÖZ

Tez çalışmamız, yerleşik yaşamda yüksek bir medeniyet yaratmış olan Koço/İdikut Uygurlarının şehir kültürünü, konut, mutfak ve beslenme ile giyim kuşam ve süslenme kültürünü, devrin yazılı kaynakları olan Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere üzere, Uygur Budist ve Maniheizt çevrede üretilen eserlerden derlenen ilgili söz varlığı üzerinden tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelemeyi amaçlamaktadır. Tezde filolojik olarak incelediğimiz söz konusu dil malzemesinden çıkan sonuçlar, ilgili dönemdeki tarihî ve arkeolojik kaynaklarla da desteklenerek Koço Uygurların maddi yaşam kültürünün zenginlikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca karşılaştırmalı bir çalışma yaptığımız tezde Koço/İdikut Uygurlarına ait bu tarihî söz varlığının bugünkü çağdaş Uygurca ve ağızları ile Özbekçedeki izleri de tespit edilerek eski ve modern Uygur sahası arasındaki ilişkiler de kurulmaya çalışılmıştır.

Yerleşik Türk kültürünün en önemli temsilcilerinden olan Koço/İdikut Uygurlarından günümüze kalan, literatürde Uygur harfli sivil (dindışı) belgeleri olarak adlandırılan külliyat dönemin tarihi, sosyal ve kültürel yaşamı için eşsiz bir değere sahip kaynaklardır. Maniheizt ve Budist Uygurlardan kalan dinî eserlerin yanında din dışı literatür olarak bugüne ulaşan resmî ve özel yazılmış mektup metinleri, sözleşme belgeleri, sağlık, fal kitapları, astronomi vb. konulardaki zengin eser birikimi İslam öncesi Türk dilinin önemli kaynaklarından birini oluşturur.

Din dışı Uygur belgeleri içinde özellikle şahıslara ait mektuplarla şahıslar arasında yapılan çeşitli konulardaki sözleşme belgelerinin ayrı bir yeri ve değeri vardır. Literatürde Uygur sivil belgeleri/hukuk belgeleri olarak bilinen bu külliyat Koço/İdikut Uygurlarından kalan ve o dönemin yaşam tarzını en iyi şekilde yansıtan yazılı belgeler olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Uygur sivil belgelerinin büyük bir kısmının tarihlendirmesi IX. ila XIV. yüzyıllar arasına yapılmaktadır. Uygur sivil belgelerinin büyük bir kısmı XIII.-XIV. yüzyıllar arasındaki Uygurların Moğol tabiyetinde olduğu Yuan döneminde yazılmıştır. Bu belgelerin büyük bir çoğunluğu Koço/Turfan bölgesinde bulunmuştur.

Uygurlara ait yukarıda zikredilen yazılı kaynaklardan tespit ettiğimiz şehir yaşamları, evleri, mutfak ve yemek kültürleri ile giyim kuşam tarzlarına dair zengin söz varlığı; Uygurların kültürel zenginliğini yansıttığı gibi, söz konusu dönemde Orta Asya'da Türklerin yerleşik yaşam kültürünün ne kadar yüksek bir seviyede olduğunu da ispat eder. Aynı söz varlığı malzemesi özellikle İslam öncesi yerleşik Türk kültürünün temsilciliğini yapan, Orta dönemde Doğu'dan Batı'ya kültürün taşıyıcılığını da üstlenen Koço/İdikut Uygurlarının Türk medeniyetine verdiği katkıları da tanıklar.

Koço/İdikut Uygurlarına dair bugüne kadar tarih, dil, edebiyat ve sanat alanlarında yerli ve yabancı birçok çalışma kaleme alınmıştır. Bununla birlikte sınırlı sayıda yazılı kaynakla tanyabildiğimiz Uygur dönemine ait sosyal ve kültürel söz varlığının tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik olarak inceleyen, Uygurların o dönemdeki yaşamına ışık tutacak tarih ve arkeolojik malzemelerle birlikte dil malzemesini yorumlanan disiplinler arası ve bütünlüklü çalışmaların son derece az

olduğunu belirtmek gerekir. Bugüne kadar Uygur sivil belgelerinin metin neşirleri büyük ölçüde tamamlanmıştır. Aynı şey Budist ve Maniheizt çevrede verilen dinî eserlerin neşirleri içinde geçerlidir. Bu metin neşirlerinin bize sunduğu eşsiz söz varlığının tümünün belirli kavram alanları dâhilinde filolojik incelemelerinin yapılması, ayrıca kültürel açıdan değerlendirilmesi hâlâ Türkolojide araştırmacıları bekleyen bir alan olarak dikkati çeker. Tez çalışmamız tüm bu hususları dikkate alarak hazırlanmış, disiplinlerarası bir yaklaşımla eski Uygur Türklerinin dilden yansıyan sosyo-kültürel hayatı değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın 1. Bölüm'ünü oluşturan Giriş kısmında, araştırmanın konusu, alanı, çalışmanın ele alınma yöntemi açıklanmış, ayrıca eserin inceleme sahasını oluşturan korpusa (eser külliyatı) yer verilmiştir. Bu bölümde özellikle incelememize temel oluşturan Uygur sivil belgeleri üzerine yurt içi ve yurt dışı Türkoloji sahasında yapılan akademik çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir.

“Tarihte Uygurları” başlığını taşıyan 2. Bölüm'de Uygurların kökeni, tarih boyunca kurdukları devletler, iktisadi yaşamları, inanç, dil ve edebiyat alanındaki üretkenlikleri gibi konular kısaca mevcut kaynaklara dayalı olarak anlatılmış, Uygur döneminin siyasi, sosyal ve kültürel yaşamı ile ilgili genel bir bilgilendirme yapılmıştır.

“Koço Uygurlarında Yerleşik Yaşam ve Şehir Kültürü” başlığı taşıyan 3. Bölüm'de Uygur yazılı kaynaklarına dayalı olarak tespit ettiğimiz yerleşim kültürü ve şehir kavramı ile ilgili söz varlığı kavram alanlarına göre gruplandırılarak tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik açıdan incelenmiş, Uygurların şehir kültürüyle ilgili konular tarihî kaynaklar ve Uygurların yaşadıkları şehirlere ait arkeolojik bulgularla da pekiştirilmiştir.

“Koço Uygurlarında Konut Kültürü” adlı 4. Bölüm'de Uygurların konut/ev kültürüne dair yazılı kaynaklardan tespit edilen söz varlığı yine tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve ilgili söz varlığı üzerinden Uygurların ev düzeni, ev içi yaşamı konusu tarihî ve arkeolojik bulgularla da desteklenerek ortaya çıkarılmıştır.

5. Bölüm'ü oluşturan “Koço Uygurlarında Mutfak ve Beslenme Kültürü” başlığı altında da Uygurların mutfakta kullandıkları eşyalar ve tükettikleri besin maddelerine dair olan söz varlığı kavram alanlarına göre tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve diğer bölümlerde de olduğu gibi dil incelemesinin sonuçları tarihî ve arkeolojik bulgularla da desteklenerek söz konusu dönemdeki Uygurların mutfak ve beslenme kültürü gözler önüne serilmiştir.

“Koço Uygurlarında Giyim Kuşam ve Süslenme Kültürü” başlığı taşıyan 6. Bölüm'de ise yerleşik hayat tarzını benimseyen Uygurlarda maddi kültürün en önemli öğelerinden olan giyim kuşamsüslenme kültürü ile ilgili sözvarlığı aynı yöntemle incelenmiştir.

Tez çalışmamızın son kısmında tezde elde edilen bulguların verildiği Sonuç kısmı ile tezde kullanılan tüm kaynakların sıralandığı Kaynakça kısmı yer alır. Son kısımda ayrıca tezde madde başı olarak incelenen terim değerindeki tüm sözcüklerin verildiği bir Dizin kısmı da bulunmaktadır. Bu kısımda özellikle terimin filolojik açıdan incelendiği yer koyu renk ile gösterilmiştir.

Orta Asya Türk medeniyetinin en önemli kaynak alanını oluşturan ve sahip oldukları muazzam kültürel birikim ile Orta Asya Türk tarihi içinde özellikli bir yeri bulunan Koço Uygurlarıyla ilgili yapılan dil ve kültür tarihi araştırmalarına katkı sağlamasını ümit ettiğim bu çalışmamda beni yönlendiren, hoşgörüsüyle destekleyen, bana anlayış gösteren, ayrıca maddi ve manevi her konuda yardımını esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e, doktora eğitim süreci boyunca bana destek sağlayan Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'na ve Vakıf Başkanı Sayın

Şerafettin Yılmaz Bey'e Őukranlarımı sunarım. Ayrıca tezin hazırlanması esnasında pekçok kaynakları edinmeme yardımları olan, ismini burada sayamayacağım birçok kişiye ayrı ayrı teŐekkür ederim.

İstanbul, Ocak, 2021

Buheliqi Weili

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	1
1.2. Konu Külliyatı (Corpus).....	4
1.3. Eser Kısaltmaları.....	17
2. TARİHTE UYGURLAR	30
2.1. Uygur Adı ve Kökeni.....	30
2.2. Uygurların Tarihine Bakış.....	31
2.2.1. Ötüken (Orhun) Uygur Devleti.....	31
2.2.2. Koço (İdikut) Uygur Devleti.....	35
2.2.3. Shazhou (Kansu) Uygur Devleti.....	38
2.2.4. Moğolların Hükümrânlığı Altında Uygurlar.....	39
2.2.5. İpek Yolunda Uygurlar.....	42
2.3. Uygurlarda İktisadi Hayat.....	44
2.3.1. Ticaret.....	44
2.3.2. Tarım ve Hayvancılık.....	46
2.3.3. Zanaat.....	51
2.4. Uygurlarda Dinî Yapı.....	53
2.4.1. Maniheizm.....	54
2.4.2. Budizm.....	56
2.4.3. Nesturi Dini.....	59
2.5. Uygurlarda Dil ve Edebiyat.....	61
3. KOÇO UYGURLARINDA YERLEŞİK YAŞAM VE ŞEHİR KÜLTÜRÜ	67
3.1. Türklerde Yerleşik Yaşam Kültürünün Gelişimi.....	67
3.2. Koço Uygurlarında Şehir ve Yerleşim Kültürü.....	70
3.3. Eski Uygurlarda Şehir ve Yerleşim Yerleri ile İlgili Söz Varlığı.....	75
3.4. Şehirlerin Yöneticileri.....	88
3.5. Uygur Şehirlerindeki Mimari Unsurlara Dair.....	93
4. KOÇO UYGURLARINDA KONUT KÜLTÜRÜ	110
4.1. Koço Uygurlarında Konut/Ev Kültürü.....	110
4.2. Eski Türkçede Konut/Ev Kültürüyle İlgili Söz Varlığı.....	116
4.3. Uygur Evlerinin Mimari Özellikleri ve Mimari Unsurlar.....	122
4.4. Ev ve Yaşam Alanlarındaki Bölümler.....	125
4.5. Ev Eşyaları.....	135
4.5.1. Mobilyalar.....	136
4.5.2. Yatak Takımları.....	142
5. KOÇO UYGURLARINDA MUTFAK VE BESLENME KÜLTÜRÜ	150
5.1. Türklerde (Uygurlar) Mutfak ve Beslenme Kültürünün Gelişimi.....	150
5.2. Uygurlarında Mutfak ve Beslenme Kültürü.....	151
5.3. Eski Uygurcada Yiyecek ve İçeceklerle Ad Olan Genel Terimler.....	158

5.4. Mutfak.....	165
5.4.1. Yiyeceklerin Hazırlanmasında Kullanılan Mutfak Aletleri.....	165
5.4.2. Pişirme Aletleri.....	172
5.4.3. Kaplar.....	175
5.4.4. Sunum Araçları.....	180
5.4.5. Saklama Gereçleri.....	196
5.5. Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler.....	208
5.5.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri.....	208
5.5.2. Yağlar.....	209
5.5.3. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri.....	211
5.5.4. Zirai Besin Maddeleri.....	213
5.5.5. Sebzeler.....	215
5.5.6. Meyveler.....	218
5.5.7. İçecekler.....	223
5.5.8. Tatlandırıcılar ve Baharatlar.....	229
5.5.9. Diğer Besin Maddeleri.....	232
6. KOÇO UYGURLARINDA GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME KÜLTÜRÜ.....	234
6.1. Türklere Giyim Kuşam Kültürünün Gelişimi.....	234
6.2. Uygurlarda Giyim Kuşam Kültürü.....	235
6.2.1. Koço Uygurlarında Süslenme Kültürü.....	242
6.2.2. Saç Şekilleri.....	245
6.3. Uygurlarda Pamuklu, İpekli Kumaş Dokumacılığı, Deri ve Yün İşlemeciliği.....	248
6.4. Dokumacılık ile İlgili Sözcük Varlığı.....	254
6.5. “Giysi” İçin Kullanılan Genel Terimler.....	259
6.6. Kumaşlar, Deriler ve Kürkler.....	265
6.6.1. Pamuklu Kumaşlar.....	265
6.6.2. Yünlü Kumaşlar.....	272
6.6.3. İpekli Kumaşlar.....	274
6.6.4. Deriler.....	294
6.6.5. Kürkler.....	297
6.7. Giyim Kuşam ve Süs Eşyalarıyla İlgili Söz Varlığı.....	298
6.7.1. Giyisi Adları.....	298
6.7.2. Giyim kuşam Yardımcıları.....	310
6.7.3. Kıymetli Taşlar.....	316
6.7.4. Takılar.....	322
6.7.5. Süslenme İle İlgili Diğer Eşyalar.....	325
7. SONUÇ.....	330
KAYNAKÇA.....	335
DİZİN.....	363
EKLER.....	366
ÖZ GEÇMİŞ.....	388

KISALTMALAR

Agb.	: Adı geçen bildiri
Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
Agt.	: Adı geçen tez
ağ.	: ağız
AOH	: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AİBÜ	: Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Akt.	: Aktaran
Alt.	: Altay Türkçesi
Alt.Gr	: Alttürkische Grammatik
AF	: Asiatische Forschungen
AoF	: Altorientalische Forschungen
Ar.	: Arapça
Az.	: Azeri Türkçesi
B	: Batı
Başk.	: Başkurtça (Başkurt Türkçesi)
BK	: Bilge Kağan Yazıtı. bk. Tekin 2014, Ölmez 2013.
bk.	: Bakınız
bs.	: baskı
byt	: beyit
c.	: cilt
CC	: Codex Cumanicus
cm	: santimetre
Çağ.	: Çağatayca (Çağatay Türkçesi)
Çağdaş.	: Çağdaş Türk Lehçeleri

Çin.	: Çince
D	: Doğu
DS	: Derleme Sözlüğü (Tarama Sözlüğü).
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Ankara Üniversitesi)
ed.	: Editor/editör
ED	: Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish
ETG	: Eski Türkçenin Grameri
EUTG	: Eski Uygur Türkçesi Grameri
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
E. Yun.	: Eski Yunanca
Fa.	: Farsça
G	: Güney
GD	: Güneydoğu
Grek.	: Grekçe
Hak.	: Hakasça
Harezm.	: Harezm Türkçesi
Haz.	: Hazırlayan(lar)
Hic.	: Hicri
JTS	: Journal of Turkish Studies
K	: Kuzey
Karahanlı.	: Karahanlı Türkçesi
Kaş.Yar.ağ.	: Kaşgar ve Yarkent Ağzı
KaTat.	: Kazan-Tatar Türkçesi
KB	: Kutadgu Bilig
Kıpçak.	: Kıpçak Türkçesi
Kırg.	: Kırgız Türkçesi
Kk.	: Karakalpak Türkçesi
Krş.	: Karşılaştırmamız
KT	: Kültegin Yazıtı (Mehmet Ölmez, Talat Tekin).
KökTü.	: Kök Türkçe
Kum.şiv.	: Kumul Şivesi
Kzk.	: Kazak Türkçesi
L	: Line (satır)

Lat.	: Latince
Lop.ağ.	: Lopnur ağzı
MÇ	: Moyun Çor (Şine-Usu) Yazıtı (Mehmet Ölmez).
Mid.Chin	: Middle Chinese
Moğ.	: Moğolca
MY	: Miren Yazıtı
Osm.	: Osmanlıca (Osmanlı Türkçesi)
OY	: Ongin Yazıtı
Özb.	: Özbek Türkçesi
Rus.	: Rusça
s.	: sayı
Sag.	: Sagay Türkçesi
Sal.	: Salarca
SDD	: Söz Derleme Dergisi
Skr.	: Sanskritçe
Soğd.	: Soğdça
Str	: Satır
SUyg.	: Sarı Uygurca
Sür.	: Süryanice
Şor.	: Şor Türkçesi
ŞU	: Şine-Usu Yazıtı (Aydın 2011).
Tac.	: Tacikçe
Tar.	: Tarançı ağzı
Tarihî	: Tarihî Türk Lehçeleri
TarY	: Taryat Yazıtı
Tat.	: Tatar Türkçesi
TDAY-B	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	: Türk Dil Kurumu
Tel.	: Teleütçe
Tes	: Tes Yazıtı
Trkm.	: Türkmen Türkçesi
TT.	: Türkiye Türkçesi
TT(ağ.)	: Türkiye Türkçesi ağızları

TTK	: Türk Tarih Kurumu
Toh.	: Toharca
TS	: Yeni Tarama Sözlüğü
Tun.	: Tunyukuk Yazıtı
Tur.Diy.	: Turfan Diyalekti
Tuv.	: Tuvaca
TuW.	: Tuvaca (Ölmez 2007).
Tü.	: Türkçe
TY	: Tunyukuk Yazıtı (Ölmez 2013, T. Tekin 1994).
UAJb	: Ural-Altaysche Jahrbücher
Uyg.	: Uygurca (Eski Uygurca)
Uyg (Bud).	: Uygurca Budist Metinleri
Uyg(Man).	: Uygurca Mani Metinleri
Uyg (Tıp).	: Uygurca Tıp Metinleri
vb	: ve benzeri, ve bunun gibi
vd.	: ve diğerleri, ve diğerleri
vs.	: ve saire
Yak.	: Yakutça
Yay.	: yayınlayan(lar)
YUyg.	: Yeni Uygur Türkçesi

İşaretler

///	: Metinde tahrip olmuş kısımları gösterir.
(...)	: Metinde tahmini sayıda noksan harfleri gösterir.
[]	: Metinde tahrip veya noksan olup tamamlanan kısımlar
< >	: Metinde kontekste uygun tamamlanan kısımlar
*	: Tespit edilememiş, tanımlanmamış şekil; tahmine dayalı şekil
>	: Bu şekle gider.
<	: Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş
~	: Değişen şekil
:	: ünlü uzunluk işareti
?	: soru işareti (kökeni şüpheli).

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Tez çalışmamızın amacı; eski Türk çağında yerleşik kültürünün en önemli temsilcilerinden olan Koço/İdikut Uygurların şehir kültürünü, konut, mutfak ve beslenme ile giyim kuşam ve süslenme kültürünü, devrin yazılı kaynakları olan Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere üzere, Uygur Budist ve Maniheist çevrede üretilen eserlerden derlenen ilgili söz varlığı üzerinden tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik açıdan incelenmesi ve söz konusu malzeme temelinde elde edilen sonuçlara göre X.-XIV. yüzyıllardaki Koço Uygurların sosyo-kültürel yaşamlarına dair özelliklerin değerlendirilmesidir.

Maniheizm ve Budizm çevresinde yerleşik hayata hızlı bir geçiş yapan Uygurların sosyal ve kültürel yaşamlarına dair en somut bilgilere ulaşmada dönemin din dışı eser külliyyatı içinde önemli bir yer tutan Uygur sivil belgeleri en önemli kaynakların başında gelmektedir.

Koço Uygurlarına ait sivil belge külliyyatı, onların sosyal ve kültürel yaşamlarıyla ilgili son derece zengin bir dil malzemesini içerir. Söz konusu belge külliyyatı İslam öncesi Türk sosyal, kültürel ve iktisadi hayatının birincil Türkçe kaynakları durumundadır. Genel Türkoloji araştırmalarında metin neşirleri yapılmış olan bu sivil belge külliyyatında bulunan özellikli söz varlığı üzerine yapılmış bütünlüklü çalışmaların sayısı sınırlıdır.

Eski Türk arkeolojisi ve tarihi ile ilgili araştırmalar sayesinde bugün eski Türklerin sosyal ve gündelik yaşamlarında kullandıkları araç-gereçler, giysiler vb. gibi maddi kültür unsurları konusunda belirli bilgilere sahip olsak da bu alanın dönemin orijinal dil malzemeleriyle de desteklenmesi ve değerlendirilmesi önemli bir gerekliliktir. Bu şekilde dilden yola çıkılarak geçmişten günümüze kadar gelen izlerin tespit edilmesi kuşkusuz Uygurlar başta olmak üzere eski Türklerin kültürel birikimlerinin ve varlıklarının bugüne uzanan sürekliliğini de delilleriyle bize sunacaktır. Uygurların yaşadıkları alanlar, yaşam tarzları, sosyal yaşamda kullandıkları araç-gereçler, giyim kuşamları ve yeme-içme alışkanlıkları, gibi

konularda yaşadıkları bölgeyi ziyaret eden seyyahların kitaplarında ve Uygurlara komşu yaşayan etnik grupların Uygurlar hakkında yazdığı kayıtlarda önemli bilgiler yer alsa da, yabancı kaynaklardan aktarılan bu bilgilerin yerel halk tarafından bizzat tutulan kayıtlardaki dil malzemesiyle pekiştirilmesi, Uygurlar maddi kültürleri hakkında daha güvenilir bilgiler sunacaktır.

Tezimizin temel inceleme malzemesini tespit ettiğimiz, muhtemel tarihlendirilmesi IX.-XIV. yüzyıllar arası olarak yapılan Uygur sivil belgeleri, şahısların birbirlerine yazdıkları özel mektuplardan (esengü bitig) arazi ve toprak satımından kiralamaya, belirli mallar, ürünler veya para için yapılan borç veya ödünç senetlerinden evlât edinmeye, rehin vermeye, çeşitli hesap makbuzlarına, talimatlara, sicil kayıtlarına ve ödenen vergi listelerine kadar uzanan zengin bir içeriğe sahiptir. Bu belgeler eski Uygur devrinin sosyal, hukukî ve ekonomik hayatına ışık tutar nitelikte ve muhtevadadır.

Uygur sivil belgelerinin bulunduğu Turfan bölgesi eski İpek Yolu'nun en önemli güzergâhlarından biridir ve bu belgeler İpek Yolu'nun getirdiği çok dilliliği ve çok kültürlülüğü de bize yansıtır. Belgelerde karşımıza çıkan Çince, Arapça, Sanskritçe, Soğdca kökenli kişi isimleri de bu kültürel ve sosyal çeşitliliği gösteren ayrıntılardandır. Tez çalışmamızda da incelediğimiz Uygurların sosyal yaşamlarıyla ilgili, gündelik hayatta sık kullandıkları eşya ve alet isimlerinin bir kısmının yabancı kökenli olması X.-XIV. yüzyıllardaki İpek Yolu'nun en canlı alanlarından olan Koço/İdikut bölgesinin sosyal ve kültürel altyapısı ile ilgili önemli fikirler verir. Tezde yapacağımız inceleme ile aynı zamanda Koço Uygur kültürünün etkileşim alanlarını tespit etmek de amaçlanmaktadır.

Tarihî-karşılaştırmalı yöntemle ele alınacak Uygurlara ait yerleşik kültüre ait sosyal ve kültürel söz varlığının art zamanlı incelemede ilgili terimlerin özellikle günümüz Uygur Türkçesinde ve ağızlarında ne şekilde yaşadığına, kullanım alanlarına da değinilecek ve kültürün sürekliliği, sözcüklerin bundaki yeri ve kullanımını tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tez çalışmamızda esas olarak Koço Uygurlarının yerleşik yaşam ve şehir kültürü başta olmak üzere konut/ev, mutfak ve beslenme, giyim kuşam ve süslenme kültürleriyle ilgili dil malzemesinin filolojik incelemesi amaçlanmaktadır.

Koço Uygurlarına ait bu özellikli terminolojinin her biri ayrı madde başı olarak ele alınmış, Köktürkçe döneminden başlayarak kullanımını değerlendirilmiş,

özellikle terimin Uygur sivil belgelerinde geçtiği yer metin bağlamı ile birlikte transkripsiyonlu ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekliyle birlikte verilmiş ve bu metin alıntılarlarına göre kullanım alanları yorumlanmıştır. Aynı yerde terimle ilgili varsa köken bilgisi açıklamaları mevcut kaynaklara referans verilerek yapılmış ve terimin ilişkili tarihî Türk dili alanlarındaki durumu (başta Karahanlı ve Çağatay Sahası) verilerek günümüz çağdaş Uygur Türkçesine ve ağızlarına uzanan izleri art zamanlı ve eş zamanlı süreçte incelenmiştir.

Tezde zaman zaman Uygurca metinlerde sınırlı bir kullanım alanına sahip, çok az sayıda belgede tanıklanabilen bazı terimlerin Uygurların sosyal ve gündelik yaşamlarındaki kullanımına açıklık getirmek hususunda güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu türden örneklerde Türk dilinin diğer tarihî ve modern alanlarındaki eserlere de müracaat edilerek terimlerle ilgili sorunlar aşılmaya çalışılmıştır. Terimlerin madde başı olarak incelendiği yerde sözcükle ilgili daha önce yapılmış köken bilgisi açıklamalarına verilmiş, öte yandan daha önce incelenmemiş, tek veri durumunda olan terimler için ise ilişkili görülen sözcüklerle karşılaştırmalar yapılarak zaman zaman köken bilgisi denemelerine de gidilmiştir.

Çalışmamızda metinlerde farklı şekillerde kullanılan yazı çevriminde birlik sağlanması amacıyla orijinal metinlerden yapılan alıntılarda, madde başı olarak alınan terimlerde, tarihî ve modern Türk dili alanında geçen sözcüklerin yazımında Türk transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Özellikle Uygur sivil belgeleri ile ilgili neşirlerde kullanılan yazı çevriminde birlik sağlanması amacıyla Prof. Dr. K. Röhrborn'un *Uigurische Wörterbuch*'ta uyguladığı yazı çevrimi sistemi esas alınmış, ancak bazı transkripsiyon işaretleri yerine (Örneğin; *ä* yerine *e*; *e* yerine kapalı *é*; *č* yerine *ç*; *š* yerine *ş*) Türkiye ekolünde kullanılan transkripsiyon sistemi tercih edilmiştir.

Çalışmamızda Çince kişi isimleri, yer adları, eser adlarının yazımında günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyetinde Mandarin Çincesinin transkripsiyonunda kullanılan Pinyin sistemi tercih edilmiştir, ancak diğer araştırmacıların eserlerinden alıntı yapılan Çince kişi isimleri, yer adları ve eser adlarının yazımında kullandıkları transkripsiyon sistemine müdahale edilmemiştir.

Dil ile ilgili malzemelerin sınırlı kaldığı, sözcüklerin anlam ve kullanım alanlarının pekiştirilmesi gereken durumlarda özellikle Tarım bölgesinde yapılmış arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular, tarihî kaynaklar, seyahatnameler ile

özellikle Çin yıllıkları kullanılmış ve Uygur maddi kültürünün zenginlikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Terimlerin filolojik açıdan değerlendirilmesi yanında konular Uygurların sosyal ve kültürel yaşamları bağlamında da değerlendirilmiştir. Tez çalışmamızda terimler üzerine yapılacak incelemeler şüphesiz terimlerin taşıdığı kültürel anlamı ve değeri geçirmiş olduğu evrelerle Türk kültür hayatındaki yerini ve geçirdiği değişimleri belirlemede katkı sağlayacaktır.

1.2. Konu Külliyatı (Corpus)

Tez çalışmamızda kullandığımız temel kaynak alanı olan Uygur sivil belgeleri üzerine yapılmış çalışmalar ve muhtevası aşağıda verilmiştir:

Uygur Sivil Belgeleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Türkoloji araştırmaları içinde Koço (İdikut) Uygurlarından kalan sivil belgeler üzerinde yapılan önemli çalışmalar bulunmaktadır. Dindışı konuları kapsadığından dolayı literatürde sivil belgeler olarak adlandırılan bu kaynaklar, XX. yüzyılın başında Fin, Rus, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların çeşitli tarihlerde Doğu Türkistan'a düzenlediği arkeolojik kazıları ve araştırma gezileri sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Keşfedilen sivil belge koleksiyonları Berlin'de, Leningrad'da, Kyoto, Londra, Paris, Helsinki, Pekin ve Ürümçi'de bulunmaktadır.¹ Bu Uygur sivil belge koleksiyonunun Almanya'da bulunan külliyatı için katalog hazırlama çalışması Simone Raschmann tarafından yapılmıştır.²

Bulunan belgeler X.-XIV. yüzyıllar arasında Koço (İdikut) Uygurlarının faaliyet alanı olan Tarım havzasının doğusundaki ve güney doğusundaki bölgelerden elde geçirilmiştir. Uygur sivil belgeleri üzerinde keşfedildikleri dönemden bugüne kadar yapılan çok sayıda bilimsel araştırma ve yayın vardır. Biz çalışmamızın bu kısmında sadece sivil belgeler üzerine yapılmış toplu metin neşirlerini ve Uygur sivil belgeleri temelinde yapılan çalışmaları ana hatlarıyla tanıtmak ve vermekle yetineceğiz.

¹ Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", **Türkler Ansiklopedisi**, c.3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 13-18; Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1987), 51; A.Melek Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 20.

² Bk. Simone Raschmann, **Altürkische Handschriften**, Teil 13: Dokumente, Teil 1. (VOHD, XIII-21), Stuttgart: Franz 2007; S. Raschmann, O. F. Sertkaya, **Altürkische Handschriften**, Teil 20: Altürkische Texte aus der Berliner Turfansammlung im Nachlass Reşid Rahmeti Arat. (VOHD, XIII-28), Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2016.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan ilk önemli çalışma 1928 yılında W. Radloff tarafından yapılan *Uigurische Sprachdenkmäler* (USp) adlı çalışmadır. 128 Uygur yazılı belgenin bulunduğu eser W. Radloff'un ölümünden sonra öğrencisi S.E. Malov tarafından yayımlanmıştır. Konu üzerinde yapılan ilk çalışma olması bakımından önem taşıyan neşrin de istifade edilmesini zorlaştıran birçok eksikleri bulunmaktadır. Örneğin, Radloff'un yayından 102 vesikadan 39 tanesinin transkripsiyonu verilmiş olup, bunlar da Rus alfabesinin işaret harfleri ile yapılmıştır. Bu durum kullanıcıları oldukça zorlamaktadır. Ayrıca eserde Uygur harfleri dökme harflerle yazıldığından yanlış okumaları kontrol etme olanağı vermemektedir. Bunun yanında Radloff'un metinlerinde birçok okuma hatası da bulunmaktadır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen eser konu ile ilgili ilk ve kapsamlı çalışma olması bakımından araştırmacıların başvuru kitaplarından biridir.

Uygur sivil belgelerinin ilk tasnif çalışmasına Reşit Rahtmati Aarat'ın *Eski Türk Hukuk Vesikaları, Türk Kültürü Araştırmaları, I-1*, Ankara, (1964) adlı makalesinde yer verilmiştir. Daha sonra bu çalışmayı, 1975 yılında L. V. Clark tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14thcc.), Dissertation of Indiana University, Ph.D., Bloomington (1975)* adlı çalışma takip etmiştir.

Uygur sivil belgeleri ile ilgili bugüne kadar en kapsamlı metin ve inceleme çalışması Nobuo Yamada'ya aittir. Ölümünden sonra sivil belgeler üzerinde yaptığı tüm çalışma ve incelemeleri, sivil belgenin yazı çevrimli metinleri, tercümeleri, sözlük ve belgenin orijinaleri, toplu olarak P.Zieme, J. Oda, H.Umemura ve T. Moriyasu'nun yeniden düzenlemeleriyle ve katkılarıyla 1993 yılında 3 cilt olarak yayımlanmıştır: Yamada, Nobuo (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte, I-II-III*, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan bir diğer önemli çalışma da Çinli araştırmacı Li Jingwei (李经纬) tarafından 1996 yılında yayınlanan *吐鲁番回鹘文社会经济文书研究 Tulufan Huihu Wen Shehui Jing ji Wenshu Yanjiu (Turfan Uygurlarının Sosyo-Ekonomik Vesikaları Üzerinde İnceleme) Xingjiang Ren Min Chu Ban She, Wulumuqi, Ürümqi* adlı çalışmasıdır. Li Jingwei'in eserinde 100 Uygur sivil belgesinin transkripsiyon metnini vererek Çinceye tercüme etmiş ve gerekli kelimeler için açıklamalar yapmıştır. Jingwei çalışmasında Radloff ve Yamada

tarafından yapılan neşirlerdeki bazı okuma yanlışlarını düzelterek yeni eklemeler yaptığını söylemektedir. Jingwei orijinaline ulaşamadığı metinler için Radloff'un eserindeki dökme Uygur harfli tıpkıbasımlardan yararlandığını belirtmiştir. Jingwei'nin özellikle Radloff'un tıpkıbasımlarına dayalı olarak okuduğu metinler Radloff ile benzerlik göstermektedir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde Çin'de yapılan çalışmalardan biri de Liu Ge (刘戈) tarafından 2000 yılında Taibei'de yayınlanan 回鹘文契约文书初探 *Huihu Wen Qiyue Wenshu Chutan (Uygur Sivil Belgeleri Üzerinde İlk Araştırmalar* adlı çalışmadır. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Uygur sivil belgeleri Rusya, Almanya, Türkiye, Fransa, İngiltere, Macaristan, Almanya, Japonya ve Çin'de yapılan çalışmalar üzerinde oldukça detaylı bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Uygur sivil belgelerinde geçen kalıp ifadeler ve kelime öbekleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde sivil belgelerde kullanılan kalıp ifadeler ve kelime öbeklerinden hareketle sivil belgelerin tarihlendirilmesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise sivil belgelerde geçen kişi isimleri ışığında, Koço Uygur devletindeki etnik gruplar ve kavimler üzerinde durulmuştur.

Uygur sivil belgeleri ile ilgili yapılan bir diğer toplu çalışmada, Ürümçi'de Muhemmetrehim Sayit ve İsrabil Yüsüp tarafından yapılan *kadimki Uygur Yezikidiki Vesikeler, Şıncañ Helk Neşriyatı, Urumçi, (2000)* adlı çalışmadır. Uygur sivil belgelerine ait 125 belgenin incelendiği bu eserde yer alan belgelerin 4'ü hariç, diğerleri Yamada (1993) neşrinde yer alan belgelerde aynıdır. Eserde yer alan dört belge, Doğu Türkistan'da Ürümçi Müzesinde bulunan belgelerin orijinaline dayanarak yapılan okumalar ilk kez eserin neşirleri tarafından bu çalışmada yayımlanmıştır.

Çin'de yapılan çalışmalardan biri de, Geng Shimin (耿世民) tarafından 2006 yılında Pekin'de yayınlanmış 回鹘文社会经济文书研究 *Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu (Uygur İctimai ve İktisadi Vesikaları Üzerine İncelemeler)*, Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, adlı çalışmadır. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Uygur tarihi ile ilgili kısa bilgi verilmekle beraber, Uygur bölgesinde bulunan el yazma belgeleri ve belgeler üzerinde yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Bunun birlikte Uygur sivil belgeleri şekil bakımından incelenmiştir. İkinci bölümünde ise sivil belgeleri üzerine kısaca gramer denemesine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde farklı konulardaki toplam 116 belgenin transkripsiyonu yapılmıştır.

Geng Shimin tarafından yapılan çalışmanın önemi ise şu ana kadar Türkoloji sahasında bilinmeyen ancak Çin'deki müzelerde bulunan bazı belgelere de yer vermesidir. Çalışmanın ekler kısmında Karahanlı döneminde Uygur yazısı ve Arap yazısı ile kaleme alınmış, Türkoloji âleminde *Yarkent Belgeleri* olarak bilinen belgenin transkripsiyonuna, tercümesine ve tıpkıbasımına yer verilmiştir.

Sivil belgeleri üzerinde Rusça neşredilmiş en yeni çalışmalardan biri de 2013 yılında L.Yu. Tuguşeva tarafından yapılmış çalışmadır. *Uygurskie Delovie Dokumenti, X-XIVvv. İz VostochnogoTürkistana, Moskova, (2013)* adlı çalışma Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılmış önemli metin neşirleri arasında yer alır.

Türkiye'de sivil belgeler üzerine yapılmış metin neşirleri arasında sayabileceğimiz bir diğer çalışma da Abdullah Şen tarafından yapılan *Uigurische Sprachdenkmäler'den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004) adlı yüksek lisans tez çalışmasıdır. Çalışmada, Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler* adlı çalışmasında yer alan 50 hukuk belgesinin, Latin harfleriyle transkripsiyonu yapılmış ve Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Ayrıca çalışmada, metinlerin imla özelliklerinin çıkarılmış ve metinde geçen bütün şahıs adları değerlendirilerek Uygur Hukuk Belgelerinin isim listesi oluşturulmuştur.

Metin neşirlerinin yanında, Uygur sivil belgelerinin söz varlığı üzerinde yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Uygur sivil belgelerinin söz varlığı üzerinde Türkiye'de yapılan ilk çalışmalardan biri de Ahmet Caferoğlu'na aittir. 1934 yılında Türkiyat Mecmuası'nda yayınlanan *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları* adlı çalışmada, Uygur sivil belgelerinde geçen 33 hukuk terimi ve 17 mali terimin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu incelenmiştir.

Uygur sivil belgelerindeki sözvarlığı üzerine yapılan çalışmalardan biri de Özlem Ayazlı tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan ve 2016 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı* adlı kitaptır. Yüksek lisans tezinden genişletilerek kitap hâline getirilen bu çalışma, giriş, karşılaştırmalı sözlük ve açıklamalar, din dışı metinler, dizin ve sonuç olmak üzere beş bölümden oluşmuştur. Uygur Sivil Belgelerinden derlenen sözcükler alfabetik sırayla Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi ağızları, Yeni Uygurca, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tuvaca, Hakasça, Altayca ve Yakutçadaki eş anlamlı veya eş sesli biçimleriyle karşılaştırılmış ve Eski Uygurca sözcükler üzerinde açıklamalar yapılmıştır. Dizin kısmında karşılaştırılan dillerdeki sözcüklere yer

verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde karşılaştırmalı sözlüğü oluşturulurken kullanılan metinler ve bunların Türkiye Türkçesine çevrisine yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümünde ise çalışmada elde edilen veriler değerlendirilmiştir.

Uygur sivil belgelerinin söz varlığı üzerinde yapılan çalışmalardan bir diğeri de 2014 yılında İzzet Şirin tarafından Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı* adlı çalışmadır. İki ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Uygurların tarihi, kültürü, edebiyatı, v.s konularda bilgi vermektedir. Çalışmanın 2. bölümünde ise Uygur Sivil Belgelerinin tüm söz varlığı kavram gruplarına göre sınıflandırılmış ve sözcükler üzerinde tarihi karşılaştırmalı çalışma yapılmıştır. Ancak çalışmada yer alan sözcüklerin kavramsal şemaları ve terimsel bağlamları net olarak belirlenmemiştir.

Uygur sivil belgelerinin grameri üzerinde Çin'de Ablikim Yasin tarafından yapılan 吐鲁番回鹘文世俗文书语言结构研究 *Tulufan Huihu Wen Shisu Wenshu Yuyan Jiegou Yanjiu (Turfan Uygurca Sivil Vesikalarının Dil Yapısı Üzerine İnceleme)*, Xinjiang Üniversitesi Yayınları, Ürümçi (2001) adlı çalışmayı zikretmek gerekir. Ablikim Yasin tarafından Merkezi Milletler Üniversitesi Uygur Dili ve Edebiyatı bölümünde doktora tezi olarak sunulan ve 2001 yılında yayınlanan çalışmada Uygur sivil belgelerinde fonetik özellikleri, sözcük bilgisi ve yapısal özelliklerine yer verilmiştir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan metin neşirleri ve söz varlığı çalışmasının yanında, sivil belgeler temelinde yapılan, bazı tarihi ve kültürel çalışmalar da bulunmaktadır.

Uygur sivil belgelerine temelinde, Sovyetler Birliği'nde yapılan çalışmalardan biri de 1966 yılında TIXONOV tarafından yapılan *Hozyaystvo i Obşçestvennyy Stroy Uygurskogo Gosudarstva X-XIVvv.*, Mosk-Len adlı çalışmadır. 2000 yılında Yeni Uygurcaya çevrilen çalışma, X.- XIV. yüzyıllardaki Uygurların siyasi ve iktisadi düzeniyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Uygur sivil belgeleri temelinde Çin'de yapılan çalışmalardan biri de 1998 yılında Shang Yanbin'in(尚衍斌) Nanjing Üniversitesi tarih bölümünde doktora tezi olarak sunduğu 元代畏兀儿研究 *Yuandai Weiwu'er Yanjiu(Yuan Sülalesi Dönemindeki Uygur Üzerinde Arştırmalar)* adlı çalışmasıdır. 2012 yılında Yeni Uygurcaya çevrilen çalışmada, Radloff tarafından yapılan *Uigurische*

Sprachdenkmäler (1928) adlı Uygur sivil belge külliyyatı esas alınarak, Yuan Sülalesi Yıllığı ve diğer Çin Yıllıkları ışığında, Uygurların siyasi, iktisadi ve hukuki düzeniyle ilgili oldukça kapsamlı bilgiler verilmiştir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan önemli çalışmalardan biri de 2004 yılında Prof. Dr. A. Melek Özyetgin tarafından yapılan *Eski Türk Vergi Terimleri* adlı çalışmadır. Alanında yapılan ilk kapsamlı çalışma olması bakımından önem taşıyan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde eski ve orta dönem Türk vergi düzeni, cümleden eski Uygur ve Altın Ordu devletlerindeki vergi düzeninin işleyişi hakkında bilgi verilmiş, bununla birlikte incelenen vergi terimlerinden hareketle, eski Türk vergi düzeninin ilhanlı ve Osmanlı devletlerindeki uzantıları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın 2. bölümünde belgelerden derlenen vergi terimleri tasnif edilmiş ve terimler üzerinde tarihi karşılaştırmalı inceleme yapılmıştır. Çalışmanın 3. bölümünde ise vergi terimlerinin geçtiği sivil belge metni ve Türkiye Türkçesi tercümesine yer verilmiştir.

Uygur sivil belgeleri esas alınarak yapılan çalışmaların biri de 2004 yılında Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora öğrencisi Bülent Gül tarafından yapılan *Eski Türk Tarım Terimleri* adlı çalışmadır. Giriş ve iki ana bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında araştırmanın yöntemi, amacı ve konu külliyyatı v.s konulara yer verilmiştir. Çalışmanın 1. bölümünde eski Türk tarımcılığının geçirdiği evreler, Türkçe yazılı belge kaynakları ve yabancı kaynaklar ışığında incelenmiştir. Çalışmanın 2. bölümünde ise eski Türkçe el yazma belgelerinden derlenen tarım terimleri tarihi karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Ayrıca, derlenen terimlerin kavram alanlarının daha iyi anlaşılması amacıyla terimler, metinde geçtiği yerleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu çalışmayı önemli kılan yönlerden biri de çalışmada eski Türk tarım terimlerinin derlenmesi amacıyla, o güne dek yayınlanmış olan bütün Türkçe el yazma metinlerinin kullanılması ve terimler üzerinde titiz bir tarihi karşılaştırmalı çalışmanın yapılmasıdır.

Uygur sivil belgelerinin söz varlığı üzerinde yapılan çalışmalardan biri de 2013 yılında Hasan Güzel tarafından Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yüksek lisans tezi olarak sunulan *Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri* adlı çalışmadır. Eski Türk kültüründe önemli yer tutan iktisat hayatının, eski Uygur sivil belgelerinde geçen iktisat

terimleri yoluyla ortaya çıkarılması amaçlanan çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Uygurların tarihi, kültürü, Uygur sivil belgelerinin içeriği, tasnifi vb. konularda bilgi verilmiştir. Çalışmanın 2. bölümünde ise Türklerde iktisadi yaşamın temelleri, iktisadi faaliyetler ve ticari ürünleri ile ilgili bilgiler tarihi ve yazılı belgeler ışığında verilmiştir. Çalışmanın 3.bölümünde iktisadi yaşamla ilgili Uygur Sivil Belgelerden derlenen terimler, tarihi süreç içerisinde ele alınmıştır.

Prof. Dr. A. Melek Özyetgin tarafından 2014 yılında yayımlanan, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, (İstanbul)* adlı çalışma da Uygur sivil belgeleri temelinde yapılan, İslamiyet'ten önceki Türklerin toprakla ilgili çeşitli hukuki süreçlerini bize yansıtan, disiplinler arası alanda yürütülen önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışma, dil tarihi araştırmalarına olduğu kadar Türk hukuk tarihi araştırmaları için de önemli katkı sunan bir çalışma niteliğindedir.

Uygur sivil belgeleri temelinde Almanya'da yürütülen çalışmalardan biri de 2016 yılında University of Szeiged'da Tarih Bölümünde MÁRTON VÉR tarafından yapılan *The Postal System of the Mongol Empire in northeastern Turkestan* adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışma Moğolların imparatorluk sınırları içindeki posta düzeni, posta araç-gereçleri ve posta sistemiyle ilgili sözvarlığı temelinde ve tarihi belgeler ışığında yürütülen önemli çalışmalardan biridir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan çalışmalardan biri de Japon araştırmacı Dai Matsui'nun doktora tezi *Taxation and Administrative System in Uiguristan Under the Mongols (13th-14th cc.)* ph.d. Dissertation of Osaka University, Osaka, 1998 adlı çalışmadır. Çalışmada Moğol egemenliği altındaki vergi sistemini sivil belgeler üzerinden değerlendirmiştir. Dai Matsui Japonya Türkolojinde Uygur sivil belgeleri üzerine çalışan ve birçok yayını olan en önemli araştırmacıların başında gelmektedir. Bunun dışında Takao Moriyasu, Peter Zieme gibi önemli bilim insanlarının da Uygur sivil belge külliyyatı üzerinde önemli çalışmaları vardır.

Literatürde “Esengü Bitig” olarak bilinen, dindışı konuları ele alan belgeler de bulunmaktadır. James HAMILTON'un *Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang. T. 1-2, Paris, 1986* adlı çalışmadır. Kitapta toplam 36 farklı belge üzerinde durulmuştur.

Takao Moriyasu tarafından yapılan *Corpus Of The Old Uighur Letters From The Eastern Silk Road*, Berliner Turfantexte XLVI, Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung 2019 olarak

adlandırılan ve Berline Turfantexte XLVI yer alan çalışmam Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan en son çalışmadır. Çalışmada Berlin, Paris, London, St. Petersburg, Kyoto, Beijing, Turfan ve Dunhuang'daki farklı kütüphanelerde bulunan mektupların hepsi yer almaktadır.

Simone-Christiane Raschman tarafından yayınlanan *Baumwolle im türkischen Zentralasien, Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden, 1995 adlı çalışma Uygur sivil belgelerinde geçen böz sözcüğüne dayanarak Uygurcadaki pamuk ve pamukla ilgili terimlere yer verilmiştir.

A. Melek Özyetgin tarafından kaleme alınan *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İnceleme*, İstanbul: Ötüken Yayınları, (2005) adlı kitapta yer verilen altı farklı makale de, Uygur sivil belgelere dayanarak yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır.

Tezde İncelenen Terimlerin Tarandığı Uygur Sivil Belgeleri, Uygur Budist, Maniheizt ve Tıp Metinleri

Arat, Reşid Rahmeti. **Zur Heilkunde der Uiguren I.** Berlin, 1930.

_____. **Zur Heilkunde der Uiguren II.** Berlin, 1932.

_____. **Türkische Turfan-Texte VII.** Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. Berlin, 1937.

Ayazlı, Özlem. **Altun Yaruk Sudur VI.** Kitap. Karşılaştırmalı Metin Yayını. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.

Bang, W. **Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott.** Ungarische Jahrbücher. VIII, 1928.

Bang, W., A. von Gabain: **Türkische Turfan-Texte I.** Berlin, 1929.

_____. **Türkische Turfan-Texte II.** Berlin, 1929.

_____. **Türkische Turfan-Texte III.** Berlin, 1930.

_____. **Türkische Turfan-Texte IV.** Berlin, 1930.

_____. **Türkische Turfan-Texte V.** Berlin, 1931.

_____, G. R. Rahmati, **Türkische Turfan-Texte VI.** Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk. Berlin, 1934.

- Barat, Kahar. **The Uyğur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang.** Ninth and Tenth Chapters. Bloomington Indiana, 2000.
- Clark, V. Larry. “Introduction to the Uyğur Civil Documents of East Turkestan (13th-14thcc.)”. Dissertation of Indiana University, Ph.D., Bloomington, 1975.
- Clauson, Sir Gerard. “A Late Uyğur Family Archive”. C.E Boswort: **Iran and Islam. In the Memory of the Late Vladimir Minorsky.** Edinburg (1971): 167-196.
- Çetin, Engin. **Altun Yaruk.** Yedinci Kitap. Adana: Karahan Kitabevi, 2012.
 _____ . **Altun Yaruk.** Sekizinci Kitap. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Elmalı, Murat. **Daśakarmapathāvadānamālā** (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbası). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- Gabain, A. von. **Türkische Turfan-Texte VIII.** Texte in Brahmischrift. Berlin, 1954.
 _____, Werner Winter. **Türkische Turfan-Texte IX.** Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch” B mit alttürkischer Übersetzung. Berlin, 1958.
 _____, **Türkische Turfan-Texte X.** Das Avadana. Berlin, 1959.
- Geng Shimin. “Huihu Wen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chushi(Uyğurca Mani Dini Tapınak Belgesi Üzerinde İlk Araştırmalar)”. **Kaogu Xuebao.** s.4 (1978): 497-516.
- Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit. **Das Zusammentreffen mit Maitriya. Die ersten fünf Kapitel der hami- Version der Maitrisimit.** In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgeben, übersetzt und kommentiert. Bd. 1-2. Wiesbaden, 1988. (AF. 103).
- Geng Shihmin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Das 16. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **JTS** 9 (1985): 71-132.
 _____ . “Der Herabstieg des Boddhisattva Maitreya vom Tuşita-Götterland zur Erde, Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **AoF**14 (1987):350-376.
 _____ . “Der Herabstieg des Boddhisattva”. Das 11. . Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **AoF** 15 (1988): 315-366.
 _____ . “Der Herabstieg des Boddhisattva. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **AoF** 18 (1991): 264-296.

- _____. “Der Gang zum Bodhi-Baum. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **Materialia Turcica** 16 (1992): 25-47.
- _____. “Das Erlangen der unergleichlichen Buddhawürde. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **AoF** 20, (1993): 182-234.
- _____. “Nachtrag zum Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde”. **AoF** 20. (1993): 369-390.
- Hamilton, James. **Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang**. T. 1-2. Paris, 1986.
- _____. **Budacı İyi ve Kötü kalpli Prens Masalının Uygurcası**. 3.bs. Türkçeye çev. Vedat Köken. Ankara: Simurg Yayınevi, 1998.
- Hazai, Georg, Peter Zieme. **Fragmente der Uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gāthās den Meister Fu**. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- _____. **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1976.
- _____. **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pandita und der Mañjuśīnāmasaṅgīti**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie, Berlin, 1977.
- Kasai, Yukio. **Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung, 2008.
- _____. **Der Alttürkische Kommentar Zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften, Bepols, 2011.
- _____. **Die Altuigurischen Fragmente Mit Brāhmī-Elementen**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. Bepols, 2017.
- Kaya, Ceval. “Altın Yaruk (Suvarnaprabhasottama-sutra), Giriş-Metin ve Dizin”. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Le Coq, A. von. **Türkische Manichica Aus Chotscho I**. Berlin, 1912.
- _____. **Türkische Manichica Aus Chotscho II**. Berlin, 1919.

- _____. **Chuastuanift.** ein Südenbekenntnis der manichäischen Studiores, Abh.d, Preus. Akad.d.Wissen., Berlin, 1921.
- _____. **Türkische Manichica aus Chotscho III.** Berlin, 1922.
- Li, Jingwei. **Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu** (Turfan Uygurlarının Sosyo-Ekonomik Vesikaları Üzerinde İnceleme). Ürümçi: Xingjiang Renmin Chuban She, 1994.
- Moriyasu, Takao. **Corpus Of The Old Uighur Letters From The Eastern Silk Road**, Berliner Turfantexte XLVI. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung 2019 (BT46).
- Müller, F. W. Karl. **Uigurica I.** Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen ‘GoldglanzSutra’. Ein vorläufiger Bericht, Berlin, 1908.
- _____. **Uigurica II.** Berlin, 1911.
- _____. “Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I”. B 4672. 2. **Die chinesische Pfahlinschrift.** Berlin, 1915.
- _____. **Uigurica III.** Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII). Berlin, 1922.
- _____. **Uigurica IV**, Hrsg. A. von Gabain. Berlin, 1931.
- Nuri, Raziye. **Alliterative Prajñāpāramitā Texts in Old Uyghur Preserved in Paris.** Shanghai: Shanghai Guji Chuban She, 2015.
- Oda, Juten. “New fragments of the Buddhist Uighur text’ Säkiz Yükmäk Yaruq”’. **AoF10.** (1983): 125-142.
- Ölmez, Mehmet. **Altun Yaruk III. Bölüm** (=5. Kitap) Suvarnaprbhāsasūtra. Ankara: Odak ofset, 1991.
- _____. “Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm”. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Röhrborn, K., Mehmet Ölmez. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie III.** Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2003.
- Radloff, W. **Kuan-ši-m Pular.** Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe von Saddharmapunda rika, Bibliotheca Buddhica XIV. St.-Petersbourg, 1911.
- _____. **Uigurische Sprachdenkmäler.** Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningard 1928(USp).

- Röhrborn, K.. **Eine uigurische Totenmesse.** Text, Übersetzung, Kommentar, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- _____. **Xuanzangs Leben und Werk.** Teil 3. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain hrsg., übersetzt und kommentiert. Wiesbaden, 1991.
- _____. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII.** Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 1996.
- _____, Mehmet Ölmez. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie III.** Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2003.
- _____, Mehmet Ölmez. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie III.** Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2003.
- Sayıt, Muhemmetrehim, İsrail Yusup. **Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar.** Urumçi: Xinang Halk Neşriyatı, 2000.
- Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler II.** Maitrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İbtidai Bir Dram. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- _____. **Maitrisimit Nom Bitig I-II.** Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Budistischen Vaibhāsika-Schule, Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie, Berlin, 1980.
- Tezcan, Semih. **Das uigurische İnsadi-Sutra.** Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1974.
- _____. “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm”. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi, DTCF, 1975.
- Tuğuşeva, L. Yu. **Uygurskie Delovie Dokumentı X-XIVvv. İz Vostoçnogo Türkistana.** Moskova, 2013.
- Uçar, Erdem. “Altun Yaruk Sudur V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin”. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, 2009.
- _____. **Uygurca Altun Yaruk Sudur IX.** Tezginç. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları, 2013.

- Wilkens, Jens. **Die Drei Körper Des Buddha** (Trikāya). Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols. 2001.
- _____. **Das Buch von der Sündentilgung** Teil 1. Edition des alttürkischbuddhischen Kṣanti Kılguluk Nom Bitig, Brepols, 2007.
- _____. **Das Buch von der Sündentilgung** Teil 2. Edition des alttürkischbuddhischen Kṣanti Kılguluk Nom Bitig Berlin. Berliner Turfantexte, 2007.
- _____. **Buddhistische Erzählungen Aus Dem Alten Zentralasien**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2016.
- Yakup, Abdurishid. **Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols. 2010.
- _____. **Altuigurische Aparimitāyus-literatur und Kleinere Tantrische Texte**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften. Brepols, 2016.
- Yamada, Nobuo. **Sammlung uigurischer Kontrakte, I-II-III**. Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Tokyo: Osaka University Press, 1993.
- Yang Fuxue, Niu Ruji. **Shazhou Huihu Jiqi Wenxian** (Shazhou Uyğurları ve Onların Metinleri). Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1995.
- Zieme, Peter. **Manichäisch-türkische Texte**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1975.
- _____. "Ein uigurischer Erntesege". **AoF** III. Berlin, (1975): 109-143 (Tafeln 19-120).
- _____. **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Archäologie. Berlin, 1985.
- _____. "Māngi bulzun! - Ein weiteres Neujahrssegen". **Türk Kültürü Araştırmaları** 24. (1986): 131-139.
- _____. "Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço". **AoF**. s.2 (1992): 359-37

_____, Adam Molnar. “Ein weiterer uigurischer Erntsegen”. **AoF16** (1989): 140- 152.

_____. **Altun Yaruq Sudur: Vorworte und das erste buch:** Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 1996.

_____. **Vimalakīrtinirdeśasūtra**, Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. Brepols, 2000

_____. **Magische Texte des Uigurischen Buddhismus.** Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Berlin, 2005.

1.3. Eser Kısaltmaları

- AL Kaçalın, Mustafa Sinan. **Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar** (Abuşka Lügâti). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Aliyeva Aliyeva, Minara. **Lobnur Ağzı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- AltTS Naskali, Emine Gürsoy, Muvaffak Duranlı. **Altayca-Türkçe Sözlük**. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1999.
- AY Kaya, Ceval. “Uygurca Altın Yaruk (Suvarnaprabhasottama-sutra), Giriş-Metin ve Dizin”. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- AYIII Ölmez, Mehmet. **Altun Yaruk III. Bölüm (=5.Kitap)** Suvarnaprbhāsasūtra. Ankara: Odak ofset, 1991.
- AYVI Ayazlı, Özlem. **Altun Yaruk Sudur VI. Kitap.** (Karşılaştırmalı Metin Yayını). İstanbul: Türk Dil Kurumu, 2012.
- AYVII Çetin, Engin. **Altun Yaruk Yedinci Kitap.** Adana: Karahan Kitabevi, 2012.
- AYVIII Çetin, Engin. **Altun Yaruk Sekizinci Kitap.** Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- AYIX Uçar, Erdem. **Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç.** İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları, 2013.

- Aydın2011 Aydın, Erhan. **Uygur Kağanlığı Yazıtları**. Konya: Kökmen Yayınları, 2011.
- BaratHt Barat, Kahar. **The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang**. Ninth and Tenth Chapters, Bloomington Indiana, 2000.
- BaşkTS Özşahin, Murat. **Başkurt Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- BDS **Wuti Qingwen Jian** (Beş Dilli Sözlük). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1957.
- BTI Hazai, Georg, Peter Zieme. **Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās den Meister Fu"**. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- BTII Röhrborn, K. **Eine uigurische Totenmesse**. Text, Übersetzung, Kommentar. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- BTIII Tezcan, Semih. **Das uigurische İnsadi-Sutra**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1974.
- BTIV Zieme, Peter. **Manichäisch-türkische Texte**, Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1975.
- BTVII Kara, Georg, Peter Zieme. **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1976.
- BTVIII Kara, Georg, Peter Zieme. **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Mañjuśīnāmasamgīti**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1977.
- BTIX Tekin, Şinasi. **Maitrisimit Nom Bitig I-II, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Budistischen Vaibhāṣika-Schule**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1980.

- BTXIII Zieme, Peter. **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren.** Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Archäologie. Berlin, 1985.
- BTXVIII Zieme, Peter. **Altun Yaruq Sudur.** Vorworte und das erste buch: Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 1996.
- BTXIX Kasai, Yukıyo. **Der Alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa- Sūtra,** Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2011.
- BTXX Zieme, Peter. **Vimalakīrtinirdeśasūtra.** Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. Brepols, 2000.
- BTXXI Wilkens, Jens. **Die Drei Körper Des Buddha** (Trikāya). Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2001.
- BTXXIII Zieme, Peter. **Magische Texte des Uigurischen Buddhismus.** Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Berlin, 2005.
- BTXXV(1) Wilkens, Jens. **Das Buch von der Sündentilgung** Teil 1. Edition des alttürkischbuddhischen Kṣanti Kılguluk Nom Bitig. Brepols, 2007.
- BTXXV(2) Wilkens, Jens, **Das Buch von der Sündentilgung** Teil 2. Edition des alttürkischbuddhischen Kṣanti Kılguluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte 25. Berlin, 2007.
- BTXXVI Kasai, Yukıyo. **Die Uigurischen Buddhistischen Kolophone.** Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung, 2008.
- BTXXVIII Yakup, Abdurishid. **Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur.** Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2010.

- BTXXIX Kasai, Yukiyo. **Der Alttürkische Kommentar Zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften. Berpols, 2011.
- BTXXXVI Yakup, Abdurishid. **Altuigurische Aparimitāyus-literatur und Kleinere Tantrische Texte**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften. Berpols, 2016.
- BTXXXVII(3) Wilkens, Jens. **Buddhistische Erzählungen Aus Dem Alten Zntralasien**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. Berpols, 2016.
- BTXXXVIII Kasai, Yukiyo. **Die Altuigurischen Fragmente Mit Brāhmī-Elementen** Berlin- Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. Berpols, 2017.
- CC Argunşah, Mustafa, Galip Güner. **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Chuas. Le Coq, A. von. **Chuastuanift**. ein Südenbekenntnis der Manichäischen Studitores. Abh.d, Preus. Akad.d.Wissen., Berlin, 1921.
- Cilan Cilan, Perhat Muhammedeli. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Dialikit ve Şiviliri Lugiti** (Yeni Uygurcannın Diyalekt ve Şiveleri Sözlüğü). Pekin: Milletler Neşiryatı, 2007.
- Clark Clark, V. Larry. "Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)". Dissertation of Indiana University, Ph. D., Bloomington, 1975.
- CoqHuas Le Coq, A.von. **Huastianift**. çev. S. Himran. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1941.
- Coul Moriyasu, Takao. **Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road**. Berliner Turfantexte XLVI, Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung, 2019.

- Daša Elmalı, Murat. **Daşakarmapathāvadānamālā** (Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin- Tıpkıbasım). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- DLT Atalay, Besim. **Divanü Lûgat-it Türk I-IV**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006 (MK).
- DS **Türkiye’de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü**. XI cilt.. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- DTSl. Nadelyaev, V.M., D.M.Nasilov., E.R. Tenişev, A. M. Şçerbak. **Drevnetyurskiy Slovar**. Leningrad, 1969.
- ED Clauson, Sir Gerard. **An Etymological Dictionary of the Pre-thirteenth-Century Turkish**. Oxford, 1972.
- E1 Zieme, Peter. “Ein uigurischer Erntesege”. **AoF** III. (1975): 109-143.
- E2 Zieme, Peter und Adam Molnar “Ein weiterer uigurischer Erntesege”. **AoF** 16, (1989): 140-152.
- ETG Gabain, A. von. **Eski Türkçenin Grameri**. çev. Mehmet Akalin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000.
- ETY Orkun, Hüseyin Namık. **Eski Türk Yazıtları**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- EUTG Eraslan, Kemal. **Eski Uygur Türkçesi Grameri**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.
- EUTS Caferoğlu, Ahmet. **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**. 3.bs. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993.
- Fam.Arch Clauson, Sir Gerard. “A Late Uyğur Family Archive”. C.E Boswort: **İran and İslam. İn the Memory of the Late Vladimir Minorsky**. Edinburg, (1971): 167-196.
- Giles Gilesi H.A.. **Chinese-English Dictionary**. London. 1912.
- Gopuri. Gopuri, Gulam. **Uygur Şiviliri Sözlüğü** (Uygur Şiveleri Sözlüğü). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1986.
- HakTS Naskali, Emine Gürsoy, Viktor Butanayev ve diğ. **Hakasça – Türkçe Sözlük** Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- HamTouHou Hamilton, James. **Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang**. T. 1-2. Paris, 1986.

- Heilk I Arat, Reşid Rahmeti. **Zur Heilkunde der Uiguren I**. Berlin, 1930.
- Heilk II Arat, Reşid Rahmeti. **Zur Heilkunde der Uiguren II**. Berlin, 1932.
- Hochz Zieme, Peter. “Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen”. **Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde**. (1981): 221-232.
- İKP Hamilton, James. **Budacı İyi ve Kötü kalpli Prens Masalının Uygurcası**. 3. bs. Türkçeye çev. Vedat Köken. Ankara: Simurg Yayınevi, 1998.
- İM Battal, Abdullah, **İbni-Mühennâ Lûgati**. 3.bs. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- İrkB Tekin, Talât. **İrk Bitig** (Eski Uygurca Fal Kitabı). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- JW-Li Li Jingwei. **Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu** (Turfan Uygurlarının Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma). Ürümçi: Xingjiang Renmin Chuban She, 1994.
- KB Arat, Reşit Rahmeti. **Kutadgu Bilig**. 2.bs. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- KB-Dizin Arat, Reşit Rahmeti. **Kutadgu Bilig İndeks**. Yayına Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1979.
- KTS Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. 2.bs. Ankara: Tür Dil Kurumu, 2007.
- KTSV Borovkov, A.K. **Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı** (XII. - XIII. Yüzyıllar). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002.
- Kuan. Radloff, W. **Kuan-şi-m Pusar**. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe von Saddharmapundra rika, Bibliotheca Buddhica, XIV, St.-Petersbourg, 1911.

- Kum. şiv. Ekip. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Kumul Şivisi** (Yeni Uygurcanın Kumul Şivesi). Ürümçi: Xinjiang Pen Tehnika Sehiye Neşriyatı, 1997.
- Lei1992 Lei, Xuanchun. **Xibu Yugu- Han Cidian** (Batı Bölgeleri Sarı Uygurca- Çince Sözlük). Chengdu: Sichuan Minzu Chuban She, 1992.
- Lessing Lessing, Ferdinand. **Moğolca-Türkçe Sözlük**. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- MI Le Coq, A. von. **Türkische Manichica Aus Chotscho I**. Berlin, 1912.
- MII Le Coq, A. von. **Türkische Manichica Aus Chotscho II**. Berlin, 1919.
- MIII Le Coq, A. von. **Türkische Manichica aus Chotscho III**. Berlin, 1922.
- MaitrHIII Geng Shimin. “Qadımgı Uygurca İptidayi Drama Piyesası ‘Maitrisimit’ (Hami Nushası)ning 2-Pärdäsi Häqqıdıkı Tätqıqat”. **JTS**. Vol. 4, (1980): 101-156.
- MaitriHamiI-IV Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit. “Das Zusammentreffen mit Maitriya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit”. In Zusammenarbeit mit Helmut Einer und Jens Peter Laut herausgeben, übertsetzt und kommentiert. c. 1-2, **AF** 103, Wiesbaden, 1988.
- Maitr X Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Der Herabstieg des Boddhisattva Maitreya vom TuŞita-Götterland zur Erde”. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit. **AoF14** (1987): 350-376.
- MaitrXI Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Der Herabstieg des Boddhisattva”. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit, **AoF15** (1988): 315-366, 13 Tafeln.
- Maitr XIII Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Der Herabstieg des Boddhisattva”. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit. **AoF18**, (1991): 264-296, 10 Tafeln.

- Maitr XIV Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Der Gang zum Bodhi-Baum”. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit, **Materialia Turcica** 16. (1992-1993): 25-47, 7 Tafeln.
- Maitr XV Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Das Erlangen der unyergleichlichen Buddhawürde”. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit, **AoF** 20, (1993): 182-234, 13 Tafeln.
- Maitr XVI Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Das 16. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”. **JTS** 9, (1985): 71-132.
- Maitr XVII Geng Shimin, Hans-joachim Klimkeit, Jens Peter Laut. “Nachtrag zum Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde”. **AoF** 20 (1993): 369-390.
- Malov Malov, Sergey Yefimoviç. **Yazık Jyolth Uygurov, Slovar i Grammatika**. Alma-Ata, 1957.
- Matsui2017 Matsui, Dai. “Mazar Tagh Harabesi’ndeki Eski Türkçe-Çince Bir Lugatçe”. Prof. Dr. **Talât Tekin Hatıra Kitabı**. İstanbul: 2017: 679-696.
- Mängi Zieme, Peter. “Mängi bulzun!-Ein weiteres Neujahrssegen”. **Türk Kültürü Araştırmaları** 24 (1986): 131-139
- MS Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler II. Maytrisimit, Burkancılarn Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İbtidaî Bir Dram**. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- Necip Emir Necipoviç, Necip. **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- OdaNewFrag Oda, Juten. “New fragments of the Buddhist Uighur text ‘Säkiz Yükmäk Yaruq’”. **AoF**10 (1983):125-142.
- Osmanov Osmanov, Mirsultan. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Lopnur Diyalekti (Yeni Uygurcanın Lopnur Diyalekti)**. Ürümçi: Xinjiang Yaş-Ösmürler Neşriyatı, 2006.

- Osmanov2004 Osmanov, Mirsultan. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Hoten Diyalekti** (Yeni Uygurcanın Hoten Dialekti). Ürümçi: Xinjiang Helk Neşriyatı, 2004.
- OTWF Erdal, Marcel. **Old Turkic Word Formation**. A Funcional Approach to the Lexicon, Bd. 1-2, Wiesbaden, (Turcologica 7), 1991.
- ÖlmezHt Ölmez, Mehmet. “Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm” . Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Ölmez2013. Ölmez, Mehmet. **Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları** (Metin-Çeviri-Sözlük). 2.bs. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013.
- ÖTİL **Özbek Tilining İzahlı Lugati**. Moskova: Rus Tili Neşriyatı, 1981.
- ÖTS Üşenmez, Emek, Saidbek Boltabayev, Gülşah Tuğlacı. **Özbekçe-Türkçe Sözlük**. İstanbul: Türk Dünyası Kültür Vakfı, 2016.
- Özyetgin2004 Özyetgin, A.Melek. **Eski Türk Vergi Terimleri**. Ankara: KÖKSAV Yayınları, 2004.
- Pelliot1995 Pelliot, Paul. **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine**. çev. Vedat Köken. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995.
- Pfahl Müller, F.W. Karl. “Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden.1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I” B 4672. 2. **Die chinesische Pfahlinschrift**, Berlin, 1915.
- Prajñā Nuri, Raziye. **Alliterative Prajñāpāramitā Texts in Old Uyghur Preserved in Paris**. Shanghai: Shanghai Guji Chuban She, 2015.
- R I-IV Radloff, W. **Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte**. Sankt-petersburg, 1893-1911.
- RöhrbornHt Röhrborn, K. **Die alttürkische Xuanzang- Biographie VIII**. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 1996.
- RöhrbornHtVII Röhrborn, K. **Xuanzangs Leben und Werk**. Teil 3. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift

- von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem transkript A. von Gabain hrsg., übersetzt und kommentiert. Wiesbaden, 1991.
- RöhrbornÖlmezHt Röhrborn, K. Mehmet Ölmez. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie III**. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.
- Sami2014 Sami, Şemseddin. **Kâmus-ı Türkî**. 3.bs. Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Faruk Önal. İstanbul: İdeal Kültür& Yayıncılık, 2014.
- SemetHt Semet, Ablet. **Xuanzangs Leben und Werk**. Harrassowitz Verlag Wiesbaden, 2005.
- Sayit-Yüsüp Sayit, Muhammetrehim, İsrabil Yusup. **Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar**. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2000.
- Senglah Clauson, Sir G., Muhammed Mahdi Xān, **A Persian Guide to the Turkish Language**. GMS, New Series XX, London, 1960.
- Sevortjan Sevortjan, E.V. **Etimologičeskij slovar tjurkskich jazzykov**. Moskova 1974.
- SH Soothill, William Edward, Lewis Hodous. **A Dictionary of Chinese Buddhist Terms**. Taipei, 1975.
- Shaw2014. Shaw, Robert Barkley. **Kaşgar ve Yarkend Ağzı**. çev. Fikret Yıldırım Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- Shōgaito Shōgaito, Mashahiro. **ウイグル文献に導入された漢語に関する研究**. Tokyo: Osaka University Knowledge Archine, 1987.
- SUK Yamada, Nobuo. **Sammlung uigurischer Kontrakte**. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera, Takao Moriyasu. Osaka, 1993.
- ŞSül. **Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî, Lugat-i Çagatay ve Türkî-yi Osmanî**. İstanbul, 1298.
- Steingass Steingass, F.A. **A Comprehensive Persian-English Dictionary (New Reprint)**. Beirut, 1975.
- Tekin2014 Tekin, Talât. **Orhun Yazıtları**. 5.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.
- TekinMaitri Tekin, Şinasi. **Maitrisimit Nom Bitig I-II**. Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Budistischen Vaibhāsika-Schule,

- Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1980.
- TezcanHt Tezcan, Semih. “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm”. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi, DTCF, 1975.
- TMEN Doerfer, Gerhard. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I - IV**. Wiesbaden, 1963-1975.
- TrkmTS Tekin, Talat, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker. **Türkence-Türkçe Sözlük**. Ankara: Simurg Yayıncılık, 1995.
- TS Dilçin, Cem. **Tarama Sözlüğü**, 6 c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- TTI Bang, W., A. von Gabain. **Türkische Turfan-Texte I**. Berlin, 1929.
- TTII Bang, W., A. von Gabain. **Türkische Turfan-Texte II**. Berlin, 1929.
- TTIII Bang, W., A. von Gabain. **Türkische Turfan-Texte III**. Berlin, 1930.
- TT IV Bang, W., A. von Gabain. **Türkische Turfan-Texte IV**. Berlin, 1930.
- TT V Bang, W., A. von Gabain. **Türkische Turfan-Texte V**. Berlin, 1931.
- TTV-Dizin Bang, W., A. von Gabain. **Analytischer Index zu den fünf ersten stücken der Türkischen Turfan Texte**. Berlin, 1931.
- TT VI Bang, W., A. von Gabain und G. R. Rahmati. **Türkische Turfan-Texte VI**. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk. Berlin, 1934.
- TT VII Arat, Reşit Rahmeti. **Türkische Turfan-Texte VII**. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin, 1937.
- TT VIII Gabain, A. von. **Türkische Turfan-Texte VIII**. Texte in Brahmischrift. Berlin, 1954.

- TT IX Gabain, A. von, Werner Winter. **Türkische Turfan-Texte IX**. Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch” B mit alttürkischer Übersetzung. Berlin, 1958.
- TT X Gabain, A. von. **Türkische Turfan-Texte X**. Das Avadana, Berlin, 1959.
- T. Tekin Tekin, Talât. **Tunyukuk Yazıtı**. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-5, Türk Dil Kurumu, 1994.
- TugDok Tuguşeva, L. Yu. **Uygurskie Delovie Dokumenti, X-XIVvv. İz Vostoçnogo Turkestana**. Moskova. 2013.
- TüSl. **Türkçe Sözlük**. 11.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- U I Müller, F. W. Karl. **Uigurica I**. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddistischen ‘Goldglanz Sutra’. Ein Vorläufiger Bericht. Berlin, 1908.
- U II Müller, F. W. Karl. **Uigurica II**, Berlin, 1911.
- U III Müller, F.W. Karl. **Uigurica III**. Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, 1922.
- U IV Müller, F. W. Karl. **Uigurica IV**. Hrsg. A. von Gabain, Berlin, 1931.
- UÇİS. Yunusoğlu, Mağfired Kemal. **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- UM Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler II**. Maytrisimit, Burkancılarn Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası). Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları., Ankara, 1976.
- UMKuan. Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pular** (Ses İşiten İlah). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- URD. S. E. Malov. “Uygurskie rukopisnie dokumenti ekspediitsii”. S. F. Oldenburga, **Zapiski Instituta Vostokvediniya Akademii Nauk**, I. (1932): 129-149.
- USp. Radloff, W. **Uigurische Sprachdenkmäler**. Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben. Leningard, 1928.

- UTİL **Uygur Tilining İzahlik Lugiti**, Pekin: Milletler Neşriyatı, 1990-1998.
- UWb. Röhrborn, K.. **Uigurisches Wörterbuch 1**. Wiesbaden, 1977.
_____. **Uigurisches Wörterbuch 2**. Wiesbaden, 1979.
_____. **Uigurisches Wörterbuch 3**. Wiesbaden, 1981.
- UigTot Zieme, Peter, Georg Kara. **Ein uigurisches Totenbuch**. Nāropas lehre in uigurischer übersetzung, Budapest: Akademiai Kiado, 1978.
- VEWT Räsänen, M. **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**, Helsinki, 1969.
- Wind. Bang, W. “Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott”. **Ungarische Jahrbücher**. VIII, 1928.
- YakRS Sleptsov, P.A. **Yakutsko-russkiy Slovar**. Moskova, 1972.
- YangNiu Yang Fuxue, Niu Ruji. **Shazhou Huihu Jiqi Wenxian** (Shazhou Uygurları ve Onların El Yazma Belgeleri). Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1995.
- Zieme1992 Zieme, Peter. “Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço”. **AoF**. s.2, (1992): 359-371.
- Zieme2012 Zieme, Peter. “Ordu Uluş, Solmi ve Beşbalık”. Türkçeye çev. Şaban Doğan, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c.12. s.2 (2012): 199-214.

2. TARİHTE UYGURLAR

2.1. Uygur Adı ve Kökeni

Uygur adı, Türkçe tarihî kaynaklarda ilk defa Bilge Kağan³ yazıtında geçmektedir. Bilge Kağan yazıtının doğu yüzü 37. satırında Uygur İl-teberi'nin adıyla zikredilen Uygur adı daha sonraki dönemlere ait olan Karabalgasun, Şine Usu, Tes II, Suci, İyme I ve Şivet Ulan yazıtlarında da görülmektedir.⁴ Uygur adı ve Uygurlara ait bilgilerin Çin kaynaklarında görülmesi daha erken dönemlere dayanmaktadır. Çin yıllıklarında M.Ö. III. yüzyılda *Dingling* (丁零) olarak adlandırılan eski bir kavmin bulunduğu ve bu kavmin Moğolistan'da, Altay Dağları'nda ve Tanrı Dağları'nın eteklerinde yaşadığı kaydedilmektedir.⁵ M.S. IV.-VII. yüzyıllara gelindiğinde ise *Dingling* (丁零) adının, *Tie'le* (铁勒) veya *Gao'che* (高车) olarak kaydedildiği görülmüştür.⁶ Sui Sülalesi (581-619) dönemine ait Çin yıllığında ise Uygur adı Çince *Weihe* (韦纥) olarak transkripsiyon edilmiştir.⁷ Tang Sülalesi (618-907) dönemine ait Çin yıllıklarında *Tie'le* (铁勒) kabilelerinin *Huihe* (回纥) veya *Huihu* (回鹘) olarak yazıldığı görülmüştür.⁸ Song Sülalesi (960- 1279) döneminde ve sonrasındaki Yuan Sülalesi'nin (1271- 1368) ortalarından XVII. yüzyılın ortalarına kadar olan zaman diliminde Uygur adı Çince kaynaklarda *Hui-hui* (回回), *Wei'wu'er* (畏兀儿), *Huibu* (回部), *Huimin* (回民) gibi farklı karakterle gösterilmiştir.⁹ XVII. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadarki Qing Sülalesi (1616-1912) döneminde Uygurlar, Çince "Müslüman" anlamına gelen *Huibu* (回部), *Chanhui* (缠回), *Chantou Hui* (缠头回), *Huimin* (回民) gibi farklı

³ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 5.bs. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 49. Gömeç, Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37.satırında geçen "Uygur İl-teberi yüz kadar askerle kaçıp gitti." cümlesine rastlandığını belirtmektedir.

⁴ Age, 49.

⁵ Tohti, **Wei'wu'er Lishi Wenhua Yanjiu** (Uygur Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar). (Pekin: Milletler Neşriyatı, 1995), 24.

⁶ Wei Sülalesi (386-534) Dönemine ait Çin yıllığında ilk defa Uygur adı *Kaoche* kabileleri arasında zikredilir ve 高车袁纥部 şeklinde geçer. Bk. Weishou, **Weishu-Taizu Ji**. 2.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 23.

⁷ Wei Zhi ve diğ., **Suishu-Tie'le Zhuan**. 84.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1973), 1879.

⁸ Tohti, **age**, 24.

⁹ Alimcan İnayet, "Uygur Sözcünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım". (VI. Türk Dili Kurultayında Sunulmuş Bildiri, 20-24 Ekim 2008): 1-2.

isimlerle adlandırılmıştır.¹⁰ Çinlilerin Uygurlar için bugün kullanmakta olduğu *Wei'wu'er* (维吾尔) kelimesi, Uygur isminin Çince transkripsiyonudur. Bu ismi en son 1921 yılındaki Taşkent Konferansı'nda Uygur Türkçesi konuşan Doğu Türkistan'daki Müslüman-Türk topluluklarına *Uygur* denmesine istinaden 1934 yılından itibaren kullanmaya başlamışlardır.

Türkçe ve Çince yazılı kaynakların yanında Tibetçe ve Arapça kaynaklarda da Uygur adı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. M.S. 787- 843 yılları arasında, Tibet'e giden Uygur elçilerinin raporlarında Uygur adının, Tibetçe transkripsiyonu *Ho-yo-hor* şeklinde yazılmıştır.¹¹ İslam kaynaklarında ise Uygurlarla *Tokuz Oguzların* aynı kavim olduklarına dair kayıtlar vardır.¹²

Uygur adının kökeni ve anlamı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.¹³ Bu görüşlerden biri de Kâşgarlı'ya aittir. Kâşgarlı'nın menkıbe şeklinde anlattığı bir beyanda Uygur adının “bahadır, atıcılıkta ve savaşçılıkta üstün bir düzeyde olan, kimseye dokunmaz insan” anlamında geldiği belirtilmekle beraber bu açıklamaların Zülkarneyn tarafından verildiği de ifade edilmiştir.¹⁴ Bunun yanında Uygur adının anlamı ile ilgili kabul gören genel görüş, Uygur adının *uy-* “takip etmek, izlemek” kökünden geldiği yönündedir.¹⁵

2.2. Uygurların Tarihine Bakış

2.2.1. Ötüken (Orhun) Uygur Devleti

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanından beri, Orhun ve Selenga nehri kıyılarında yaşayan Uygurlar eskiden Büyük Töles Federasyonu içinde yer almışlardır. O döneme ait Çin kaynaklarında *Wei-he*, *Yüan-he*, *Wu-hu* gibi isimlerle geçen bu kavimler, Ötüken Uygur Devleti'ni kuran Uygurların atalarıdır. Gobi Çölü'nün kuzeyinde, (Şimdiki Moğolistan coğrafyasında) Çin'in kuzeybatısındaki Kan-su, Ching-hai, (Qinghai)? Shan-shi eyaletlerinde, Tanrı Dağları'nın eteklerinde ve Cungar havzasından Tarım nehrinin alt kesimlerine kadar olan geniş coğrafyada

¹⁰ Tohti, *age*, 25.

¹¹ Gömeç, *age*, 50.

¹² V. Minorsky, “Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs”, **Bulleten of School of Oriental and African Studies**. C. XII, No: 2. (1948).

¹³ Uygur adının Çince tarihi kaynaklarda bulunan biçimleri, Uygur sözcüğünün kökeni, Uygur sözcüğünün anlamlarıyla ilgili Prof. Dr. Alimcan İneyet oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir. Bk. İneyet, *agb*, 1-7.

¹⁴ Yusufcan Yasin, “Divanü Lugat-it-Türk'te Geçen Uygurlar ile İlgili Bilgiler Üzerine”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, s.5 (2015): 70.

¹⁵ Erhan Aydın, **Uygur Kağanlığı Yazıtları**. (Konya: Kömen Yayınları, 2011), 13-14.

yaşamışlardır.¹⁶ M.Ö. II. yüzyılda Büyük Hun Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Uygurlar, bu devletin yıkılmasından sonra, aynı coğrafyada üstünlük kuran Tabgaçların ve daha sonra da Köktürk Devleti'nin (552-744) hâkimiyeti altına girmişlerdir.¹⁷

Uygurlar, Köktürk Devleti'nin zayıflayıp Türk toplulukları üzerindeki otoritesini kaybetmesi ardından Basmıl ve Karluk boylarını da kendi saflarına çekerek Köktürlere karşı cephe oluşturmuş ve 744 yılında Köktürk Devleti'ni ortadan kaldırmışlardır. Aynı yıl Uygurların Yağlakar kabilesinden olan Köl Boyla, "Kutluk Bilge Köl Kağan" unvanıyla tahta geçmiş ve devletin başkentini Selenga nehri kıyısından Orhun nehrinin yukarı mecralarında bulunan Ordu Balık'a (Karabalgasun) taşımıştır.¹⁸ Sonuç itibariyle Ötüken'deki Köktürk hâkimiyetinin yerine bir diğer Türk kavmi olan Uygurların hâkimiyeti almıştır. Ötüken Uygur Devleti, Moyeñçor Kağan döneminde yapılan Batı yürüyüşleri, kuzey ve Oğuz seferleri sayesinde ülkenin topraklarını doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na ve güneyde ise Gobi Çölü'ne kadar genişletmeyi başarmıştır.¹⁹

Yeni kurulan Uygur Devleti, komşusu olan Çin ile yoğun siyasi, iktisadi ve askeri ilişkiler kurmuştur. Uygurlar ile Çinliler arasındaki bu ilişkiler, Mackerras'ın tespitine göre genel olarak beş konu üzerinde yoğunlaşmıştır: Bunlardan ilki, Çinlilerin siyasi buhran içinde olduğu dönemlerde Uygur Devleti'nin Çin'e yaptığı askerî yardımlardır; ikincisi Uygurların Çin ile komşu olan şehirlere zaman içinde sefer düzenleyerek şehirleri yağmalaması ve iktisadi gelir sağlaması; üçüncüsü Tun Mo-ho (Tun Bağa) saltanatı döneminde Uygurlarla Çinlilerin arasında sıcak ilişkiler kurulması; dördüncüsü diplomatik ve evlilik yoluyla ortaklıklar tesis edilmesi, beşincisi de Çin ile Uygur Devleti arasındaki at-ipek ticaretinin artırılmasıdır.²⁰

Ötüken Uygur Devleti ile Çin arasındaki askeri ilişkilerde 755 yılında Çin'in başşehri Luoyang'da ortaya çıkan An Lushan İsyanı önemli bir aşama oluşturmuştur. 757 yılında Çin'in başkenti Chang'an ve Luoyang isyancılar tarafından işgal edilmiş ve bu isyan hareketi ülkede hüküm süren Tang Hanedanının itibarını sarsmıştır. Bu

¹⁶ Vâris Abdurrahman Çakan, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, 2.bs. (Ankara: A Kitap Yayınevi, 2019), 292-293.

¹⁷ **Age**, 293.

¹⁸ **Age**, 295.

¹⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü** (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabeleri), 2. bs. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013), 13.

²⁰ Colin Mackerass, **The Uighur Empire** According to the T'ang Dynastic Histories. (CANBERRA: Australian National University Press, 1972), 14.

olay karşısında Çinliler Uygurlardan yardım istemiş ve Uygur Devleti, kendi ticari menfaatlerinin korunması şartıyla Çin’de baş gösteren bu isyanı bastırmaya yardım etmiştir.²¹

Çin ile Uygur Devleti arasında başlatılan önemli faaliyetlerden biri de takas yolu ile yapılan ticari işlemlerdir. Uygurlar, Çinlilere savaşlarda kullanılmak üzere atlar verirken karşılığında ipek ve çay almışlardır. Orhun Uygur Devleti’nin 760-830 yıllar arasında Çin ile yaptığı ticari ilişkilerin kronolojisine bakıldığında, Uygurların Çin ile olan ticarete ön planda olduğu anlaşılmaktadır.²²

Uygurlar Böğü Kağan’ın hükümdarlığında (759-779) en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Uygurların kültürel hayatında meydana gelen en önemli değişikliklerden biri de Mani dini ile tanışmalarıdır. Soğd asıllı Maniheist rahiplerin telkinleriyle yeni bir din çevresine giren Uygurlar, konargöçer hayat tarzını yavaş yavaş bırakarak yerleşik hayata geçmeye, şehirler inşa etmeye ve tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Ötüken Uygur Devleti’nin resmi dini kabul edilen Maniheizm, hem bu devletin hem de daha sonra gelen Koço (İdikut) Uygurlarının siyaset, kültür ve sanat hayatında önemli izler bırakmıştır.²³

Ötüken Uygur Devleti döneminde Uygurların siyasi, kültürel ve dinî hayatında önemli etkiler bırakan Soğdların ortaya çıktıkları coğrafya hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte, onların Amu Derya ve Sir Derya arasında kalan, İslam coğrafyacıları tarafından “Maveraünnehir” olarak adlandırılan bölgede yaşadıkları düşünülmektedir.²⁴ Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu ticaretinde önemli rol oynayan Soğdlar, Çin’in iç bölgelerindeki şehirlerde de ticari diaspora kurmayı başarmışlardır. Orhun Uygurlarının güçlenerek İpek Yolu’na hâkim olması ve Çin’deki nüfuzunun artmasıyla Soğdlar, Uygurların himayesi altına girmiş, Uygur kağanlarının desteğiyle Mani dinini yayma fırsatını elde etmiş ve İpek Yolu ticareti sayesinde büyük kazançlar sağlamışlardır. Orta Asya’nın gizemli tüccarları, gezginleri, diplomatları ve din adamları olan Soğdlar, M.Ö. VI. yüzyıldan M.S. XII. yüzyıla kadar İran dilini konuşan toplulukların bir üyesi ve kültürler arası iletişimi

²¹ Daha geniş bilgi için bk. Colin Mackerass, “Relations Between the Uighurs and Tang China”. **Central Asian Survey**. 19(2), (2000): 224-226.

²² Özkan İzgi, “XI.Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticari İlişkiler”, **Edebiyat Fakültesi Matbaası**, s.9 (1978): 102-104.

²³ Daha geniş bilgi için bk. Münevver Ebru, Zeren, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015).

²⁴ Suer Eker, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”, **Türkbilgi**, s.24 (2012): 81.

sağlayan bir kavim olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.²⁵ Orta Asya'nın İslamlaşmasıyla birlikte Soğdlar, İslami Fars kimliğiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Bögü Kağan döneminde Uygurlarla Çinliler arasındaki karşılıklı ticari ve askerî ilişkiler oldukça gelişmiştir. Soğdlu Mani rahiplerini yanına alarak Çin kültürüne karşı savunma mekanizması oluşturan Uygurlar, Çin karşısında siyasi ve askerî bakımından oldukça güçlenmiştir. 799 yılında Bögü Kağan'ın, Çin'e akın yapacağı esnada veziri Tun Mo-ho (Tun Bağa) tarafından öldürülmesi ve yerine yeni kağanın geçmesiyle Çin ile Ötüken Uygur Devleti arasındaki ilişkilerde bazı değişiklikler olmuştur. Tun Baga Tarkan "Alp Kutlug Bilge" unvanıyla on yıl Uygur Devleti'ni yönetmiş ve Çin'le barış içinde ılımlı ilişkiler yürütmüştür.

840 yılında yüz bin kişilik Kırgız ordusunun Uygur Devleti'nin başkenti Karabalgasun'u kuşatmasıyla Ötüken Uygur Devleti yıkılmıştır. Uygur Devleti'nin yıkılışı Kırgızların eli ile olmuş gibi görünse de bunun altında yatan daha derin sebepler bulunmaktadır. Bu sebeplerin başında Çinlilerin konargöçer topluluklara karşı uyguladıkları siyaset gelmektedir. Çinliler, Türk boyları arasındaki iç çekişmelerden yararlanarak Türk boylarını birbirine düşürmüştür. Uygurların idareci sınıfı arasındaki geçimsizlikler de Uygur Devleti'nin zayıflamasına neden olmuştur. Bütün bu iç karışıklıklarla birlikte Orhun Bölgesinde görülen büyük kuraklık ve doğal afetler de Uygur ekonomisini vurmuştur.²⁶ Bu istikrarsız ve kırılgan ortamın yanında Kırgızların 840'ta Uygur başkenti Karabalgasun'a saldırması da Ötüken Uygur Devleti'ne vurulan son darbe olmuş, Uygur kabileleri Kuzey Moğolistan'dan farklı yönlere doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan başlıcaları, büyük Çin Seddi'ne, Doğu Kansu'ya ve Doğu Türkistan'a yapılan göçlerdir. Bu gruplardan sadece Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar, varlığını 500 yıl kadar sürdürecektir. Koço (İdikut) Uygur Devleti'ni kurmuşlardır. Uygurların bir diğer kolu ise bugünkü Çin'in Kansu bölgesinde Ganzhou Uygur Kağanlığı'nın kurucusu olmuşlardır.²⁷ Böylece aşağı yukarı bir asır kadar hüküm süren Ötüken Uygur Kağanlığı tarihe karışmıştır.

²⁵ Eker, agm, 80.

²⁶ Çakan, age 310.

²⁷ Ablet Kamalov, "Uygur İmparatorluğu". **Türkler Ansiklopedisi**. c.3, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 398.

2.2.2. Koço (İdikut) Uygur Devleti

840 yılında Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra Uygur boyları dağılmaya başlamıştır. Uygur boylarından on beşi batıda yaşamakta olan Karluklara katılmıştır. Bir grup Anshi'ye (Kuça), bir grup ise Tibet'e gitmiştir.²⁸ Kendi topraklarında kalan 13 boy, yeni bir kağan seçerek devletlerini kurtarmak için çaba harcamışlar ancak başarılı olamamışlardır. Uygurlar bu kargaşada Ötüken'i terk ederek çeşitli coğrafyalara dağılmışlardır. Uygur Türklerinin bir grubu da Doğu Türkistan'a, orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının yanına göç ederek, Tanrı Dağları'nın güneyindeki Turfan ve Karaşar (Karaşehir) bölgesine yerleşmişlerdir. Devletleri yıkıldıktan sonra Uygur boylarının bir kısmı Kansu bölgesine gelmişlerdir.²⁹ 13 boydan oluşan bir başka grup Çin'in güneyine inmiştir. Başka bir grup ise Moğollara sığınmıştır. Kadırgan dağlık bölgesinde yaşayan Kitan, Kay kabilelerini de Uygur beyleri yönetmiştir.³⁰

Batıya giden Uygurlar, bu bölgelere yerleştikten sonra son Uygur kağanının yeğeni Mengli'yi kağan olarak seçmişlerdir. Çin kaynaklarında Kao-chang³¹ Uygur Devleti, Hsi-chou³² Uygur Devleti (Batı Aymak Uygur Devleti), Pei-ting³³ Uygur

²⁸ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Huihu(Xia)**. 217.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 6130-6131.

²⁹ Çin yıllıklarında Uygurların He'xi koridorunda yer alan *Gan* 甘, *Liang* 涼, *Gua* 瓜 ve *Sha* 沙 eyaletlerine yerleştikleri ve herbirinin ayrı bir kabile reisi bulunduğu dair kayıtlar geçmektedir. Bk. Liu Lin ve diğ., **Songhui Yaoji Gao-Fanyi (3) (Huihu)**, (Shanghai: Shanghai Guku Chuban She, 2014), 9772-9773.

³⁰ Umay Türkes, Günay, **Türklerin Tarihi-Geçmişten Geleceğe**. 4.bs. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 187.

³¹ Çin literatüründe Uygur Devleti için kullanılan adlardan biri olan *Kao-Chang* (高昌) adı, ilk defa tarihi kaynaklarda bir küçük kale olarak zikredilmiş ve IV. yüzyıldan itibaren de bir kaleden şehre dönüşmüştür. Bk. Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s.7 (2007): 28; *Kao-Chang* kelimesinin Çincedeki etimolojisi ile ilgili görüşleri değerlendiren Wang Su çalışmasında, araştırmacı Yu Tai-Shan'nin *Kao-Chang* kelimesinin, Saka kabilelerine veya Saka kabilelerinden birine ad olan *Gasiani* sözcüğünden geldiğini ileri sürdüğünü kaydeder. Ancak diğer araştırmacıların bu görüşü kabul etmediğini aktarır. Bk. Wang Su, **Gaochang Shigao** (Kao-Ch'ang Tarihi Kayıtları), (Pekin: Wenwu Chuban She, 1998), 72. Buna göre *Kao-Chang* 高昌 kelimesinin etimolojisi hâlâ açık değildir.

³² Uygur Devletinin Çince "Batı Aymak" anlamına gelen Hsi-chou kelimesiyle adlandırılmasının sebebi ise 640 yılında Koço'nun Çinliler tarafından ele geçirilerek Çin'e bağlı bir eyalet hâline getirilmesidir. Bk.Varis Abdurrahman Çakan, "Koço (İdikut) Uygur Devleti". **Türkler Ansiklopedisi**, c. 2 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 420.

³³ Beşbalık denilmesinin sebebi; Uygurlar bu bölgeye yerleştikten sonra, kağanlığın kışlık merkezi *Kao-Chang*, yazlık başkenti de *Pei-t'ing* olmuştur. Dolayısıyla bu şehir ismi de Çin kaynaklarında Uygurlarla birlikte kullanılmıştır. Bk. Özkan İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Yayıncı Hazırlayanlar: Erkin Ekrem-Serhat Küçük, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 270. Kâşgarlı, Uygurlardan şu şekilde bahseder: ".bu vilayette beş şehir vardır. Vilayetin halkı en katı kâfirlerdir, son derece atıcdırlar. Zülkarneynin yaptırmış olduğu Sülmi, Koçu, Canbalık, Beşbalık, Yengi Balık adındaki şehirlerdir." Bk. Besim Atalay, **Divanü Lügat-it Türk**, c.1. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013), 113.

Devleti (Beşbalık Uygur Devleti), He-chou³⁴ Uygurları (He-chou/Koço Uygurları), Yi-tou’hu Huihu Guo (İdikut³⁵ Uygur Devleti) gibi farklı adlarla adlandırılan devlet, ilerleyen yüzyıllarda siyasi açıdan çok etkin olmasa da kültürel açıdan çok güçlü ve önemli olarak XV. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Moğol döneminden sonra Turfan şehrinin öne çıkmasıyla “Turfan³⁶ Uygurları” olarak da adlandırılan Uygurlar, Çağatay Hanı Tugluk Temür’den (1346- 1363) Vais Han’a (1417-1432) kadar Doğu Çağatay ulusunun hâkimiyetinde kalmış ve Çağataylıların zayıfladığı dönemlerde Çinlilerin Ye-mi-li Hou-che (Emil Hoca) ve Su’tan Ali (Sultan Ali) diye adlandırdıkları iki kişi tarafından idare edilmiştir.³⁷

Tarım havzasında 400 yıla yakın hüküm süren Koço Uygur Devleti’nin coğrafi sınırları ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu konuda X. yüzyılda, Maveraünnehir’de kurulmuş Samaniler döneminde yazılmış *Hudud’ul-Alem* adlı

³⁴ Koço veya Koçu adı Uygur sivil belgelerinde yaygın bir şekilde geçmektedir: Bk. SUK, Sa01-3/4/5; Sa12-2; RH02-3; Em01-2/7; WP02-15;Lo04-3; 18-8; Mi01-19, 17-3; 25-2; JW-Li, 1.10c-2; JW-Li, 2. 8/15/17/21; JW-Li, 6.1/8/12; JW-Li, 5.10/11; Çince kaynaklardan anlaşıldığına göre, bugünkü Turfan bölgesi ve Tanrı dağlarının kuzeydoğu eteklerini içine alan bölge “Koşu” veya “Koşi” olarak adlandırılmıştır. Bu adın Türkçedeki “Koço” veya “Koçu” adının Çince transkripsiyonu olduğu ve Koço/Koçu kelimelerinin Türkçe kökenli bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Çakan, **agm**, 415-416; Liao Sülalesi döneminde (907-1121) ait kayıtlarda Uygur Devleti, Kao-ch’ang Devleti ya da He-chou Uygur 和州回鹘 Devleti isimleriyle kaydedilmektedir. Chin Sülalesi döneminde (1115- 1234) yine He-chou Uygur 和州回鹘 Devleti olarak bilinmekteydi. Sung Sülalesi döneminde (960-1279) Kao-Chang Devleti’ne Uygur Devleti de denmektedir. Kubilay Han döneminde (1271- 1368) bölgeye Huo-chou 火州, Ha-la Huo-che 哈喇火者, Ha-la Huo-chou 哈喇火州, Ha-la Huo-chou 哈刺霍州, He-la He-chou 合刺禾州、He-la He-chou 合刺和州 gibi çok farklı Çince isimler verilmiştir. Ming Sülalesi döneminde(1368- 1661) Huo-chou 火州 ve Ha-la 哈刺 (kara) denmektedir. Mançu döneminde (1636- 1911) ise Ha-la Huo-chou adı geçmektedir. Bk. Ekrem, **agm**, 28-29; Ayrıca bk. Paul Pelliot, “Kao-tch’ang, Qoço, Houo-tcheou et Qara-khoja”, **Journal Asiatique**, 10th, Ser., XIX, (1912): 581-603.

³⁵ İdikut “Tanrı tarafından gönderilmiş, kutsal” anlamına gelen *iduk* kelimesi ile (ED, 46a), “şans, mutluluk, talih” anlamına gelen *kut* kelimesinin (ED, 594a) birleşmesinden oluşan Türkçe bir unvandır. *İdikut* unvanı, ilk defa 735 yılına ait Bilge Kagan yazıtında Basmlı kavminin reisinin unvanı olarak geçer: *yegirmi yaşına basmlı idukkut oğuşum bodun ärti* “Yirmi yaşında, Basmlı İduk Kut’u akraba kavmim idi.” (BK, D25); Bzk. Talât Tekin, **Orhun Yazıtları**, 5.bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 58. Türkçede tanrının sıfatlarından biri olan “idi” kelimesi aynı zamanda Tanrı yerine de kullanıldığından “idi-kut” tâbirinin Asya Hunlarında mevcut “Tanrı-kut” kavramının bir devamı olduğu düşünülebilir. Uygurlarda Hâkanlık çağından beri bilindiği ileri sürülen bu unvan, Koço Uygur Devleti hükümdarları tarafından kullanılmıştır. Bk. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 19; Uygurca belgelerde bu unvan zaman zaman kısaltılarak *tengri ilig(imiz) iduk-kut*, *İlig(imiz) İduk-kut*, *İduk-kut tengriken(imiz)*, *(künçük)iduk-kut*, *iduk-kut* gibi şekillerde de kullanılmıştır. Bk. Reşit Rahmeti Arat, “İduk-kut Ünvanı Hakkında” , **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 24 (1986): 31.

³⁶ Tarım havzasında yer alan en önemli şehirlerden biri olan Turfan, Çin kaynaklarında ilk defa 1406 yılında geçmiştir. Moriyasu, Steal Holstein tarafından incelenen rulo şeklindeki Hotence el yazma belgelerinde, Turfan kelimesinin en eski şekli olan *turpana* kelimesini tespit etmiştir. Bk. Takao Moriyasu, **Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road.**, (Berlin: Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung, 2019), 99.

³⁷ İzgi, **Orta Asya**, 271.

eserde Tokuzoğuz (Uygur) devleti ve şehirleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Esere göre Tokuzoğuz Devleti'nin sınırları doğuda Çin'e, güneyde Tibet ve Halluh (Karluk) ülkesinin bazı kısımlarına, batıda Hırhîzların (Kırgızların) bazı kısımlarına, kuzeyde ise Tokuzoğuz ülkesi boyunca yayılan Hırhîzlara (Kırgız) kadar uzanmaktadır.³⁸ Çin elçisi Wang Yen-te'ye göre Kaoch'ang(Koço) arazisi güneyde Yü-t'ien (Hoten), güney batıda Ta-shih (Arabistan) ve P'o-ssu (İran), batıda Hsi-t'ien (Hindistan), Pulu Sha (Pu-lu Çölü), Hsüeh-shan ve Tung ling ile çevrilmiştir.³⁹ Bunun yanında *Yuanshi*'da *Barçuk Art Tekin Biyografisinde* Uygur Devleti'nin sınırları ile ilgili şunlar kaydedilmiştir:“*Jiaozhou, Huozhou(Koço) olarak da bilinir, Beşbalık'ı da kapsar. Kuzeyde A-zhu nehri (Amu Nehri), güneyde Jiuquan⁴⁰, doğuda Wudun(Hoten), Jia-shi-ha(Kaşgar?), batıda Tibet'e kadar uzanmaktadır.*”⁴¹

Maniheizm ve Budizm kültür çevresinde geliştirdikleri çok sayıdaki sanat eserleriyle tanınan Uygurların yerleştiği bu bölge, doğu ile batı arasındaki İpek Yolu güzergâhında yer alan şehirlerin bulunduğu coğrafyadır. Dolayısıyla burası, Çin, Hint-Avrupa ve Türk kültürünün kaynaştığı kavşak noktalarından biri konumuna gelmiştir.

Koço Uygur Devleti dönemi İslam öncesinde Türklerin mimari, heykeltçilik, sanat, dil edebiyat vb. birçok alanda gelişme kaydettiği dönemlerden biri sayılmaktadır. Yaklaşık 400 yıl varlığını sürdüren Koço Uygur Devleti, iktisadi açıdan olmasa da kültürel açıdan oldukça gelişmiştir. Tarım havzasında birçok şehir ve yerleşim bölgeleri inşa eden Uygurlar aynı zamanda Orta Çağ yerleşik yaşam kültürünün en önemli temsilcilerinden biri olmuşlardır. Maniheizmin yanında Budizmi benimseyen Uygurlar, Soğd kökenli Uygur yazısını geliştirerek Budizmle ilgili çeşitli eserleri Uygurcaya çevirmişlerdir. Bunun yanında matbaa kullanımını benimseyen Uygurlar, tahta oyma baskı usulünü kullanarak çok sayıda telif eser ortaya koymuşlardır. Aynı şekilde müzik ve sahne sanatları konusunda da diğer alanlarda olduğu gibi ilerleme göstermişlerdir. 981 yılında Koço Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te, Uygurların “Kung-hou” olarak adlandırılan müzik

³⁸ Minorsky, V, *Hudûd'ül-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. İngilizceden çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı. (İstanbul: KİTABEVİ, 2008), 48.

³⁹ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yan-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 55-56; Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 490.Bölüm. (Shanghai: Zhonghua Shuju, 1977), 14111.

⁴⁰ Hexi bölgesinde yer alan bir şehirdir. Günümüzde ise Çin Halk Cumhuriyetinin Gansu Eyaletine bağlıdır.

⁴¹ Song Lian, *Yuanshi- Ba'er-shu A'er-te De-jin*. 122.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 3000.

aletlerini kullandıklarını⁴² ve piyes oynadıklarını⁴³ belirtmiştir. Tarihi kaynakların yanı sıra, Uygurca yazılı belgelerde de müzik aletleri ile ilgili oldukça zengin bir terminoloji göze çarpmaktadır.⁴⁴ Kültür taşıyıcısı olan bu dil verileri de Uygur müzik kültürünün gelişmişliğini ortaya koymaktadır.

Koço Uygur Devleti 1206 yılında Karahıtayların, 1211 yılında da Moğolların egemenliği altına girmiştir. 1260 yılına kadar Moğol-Yuan İmparatorluğuna bağlı olarak, 1260-1347 yılları arasında ise Çağatay Hanlığına bağlı olarak yönetilmiştir.

2.2.3. Shazhou (Kansu) Uygur Devleti

Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra güneye doğru göç eden Uygur boyları Wu-chia (Üge) Tegin'i kağan seçmişlerdir; ancak Wu-chia Kağan 847 yılında öldürüldükten sonra bu Uygurlar yine dağılmaya başlamış ve değişik gruplar hâline göç ederek, küçük şehir devletleri kurarak kendi hâkimiyetlerini diriltmeye çalışmışlardır. Bunlardan biri de Orta Asya'da İpek Yolu'nun kavşak noktalarından birinde kurulan Shazhou Uygur Devleti'dir.

İpek Yolu şehirleri üzerinde kurulan Shazhou Uygur Devleti Çin ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır ve farklı tarihlerde ticaret kervanları göndererek Çin'le sıkı bir ticaret ilişkisi kurarak devletinin itibarını arttırmaya çalışmıştır. Shazhou Uygur Devleti'nin o dönemlerde Çin toprakları içerisinde kurulan ve daha sonra tarihçiler tarafından "Beş Sülale Dönemi" olarak adlandırılan Sonraki Liang (907-923), Sonraki T'ang (923-936), Qin (936-946), Han (947-951) ve Chou (951-960) döneminde Çinlilerle sıkı bir ticari ve diplomatik ilişki içinde olduğu bilinmektedir.⁴⁵

İpek Yolu'nun Xi'an ve Luoyang'dan sonraki ilk kavşak noktalarında hâkimiyet kuran Shazhou Uygurları, özellikle Song Sülalesi ile oldukça yoğun ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Çince kaynaklarda Çin'e giden Uygur elçilik heyetlerinin, haraç sistemi veya hediyeleşme yoluyla yapılan ticari ürünlerine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁶ Ancak Tang Sülalesine karşı isyanların arttığı X.yüzyılın başlarında Shazhou Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tunhuang olan Çin Askerî Bölgesi ile

⁴² İzgi, **Çin Elçisi**, 57.

⁴³ Age, 66.

⁴⁴ Bk. Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1982).

⁴⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kitabeleri** (9.-11.asırlar), 2.bs. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013), 63-79.

⁴⁶ Turgun Almas, **Uygurlar**. çev. Dr. Ahsen Batur (İstanbul: Selenga Yayınları, 2010), 416.

ilişkilerini kesmişlerdir.⁴⁷ Askerî ve siyasi açıdan pek de güçlü olmayan bu Uygurlar, kendi kimlikleriyle fazla yaşayamadıkları için haklarında fazla bilgi de bulunamamıştır. “Kan-chou Uygurları” veya “Sarı Uygurlar” olarak bilinen buradaki Uygurlar, siyasi olarak 940 yılından sonra Hitayların (Ki-tan, Liao), 1028’den sonra Tangutların, 1226’dan sonra ise Cengiz Devleti’nin nüfuz sahası içinde kalmıştır. Bu devletin bakiyesi olan bugünkü adlarıyla Sarı Uygurlar, günümüzde kuzeybatı Çin’de yaşamaktadır.⁴⁸

2.2.4. Moğolların Hükümlranlığı Altında Uygurlar

Koço Uygur Devleti’nin Kara Kıtaylılar tarafından kuşatılmasından bir süre sonra Barçuk Art Tekin, veziri ile anlaşarak Kara Kıtaylılardan kurtulup Moğolların tabiiyetine girmeye karar vermiş ve 1209 yılında Cengiz Han’a elçi göndererek kendisinin hâkimiyeti altına girmek istediğini bildirmiştir. Barçuk Art Tekin’in bu teklifinden hoşnut olan Cengiz Han, onu “Beşinci Oğul” olarak kabul edip kızı Altın Bike ile evlendirmiştir. İdari bakımından ilk dönemlerde Moğol-Yuan Sülalesine (1271- 1368) bağlı olan Uygurlar, imparatorluk içerisinde nispeten özel bir statüye sahip olmuşlardır. Öyle ki Kubilay Han’ın Çin’deki hâkimiyeti süresince Uygur önderleri, “İdikut” unvanını kullanmaya devam etmişlerdir.⁴⁹

Cengiz Han’ın Batı seferinin ilk dönemlerinde Uygurların, Cengiz’e kendi istekleriyle teslim olması, onların Moğol İmparatorluğu içerisinde askerî ve siyasi bakımdan önemli makamlara yükselmesine vesile olmuştur. Cengiz açısından ise, Uygurların savaşmadan teslim olması onun askerî gücünün yıpranmasını önlemekle kalmayıp Batı’ya doğru daha güvenli adımlar atmasına yardımcı olmuştur.

Moğol İmparatorluğunun hâkimiyetine giren ilk gelişmiş ve medenî toplum olan Uygurlar, imparatorluk sınırları içerisinde yer alan bütün *uluslarda/hanlıklarda* etkin rol oynamışlardır. Uygur yazısının Moğollara geçmesi Uygur kültürünün Moğol İmparatorluğu’ndaki nüfuzunun artmasını sağlamıştır. Belli bir kültürel birikime sahip olan Uygurlar, Moğol yönetici sınıfının eğitiminde önemli görevler almışlar; idareci ve teşkilatçı yetenekleriyle de Moğol İmparatorluğu’nun yönetici

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 38.bs. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 130.

⁴⁸ Çandarlıoğlu, **age**, 35.

⁴⁹ Micheal C Brose, “Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, c.2, (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 435.

sınıfında yer edinmişlerdir. Öyle ki, Yuan Sülalesi yıllığı olan *Yuanshi*'da kaydedilen 277 *darugadan* 34'ü Uygur'dur.⁵⁰

Karakurum'daki Moğolların ana merkezinde de Türklerin nüfuzu güçlüdür. Ögödey, 1229 yılında tahtta çıktığı zaman eski Türkçe bir unvan olan “han” unvanını almıştır. 1235- 1250 yıllarında Moğollar tarafından tesis edilen *ortak*⁵¹ adlı tüccarlar teşkilatında Orta Asya ve Batı Asya'dan gelenler arasında Uygurların sayısı önemli bir oranı teşkil etmektedir.⁵² Uygurlar, Kuzey Çin'de kurulan Moğol-Yuan Sülalesinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Çin nüfusunda Moğol hâkimiyetini daha önce kabul eden insanlardan farklı olarak kültür düzeyi yüksek olan bir toplumdandır. Dolayısıyla Çin'deki *Semu*⁵³ sınıfının çok önemli kısmını oluşturmaktadır.⁵⁴ Moğol-Yuan Sarayında Uygurlar danışmanlık, idarecilik ve diğer birçok teknik pozisyonda bulunmuşlardır. Yine *Yuanshi*'da kaydedilen Cengiz Han'ın Türk müşavirleri olarak gösterilen Türk soylu 500 müşavirin 300 kadarının Uygur olması da Uygurların Cengiz İmparatorluğu'ndaki başarılarının göstergelerinden biridir.⁵⁵ Üstün askerî ve idari başarısının yanı sıra Uygurlar sahip oldukları yüksek kültür birikimleri sayesinde ülkeleri dağıldıktan sonra da kendi kültürel varlıklarını ve kimliklerini korumayı başarabilmiştir.

Moğolların Batı yürüyüşünden sonra yurtlarına dönen Uygur *bahşlı*larından bazıları Karakurum'a, bazıları Moğol-Yuan sarayına (Çin'e) gelerek Moğol prenslerinin ve komutanlarının hizmetinde bulunmuştur. Uygurlar Moğol-Yuan sarayında elit bir kesimi teşkil etmişlerdir. Bu durum kuşkusuz Uygurların kendi ana dilleri ve edebiyatları konusunda yetkinliklerinden kaynaklanmıştır. Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Çin'e göç eden Uygurlar arasında, Tunyukuk soyundan geldiği

⁵⁰ Thomas T. Allsen, “The Yuan Dynasty and Uighurs of Turfan in the 13th Century”. (Ed.) M. Rossabi, **China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours. 10th-14th Century.** (1983): 267.

⁵¹ Türkçe kökenli *ortak* kelimesi, Moğolcaya geçmiştir. Kelime “iş arkadaşlığı, birlikte iş yapan kimse” anlamına gelmektedir. Kelimenin ticaretle ilgili olan “tüccar” anlamını kazanması Moğollar döneminde olmuştur. Bk. A. Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), 171.

⁵² Igor De Rachewiltz, “Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries”. (Ed.) M. Rossabi, **China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century**, (1983): 284-285.

⁵³ Çince kelime anlamıyla “Renkli Gözlü İnsanlar” anlamına gelen *Semuren* 色目人 Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Orta Asya, Batı Asya ve Avrupa'dan gelen çeşitli kavimlere işaret ediyordu. Moğolların tebası olarak yaşayan, Çinliler ve Çin'in güneyindeki kavimler hariç diğer bütün kavimler “Renkli Gözlüler” olarak biliniyordu. Renkli Gözlüler sınıfında Orta Asya'dan gelen Türklerin nüfusu en fazla ve konumu da oldukça yüksek idi. Türklerden sonra ikinci sırada Farslar geliyordu.

⁵⁴ Brose, agm, 436.

⁵⁵ Daha geniş bilgi için bk. Bahaeddin Ögel, **Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**, (İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002).

düşünülen ve daha sonra *Xie* soyadını alan Bilge Temür ailesi gelmektedir. Bilge Temür ailesinden gelen Uygurlar Çin’de siyasi ve kültürel açıdan oldukça etkili olmuşlardır.⁵⁶

Uygurlar, Moğol-Yuan Sülalesinin yanı sıra Altın Ordu ve İlhanlı Devleti’nde de etkin rol oynamışlardır. İlhanlılar Devleti’nde saray teşkilatı, askerî, mali teşkilat ve ilim hayatında Uygurların önemli rolleri olmuştur.⁵⁷ Anadolu’da yaşayan ve Uygur soyundan gelen Eretna Ailesi (1327- 1381) ise Kayseri çevresinde Eretna Beyliğini kurmuştur. Uygurların Moğol İmparatorluğu’ndaki etkilerinden dolayı, Uygur alfabesi, Türk-Moğol Devletleri’nde İslamiyetin kabulünden sonra da özellikle diplomatik yazışmalarda prestij yazısı olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bunun yanında, Uygur yazısı ve Uygur yazışma geleneği Altın Ordu, Kırım ve Kazan Hanlıklarının resmî yazışmalarına örnek teşkil etmiştir.⁵⁸ Altın Ordu Devleti’ne diplomasi, iktisat ve vergiyle ilgili pek çok terim Uygurlar aracılığıyla geçmiştir.⁵⁹ Osmanlı döneminde ise Uygur Türkçesi ve Uygur yazısı, XV. yüzyıla kadar sarayda öğretilmiştir. Hatta Fatih Sultan Mehmet tarafından da bazı fermanlarda kullanılmıştır.⁶⁰

XV. yüzyıl kaynaklarında Çağatay Hanedanlığı idaresinde bulunan Turfan ve Kumul (Hami) bölgesi “Uyguristan” olarak anılmıştır.⁶¹ Bu bölgede yaşayan Uygurların bir bölümü Budizme ve Manihaizme inanmaya devam ederken bir bölümü İslamı kabul etmiştir. Çinli seyyah Ch’en Ch’eng 1414 yılında Turfan’da Budist rahipleri ve dağın eteğinde bulunan Budist tapınaklarını gördüğünü kaydetmiştir.⁶² 1606 yılında Çağatay hanedanından Emir İsmal’in göreve gelmesinden sonra “Hocalar Dönemi” diye anılan huzursuz bir döneme girilmiş; Emir İsmail ve diğer beyler arasındaki çatışmalar sonucunda zaafiyet meydana gelmiştir. 1678 yılında Kaşgar, Moğol-Kalmuklar tarafından işgal edilmiştir. XVII.

⁵⁶ Daha geniş bilgi için bk. Micheal C. Brose, “Strategies of Survival: Uyghur Elites in Yuan and Early Ming China”, (A Dissertation in Asian and Middle East Studies, University of Pennsylvania, 2000).

⁵⁷ Daha geniş bilgi için bk. Dilber İLİMLİ USUL, “İlhanlı Döneminde Uygurlar”, (Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

⁵⁸ A. Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve Üslup İncelemesi**, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996); A. Melek Özyetgin, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017).

⁵⁹ A. Melek Özyetgin, “Altın- Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, **International Journal of Central Asian Studies**, c.13 (2009): 441-458.

⁶⁰ Reşit Rahmeti Arat, “Sultan Fatih Mehmet’in Yarlığı”, **Türkiyat Mecmuası**, c. 6, (1936): 285- 322.

⁶¹ Juten Oda, “Uighuristan”, **Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture**. 34, (1978): 23.

⁶² Chen Cheng, **Xiyu Xingcheng Ji** (Batı Seyahat Notları), (Pekin: Zhonghua Shuju, 2000), 106.

yüzyılın sonlarına Doğu Türkistan'ın Kumul/Hami ve Koçu/Turfan bölgeleri Çinlilerin eline geçmiştir.

2.2.5. İpek Yolunda Uygurlar

Tarih boyunca Doğu ile Batı arasındaki birçok siyasi, iktisadi, dinî vb. alanlarda karşılıklı alışverişin yapıldığı bir ulaşım alanı olarak ortaya çıkan İpek Yolu, insanlık tarihi için önemli güzergâhlardan biridir. Birçok kavim ve topluluk İpek Yolu ticaretine katılabilmek ve İpek Yolu güzergâhında yer alan bölgelerde ticari üstünlüğü koruyabilmek amacıyla mücadelelere girişmiştir. İpek Yolu'nun başlangıç noktasında yer alan Çin ile Türkler arasında Hunlar çağından itibaren İpek Yolu ticaretine hâkim olmak için pek çok savaş yapılmıştır.

Türklerin İpek Yolu ticaretinde aktif rol oynadığı dönem ise Ötüken Uygur Devleti dönemidir. Söz konusu dönemde Türklerin bu güzergâh üzerinde yapılan ticari faaliyetlere bizzat katıldığı ve hatta bu yol üzerinde yapılan ticaretin kontrolünü elinde tuttuğu anlaşılmaktadır. Özellikle de VIII. yüzyılın ortalarında Çin'de (Tang Sülalesinde, 618-907) patlak veren An Lushan İsyanı'nın bastırılmasında önemli katkıları bulunan Uygurlar, bundan sonraki uzun bir süreç boyunca İpek Yolu ticaretinden büyük kazançlar elde etmişlerdir. Ötüken'den sonra, Uygurların yoğun bir şekilde faaliyet gösterdiği bölgelerden biri de, Tarım havzası idi. Tarım havzasında Uygurların yerleştiği şehirler, Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Bu durum, Uygur şehirlerinin ve coğrafyasının gelişmesine ve zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Uygur şehirlerinin çoğu İpek Yolu'nun kavşak noktalarında Kuça, Karaşehir, Turfan, Hoten, Beşbalık; He'xi bölgesinde de Shazhou, Guazhou, Suzhou, Ganzhou, Liangzhou gibi şehirler bulunmaktaydı.⁶³ Bu şehirler, ticaretin yoğun olarak yapıldığı şehirler idi. Dolayısıyla bu güzergâhta yapılan ticaret doğal olarak Uygurların büyük kazançlar elde etmesini sağlamıştır.

İpek Yolu'nun Uygurlara olan bir diğer etkisi de sosyal ve kültürel bağlamda olmuştur. Doğu ile Batı ülkeleri arasındaki kervanlar vasıtasıyla yapılan ticarete Uygurlar, İpek Yolu üzerinde bulunan çeşitli kültürlerle temas etmiş ve bu kültürler, Uygur sanatında ve manevi hayatında yepyeni pencereler açmıştır. Uygurların hükümranlılığı altında birçok kavim ve etnik gruba ev sahipliği yapan Uygur şehirleri

⁶³ Fan Baoling, "Huihu yu Sichou Zhilu (Uygurlar ve İpek Yolu)", **Lanzhou Daxue Xuebao**, s.4(1985): 21; A. Melek Özyetgin, "İpek Yolu'nda Uygurlar", **İpek Yolu**. (İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, 2015): 86.

ise farklı kültürlerin bir arada yaşadığı bölgeler olmuştur. Turfan ve çevresindeki bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda 20’den fazla farklı dile ait el yazma metinleri bulunmuştur. Bu diller arasında Eski Türkçe, Çince, Sanskritçe, Soğdça, Pehleviçe (Orta Farsça), Yeni Farsça, Persçe, Tibetçe, Moğolca, Pali dili, Tımsuk dili, Toharca A ve Toharca B, Baktriya dili, Hotence, İbranice, Süryenice, Arapça, Tanggutça, Grekçe ve Kitan dili gibi farklı dillere ait çok sayıda el yazması metinler bulunmaktadır.⁶⁴

İpek Yolu’nun Uygurlara olan bir diğer etkisi dinsel bağlamda olmuştur. Bu güzergâhta bulunan Uygur şehirlerinin farklı etnik gruplara ev sahipliği yapmış olması, Uygur şehirlerinde dinsel açıdan da çeşitliliğin yaşanmasına neden olmuştur. Eski Türk inancı Şamanizm yanında Maniheizmi de benimsemiş olan Uygurlar bu inanç sistemlerini Turfan çevresine de getirmişlerdir. Burada Tohar, Soğd gibi birçok kavmin etkisiyle Budizmi de benimseyen Uygurlar, çeşitli dillerdeki birçok Budist eseri Türkçeye çevirmişlerdir. Öte yandan Hristiyanlık dininin bir kolu olan Nesturi mezhebinin de Uygurlar arasında takipçilerinin bulunduğu Uygur şehirlerinde bulunan yazılı belgelerle tanıklanmıştır.⁶⁵

Uygurların İpek Yolu’nda etkin olduğu dönemlerden biri de Moğol İmparatorluğu dönemidir. Bu, aynı zamanda Doğu ülkeleri ile Orta Asya, Batı Asya ve Avrupa arasındaki iktisadi ve kültürel ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı dönemlerden biri sayılmaktadır. Cengiz Han’ın Moğol İmparatorluğu’nun başkenti olan Karakorum ile imparatorluğun diğer bölgeleri arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla kurduğu posta teşkilatı olan *yam*⁶⁶ sayesinde Çinlilerin önemli buluşlarından olan matbaa ve barut XIII. yüzyıldan sonra Avrupa’ya yayılmıştır. Aynı zamanda astronomi, matematik, tıp, mimari ve askerî silah olarak kullanılan top, İslam ülkelerinden Çin’e gelmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Doug Hitch, “The Special Status of Turfan”, **Sino-Platonic Papers**, (2009): 3.

⁶⁵ Özyetgin, İpek Yolu’nda, 86.

⁶⁶ Clauson Yam kelimesini Etimolojik Sözlüğünde doğrudan Çince alıntı olarak vermiştir. Yam < Çin. *chan*, Orta Çin tyam “durmak, yolculukta durulan yer”(ED, 933b). Orta Çince “durmak, yolculukta durulan yer” anlamına gelen kelime muhtemelen Moğolca Aracılığı ile Türkçeye girmiş teknik terimlerden biridir: Tü. < yam. Mo. < yam < Çin. tyam. (TMEN IV, 1812). Haberleşme ve posta teşkilatının Eski Türk Devletlerindeki işleyişi ile ilgili bk. Özyetgin, **Orta Zaman**, 209-224; Posta Sisteminin Moğol İmparatorluğundaki işleyişi ile ilgili bk. Márton Vér, “The Postal System of the Mongol Empire in the Northeastern Turkestan”, (PhD Dissertation, University of Szeged, 2016).

⁶⁷ Fan Baoliang, “Luelun Zhongguo Gudai Shaoshu Minzu yu Sichou Zhilu (Çin’deki Eski Azınlıklar ve İpek Yolu)”. **Journal of Lanzhou University Social Sciences**, c. 22, s. 2 (1994), 63.

2. 3. Uygurlarda İktisadi Hayat

2. 3. 1. Ticaret

Eski Türklerin iktisadi yaşamının temelini daha çok hayvanlar ve hayvansal ürünler oluşturmuştur. Erken dönemlerde Türklerle Çinliler arasındaki ticaret daha çok at-ipek alışverişine dayanırken, sonradan ticareti yapılan mal ve ürünlerin çeşitleri de artmıştır. Türkler Çin'den genellikle pirinç, arpa, tarım aleti, ipek, ipekli kumaşlar almış; karşılığında at, koyun, kürk, keçe, vb. şeyler vermişlerdir. İki millet arasındaki bu ticari ilişkilerin sonraki yüzyıllarda devam ettiği, Köktürk döneminde de ticari ilişkilerin canlılığını koruduğu gözlemlenmiştir. Köktürkler döneminde ticaret, Türk yöneticiler tarafından devletin sağlamlığı ve halkın refahı için önemli bir iş olarak tanımlanmıştır.⁶⁸ Çinliler ile Köktürkler arasındaki ticari ilişkiler, Köktürklerin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süre boyunca devam etmiştir. Çin kaynaklarında kaydedilen Köktürkler tarafından Çin'e yollanan haraç heyetinin kronolojisine bakıldığında⁶⁹ Köktürkler ile Çinliler arasında ticaretin oldukça yoğun olduğu görülmektedir.

Köktürklerin yaşadığı coğrafyada devlet kuran Uygurlar Çinlilerle olan ticari ilişkileri devam ettirmiştir. Ötüken Uygur Devleti (744-840) zamanında Uygurlar Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. At, Uygurların Çin'e sattığı ürünlerin başında gelmektedir. Çin yıllıklarında Uygurlarla Çinliler arasındaki ticaretin en yoğun olduğu dönemlerde Uygurların Çin'e yüz bin at gönderdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁷⁰ Bu durum Uygurlarla Çinliler arasında yapılan ticaretin hacminin oldukça büyük olduğunu göstermektedir. Ayrıca Çin yıllıklarında Uygurların Çin'e sattığı her bir atın fiyatına dair bilgilere de yer verilmiştir. Bu kayda göre “*Bir atın fiyatı 40 parça⁷¹ ipekli kumaştır.*”⁷² Ötüken Uygur Devleti'nin dağılmasından sonra İpek Yolu'nun önemli şehirlerinden olan Shazhou, Suzhou, Koço ve Beşbalık gibi şehirlere yerleşip burada Koço Uygur Devleti ve Shazhou Uygur Devleti olmak üzere iki farklı devlet kuran Uygurlar, güney Çin'de kurulan Song Sülalesi (960-1279) ve Kitanlar tarafından kurulan Liao Sülalesi (960- 1125) ile ticari alışverişlerde bulunmuşlardır. Çin yıllığı *Songshi*'da

⁶⁸ Kafesoğlu. **age**, 312.

⁶⁹ İzgi, XI. yüzyıla, 98-102.

⁷⁰ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Shihuo Zhi**. 51. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 1348.

⁷¹ Çince “parça” anlamında gelen *pi* 匹, kumaşlar için kullanılan ölçü birimidir. Bir *parça(pi)* kumaş yaklaşık 33.33metreye eşittir.

⁷² Liu Xu, **Jiu Tangshu-Huihe Zhuan**. 195.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 5207.

Koço ve Shazhou Uygurlarının Song Sülalesi ile yaptığı ticaretle ilgili bilgilere rastlanmıştır. *Songshi*'de Koço Uygurlarının Song Sülalesi ile olan Ticari ilişkileriyle ilgili olarak “*Jianlong'un 3.yılı (963 yılında) 4.ayda, Koço'dan A Tutung başkanlığında 42 kişilik heyet saraya hediyelerini sundu.*”⁷³ kaydı geçmektedir. Ayrıca “*Qiande'nin 3. yılında (965 yılında) Koço Uygur Kağanı, Fa-yuan başkanlığındaki heyeti Song Sülalesine gönderdi. Heyet saraya Buda'nın bir dişi, cam kaplar, kehribar çanak gibi eşyaları sundu.*”⁷⁴ ifadesi not edilmiştir. Koço Uygularından bağımsız bir şekilde Shazhou ve Suzhou'da kurulan Uygur Devletleri de Çin ile ticari ilişkiler içinde bulunmuştur. Song Sülalesi yıllığında Shazhou, Suzhou Uygurlarının Çin ile yaptığı ticari faaliyetlerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. *Songshi*'de “*Ta'i-P'ing Xing-guo'nun 2. yılı kışın, Song Sülalesi Ganzhou, Shazhou Uygur Hakanı'nın yeğenine madeni para, ünlü atlar ve kıymetli taşlar hediye etti ve kullanması için araba hazırlattı. 5. yılı, Ganzhou, Shazhou Uygur Hakan'ı Ye-luo-he-mi-li-e, Bei-yi-de başta olmak üzere dört kişiyi göndererek deve, ünlü at, kehribar, akik taşı hediye etti.*”⁷⁵ kaydı geçmektedir. Bunun yanında “*Da-zhong-xiang-fu'nun 3. yılı (1010 yılında), Shazhou Uygur kağanı Ye-luo-he, Zuo-wen zai-xiang (sol kanat baş müsteşar?) He-ju-lu yue-shu mi-shi (danışman?) Zhai-fu-shou-rong(?) başkanlığındaki heyeti göndererek saraya hediye sundu.*”⁷⁶ ibaresi de not edilmiştir. Ayrıca Çin yıllıklarına Koço'da yapılan iç ticaretle ilgili de bazı bilgilere rastlanmaktadır. 981 yılında Koço Uygur Devleti'ni ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te Uygur Devleti'nde yapılan at ticareti üzerinde dururken “*İyi bir atın fiyatı bir pi ipektir. Zayıf ve bakımsız atlar ise yemek için kullanılır ve değeri yalnız bir zhang*”⁷⁷ ipektir.” demektedir.⁷⁸ Koço Uygurlarının ticaretini yaptığı şeyler sadece at ile sınırlı değildi. Koço Uygurlarından kalan sivil belgeler Uygurlarda ticareti yapılan birçok eşyaya dair bilgiler içermesinin yanında, oldukça zengin ticari terimler de barındırmaktadır.⁷⁹ Bu durum Uygurlarda iç ticaretin de dış ticaret kadar yoğun olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

⁷³ Tuo Tuo, *Songshi-Huihu Zhuan*. 490.Bölüm. (Shanghai: Zhonghua Shuju, 1977), 14114; İzgi, *Çin Elçisi*, 38.

⁷⁴ Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14110; İzgi, *Çin Elçisi*, 38.

⁷⁵ Tuo Tuo, *Songshi- Huihu Zhuan*, 14114

⁷⁶ *Age*, 14116.

⁷⁷ Çincece kullanılan bir çeşit uzunluk ölçü birimidir. Bir Zhang (丈), yaklaşık 3.33 metreye eşittir.

⁷⁸ Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14113; İzgi, *Çin Elçisi*, 67;

⁷⁹ Daha geniş bilgi için bk. Hasan Güzel, “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”, (Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

Koço Uygur Devleti, Song Sülalesinin yanı sıra kuzeyde bulunan ve Kitanlar tarafından kurulan Liao Sülalesi (907-1125) ile de sıkı ticari ilişkiler içinde bulunmuştur. Liao Sülalesi dönemindeki tarihi olaylara yer verilen *Liaoshi*'da Uygurların Kitanlarla olan ticari ilişkilerine değinilmiştir. Uygur Hanı Aslan Han tarafından gönderilen ticaret heyeti 933 yılında Liao Sülalesine ulaşmış ve bu ziyarete karşılık olarak Liao Sülalesi Padişahı Liao-tai-zong da Uygur Devleti'ne elçiler göndermiştir. Liao Sülalesi yıllığında Uygur Devleti ile Liao Sülalesi arasındaki ticari ilişkilerin kronolojik tarihine rastlanılmaktadır.⁸⁰ Bunun yanında Çin'in Liao Sülalesi yıllığında “*Güz mevsimi, 7. ayda, Liao Sülalesi hediye olarak Shazhou Uygur, Dunhuang Han'ı Cao Shun'e giysi gönderdi. 9. ayda Shazhou Uygur Han'ı Cao Shun elçi göndererek haraç getirdi.*” kayıtları geçmektedir.⁸¹

Liao Sülalesi ile Uygurlar arasındaki ticari ilişkilerin sıkı olduğunu kanıtlayan bir diğer belge de Liao Sülalesi yıllığının Coğrafya Tezkiresi'nde yer alan kayıtlardır. Kayıtlarda “*Shangjing*⁸² Şehrinin güney kapısının doğusunda Uygurların toplu olarak yaşadığı yer bulunur, orası ‘Uygur Ticaret Kolonileri’ olarak adlandırılır. Uygur tüccarlar Shangjing’de yaşar ve ticaret yaparlar.” denmektedir.⁸³ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Liao Sülalesi döneminde, Uygurlar Kitanların idaresi altında bulunan şehirlerde serbestçe ticaret yapabilmekte ve bu şehirlerde Uygur tüccarların kalıp ticaret yapmasına izin verilmekteydi. Bu durum Uygurlarla Liao Sülalesi arasındaki ticari ilişkilerin ne denli sıkı olduğunu açıklamaktadır. Öte yandan Koço Uygur Devleti'nde Uygurların kullandığı kumaş paralardan biri olan *kamdu*'nun, Kitan başşehrinde geçerli olması da Uygur-Kitan ticari münasebetlerinin gösterilmesi bakımından önemlidir.⁸⁴

2.3.2. Tarım ve Hayvancılık

Tarım havzası gerek coğrafi bakımdan gerekse iklim koşullarının uygun olması sebebiyle erken zamanlardan itibaren tarımın yapıldığı ve çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği bir bölgedir. Ötüken bozkırlarında yaşadığı dönemlerden

⁸⁰ Tuo Tuo, *Liaoshi-Shuguo Biao* (8), 70.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 1125-1194.

⁸¹ Tuo Tuo, *Liaoshi- Shengzong Ji* (7), 16.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 187.

⁸² Liao Sülalesinin ilk dönemlerdeki başşehridir. Çin'in İç Moğolistan Özerk Bölgesinin Bai-lin-zuo-qi Sehri'nin doğusunda yer almaktadır.

⁸³ Tuo Tuo, *Liaoshi-Dili Zhi* (7). 37.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 441.

⁸⁴ Özkan İzgi. “Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler”. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, s.7-8 (1977):14.

itibaren tarımla uğraşan Uygurlar⁸⁵, Tarım havzasına yerleştikten sonra bu bölgelerde mevcut olan tarım arazilerini genişleterek arpa, buğday, mısır, bezelye gibi birçok ürününü yetiştirmişlerdir.

Tarım havzasında yer alan Turfan ve çevresindeki bölgeler tarım ürünlerinin yetişmesi için oldukça elverişli iklim koşullarına sahiptir. Çin yıllıklarının Koço ile ilgili bölümünde Koço'nun iklimi ve burada yetiştirilen tarım ürünleri ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Liang Sülalesi (502- 557) dönemine ait Çin yıllığının Koço bölümünde “*Burada dokuz çeşit hububat yetiştir, insanlar dan-mian*⁸⁶ 噉面 , *kuzu ve dana eti yerler.*” kaydı geçmektedir.⁸⁷ Eski Tang yıllığında ise Koço ile ilgili olarak “*Burada topraklar çok verimlidir, hububatlar yılda iki kere mahsul verir, üzüm şarabı üretilir. [Burası] beş çeşit meyvenin*⁸⁸ *yetişmesi için oldukça uygundur. ‘Baidie 白叠’ olarak bilinen bir çeşit bitki yetişir, insanlar onların çiçeğini toplar ve onlardan bez dokur.*” bilgisi verilmektedir.⁸⁹ Koço Uygur Devleti döneminde Turfan ve çevresindeki bölgelerde tarım faaliyetleri aktif bir şekilde yürütülmüştür. 981 yılında Koço Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi Koço'daki tarım faaliyetleri ile ilgili bilgi vermektedir. Elçinin kaydettiğine göre Koço'da “*五谷 wu-ku*” olarak adlandırılan beş çeşit hububat, yani *ma* (kenevir), *mai* (buğday), *shi* (darı), *tou* (baklagiller) ve *tao* (pirinç) yetişmektedir, yalnız *ch'iao mai* (karabuğday) yetişmemektedir.⁹⁰ Koço Uygurlarının yanı sıra, Shazhou Uygurlarının da tarımsal faaliyetlerle uğraştığı bilinmektedir. Çin yıllıklarına göre Shazhou'da beyaz buğday, arpa, kenevir, frenk soğanı, kişniş gibi tarım ürünleri yetişmektedir.⁹¹ Yıllığın bir

⁸⁵ Ötügen Uygurlarını ziyaret eden Tamim İbn Bahr, Uygur başkentinde gördüklerini anlatırken, şehrin 12 büyük demir kapısının bulunduğunu ve şehrin çevresinde geniş tarım arazilerinin bulunduğundan söz etmektedir. Bk. Minorsky, **age**, 295.

⁸⁶ Bir çeşit un yemeğidir.

⁸⁷ Yao Silian, **Liangshu-Gaochang Zhuan**. 54. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1973),811.

⁸⁸ Beş çeşit meyve hünnap, armut, kayısı, şeftali ve kestanedir.

⁸⁹ Liu Xu, **Jiu Tangshu-Gaochang Zhuan**. 198. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 5293-5294.

⁹⁰Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14111; İzgi, **Çin Elçisi**, 57; Moğol-Yuan Sülalesi Döneminde Uygurların yaşadığı bölgelerden geçerek (1220 yılında) Batı Seferinde olan Cengiz Han'ı ziyaret etmeye giden rahip Changchun da Koço'da buğday yetiştirildiğinden söz etmiştir. Bk. Li Zhichang, **Changchun Zhenren Xiyou Ji** (Chang Chun'un Batı Seyahatnamesi), (Shijiazhuang: Hebei Renmin Chuban She, 2001), 49; Yuan Sülalesi Ortadan kaldırıldıktan yarım asır sonra Uygurların yaşadığı bölgelerden geçerek (1423 yılında) Timurlu Devletini ziyaret etmeye giden Ming Sülalesi (1368-1644) Devlet Memuru Chen Cheng da Turfan'da (Koço) ve Lükçün'de yetiştirilen tarım ürünleriyle ilgili bilgiler kaydetmiştir. Chen Cheng, Turfan'da kendir ve buğdayın yetiştirildiğini, ancak pirincin yetiştirilmediğini; Lükçün'de ise buğday, kendir ve bakla yetiştirildiğini kaydetmiştir. Bk. Chen, **age**, 106, 111.

⁹¹ Ouyang Xiu, **Xin Wudai Shi-Siyi-FuLu** (3). 74. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 916.

diğer yerinde “[Buradaki insanlar] deve ile toprağı işletirler.”⁹² denilmektedir. Tarımın yanında hayvancılık, da Koço Uygurlarında iktisadi yaşamın temelini oluşturmuştur. Çinli elçinin elçilik raporunda Uygurların hayvancılık ile de uğraştıklarına dair bazı bilgiler not etmiştir. Elçi gördüklerini anlatırken “*Bu arazide otlar çok boldur. Kral (Han), prensesler ve veliahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li’den daha fazla genişlikteki düz ovada otlatılır. Onlar derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırır ederler, hiç kimse sürüsünün sayısını bilmez.*” demektedir.⁹³

Tarım faaliyetlerinin ana faktörlerinden olan tarım arazilerinin yönetimi, işletimi, sulanması ve bakımı önem kazanmıştır. Koço Uygurlarında tarım arazilerinin devlet mülkiyetindeki araziler, İdikut mülkiyetindeki araziler, tapınak mülkiyetindeki araziler ve çiftçilerin mülkiyetindeki araziler olmak üzere dört farklı şekilde işletildiğı görülmüştür.⁹⁴ Koço Uygurlarında devlet mülkiyetinde olan ve Uygur sivil belgelerinde “inçü” olarak adlandırılan bu arazilerin belirli bir nizama göre tımar olarak halkın kullanımına verildiğı tespit edilmiştir.⁹⁵ Çiftçilere ait olan tarım arazilerinin işletimi halkın idaresi altında olup kişiler tekil ve ortaklı mülkiyet hakkına göre kendilerine ait olan topraklar üzerinde satış, kiralama, takas, temlik, miras gibi çeşitli tasarruf haklarına sahip olabilmektedir.⁹⁶ Bunun yanında Koço Uygur Devleti’nde Uygur hükümdarları tarafından manastır ve tapınaklara verilen özel imtiyazlı araziler de bulunmaktadır. Manastıra ait olan arazilerde manastır ve tapınak yöneticileri, manastıra ait topraklardaki ürünleri istedikleri gibi kullanma ve manastırla ilgili tüm işleri tanzim etme hakkına sahiptir.⁹⁷

Koço Uygurları, Moğolların tabiiyetine girdikten sonra Moğol-Yuan Hanedanına bağılı olarak yönetilir ve Yuan Hanedanı yıllığında Koço’daki yönetim, toprak işletimi vb. birçok konuya yer verilmiştir. Moğol-Yuan Sülalesi devrinde Beşbalık’ta tarım arazilerinin genişletilmesi ve yönetiminden sorumlu memurların atanmasına dair bilgiler bulunmaktadır. Yuan Sülalesi yıllığında “*Zhiyuan’in 19.yılı,*

⁹² Age, 916.

⁹³ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14112; İzgi, **Çin Elçisi**, 65.

⁹⁴ Cheng Suluo, **Tang Song Huihu Shilun Ji** (Tang Song Sülalesi Dönemindeki Uygur Tarihinden Derlemeler), (Pekin: Renmin Daxue,1994), 244-245.

⁹⁵ A. Melek Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2014), 56.

⁹⁶ Age, 52.

⁹⁷ Age, 153.

(1282 yılında) Li-jin başta olmak üzere diğer kişilere hufu⁹⁸ verildi, hem de generallik vazifesine geri getirilerek Beşbalık'da yeni tarım arazilerinin genişletilmesini yönetmesi için gönderildi.”⁹⁹ kaydı yer alır. Aynı yıllığın bir diğer yerinde “Ji-mao'in ilk yılında (1279 yılında), Uygur bölgesine ançaşı¹⁰⁰ tayin edilerek topraklar bölüştürüldü.”¹⁰¹ ifadesi not edilmiştir.

Tarımsal faaliyetlerin yapılmasını teşvik edip sürekliliğini sağlamak için devletin çeşitli uygulamalar geliştirdiği bilinmektedir. Bunların başında devletin caydırıcı yöntem olarak kullandığı ve ekilmeyip boş bırakılan tarım arazilerinden ve bağlarından topladığı “borluk enız, kavlalık enız” olarak bilinen bir tür vergi gelmektedir.¹⁰² Bunun yanında tarım faaliyetlerinin iklim koşullarından etkilenmeden sürekli yapılabilmesini sağlamak amacıyla açılan sulama kanalları ve kuyular da dikkat çekicidir.¹⁰³ Tarımın yoğun olarak yapıldığı bölgelerde sulama faaliyetlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla devletin tarım ve su işlerinden sorumlu görevliler atadığı da bilinmektedir.¹⁰⁴

⁹⁸ Hufu 虎符, kadim Çin'de kullanılan metalden yapılmış, kaplan şeklindeki askeri belge.

⁹⁹ Song Lian, **Yuanshi-Li Jin**. 154.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 3640.

¹⁰⁰ Çince 按察使 an cha shi “müfettiş”, bu unvan Uygur sivil belgelerinde de geçmektedir. Bk. JW-Li, 1 (10d). Ayrıca bk. Charles O. Hucker, **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**, (Taipei: Southern Materials Center, INC, Minguo 77=1988), 103.

¹⁰¹ Song Lian, **Yuanshi-Shizu Ji** (7). 10.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 204.

¹⁰² A. Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, (Ankara: Köksav, 2004), 70.

¹⁰³ Koço Uygur Devletini ziyaret eden Song Sülalesinin elçisi Wang Yen-te, Chin-ling dağlarından çıkan nehrin başşehrin bütün çevresini dolaşarak aktığını, suyunun tarlaları ve meyve bahçelerini sulamak için ve değirmenleri işletmek için kullanıldığını kaydetmektedir. Bk. İzgi, **Çin Elçisi**, 57; Çin elçisi, Uygurların dağlardan gelen suyu nehirler, dereler kazarak şehre getirdiklerinden ve tarımsal faaliyetlerinde kullandığından söz etmektedir. Çinli elçi, Koço'da yeraltı suyundan yararlanıldığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak 1220 yılında Uygurların yaşadığı *Koço, Beşbalık, Canbalık* gibi şehirlerden geçen rahip Changchun, Uygur şehirlerinden geçtiği sırada Uygurların çeşme suyuyla tarlalarını suladığı ve *Almalık* şehrinde ise çiftçilerin kanal kazarak tarlalarını suladığını görmüştür. Bk. Li, **Changchun**, 54; Rahip buna benzer bilgileri *Tingzhou* adlı Uygur şehrine giderken yol üstünde gördüğü bir yerleşim bölgesi için de söylemektedir. Rahip oradan geçtiği sırada buğdayların olgunlaştığından, ancak yağmurun az yağmasından dolayı, burada yaşayan kişilerin kuyu suyuyla tarlaları sulayarak mahsullerinden hasat elde ettiklerini kaydeder. Bk. Li, **Changchun**, 49; Rahip Changchun'un anlattığı su kuyuları büyük ihtimalle Koço'da yeraltı suyunun yukarıya çıkarılmasından oluşan karız kuyuları olmalıdır. Karız kanallarının kullanımı kimi araştırmacılara 2500 yıl öncesine dayanırken, kimilerine göre ise M.S.V.-VI.yüzyıllara dayanmaktadır. Bk. Dursun Özden, **Uygur Karızlarına Yolculuk**, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 74-75; Bazı bilim adamları tarafından *Yer Atındaki Çin Seddi* olarak da adlandırılan Karızlar, Tanrı Dağlarının doğusundaki bölgelerde kullanılmaktadır. Turfan, Çerçen, Çarkılık gibi bölgelerde oldukça yaygındır. Sadece Turfan, Toksun ve Kumul gibi bölgelerde kullanılan karız sayısı 1800'ü geçmektedir. Karızların uzunluğu 4 ila 60 kilometre arasındadır. Toplam karız uzunluğu ise 5100 kilometreyi bulmaktadır. Bk. Özden, **age**, 67.

¹⁰⁴ Uygur sivil belgelerinde geçen *suvçı* “suyu idare eden” (Bk. JW-Li, 4.14), *ögen kesgüçi* “su seti yapımcısı” (JW-Li, 4.14); *kudukçı* “kuyu kazıcısı” (JW-Li,1.10c) sözcükleri Uygur toplumunda su işlerinden sorumlu kimselerin bulunduğuna işaret etmektedir.

Tahıllar ve çeşitli hububatlar hariç, Uygurların geniş ölçekte pamuk (kepez) yetiştirdikleri de bilinmektedir.¹⁰⁵ Uygurların yetiştirdiği ürünler arasında, hububatların yanında pamuk yetiştiriciliğinin de önemli bir yer tuttuğu Uygurların sözleşme niteliğini taşıyan vesikalarından anlaşılmaktadır. Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığına göre Uygurlarda pamuk tarımı için ayrılan özel tarlalar bulunmuştur.¹⁰⁶ Uygurlar tarafından yaygın bir şekilde yetiştirilen pamuktan başta bez olmak üzere çeşitli günlük eşyalar dokunmuştur. Pamuktan dokunan *böz* veya *kuanpu* Uygurlar tarafından ödeme aracı olarak kullanılmıştır.¹⁰⁷

Yuan Sülalesi döneminden sonra Tarım havzasının kuzey ve güneyinde yaygın olarak yetiştirilen pamuk, Çin'e de taşınmıştır. Pamuk tarımının Çin'de yayılmasında Uygurların önemli katkıları olmuştur. Engin tarım bilgisine sahip olan Uygurlar, Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Çin'e göç etmiş ve Çin'de pamuğun yetiştirilmesini sağlamıştır. Yuan Sülalesi döneminde Çin'e göç eden Uygurların soyundan olan Lu Mingshan, Çinlilerin yaşadığı eyaletlerde *darugalık* vazifesini üstlendiği sıralarda görev yaptığı bölgelerde tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, ev hayvanlarının bakımı ve tarım ürünlerinin üretim oranının yükseltilmesiyle ilgili olarak, 1314 yılında Çince *Nongsang Yishi Cuoyao* (Tarımcılık ve İpekçiliğin Esasları) adlı eseri kaleme almıştır. Eserinde pamuk yetiştirme tekniğiyle ilgili olarak şunları kaydetmektedir:“(3. ayda) pamuk tohumları suda bekletilmeli ve karıştırılmalı. Filizlenmeye başlayınca, gübrelenmiş tarlaya aralarında birer *chi*¹⁰⁸ mesafe bırakarak delikler açılmalı ve tohumlar [deliğe] beşer, yedişer taneden bırakılmalı. Filizler toprağın üstüne çıktığı zaman, her delikteki pamuk filizleri ikişer veya üçer bırakılarak seyrekleştirilmeli. [Filizler] büyüyünce, kök kısmı sürekli olarak boşaltılmalı ve pamuk bitkisinin sürekli uzamasını önlemek için, bitkinin ana ve yan dallarının ucu kopartılmalı. Eğer bitki fazla uzarsa meyve tutmaz. Ağustos

¹⁰⁵ Koço'nun sıcak ve kurak iklimi pamuğun yetişmesi için oldukça uygundur. Arkeolojik kayıtlarda Çinlilerin *Batı Bölgeleri* olarak adlandırdıkları bölgelerde M.Ö.III.yüzyıldan itibaren pamuk yetiştirildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bk. Li Yang, Yang Fuxue, “Gaochang Huihu Zhimian ye Jiqi zai Shijie Mianzhi Shishang de Diwei (Koço Uygurlarında Pamuk Yetiştiriciliği ve Onun Dünya Pamukçuluk Tarihindeki Yeri)”. **Shihezi Daxue Xuebao**.c.32. s.1 (2018): 96.

¹⁰⁶ Uygur sivil belgelerinde geçen *kepez tarıgu yer* “pamuk ekmek için gerekli yer” (SUK, RH04-7; USp2. 2) ifadesi Uygurlarda pamuk tarımının yapılmak üzere ayrılmış, özel tarlaların bulunduğu işaret etmektedir, Kaşgarlı'da Divan'ında *kepezlik*“pamuk tarlası” olarak bilinen pamuk tarlalarından söz etmektedir (DLTI, 507); Ayrıca bk. Bülent Gül, “Eski Türk Tarım Terimleri” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 189-190, 204.

¹⁰⁷ Özyetgin, **Orta Zaman**, 154.

¹⁰⁸ Çin'de kullanılan, eski bir uzunluk ölçü birimidir. 1 *chi*, 31.1 santimetreye eşittir.

ayına gelindiğine bitkinin pamukları toplanmalı.”¹⁰⁹ Çinlilerin yaşadığı eyaletlerde Çinlilere pamuk yetiştirmeyi öğreten ve Çin’de pamuk tarımının yaygınlaşmasına katkıda bulunanlar sadece Lu Mingshan ile sınırlı değildir. Bunlar arasında 1323 yılında Çin’in Shan’xi eyaletine “yargıç olarak” gönderilen Yanlı Timur da vardır. Yanlı Timur Shan’xi’de halkın gelirini arttırmak amacıyla çiftçilere pamuk tarımı yapmasını teşvik etmiş ve kendisi bizzat pamuk yetiştirime tekniğini Çinlilere öğretmiştir.¹¹⁰

2.3.3. Zanaat

Yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşan ve şehir kültürünü benimseyen Uygurlar, günlük yaşamda kullanılacak araç-gereçleri yapıp dokuma ürünlerini üretmişlerdir. Uygurlar el sanatı ürünlerinin yapımında oldukça yetenekli idi. Bu durum onları ziyaret eden Çinli elçi ve seyyahların dikkatini çekmiş, bu kişiler Uygur zanaatkârlarından övgüyle bahsetmişlerdir. 981. yılında Koço Uygurlarını ziyaret eden Çinli elçi “*Burada insanlar usta sanatkârlardır. Altın gümüş, bakır ve demir kaplar üzerinde çalışırlar.*”¹¹¹ bilgisini vermektedir. Koço Uygur Devleti’nde çeşitli madenler ve kıymetli taşlar bulunmaktadır. Song Sülalesi döneminde (960-1279) Jin Sülalesi’nin (1115-1234) başkenti Yanjing’e¹¹² elçi olarak giden Hong Hao, Yanjing Şehrinde Ötüken Uygur Devleti’nin dağılmasından sonra buraya yerleşen Uygurları görmüş ve onları için de Wang Yen-te’nin kaydettiği gibi “[Uygurlar] demir silahların yapımında oldukça yeteneklidirler.” cümlesini kaydetmiştir.¹¹³ Çin kaynaklarının dışında Arap seyyahları da Uygurların demir işleme zanaatıyla ilgili kayıt tutmuştur. XI. yüzyılda Uygur ülkesini ziyaret eden Arap seyyah Yakubi, Tokuzoğuz (Uygur) ülkesinde demirden her türlü nadir sanat eşyası üretildiğini belirtmektedir.¹¹⁴ Wang Yen-te elçilik raporunun bir diğer yerinde Beşbalık’ta Uygurların demiri kesmek için kullandıkları özel taş türünden bahsetmektedir. Onun

¹⁰⁹ Lu Mingshan, **Nongsang Yishi Cuoyao Zhong Mu Mian Tiao** (Tarımcılık ve İpekçiliğin Esasları, Pamuk Tarımı Maddesi), (Nongye Chuban She, 1962), 57-58’den aktaran Shang Yanbin, “Yuandai Weiwu’er Nongxue Jia Lu Mingshan Shiji zai Taolun (Yuan Sülalesi Dönemindeki Uygur Tarım Mühendisi Lu Mingshan’ın Faaliyetleri Üzerine Araştırma)”, *Zhongguo Bianjiang Shidi Yanjiu*, c. 22, s. 2 (2012): 80.

¹¹⁰ Pu Daoyuan, **Shunzahi Xianju Conggao**, Yuandai zhen Ben Wenji Huikan, Zhongyang Tushu Guan Bianyin, 1970, 665-666’den aktaran Yang Fuxue, Dan Chaocheng, Gaochang Huihu Wangguo Mianzhiye Kaoxi (Koço Uygur Devletinde Pamuk Yetiştiriciliği Üzerinde Araştırma), s.1 (2018): 45.

¹¹¹ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14113; İzgi, **Çin Elçisi**, 66.

¹¹² Bu şehir, günümüzde Çin Halk Cumhuriyetinin başkenti olan Pekin şehridir.

¹¹³ Hong Hao, **Songmo Jiwen-Huihu**, (Guoxue Wenku Disi Bian, Minguo22.yılı=1953), 6.

¹¹⁴ Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Dünyası**, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları), 98.

kaydettiğine göre Uygurlar “lishi (砾石)” olarak bilinen bir çeşit taş demir kesmek için kullanıyorlar ve bu taş “chitieshi(吃铁石)‘demir yiyen taş’” olarak da adlandırılmaktadır.¹¹⁵

Metal işlemeciliği, yabancı seyyahların da aktardığı gibi Uygur zanaatında önemli yer tutmaktadır. Bahaeddin Ögel’in ifadesine göre Uygurlarda *kurç*¹¹⁶ olarak bilinen bir çeşit kaliteli demir kullanılmaktadır.¹¹⁷ Bunun yanında Uygurlar demirden çeşitli silahlar da yapmaktadır. Yine Bahaeddin Ögel, Cengiz Han çağında Moğol coğrafyasına seyahat eden Çinli elçilerin Moğolların çelik işlemeyi bilmediklerini yazdığını aktarır. Moğol generalleri ve orduları kendi kılıçlarını Uygurlara yaptırmışlardır. Çin’in batısındaki demir madenlerini Uygurlar ile Türk Tatarlar işlemişlerdir.¹¹⁸ Koço Uygurlarının yaşadığı Tanrı Dağları’nın çevresindeki bölgeler oldukça zengin maden yataklarına sahiptir, dolayısıyla Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Beşbalık’ta bir maden işleme atölyesi kurulmuştur. Yuan Sülalesi yıllığında Beşbalık şehri ile ilgili “*Zhi-yuan’in 9. yılı (1282 yılında) Serasker Qi Gong-zhi hükümdara Beşbalık’ta demir işleme atölyesi tesis edilmesini ve burada demir aletlerin yapılmasını teklif etti.*” kaydı geçmektedir.¹¹⁹

Demir madeni dışında Uygurlar altın işlemede de mahir olup altından çeşitli takılar, küpeler yapmışlardır. Öte yandan Uygur Devleti’nin sınırları içinde yer alan Beşbalık’tan amonyak tuzu çıkarılmıştır. Wang Yen-te, Beşbalık’ta amonyak üretilen atölyeleri görmüş ve bununla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “*Beşbalık’ın kuzeyindeki dağlarda naosha 硃砂 (amonyak tuzu) imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık duman yükseliyordu. Fakat hiç sis yoktu. Akşam olunca, ışık ve alevler meşalenin yanması gibi oluyor; kuşlar ve farelerin hepsi kırmızı renkli görünüyordu. Bu kangsha ile ilgili kimseler ayakkabı giyerlerdi. Ayakkabıların tabanında tahta vardı. Eğer ayakkabıların tabanı deriden olsaydı, onlar kavrulurdu.*”¹²⁰ Çinli elçinin kaydettiği amonyak tuzu, zanaatta oldukça sık kullanılan bir madde idi. Bu madde ilaç

¹¹⁵ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14111.

¹¹⁶ < kurç “zorlu, sert; demir, çelik”(ED, 647a); Kelime Türkçeden Moğolca ve Farsçaya geçmiştir (TMEN III, 1459); **Uyg.** *kurç* “Polat, çelik” (YangNiu, 1.6; HamTouHou, 30.6); **Karahanlı.** MK. *kurç* “sert, katı” (DLT I, 343; DLT III, 287); KB. *kurç* “çelik gibi sert, kuvvetli” (Arat, 1979, 292).

¹¹⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 130.

¹¹⁸ **Age**, 130

¹¹⁹ Song Lian, **Yuanshi-Shizu(9)**, 12. Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 243.

¹²⁰ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14111.

hammaddesi olarak kullanıldığı gibi deri tabaklamada ve metallerin kireçlenmesini önlemede de kullanılmaktaydı.¹²¹

Amonyak tuzu yanında Koço'da "*hutongshu* (胡桐树) 'tograk ağacı?'" olarak bilinen bir çeşit ağaçtan *hutong lü* (胡桐律) 'tutkal?' elde edilmiştir.¹²² Ağaçtan elde edilen bu tutkal, ilaç hammaddesi olarak kullanılması yanında metallerin kireçlerini çıkartmak amacıyla da kullanılmıştır. Uygurlar hem deri tabaklamak amacıyla kullanılan "naosha (硃砂)" adı verilen amonyak tuzunu hem de *hutong lü* (胡桐律) denen tutkalı ticari ürün olarak Çin'in Keyfeng, Luoyang gibi şehirlerine ihraç etmişlerdir.¹²³

Uygurlarda yün, pamuk ve ipekli kumaş dokumacılığı da önemli zanaat kollarından biriydi. Yün ve pamuktan çeşitli giyim kuşam ve ev eşyaları yapılmıştır. Uygurları ziyaret eden Arap seyyah Yakubi de Uygurların tekstil imalatını iyi bildiklerini ifade etmiştir.¹²⁴ Geniş bir alanda pamuk yetiştiren Uygurlar, pamuktan çeşitli giyim kuşam ve ev eşyası yapmışlar, ayrıca pamuklu kumaşları ticari ürün olarak dış ülkelere ihraç etmişlerdir. Aynı şekilde ipekli kumaş üreticiliği de oldukça gelişmiştir. Hong Hao 'ın kaydettiğine göre Uygurlar pamuklu, ipekli kumaşların yapımında ve keçe imalatında yeteneklidir.¹²⁵ Song Sülalesi yıllığının Koço bölümünde "*Koço'dan samur kürkü, pamuk, işlenmiş, çiçek motifli pamuklu kumaşlar çıkar.*" denilmektedir.¹²⁶ 964-1072 yılları arasında Koço Uygurlarının Song Sülalesinin başkenti Kaifeng şehrine ihraç ettiği ürünler arasında çiçek desenli pamuklu kumaşlar da bulunmaktadır.¹²⁷

2.4. Uygurlarda Dinî Yapı

İslamiyetten önceki Türk devletleri içinde yerleşik kültürün en iyi temsilcileri olan Uygurların Maniheizm başta olmak üzere benimsedikleri Budizm ve Nesturi

¹²¹ Cheng, *age*, 201; Çin elçisi Wang Yen-te, raporunun bir diğer yerinde "*Dağın eteğinde mavi çamur üretilen bir mağara vardır. Çamur mağaranın dışına çıktığı zaman derhal Sha-shi (kumtaşı) ya dönüşür, yerliler bunu deri tabaklamak için kullanırlar.*" demektedir. Bk. İzgi, *Çin Elçisi*, 66; Öyle anlaşılıyor ki, Uygurlar deri tabaklamak amacıyla hem amonyak tuzunu hem de kumtaşını kullanmış olabilir.

¹²² Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14111.

¹²³ Cheng, *age*, 388.

¹²⁴ Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına*, 189.

¹²⁵ Hong, *age*, 6.

¹²⁶ Tuo Tuo, *Songshi- Gaochang Zhuan*, 14111

¹²⁷ Cheng, *age*, 391.

inançları onların kültürel açıdan gelişmesine ve zenginleşmesine katkı sağlamıştır. İnançları Uygurların sanat hayatını da derinden etkilemiştir.

2.4.1. Maniheizm

Maniheizm, Uygurların Soğdlu rahipler vasıtasıyla kabul ettikleri, Hristiyanlık başta olmak üzere Mazdaizm, Budizm ve Mezopotamya felsefesinden birçok unsuru içinde barındıran, kurulmuş, evrensel karakterli bir dindir. Türkçe metinlerde *Üç Ödki Nom* ve *İki Yıldız* diye tanımlanan Maniheizm, agnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden olup Mani (216-277) tarafından başlatılmıştır.¹²⁸

Uygurlar arasında Soğdlu rahipler vasıtasıyla¹²⁹ yayıldığı düşünülen Mani dini, hem Ötüken Uygur Devleti döneminde, hem de Koço Uygur Devleti döneminde Uygurların temel dinî inançlarından birisi olmuştur. VIII. yüzyılda Uygurların Mani dinini benimsemesi Uygur tarihindeki en önemli olaylardan biri sayılmaktadır. Köktürkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç farklı dilde taş kazınan Karabalgasun yazıtından anlaşıldığına göre Uygurlar Böğü Kağan zamanında (759-779) Mani dinini kabul etmiştir. 763 yılından sonra Mani Dini Uygurlar arasında oldukça canlanmış ve kısa sürede Ötüken Uygur Devleti'nin “Devlet Dini” hâline gelmiştir.¹³⁰ Uygur kağanının desteği ile Mani rahipleri, Maniheizmi devlet sınırları içinde ve Çin'de geniş kitlelere yayma fırsatı bulmuşlardır. 840 yılındaki Kırgız darbesiyle ülkesi dağılan Uygurlar, Tarım Havzasında yer alan Koço, Beşbalık, Kuça şehirlerine ve Hexi koridorunda yer alan Ganzhou, Suzhou şehirlerine yerleşmiş ve kendi dinleri olan Maniheizmi bu bölgelere de taşımışlardır.

Maniheizm Turfan Uygur Devleti döneminde de canlılığını korumuştur. Bu konuda 981-984 yılları arasında Turfan Uygur Devleti'ni ziyaret eden Çin elçisi, imparatorun fermanlarının saklandığı kulenin arkasında bir Mani manastırının bulunduğunu ve burada Po-ssu (İran) rahiplerinin kendi kanunlarının tarafını tuttıklarını kaydetmiştir.¹³¹ Mani dini Uygurların hâkimiyet süresi boyunca sürekli olarak hükümdar ailesi tarafından destek görmüş ve imtiyazlara sahip olmuştur.¹³²

¹²⁸ Ünver Günay, Harun Güngör. **Türklerin Dini Tarihi**. (Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015), 170.

¹²⁹ Haneda'nın göre, Maniheizm'in doğuya yayılmasına ön ayak olanlar arasında Toharlar da bulunmaktadır. Bk. Toru Haneda, **Xiyu Wenhua Shi** (Batı Bölgeleri Kültür Tarihi), Çinceye çev. Geng Shimin, (Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1981), 43.

¹³⁰ Li Tang, “A History of Uighur Religious Conversations (5th- 16th Centuries)”, **Asia Research Institute Working Paper Series**, No. 44, National University of Singapore, June (2005), 22.

¹³¹ İzgi, **Çin Elçisi**, 61-62; Ayrıca bk. Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14112.

¹³² Bk. Geng Shimin, “Huihu Wen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chutan (Uygurca Mani Dini Tapınak Belgesiyle İlgili İlk Açıklamalar)”, **Kaogu XueBao**, s.4 (1978); IX.-XII.yüzyıllara ait olduğunu

Öte yandan geçen yüzyılın başlarında Turfan'da yapılan arkeolojik kazılar esnasında Mani dini tapınağının kalıntlarına rastlanmıştır. Alman arkeolog Le Coq'un tespitine göre Mani tapınağı İdikut Şehri'nin merkezinde bulunan Hakan Sarayı'nın güneyinde yer almaktadır.¹³³ Bu durum, Turfan Uygur Devleti döneminde yoğun bir Budizm etkisine rağmen, Uygur hanedan ailesinin Maniheizme desteğini devam ettirdiğini akla getirmektedir. Maniheizm'in Koço Uygurları arasında tam olarak ortadan kalktığı tarih bilinmemektedir. Ancak Uygur kağanları, onun yakın çevresindekiler tarafından uzunca bir süre yaşatıldığı tahmin edilmektedir.

Uygurların Maniheizmi kabul etmeleri onların yerleşik hayata geçmelerine yardımcı olmuştur. Savaşmayı, et yemeyi yasaklayan Maniheizm inancı nedeniyle Uygurlar, hayvancılığa dayalı konargöçer hayat tarzını bırakarak tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Bu dini Soğdlu tüccar ve misyonerler aracılığıyla öğrenmiş olan Uygurların, Budizmi olduğu gibi, bu dini de siyasi ve kültürel mülahazalarla kabul ettikleri ve Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön planda tuttıkları anlaşılmaktadır.¹³⁴

Maniheizmin kabulü, Uygurların siyasi, diplomatik, iktisadi ve kültürel hayatını derinden etkilemiştir. Mani dininden dolayı Soğdlular devletin çeşitli makam ve bürokratik işlerinde görev almış, kağanın önemli konularda karar vermesinde etkili olmuşlardır.¹³⁵ Dış ülkelerle, özellikle Çin ile olan diplomatik ilişkilerde Böğü Kağan'ın Mani rahiplerini aracı olarak kullandığı da bilinmektedir. Elçi olarak görevlendirilen Maniheizm Soğdluların, Uygur Kağanlığının desteğiyle Çin ile ticari ilişkilerini geliştirdikleri, Çin'de Maniheizmi yayma fırsatı buldukları ve Çin şehirlerinde çok sayıda Maniheizm tapınağı inşa ettikleri bilinmektedir.¹³⁶

Maniheizmin Uygur kültürüne en büyük etkisi edebiyat ve sanat alanında kendini göstermektedir. Mani dininin etkisiyle Soğd kökenli Uygur alfabesini benimseyen Uygurlar, bu alfabeyle Maniheizm, Budist ve Nesturi Hristiyanlığına dair çok sayıda eser bırakmıştır. Maniheizmi Uygurlar arasında yaymaya çalışan din

düşünülen bu belge 1954 yılında Çinli arkeolog Huang Wenbi tarafından Doğu Türkistan'da kazı yaptığı esnada bulunmuştur. Pekin Tarih Müzesinde 8782T, 82 koduyla muhafaza edilmektedir. Belgede Uygur Hakanının Mani Dini Tapınağına verdiği toprak imtiyazları ve rahiplere tanıdığı özel imtiyazlarla değinilmektedir.

¹³³ A. von Le Coq, **Gaochang** (Koço). Çinceye çev. Zhao Chongmin. (Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1997), 16.

¹³⁴ Günay, Güngör, **age**, 179; Harun Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Kayseri, 1989, No: 6 (1989): 89.

¹³⁵ Li Tang, **agm**, 24.

¹³⁶ Yang Fuxue, Niu Ruji, "Mouyu Kehan yu Moni Jiao (Böğü Kağan ve Mani Dini)", **Dunhuangxue Jikan**, s.2 (1987): 91.

adamları, yaşadıkları ve ibadet ettikleri yerlerde Soğdca ve Partça olmak üzere diğer dillerden metinler çevirmiş ve bu sayede Türk kültüründe ilk kez bir dinî literatür oluşmaya başlamıştır. Maniheizm etkisindeki Türkçe edebî eserler, eski Türk edebiyatının, Köktürk yazıtlarından sonra gelen ilk yazılı metinleri olup birçok türden eser bırakmıştır.¹³⁷

Maniheizmin Uygur kültüründe yarattığı ikinci büyük etki, sanat alanında, özellikle de resim sanatı alanında olmuştur. Maniheizmlerden kalan az sayıdaki mağara tapınakları ve duvar resimlerinin yanında, minyatür ve kitap süsleme sanatı Uygurlarda, sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan zengin sanat eserlerinin temeli oluşturmuştur. Özellikle Maniheizm rahiplerinden kalan ve tezhip sanatının ilk örneklerini oluşturan kitap süsleme sanatına, Türk-İslam eserlerinde de sıkça rastlanmıştır.¹³⁸

2.4.2. Budizm

Uygurların benimsedikleri bir diğer inanç sistemi de Budizmdir. Uygurların Budizmle ilk karşılaşması Köktürkler döneminde olmuştur. Köktürlere bağlı bir kabile olarak yaşayan Uygurlar, Taspar Kağan (572-581) devrinde Budizmle temas hâlindeydi. Çince kaynaklarda verilen bilgilere göre Doğu Köktürk Devleti devrinde Kuzey Chou (556-581) yönetimin kurucusu Yü-wen Tai'in Chang-an ve başka yerlerde çok sayıda ibadethane ve tapınak inşa ettirmiş ve bu yapıların Türkler ve Çinliler tarafından ortak kullanılmasını amaçlamıştır.¹³⁹

Taspar Kağan zamanında (572-581) ülke sınırları içinde Buda tapınaklarının inşa edildiği, T'silerden (Bir Çin Hanedanı) Budizm'i anlatan kitaplar istendiği ve kağanın kendisi için *Nirvanasutra* Sutra'yı çevirttiği bilinmektedir.¹⁴⁰ 1956 yılında Moğolistan'da bulunan Brahmi ve Sanskrit yazısıyla yazılmış Bugut yazıtı da Köktürklerin Budizmle ilgilendiğinin bir göstergesi olarak dikkati çekmektedir.¹⁴¹ Uygurlar, Batı Köktürk Devleti yıkıldıktan sonra onların yaşadığı coğrafyanın hemen yakınındaki Orhun ve Selenga nehirleri kıyılarında 100 yıl kadar sürecek bir imparatorluk kurmuştur. Bu dönemde Uygurların benimsedikleri din Maniheizm olsa

¹³⁷ Münevver Ebru Zeren, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültürel Hayatına Etkileri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 156.

¹³⁸ Agt, 280.

¹³⁹ Hans-J.Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia", **Brill**, c. 37 (1990): 54.

¹⁴⁰ Agm, 55.

¹⁴¹ Yang Fuxue, **Huihu zhi Fojiao** (Uygurlarda Budizm). (Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1998), 18.

da Çince kaynaklarda “Pusa” adı verilen bir Uygur şehzadeden söz edilmektedir.¹⁴² Pusa, Buda adının Çince yazılışdır. Bu durum, Uygurların Maniheizm etkisindeyken de Budizmle etkileşim halinde olduğunun belirtisidir.

Tarım havzasına yerleşen Uygur toplumu; Hintliler, Soğdlular, Toharların etkisiyle Budizmi benimseyerek farklı bir kültür çevresinde yaşamaya başlamışlardır. Bu Uygurlar yerleştikleri Tarım havzasının İpek Yolu güzergâhında önemli bir kavşak hâline gelmesine katkı sağlamışlardır. Uygurların burada inşa ettikleri şehirler de Budizmin doğudaki merkezi olmuştur. Bu dönemde Uygurların dört büyük kültür merkezi konumundaki şehirleri arasında Koço, Beşbalık, Kuça ve Kansu’daki Hexi koridorunun batı ucundaki Dunhuang şehirleri vardır. Bu şehirler Budizm kültürünün canlı yaşadığı merkezlerdir. Koço Uygur Devleti’nin sınırları içinde çok sayıda Budizm tapınağı inşa edilmiş, bu durum Uygurları ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir. Song Sülalesinin elçisi Beşbalık’ta elliden fazla Budist tapınağının bulunduğunu, tapınaklarda T'ang Sülalesi tarafından konulmuş kitabelerin yer aldığını, manastırların içinde de Da-zang-jing, T'ang-yün, Yü-p'ien ve Jing-yin gibi kitapların saklandığını dile getirmiştir¹⁴³. Uygur şehirlerinde yer üstünde inşa edilen Buda tapınaklarının yanı sıra kayaların oyulması suretiyle yapılan mağara tapınaklarına da rastlanmıştır. Uygur Devleti’nin sınırları içerisinde Bezeklik, Murtuk, Sengim, Tuyuk gibi birçok mağara tapınakları yaptırmıştır.

Uygurlarda Budizme ait eserlerin çoğu Çince den çevrilmiştir. Bu nedenle Çin Budizminde olduğu gibi Uygur Budizmi de Mahayana mezhebini benimsemiştir. Ancak Kuça ve Kardeşehir’de Mahayana mezhebi yaygınlaşmadan önce Hinayana mezhebinin etkin olduğu bilinmektedir¹⁴⁴. Uygur Budizmi Kuça, Koço, Beşbalık’ın yanı sıra Dunhuang’da yaşayan Uygurlar arasında da gelişmiştir. Siyasi açıdan pek etkin olmayan Shazhou Uygur Devleti kısa süre ayakta kaldığından dolayı bunlardan kalan yazılı belge sayısı da azdır. Ancak Dunhunag’da bulunan Mogao mağarası, Yulin mağarası ve Batı Bin Buda mağara külliyelerinde Uygur döneminde inşa edilen mağara tapınaklarına ve tapınakların duvarlarına çizilmiş Uygur başışçılarının portresine rastlanılmıştır.¹⁴⁵ Bu durum Budizmin Shazhou Uygurlarında da etkili olduğunu düşündürmektedir.

¹⁴² Liu Xu, **Jiu Tangshu-Huihe Zhuan**, 5195.

¹⁴³ İzgi, **Çin Elçisi**, 60-61; Ayrıca bk. Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14112.

¹⁴⁴ Yang, **age**, 54, 57.

¹⁴⁵ Bk. Liu Yuquan, “Guanyu Shazhou Huihu Dongku de Huafen (Zhaiyao) (Shazhou Uygurlarına Ait Mağara Tapınaklarının Sınıflandırılması (Özet))”, **Dunhuang Yanjiu**, s.2(1988): 2-4.

Uygurcaya tercüme edilen Budist eserler incelendiğinde, Uygur Budizminin en çok da Soğd Budizminden beslendiği görülmüştür. Ne var ki Soğdlularla ilgili mevcut bilgilerin yetersizliği bu konunun açıklığa kavuşmasını güçleştirmektedir. Kuça-Karışehir ve Turfan gibi bölgelerdeki Uygur Budizmine Tohar Budizmi kaynaklık etmişken, Beşbalık, Turfan ve Dunhuang'daki Uygur Budizmi ise Çin Budizminin temelinde gelişmiştir. Dunhuang-Hoten ve Miran Budizminin ise Tibet Tantrik Budizminden beslendiği bilinmektedir.¹⁴⁶

Soğd Budizminin Uygur Budizmine etkisi daha çok terminoloji ve yazı bağlamında görülür. Tohar Budizmin Uygur Budizmine etkisi de Uygurların Brahmi yazı sistemini kullanmasında ve *Maitrisimit Nom Bitig* adlı eserde görülür. Metinler incelendiğinde Uygur Budizminin en çok Çin Budizminden etkilendiği görülür. Sonraki dönemlerde, özellikle Moğol-Yuan çağında Uygur Budizmi Tibetlilerin Tantrik Budizminin etkisi altında da kalmıştır.¹⁴⁷

Uygur Budizmi farklı dillerden ve kaynaklardan yapılan tercüme sayesinde büyük bir gelişme kaydetmiştir. Soğd, Çin, Tibet, Tohar Budizminden etkilenen ve zengin bir kültür birikimine sahip olan Uygur Budizmi aynı zamanda kuzeydeki konargöçer toplulukların Budizmi için de kaynaklık teşkil etmiştir. Kuzeyde yaşayan Kitanlar (Qidan), Tangut (Xixia), Cürcitler (Nüzhen) ve Moğollar Uygur Budizminin etkisine uğrayan kavimler arasındadır.¹⁴⁸

Uygur Budizmi'nin Moğollara olan etkisi daha çok Moğol-Yuan Sülalesinin ilk dönemlerinde görülmektedir. XIII. yüzyılda Koço Uygur Hanı Barçuk Art Tekin'in Cengiz'e teslim olmasıyla birlikte Uygurlar siyasi bakımdan Moğolların idaresi altına girmiştir. Ancak Turfan Uygur Devleti'nin Moğol İmparatorluğu içinde özel bir konuma sahip olmasından dolayı ülke içinde kültür, din, gelenek ve yaşam tarzında çok fazla değişiklik olmamıştır. Moğollar ilk zamanlar Budist eserleri anlamak için Uygurca Budist eserlere başvurmuştur. Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Kubilay'ın emriyle birçok Budist eser Moğolcaya çevrilmiştir. Ancak yapılan tercüme bazılarının Uygurca üzerinden yapıldığı ve Moğolcada karşılığı

¹⁴⁶ Niu Ruji, **Huihu Fojiao Wenxian** (Uygur Budist Metinleri). (Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 2000), 5; Johan Elversklog'a göre Uygur Budizm'i Soğd, Çin ve Tohar Budizm'i olmak üzere farklı üç kaynaktan beslenmektedir. Bk. Johan Elversklog, **Uygur Buddhist Literature**, (Turnhout: Silk Road Studies I, Brepols, (1997), 8-9.

¹⁴⁷ Niu, **age**, 5-7.

¹⁴⁸ Yang Fuxue, "Huihu Fojiao dui Beifang Zhuzu de Yingxiang (Uygur Budizm'inin Kuzeydeki Milletlere Olan Etkisi)". **Zhaowuda Mengzu Shizhuan Xuebao**. c.19, (1998): 82-86; Yang Fuxue, **Huihu zhi Fojiao** (Uygurlarda Budizm). (Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1998), 65-71.

bulunmayan terimler için Uygurca terimlerin kullanıldığı görülmüştür. Buna göre de Moğol Budizminin dilinin Uygurca olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Moğollar, Moğol Sarayında Çince, Tibetçeden yapılan tercüme faaliyetlerine de çok sayıda Uygur tercümanın katıldığı bilinmektedir.

Moğol-Yuan sarayında bulunan Sang'ge, A'ling Tiemu'er, Kuo'er Gusi, Dachengdu, Quanpu Ansali, Meng Susi, Halachi Hachi Beilu, Yueli Tiemu'er, Jieshi Mi'er gibi rahipler başta olmak üzere birçok Uygur rahibin bulunduğu ve Budist eserlerin Çince, Uygurca, Tibetçe gibi diller üzerinden yapılan tercümesine katıldığı görülmüştür.¹⁴⁹

Uygur Budizmi XI. yüzyıldan itibaren Karahanlıların etkisine girmeye başlar. İslam dinini yaymak amacıyla Karahanlıların Turfan Uygurlarına karşı düzenledikleri seferler ile ilgili bilgiler Kâşgarlı'nın eserinde yer alan dörtlüklerden anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Uzun süre İslama direnen Turfan'ın İslamiyeti kabul etmesi 1324-1328 yılları arasında Koço Uygur Devleti'nin Çağatay Ulusuna tabi olmasıyla gerçekleşti. 1346 yılında Tuglug Timur İslam dinini benimsedikten sonra Turfan ve Beşbalık şehirlerine seferler düzenlemiştir. Yapılan cihat savaşları sonucunda Turfan ve çevresindeki şehirlerde yaşayan ahali İslam dinini benimsemiştir.

2.4.3. Nesturi Dini

Nesturilik, Hristiyanlık dininin bir kolu olarak V. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu mezhep, adını İmparator II. Theodosius tarafından 428 yılında İstanbul Patrikliğine atanan Nestur'dan almıştır. Nesturiliğin Orta Asya'ya, Uygurlar arasına hangi tarihte geldiği tam olarak bilinmemektedir; ancak Nesturi din adamı olan A-lo-pen'in 635 tarihinde Çin'e gelişini anlatan *Si-ngan-fou* adlı kitabeye dayanarak Orta Asya'daki Nesturiliğin tarihini 781 yılında başlatmak mümkündür.¹⁵¹ İpek Yolu güzergâhı boyunca doğuya yayılan Nesturi dini, X. yüzyılda Uygurlar arasında da etkisini göstermiştir. Turfan Uygurları arasında bu dinin müritleri ortaya çıkmış ve Turfan'da Nesturi dini tapınağı da inşa edilmiştir. Nesturilerin de tıpkı Budist ve Maniheiztler gibi tapınaklar inşa ettiği bilinmektedir. Alman arkeolog Le Coq Turfan'da yaptığı arkeolojik kazılar sırasında, eski Turfan şehrinin surlarının

¹⁴⁹ Yang, *age*, 18

¹⁵⁰ Kaşgarlı'nın eserinde Budist Uygurlara karşı savaşlar konu alınan dörtlükler için bk. Talât Tekin, **XI.yüzyıl Türk Şiiri, Divānu Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar**, 2.bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017), 24-27.

¹⁵¹ Günay, Güngör, *age*, 186

kuzeydoğu kapısı dışında Nesturi dinine ait tapınak bulunduğunu tespit etmiştir.¹⁵² Bunun yanında 1904-1906 yıllar arasında Alman arkeoloji ekibi Turfan’da yaptığı keşif kazıları sayesinde çok sayıda duvar resimleri bulmuştur. Turfan’da bulunan duvar resimleri arasında Hristiyanlığın konu edildiği bazı duvar resimlerine rastlanmıştır. İdikut şehri civarında bulunan bir duvar resminde Hristiyanlığın dinî törenlerinden sayılan “Palm Sunday” konusu işlenmiş ve resimde Uygurlara benzeyen bir grup mürit ellerinde palmiye dalı tutmuş bir şekilde İsa’nın en son Kudüs’e girişini alkışlamaktadır.¹⁵³ Nesturiliğin daha geniş kitleye ulaşmasını sağlamak amacıyla, bu dinin müritleri de tercüme faaliyetlerine girişmiştir. Nesturiler Süryanice Kutsal Kitabın birçok parçalarını Uygurcaya çevirmişlerdir. Yedisu ve İli dolaylarında çıkarılmış Nesturi mezarlığı ve Dunhuang mağaralarındaki el yazmalar arasında P. Pelliot birçok Nesturi eseri bulmuştur.¹⁵⁴ Nesturi dini XII. yüzyılda kuzeyde yaşayan hayvancılıkla uğraşan konargöçer kavimleri de etkilemiştir. Bu dine inananlar arasında Kereyitler (Karayitlar), Öngütler, Naymanlar ve doğuda Tanrı Dağları’nın kuzey ve güneyine yerleşen Uygurlar da bulunmaktadır.¹⁵⁵

Yuan Sülalesi dönemine gelindiğinde Nesturi dininin yayıldığı bölgeler arasında Uygurların yaşadığı Kumul, Turfan, Almalık şehirlerinin yanında, Tanrı Dağları’nın güneyinde bulunan Kâşgar, Yarkent gibi bölgeler de vardır.¹⁵⁶ 1220-1221 yıllar arasında Uygurların yaşadığı bölgelerden geçen rahip Changchun, Luntai’ye¹⁵⁷ geldiğinde *Tersa* (Die-xie)¹⁵⁸ ’ların onu karşılamaya geldiğini söylemektedir.¹⁵⁹ Uygurların Cengiz Han’ın egemenliği altına girmesiyle birlikte Uygur Nesturi rahipler de Moğol-Yuan İmparatorluğu’nun diplomasi işlerinde önemli rol oynamıştır. Kubilay Han döneminde, Uygur Nesturi rahiplerinden olan Rabban Sauma (1230-1294) ve Önggüt Markus 1275 yılında Kubilay’ın emri doğrultusunda bir ticaret kervanıya Kudüs’e gitmiş ve hac görevini yerine getirmiştir. Dönüşte İlhanlılar Devleti’ni, Bağdat ve Erbil gibi Ortadoğu’da bulunan

¹⁵² Le Coq, *age*, 16.

¹⁵³ Shang Yanbin, **Xiyu Wenhua**(Batı Bölgeleri Kültürü). (Shenyang: Liaoning Eğitim Yayınları, 1998), 353-354; Yang Fuxue, **Xiyu Dunhuang Zongjiao Lungao** (Batı Bölgeleri ve Dunhuang’ın Dini İnançları Hakkında Dersler). (Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1998), 37.

¹⁵⁴ L. Ligeti, **İç Asya**, 3. bs. çev. Sadrettin Karatay. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011), 304-305.

¹⁵⁵ Shang, *age*, 354.

¹⁵⁶ Yang Fuxue, “Huihu Jingjiao Yanjiu Bainian Huigu (Uygurların Nesturi İnanıcı Hakkında Yapılan Araştırmalarının Yüz Yıllığına Bakış)”, **Dunhuang Xue Yanjiu**, s.2 (2001): 168.

¹⁵⁷ Günümüzde Doğu Türkistan’ daki Ürümqi şehrinin kuzeyinde bulunan bir bölgedir.

¹⁵⁸ Nesturi Rahipleri İranlılar tarafından *Tersa* olarak adlandırılmıştır.

¹⁵⁹ Li Tang, *agm*, 47.

birçok şehri gezmiştir.¹⁶⁰ Nesturi dininin Uygurlar arasında ne zamana kadar varlığını sürdürdüğü bilinmemekle birlikte, Yuan Sülalesi ortadan kalkana kadar Uygurlar ve Moğollar arasında bu dine inananların bulunduğu düşünülmektedir.

2.5. Uygurlarda Dil ve Edebiyat

Türkler tarih boyunca zengin bir yazılı ve sözlü edebiyat geleneğine sahip olmuştur. Türk yazılı edebiyatının ilk örneklerini taşa yazılmış anıtlar oluşturmaktadır. Literatürde “Köktürk Yazıtları” olarak bilinen bu yazıtlar ikinci Köktürk Kağanlığı döneminden kalan yazıtlardır. İkinci Köktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra Uygurlar, Orhun ve Selenge nehri kıyılarında 100 yıl kadar süren Ötüken Uygur Devleti’ni kurmuşlardır. Ötüken Uygurlarından kalan belli başlı mezar yazıtları, Uygur yazılı edebiyatının başlangıcı olması bakımından önem arz etmektedir. Ötüken’de Uygurlardan kalan yazıtlar arasında Karabalgasun, Servey, Tes, Taryat/Terhin, Moyençur/Şine-Usu, Suci gibi birkaç yazıt bulunmaktadır.¹⁶¹ Çin’in Xi’an şehrinde bulunan “Xi-an Yazıtı” veya “Karı Çor Tegin Yazıtı” olarak bilinen bir yazıt da Ötüken Uygurlarından kalan yazıtlardan biri sayılmaktadır.¹⁶² Ötüken Uygur Kağanlığından kalma yazıtlar arasında değerlendirilebilecek bir belge de yalnız Tibetçe özeti kalmış olan, VIII. yüzyılda bir Uygur kağanının kuzeydeki ülkeleri ve boyları araştırmak üzere gönderdiği beş kişilik Uygur heyetinin hazırladığı raporun kopyasıdır. Aslının Türkçe veya Çince yazılmış olduğu düşünülen raporda kuzey ülkelerindeki olağanüstü olaylar ve yaratıklardan söz edilmekle birlikte o ülkelerin askerî durumu, beslediği hayvanlar ve yetiştirdiği bitkiler anlatılmaktadır.¹⁶³

Koço Uygur Devleti döneminde gelişen Uygur edebiyatı, Maniheizm, Budizm ve Hristiyanlık (Nesturi) dini temelinde gelişen edebiyattır. Bunun yanında, sivil belgeler olarak bilinen din dışı belgeler de Uygur edebiyatının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Koço Uygur Devleti döneminden kalan edebî ürünlerin çoğu Soğd alfabesinden geliştirilen eski Uygur alfabesiyle kaleme alınmıştır, ancak

¹⁶⁰ Shang, *age*, 355.

¹⁶¹ Aydın, *age*, 27-59; Mehmet Ölmez, **Orhun Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları** (Metin-Çeviri-Sözlük), 2.bs. (Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013), 31-32.

¹⁶² Daha geniş bilgi için bk. Cengiz Alyılmaz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, **Uluslararası Türkçe Edebiyatı Kültür Eğitim Dergisi**, s.2 (2013): 1-61.

¹⁶³ Semih Tezcan, “En Eski Türk Dili ve Yazını”, **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, (1978), 285.

bazı parçalar Runik, Mani, Nesturi, Soğd, Brahmi veya Tibet alfabesiyle yazılmıştır. Eski Uygurca metinler, yazma ve basma yapıtlardan oluşmaktadır. Değişik ölçülerdeki pothi kitaplar, katlanmış kitaplar ve ciltli kitap türünde hazırlanan eserler de bulunmaktadır. Yazmalar, kâğıt üzerinde fırça ya da kalemle ve siyah mürekkeple yazılmıştır.¹⁶⁴

Dinî çevrede gelişen Uygur edebiyatının başını Maniheist çevrede gelişen Uygur edebiyatı çekmektedir. Maniheist Uygur edebiyatının temeli, Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde, Böğü Kağan'ın Maniheizmi kabul etmesiyle atılmıştır. Bu resmî tarihi Maniheist edebiyatının doğuş tarihi olarak kabul etmek mümkündür.¹⁶⁵ Maniheist çevreye ait edebî ürünlerin yazımı için ilk başta Mani yazısı kullanılmış ve daha sonra bu yazı yerini Uygur yazısına bırakmıştır. Maniheist edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dinî metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler, bir Mani manastırı yönetmenliği, tövbe duaları, çeşitli dua ve ilahiler yer almaktadır.¹⁶⁶ Maniheist Uygur edebiyatı örnekleri Budist eserlere nazaran sayı bakımından az ve çok küçük boyutlardadır. Maniheist çevreye ait eserlerin bulunduğu bölgeler Tarım Havzası ve Hexi Koridoru çevresinde yer alan bölgeler olsa da, Uygurların bu eserleri Moğolistan'da iken yarattıkları ve 840 yılında Kırgızlara yenildikten sonra Doğu Türkistan'a göçleri sırasında beraberinde getirdikleri düşünülmektedir.¹⁶⁷

Uygurlarda dinî çevrede oluşan edebiyat külliyyatının çok önemli bir kısmı Budist çevrede teşkil etmiştir. Budist Uygur edebiyatının temelleri Sanskritçe, Soğdca, Toharca, Çince ve Tibetçeden yapılan serbest tercümelere dayanmaktadır. . Telif eserlerin sayısı çok fazla değildir. Uygur dilinde Budist edebî eserler bağlamında, diğer dillerdeki kutsal Budist metinlerde olduğu gibi sutralar (Buda sözleri), vinaya (disiplin) ve abhidharma (yorum) türünden eserler verilmiştir.¹⁶⁸ Bunun yanında Xuanzang Biyografisi, Günah Çıkarma metinleri, şiirler, tantralar bulunmaktadır. Uygur Budist edebiyatında yer alan çevri eserlerin büyük bir kısmı

¹⁶⁴ Şinasi Tekin, **Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları**, Haz. R.Tuba Karatepe, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 50- 65; Geng Shimin, "Gudai Weiwu'erzu de Shuxie Wenhua (Eski Uygurların Yazı Kültürü)", **Kashi Shifan Xueyuan Xuebao**, c.26, s. 2 (2005): 22-24.

¹⁶⁵ Sema Barutçu Özönder, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", **Türkler Ansiklopedisi**, c.3. (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 877.

¹⁶⁶ Agm, 878; Betül Özbay, **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**. (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), 41.

¹⁶⁷ Nurettin Demir, Emine Yılmaz, "Erken Dönem Uygur Edebiyatı (VIII-XIV.yüzyıl), Nesir", **Türk Edebiyat Tarihi**, c.1. (2007), 161.

¹⁶⁸ Geng Shimin, "Budist Uygur Edebiyatı", **Türkler Ansiklopedisi**, c.3. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002): 1453-1456

Çince'den çevrilmiştir. Çince'den çevrilen yaklaşık 81 bölüm, 41 çeşit farklı türden eser bulunmaktadır.¹⁶⁹ Tibetçe'den yapılan tercüme eserler de Uygur Budizm'inde önemli bir yer tutar. Bu eserler arasında 16 metin bilinmektedir. Dokuz adet doğrudan Sanskritçe'den çevrilmiş eser vardır. Üç eserin Toharca orijinalinden çevrildiği sanılmaktadır. Ayrıca hangi dilden çevrildiği belirlenemeyen metinler de mevcuttur.¹⁷⁰

Uygur Budist eserleri tercüme edilirken çeşitli kaynaklara başvurulara özen gösterilmiştir. Turfan ve Kansu Uygurlarından (Sarı Uygurlar) kalan metinler arasında Mahayana mezhebine ait eserlerin yanı sıra Hinayana mezhebine ait eserlerin de bulunduğu görülmüştür. Ayrıca Uygurların, XIII.- XIV. yüzyıllarda Moğol-Yuan Sülalesi döneminde Tibet Tantrik Budizminin de etkisiyle Tibetçe'den bazı tercüme yapıldığı bilinmektedir.¹⁷¹ Çeşitli dillerden ve kaynaklardan yapılan tercüme sayesinde, Uygur Budist literatüründe daha önce bulunmayan birçok terim ortaya çıkmıştır. Yoğun çeviri faaliyetleri sonucunda *Tripitaka*'nın¹⁷² neredeyse tüm bölümleri Uygurcaya tercüme edilmiştir. Bunun yanında Uygurlar Çin Budizminde bulunmayan *Maitrisimit Nom Bitig*, *İnsadi Sutra*, *Aranemi Sutra* ve *Catusparisat Sutra*'yı çevirerek Orta Asya ve Çin Budizmine de katkı sağlamıştır.¹⁷³

Uygurların karmaşık, anlaşılması zor olan Budist eserleri anlamak için çeşitli tercüme büroları oluşturularak bu işe giriştikleri düşünülmektedir. Şimdiye kadar ele geçen Uygur Budist eserlerin çoğunun çevirmeni bilinmemekle birlikte az sayıda bazı metinlerin tercümanının adının belirtildiği görülmüştür. Bildiğimiz çevirmenler içinde en ünlü şahsiyet Beşbalıklı Singku Seli Tutung'dur. O, *Suvarṇaprabhāsaśāstra Sūtra*'yı, *Xuanzang Biyografisi*'ni, *Nīlakanṭha[ka] Sūtra*'yı, belki de *Sāḱiz Yūkmāk Sūtra*'yı ve *Miao Fa Lianhua Jing Xuan Zan* adlı öğretici kitaplarını çevirmiştir. Bilinen bir diğer Uygur tercüman ise *Maitrisimit*'i Toharcadan çeviren Prajñārakṣita'dır. XIII. Yüzyılda Beşbalıklı iki Uygur rahip An-Tsang *Buddhāvataṃsaka Sūtra*'yı ve *Samantabhadracaryapranidharma*'yı Uygur diline aktarmıştır. Küntsün Şeli Tutung ise *Ci bei dao chang chan fa*'yı çevirmiştir. XVI. yüzyılda Tibetçe'den yoğun olarak tercüme yapılmıştır. Bu dönemde faaliyet

¹⁶⁹ Niu, *age*, 8.

¹⁷⁰ Özönder, *agm*, 878-879.

¹⁷¹ Niu, *age*, 14.

¹⁷² Budist Kanon olarak bilinen Tripitaka üç bölümden oluşur. 1. Viyana-pitaka 2. Sutra-pitaka 3. Abhidharma-pitaka.

¹⁷³ Niu, *age*, 18.

gösteren tercümanlardan Puṇyaśrī, *Avalokiteśvara Sādhana*, *Kāyacakra Sādhana* ve *Śrīcakrasamvara Mandala-Abhisamaya Sutra*'yı; 1330'larda Samghasri ise *Ārya-rājāvavādakā Sūtra*'yı ve Mañjuśrī Sādhana Sutra'yı Tibetçeden çevirmiştir. Karuṇadāsas ise 1302 yılında, *Mañjuśrī nāma Saṃgiti Sūtra*'yı tercüme etmiştir. En son Kumullu Āyra Ācarya ise *Ölüler Kitabı*'nı çevirmiştir.¹⁷⁴

Koço Uygurları Maniheizm ve Budizme dayalı zengin bir eser külliyyatı bırakmışlardır. Bunun yanında Koço Uygurlarından kalan, dönemin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatını yansıtan din dışı bir eser külliyyatı da mevcuttur. Bu eserler arasında hukuki, iktisadi konularla ilgili belgeler, sözleşmeler, mektuplar, tıp metinleri, astronomi metinleri, şiirler ve halk edebiyatı ürünleri göze çarpmaktadır.

Din dışı konuları içeren belgeler arasında, sivil belgeler veya hukuk belgeleri olarak adlandırılan külliyyat önemli bir yer işgal etmektedir. Uygur el yazısıyla yazılmış olan bu belgeler genellikle küçük fragmanlar halinde olup oldukça yıpranmıştır. On iki hayvanlı Türk takvimi kullanılması nedeniyle tarihlendirilmesi kesin olarak yapılamayan belgelerin en eskisi VIII. yüzyıla aittir. Ayrıca belgelerin çoğunun XIII.- XIV. yüzyıllara yani Uygurların Moğol egemenliğinde bulunduğu devre ait olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁵

Eski Uygurcada “Esengü Bitig” olarak bilinen esenlik mektupları, Hexi koridorunda, Dunhuang Bin Buda Mağaralarında bulunmuştur. Mektuplar, içerik bakımından ailelerin birbirleriyle olan özel yazışmalarını, ticaretle ilgili resmî yazışmaları vb. konuları kapsar.¹⁷⁶ Belli bir kalıp çerçevesinde, özel ifadeler kullanarak yazılan bu mektuplar Türklerdeki hitabet sanatı ve yazışma geleneği açısından da önemli bilgiler içermektedir. Uygurca mektuplar üzerinde yapılan çalışmalar arasında Semih Tezcan ve Peter Zieme¹⁷⁷, L. Yu. Tuguşeva¹⁷⁸, James Hamilton¹⁷⁹, Yang Fuxue ve Niu Ruji'nin¹⁸⁰ çalışmaları önemlidir. Mektuplar

¹⁷⁴ Elverslog, *age*, 11-12; Niu Ruji, “Huihu Fojing Fanyi Huodong Jianshu (Uygur Budist Eserlerinin Tercüme Faaliyetleri Hakkında Deneme)”. *Minzu Fanyi*. s.2 (2008),46-47; Niu, *age*, 9-10.

¹⁷⁵ Geng Shimin, *Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu* (Uygurca İktisadi ve Sosyal Vesikalar Üzerine Araştırmalar), (Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, 2006): 28.

¹⁷⁶ Demir, Yılmaz, *agm*, 148.

¹⁷⁷ Bk. Semih Tezcan, Peter Zieme, “Uigurische Brieffragmente”, *Studia Turcica*, Budapest, (1971): 451- 460.

¹⁷⁸ Bk. L. Yu. Tuguşeva, “Yarlıki uygurskih knyazey iz rukopisnogo sobraniye”. *LO İVAN SSSR. Tyurkologičeskiy Sbornik*, (1971): 244-260.

¹⁷⁹ Bk. James HAMILTON, *Manuscripts ouigours du IX-X siecle de Touen-Houang*. T. 1-2, (Paris: Peeters france, 1986).

¹⁸⁰ Bk. Yang Fuxue, Niu Ruji, *Shazhou Huihu Jiqi Wenxian* (Shazhou Uygurları ve Onların Metinleri), (Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1995).

üzerinde yapılan kapsamlı son çalışma ise Moriyasu'ya¹⁸¹ aittir. Turfan Bölgesi'nde Maniheist rahiplerden kalan Soğdça mektupların varlığı da ayrıca dikkat çekicidir.¹⁸²

Din dışı metinler arasında bulunan bir diğer tür metinler de astronomi, takvim ve burçlar üzerine yazılan metinlerdir. Astronomi ile ilgili Uygurca belgelerin çoğu Çince benzerleri örnek alınarak düzenlenmiş olan halk takvimleridir. Çoğunlukla Budist Uygurlara ait olmakla birlikte, Budist ve Maniheist manastırlarında bayram günlerini belirlemek için yazılmış metinlerdir.¹⁸³ Bu konuda Sir Gerard Clauson¹⁸⁴, İmre Gyarmati¹⁸⁵, Louis Bazin¹⁸⁶, Emel Esin¹⁸⁷ gibi isimlerin önemli çalışmaları bulunmaktadır. Ayrıca Osman Kabadayı'ya¹⁸⁸ ait yüksek lisans tezinde eski Türkçedeki astronomi terimlerinin dil merkezli bir incelenmesi yapılmıştır.

Sağlık ile ilgili belgeler, Uygurca el yazma belgeleri arasında özel bir yere sahiptir. Hastalıkların hangi yoldan sağaltılacağı, hangi hastalıkta hangi ilacın kullanılacağı, ilaçların nasıl hazırlanacağı gibi hususları gösteren halk hekimliği metinleridir. Kimileri anatomi ve fizyoloji ile de ilgili sayılabilir. Bu metinlerde geçen ödünçleme sözcüklerden anlaşıldığına göre Uygur halk hekimliği Hint halk hekimliğinden etkilenmiştir. Ancak bu etkinin doğrudan doğruya mı, yoksa başka bir Orta Asya halkı aracılığıyla mı olduğu bilinmemektedir.¹⁸⁹ Tıp metinleri üzerinde yapılan en önemli çalışma Reşit Rahmeti Arat'a¹⁹⁰ aittir. Arat'ın yayınına göre Uygurca tıp metinlerinde geçen tıp terimleri üzerinde Macidegül Batmaz¹⁹¹ yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Uygurca el yazmaları içinde ilgi çekici yapıtlardan biri de fal metinleridir. Hem nazım hem nesir türünde yazılan bu fal metinleri, kişiye çıkan falı en etkili biçimde söyleyebilmek için hazırlanmış metinlerin derlendiği halk yazını

¹⁸¹ Bk. Takao MORİYASU, "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from Central Asia". Japanese Studies in the History of Pre-Islamic Central Asia, Acta Asiatica. **Bulletin of the Institute of Eastern Culture**, 94, (2008): 127-153.

¹⁸² Bk. Liu Hongliang, **Tulufan Xinchu Moni Jiao Wenxian Yanjiu** (Turfan'da Yeni Bulunan Mani Dini Metinleri Üzerine Araştırma), (Pekin: Wenwu Chubanshe, 2000); Bu çalışmada üç Soğdca, beş Uygurca mektup ele alınmıştır.

¹⁸³ Demir, Yılmaz, agm, 171.

¹⁸⁴ Bk. Sir Gerard Clauson, "Early Turkish Astronomical Terms", **UJb**, 35, 1964: 350-368.

¹⁸⁵ Bk. Imre Gyarmati, "An Enigmatic Turkic Planet Name", **AOH**, Vol. 56, 2003: 81-86.

¹⁸⁶ Bk. Louis Bazin, "Über die Sternkunde in Alttürkischen Zeit" **AW und der Literatur**, 5, Wiesbaden, 1963.

¹⁸⁷ Bk. Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001)

¹⁸⁸ Bk. Osman Kabadayı, "Eski Türkçede Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

¹⁸⁹ Tezcan, agm, 311.

¹⁹⁰ Bk. Reşit Rahmeti Arat, **Zur Helkunde der Uiguren I-II**, Berlin. 1930-1932.

¹⁹¹ Bk. Macidegül Batmaz, "Eski Uygur Türkçesinde Tıp Terimleri", (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

ürünleridir.¹⁹² Fal kitapları arasında en önemli olanı da Maniheist çevrede yazılmış olan Irk Bitig'dir. Bu eser, Türk Runik (Köktürk) yazısıyla kitap biçiminde yazılmış ve bize kadar gelebilmiş tek Uygurca metindir. Dunhuang'da Bin Buda mağaralarındaki el yazmaları deposunda bulunmuştur. Dil ve yazım özellikleri bakımından IX. yüzyıldan kalma olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³

¹⁹² Tezcan, agm, 314.

¹⁹³ Demir, Yılmaz, agm, 172.

3. KOÇO UYGURLARINDA YERLEŞİK YAŞAM VE ŞEHİR KÜLTÜRÜ

3.1. Türklerde Yerleşik Yaşam Kültürünün Gelişimi

Türklerin yerleşik yaşam kültürüyle ilgili bilgi veren tarihî kaynaklarda onların bir yerde sürekli kalmadıkları, keçeden yaptıkları çadırlarda göçebe yaşadıkları, mera ve su arayışı içinde oldukları bilgisi bulunmaktadır.¹⁹⁴ Öte yandan göçebe yaşayan Türk boylarının belirli mevsimlik yerleşim alanları da mevcuttur. Köktürk Yazıtlarında yerleşik yaşama ilişkin *yaylak*, *kışlak* kelimelerinden söz edilmesi; “imar etmek, yapı kurmak, inşa etmek” eylemleriyle ilgili birçok kavrama yer verilmesi,¹⁹⁵ Türklerde mevsimlik sabit yerleşim sahalarının varlığına işaret etmektedir. Üstelik Türklerin tarih sahnesine çıktığı ilk dönemlerden itibaren komşuları olan Çinlilerin yerleşik yaşam tarzından haberdar olmaları yerleşik yaşama geçmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuş olabileceklerini akla getirmektedir.¹⁹⁶

Çin yıllıkları Ötüken Uygurlarının erken dönemlerindeki yaşam tarzıyla ilgili bilgi verirken onların sabit yerleşim bölgeleri bulunmadığından söz etmektedir.¹⁹⁷ Ancak bu durum Böğü Kağan döneminde Uygurların Maniheizmi kabul etmesiyle tamamen değişmiştir. Maniheizmi “Devlet Dini” olarak kabul eden Uygurlar, konargöçer yaşam tarzından vazgeçerek Ötüken’de şehirler, köyler inşa edip tarımla uğraşmaya başlamışlardır.

Uygurlar Selenga kıyılarında şehirleşme adına *Ordu Balık* (Karabalgasun), *Baybalık*, *Hatun Balık* gibi birkaç şehir inşa etmişlerdir. Ötüken Uygur Devleti’nin siyasi merkezi olan *Ordu Balık*, 750 yılında Moyuncur Kağan döneminde inşa

¹⁹⁴ Li Yanshou, **Beishi-Tujue Zhuan**.99.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 3287.

¹⁹⁵ Hatice Şirin User, “Köktürk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında ‘İmar etmek’, ‘Yapı kurmak’, ‘İnşa etmek’ Kavramları”. **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, c.14, s.1 (2008): 125-148.

¹⁹⁶ P’i-Kia (Bilge=Küçük Şad) Tang Sülalesi Döneminde Budist ve Tao (!) tapınakları inşa ettirmek istediği zaman Tonyukuk, bu konu hakkında konuşur ve şöyle yanıt verir: “Sağlam yapılar inşa ederek eski geleneğimizi, yani bağımsız oluşumuzu yok etmemeliyiz. Aksi halde T’anglar tarafından yok ediliriz. Ayrıca Budist ve Taocu öğretiler insanlara iyilik ve zaaf öğretiyor, bu da savaşmak ve güç kazanmak için doğru bir yol değildir.” Bunun üzerine kağan planından vazgeçer. Bk. Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 2.bs. Türkçeye çev. Ersel Kayaoğlu, Denizbanoğlu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 594.

¹⁹⁷ Liu Xu, **Jiu Tangshu-Huihe Zhuan**, 5195.

edilmiştir. *El örgünü* “il tahti” (ŞU, G10) ve *el evi* “il evi” (ŞU, G10) olarak da adlandırılan¹⁹⁸ bu şehir, hakan otağının merkeze konumlandırılmasıyla inşa edilen ilk Uygur şehridir.¹⁹⁹ Orta Çağ şehircilik anlayışına göre inşa edilen *Ordu Balık*’ın etrafı surlarla çevrilmiş, çevresine de başka kasaba ve köyler yerleştirilmiştir.²⁰⁰ Tokuz Oguzları (Uygurlar) ziyaret eden seyyah Tamim İbn Bahr, *Ordu Balık* Şehrinin büyük ve muhkem surlarla çevrildiğini ve 12 büyük kapısının bulunduğunu kaydeder.²⁰¹ İbn Bahr notlarında şehrin sadece *Hakan Sarayı*’ndan oluşan bir yapı olmadığını, aksine şehirde birçok ticaret, zanaat kolunun geliştiğini, şehrin nüfusunun kalabalık olduğunu, şehir surlarının dışında köyleri de kendi içine alan birçok yerleşim yerinin bulunduğunu ifade eder.²⁰² Seyyahın verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Uygur şehirlerinde yoğun bir ticari faaliyet görülmekte, şehrin yakın çevresinde de birçok yerleşim yeri bulunmaktadır. Kısacası Uygur şehirleri mükemmel bir şehir ağına sahip bulunmaktadır.

Ordu Balık şehriyle ilgili başka bilgilere de ulaşılmıştır. Tuva bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda Uygur döneminden kalma on beş kadar şehir kalıntısı yanında *Ordu Balık* şehrinin de izine rastlanmıştır.²⁰³ Bu şehrin kalıntıları, diğerlerine göre daha dikkat çekicidir. *Ordu-Balık* (Karabalgasun) kalıntıları incelendiğinde, Uygurların yerleşik yaşam kültürü ile ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. 600x600 metrelik çevresi pişmiş topraktan yapılmış 10 metre yüksekliğinde kerpiç duvarlarla örülen şehirde, Çin ve Soğd tarzında inşa edilmiş çok sayıda mabet ve mimari yapı kalıntısı bulunmuştur.²⁰⁴ Orhun Selenge vadisinde, çeşitli yörelerden getirilen Türk topluluklarının iskân edilmesiyle kurulan *Ordu-Balık* şehri, Orta Çağ’da Orta Asya’da askeri amaçlı inşa edilen şehirler içerisinde en iyi örneklerden birini teşkil etmektedir. Diğer Uygur kale şehirlerinden farklı olarak, *Ordu Balık*, mükemmel bir koruma sistemine sahiptir. Şehirde istihkâm (dış kale), iç

¹⁹⁸ Aydın, **age**, 85.

¹⁹⁹ Emel Esin, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklara Türk Hakan Şehri)”, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/10-11 (1968): 135.

²⁰⁰ Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, 2.bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 32.

²⁰¹ Minorsky, **Tamim İbn**, 283; Mackerass, **age**, 13.

²⁰² Agm, 283; **age**, 13.

²⁰³ Esin, agm, 160.

²⁰⁴ Burkart Dähne, “Karabalgasun-City Layout and Building Structures”, **The Ruins of Kocho** (Trace of Wooden Architecture on the Ancient Silk Road), (ed.) Lilla Russel-Smith, İnes Konczak-Nagel, (Berlin: Museum für Asiatische Kunst, 2016): 35-41.

kale, hendek ve gözetim kulesi gibi savunma alanları oluşturulmuştur.²⁰⁵ Büyük kalenin içinde dikdörtgen şeklindeki duvarlarla çevrili iki saray yer almaktadır. Bahçe ise kalenin doğusu ve tapınak külliyesinin güney tarafı ile bitişiktir. Diğer taraftan kentin dışında kırsal yerleşimlerden oluşan, geniş bir tarım bölgesi de mevcuttur.²⁰⁶

Moyunçur Kağan döneminde Selenga kıyısında Çinli, Soğdlu ustalara yaptırılan ve Türkçede “zengin şehir” anlamına gelen *Bay Balık* şehrinden²⁰⁷, Köktürkçe yazılı belgelerin yanında Çin yıllıklarında da söz edilmektedir. Uygurların Selenga kıyılarına inşa ettiği *Bay Balık* şehri ile ilgili olarak Çin yıllıklarında “...100bin Li²⁰⁸’ye kadar olan alanda Uygurların otağları bulunur. Doğu tarafında bozkır (yayla), Batı tarafında Wu-de-jian Dağı, Güney tarafında Wakun Irmağı ve Kuzey tarafından 600-700 Li’ye kadar olan alanda Xian-e Nehri bulunur ve Nehrin kuzeyinde ise Fugui Cheng (富贵城; Bay Balık) şehri yer alır.” kaydı geçmektedir.²⁰⁹ Ötüken Uygur Devleti döneminde Orhun ve Selenga kıyılarında inşa edilen *Ordu-balık* ve *Baybalık* şehirleri Uygurlar Kağanlığının yerleşik hayata geçme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.²¹⁰

Bunların yanında Uygurların, Ötüken bozkırında “Hatun Balık” olarak da bilinen Kadın Şehri’ni inşa ettirdiklerine dair bilgiler mevcuttur. Bir Çin yıllığı olan *Liaoshi*’da “He-dong Cheng (河董城)” olarak bilinen bir şehrin adı geçer ve bu şehrin Uygurlar tarafından “Ke-dun Cheng (可敦城) ‘Hatun Şehri’” olarak adlandırıldığı, ancak yanlış telaffuzundan dolayı Çince “He-dong Cheng” olarak kaydedildiği belirtilir.²¹¹ *He-dong* şehri, günümüzde Moğolistan’ın doğusunda yer almaktadır. Bu şehir, Liao Sülalesi döneminde Kitanların yerleştiği bölgelerden biri

²⁰⁵ Ablet Kamalov, “Material Culture of the Nomadic Uighurs of Central Asia in the VIII.-IX. Centuries”. Religion, **Customary Law and Nomadic Technology**. (Toronto: Studies in Central and Inner Asia,2000), 29.

²⁰⁶ Koray Özcan, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII.Yüzyıla Kadar)”, **Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi**, c.20 (2005): 259.

²⁰⁷ Köktürk Yazıtlarında *sogdak tavgaçka seleñede bay balık yapıtı bedrim* “Soğdlara, Çinlilere Selenge’de Baybalık yaptırdım.”. Bk. Ölmez, **age**, MÇ, B.5; Bunun yanında Köktürk Yazıtlarında *tabgaç kaganıta bedizçi kelürtüm bedizettim* “Çin hükümdarından süsleme ustası getirttim, süslettim”(Bk. Ölmez, **age**, 81, KT, G11); *tabgaç kaganı içreki bedizçig ıttı* “Çin hükümdarının kendisi (bizzat) süsleme ustası gönderdiler”(Bk. Ölmez, **age**, 81,KT, G12) gibi ifadeler geçer. Eski Türk şehirlerinin, anıt ve mezar taşlarının inşasında Soğdlu ve Çinli mimarlarının çalıştırıldığını düşündürmektedir.

²⁰⁸ Çin’de kullanılan eski bir ölçü birimidir. Bir *Li*, 500 metreye eşittir.

²⁰⁹ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Dili Zhi**(7). 43.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 1148.

²¹⁰ Erhan Aydın, “Baybalık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler”, **Turkish Studies**, c.4,s.4 (2008):156-168.

²¹¹ Tuo Tuo, **Liaoshi- Dili Zhi**. 37.Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 451.

olmuştur. Bir diğer Çin yıllığı olan *Songshi*'da da *Kadın Şehri* ile ilgili olarak 981.yılında Koço Uygurlarını ziyaret eden Wang Yen-te'nin aktardığı bilgiler göze ilişmektedir. Wang Yen-te, Koço'ya gittiği yolda İ-li Wangzu kabilesi içinden geçerken Ho-lo-chuan (Etsina Nehri) nehrinin yakınlarında Tang Sülalesi döneminden kalma, Uygur prenseslerinin oturduğu şehrin duvarlarını ve temellerini gördüğünü ifade eder.²¹² Sözü edilen şehir, *Hatun Balık*'tır.

3.2. Koço Uygurlarında Şehir ve Yerleşim Kültürü

Ötüken bozkırı'nda yerleşik yaşamın temelini atan Uygurlar, Tarım havzasında kendi hâkimiyetlerini kurduktan sonra, mevcut şehir ve yerleşim bölgelerini geliştirdikleri gibi²¹³, burada birçok yeni tapınak, mabet ve yerleşim alanı inşa etmişlerdir.²¹⁴

Uygurların Tarım havzasında inşa ettikleri şehir ve yerleşim alanlarının sayısı oldukça fazladır. Uygur şehirleri büyük ölçüde Doğu-Batı doğrultusundaki İpek Yolu güzergâhında yer alan ve eskiden beri hem Budizmin hem ticaretin merkezi olan kavşak noktalarda inşa edilmiştir. Bu coğrafi avantaj, Uygur şehirlerinin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Moriyasu'ya göre “Batı Uygur Kağanlığı” olarak da bilinen Koço Uygurlarının *Kao-chang* (Koço), *Pei'ting* (Beşbalık), *Ark* (Karaşahr) ve *Kuçça* olmak üzere dört büyük şehri bulunmaktadır.²¹⁵ Adı geçen bu şehirlerin yanında Koço Uygurlarının yaşadığı başka yerleşim alanları da mevcuttur. Koço'daki yerleşim bölgeleri hakkında araştırma yapan Japon araştırmacı Dai Matsui, Uygurca belgeler ışığında Turfan ve çevresindeki bölgelerde yer alan *Qoço*, *Yar*, *Turfan*, *Lukçün*, *Toqsın*, *Çıqtın*, *Bilayuq*, *Tıyuq*, *Puçang*, *Soim*, *Qongdsır*, *Limçim*, *Singing*, *Nizüng*, *Nampi*, *Yimşi* olmak üzere 16 farklı yerleşim sahasının adını tespit etmiştir.²¹⁶ Uygurca yazılı belgelerin yanı sıra Arap coğrafyacıları tarafından 982

²¹² Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14111; İzgi, *Çin Elçisi*, 49-50.

²¹³ Rahip Xuanzang 630 yılında Kaochang'dan (Koço) geçerken şehrin, 1.5mil karelik bir alana yayıldığını, şehrin dış şehir, iç şehir ve saray olmak üzere üç ana bölümden oluştuğunu, mimari yapı bakımından aşağı yukarı Chang'a şehrine benzediğini kaydetmektedir. Bk. Sally Hovey Wriggins, *The Silk Road Journey with Xuanzang*. (Colorado: Westview Press, 2004), 22.

²¹⁴ Liang Tao, “Gaochang Cheng de Xingshuai” (Koço Şehrinin Canlanması ve Harap Olması), *Xinjiang Difang Zhi*, s. 2 (2009): 57-58.

²¹⁵ Takao Moriyasu, “The West Uighur Kingdom and Tun-huang Around the 10th-11th Centuries”, *Berlin- Brandenburgische Akademie der Wissenschaften*, (2000): 338.

²¹⁶ Dai Matsui, “Turfan Bölgesindeki Eski Uygurca Yer Adları”, çev. Ahmet Karaman. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 47 (2019): 151-167; Rong Xinjiang, “Cong Tulufan Chutu Wenshu Kan Gudai Gaochang de Dili Xinxi” (Turfan'da Bulunan Belgelerden Kadim Turfan'la İlgili Coğrafi Bilgilere Bakış), *Shanxi Shifan Daxue Xuebao*, c. 45, s. 1 (2016): 17.

yılında kaleme alınan *Hudud'ul-Âlem* adlı eserde de Uygur yerleşim bölgeleri ile ilgili olarak aralarında köy ve konakların da bulunduğu 17 farklı yerleşim biriminin adı geçmektedir.²¹⁷ Uygurların yaşadığı alanlar da dâhil olmak üzere XI. yüzyıl Türk dünyasını bize yansıtan Kâşgarlı Mahmud'un eseri, *Divanu Lügati't-Türk'te* de Uygur şehirleri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Kâşgarlı'nın kaydettiğine göre Uygur şehirleri Zülkarneyn tarafından inşa edilmiş ve Uygurların *Sülmi, Koço, Lambalık, Beşbalık* ve *Yengi Balık* olmak üzere beş şehri bulunmaktadır. (DLTI, 113) Kâşgarlı eserinde bu beş Uygur şehri haricinde, *Küsen Şehri* ile ilgili de bilgi verir. *Küsen Şehri* için “*Köçe denilen bir şehrin adı. Burası Uygur sınırındır.*” (DLTI, 404) ifadesini kullanır. Kâşgarlı, *balık* (bk.3.3.1.**balık**) kelimesine verdiği açıklamada *Beşbalık*'ın “*Beş Şehir*” anlamına geldiğini bildirir. (DLTI, 379); *Beşbalık* şehrinin şehir planı üzerinde araştırma yapan Çinli araştırmacılar, buranın *dış şehir*, dış şehrin kuzeyinde yer alan *küçük şehir*, batı tarafta bulunan *Yanchen*, *iç şehir* (Hakan Şehri) (bkz 3.5.1. **içgerü**, ayrıca bk. 3.5.3. **karşı**, bk.3.5.9. **ordu**) ve iç şehrin daha içinde yer alan *Gongcheng* (Harem) olmak üzere beş farklı bölümden oluştuğunu, bu nedenle de şehrin “Beşbalık” olarak adlandırıldığını belirtmektedirler.²¹⁸

Tarım havzasında bulunan önemli Uygur şehirlerinden bir diğeri de Koço'da bulunan ve *Hakan Sarayının* merkeze alınmasıyla inşa edilen *İdikut Şehridir*. Uygurların başkenti konumundaki Uygur şehrinin planı ilk defa Grünwedel tarafından yayımlanmış ve daha sonra Stein tarafından daha düzgün bir şekle getirilmiştir. Plandan takip edildiğine göre *İdikut Şehri* kare sayılabilecek dörtgen surlarla çevrilidir (bk. Ek 1, Resim 8). Eski Türklerin *Ordu balık* geleneğine göre inşa edilen şehir 1700 kilometre karelik bir yüzölçümüne sahiptir.²¹⁹ Şehir içinde *Hakan Sarayının* yanı sıra Budist ve Maniheistlere ait tapınaklar ile az sayıda konut bulunmaktadır.²²⁰

Koço Uygur Devleti'nin sınırları içindeki yerleşim bölgelerinde mabetler (bk.3.5.8 **manistan**. Ayrıca bk. 3.5.10; 3.5.13. **vırhar**) şehir veya yerleşim

²¹⁷ Minorisky, *Hudûd'ül-Âlem*, 48-50.

²¹⁸ Meng Fanren, “Lun Bieshibali” (Beşbalık Hakkında), *Xinjiang Shehui Kexue*, s.1 (1984): 117-129; Qiao Tonghuan, “Guonei Huihu Chengshi Shi Yanjiu Jianshu (Çin'deki Eski Uygur Şehirlerinin Tarihi Üzerinde Yapılan Araştırmaların Özeti)”, *Xi'an Jianzhu Keji Daxue Xuebao*, c. 34, s. 2 (2015): 65; Beşbalık Şehri Üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar için bk. Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Araştırma Ekibi, *Beiting Gaochang Huihu Fosi Yizhi* (Beşbalık Koço Uygurlarının Budist Tapınak Kalıntıları) (Liaoning, 1991).

²¹⁹ Monique Maillard, *Gudai Gaochang Wangguo Wuzhi Wenming Shi* (Eski Kao-ch'ang Hükümdarlığı Uygurluk Tarihi). Çinceye çev. Geng Sheng. (Pekin: Zhonghua Yayınevi, 1995), 88.

²²⁰ *Age*, 89.

bölgelerinin merkezinde yer almıştır.²²¹ Koço Uygurlarının yazlık başkenti ve en önemli şehirlerinden biri olan *Beşbalık*, çok sayıda Budist tapınağına da ev sahipliği yapmıştır.²²² Diğer Uygur şehirlerinde de Budist tapınaklarının yanı sıra, Mani ve Nesturi dinlerine ait tapınaklar mevcuttur. Çin elçisi Wang Yen-te, konuyla ilgili “*Bu kulenin arkasında bir Moni (Mani) manastırı vardır. P’o-ssu (İran) rahipleri ise kendi kanunlarının tarafını tutarlar.*” bilgisini aktarır.²²³ Koço Uygur bölgesinde Budist ve Mahihesit tapınakları dışında, Hıristiyanlık dininin Nesturi mezhebine ait tapınaklara da tesadüf edilmiştir. A. von Le Coq, Turfan kazıları sırasında surlarla çevrili *İdikut Şehrini*n kuzeydoğu kapısında bir Nesturi tapınağının bulunduğu bildirmiştir.²²⁴

Koço Uygur Devleti dönemi Budist tapınaklarına ait arkeolojik bulgular incelendiğinde, bu tapınakların belli bir mimari sisteme göre inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Uygur tapınakları genel olarak *pagoda*, *mabet bölgesi*, *Buda salonu* ve *Buda sunağı* olmak üzere dört ana mimari unsurdan oluşmaktadır. Bunun yanında tapınaklarda *toplu olarak Budist öğretilerinin dinlendiği salon*, *Budist rahiplerin kaldığı evler*, *faaliyet alanı* ve *su kuyusu* gibi birçok mekan da tapınak külliyesi içinde yer almıştır.²²⁵

Koço Uygurlarında tapınaklar *Tanrılık* (bk.3.5.12 **teyrilik**) olarak da adlandırılmıştır. Bu durum, Burkan dini ve Mani dininin, Gök Tanrı inancının yerini almasına rağmen, Gök Tanrı inancının Uygurlar arasında devam ettiğinin bir belirtisi olmalıdır.²²⁶ Nitekim İslam dini Türkler tarafından kabul edildikten sonra, *teyrilik* olarak bilinen tapınaklarda inşa edilen mimari teknikler biraz değişiklikle cami mimarisine de uygulanmıştır. Emel Esin’in göre M.S. VIII. yüzyılda Karahanlı Devleti’ne bağlı Buhara kentinde inşa edilen *Köksibagan* isimli mescit, daha önce o şehirde bulunan *teyrilik*’den ilham alınarak yapılmıştır.²²⁷ Türklerdeki bu millî, dinî mimari mefkûresi, Osmanlı’ya kadar gelmiştir. Osmanlı camilerindeki kubbeli

²²¹ Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık** (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi, 1977), 80.

²²² Moriyasu, agm, 338.

²²³ İzgi, **Çin Elçisi**, 60-61; Ayrıca bk. Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14112.

²²⁴ Le Coq, **Gaochang**, 57.

²²⁵ Jia Yingyi, “Xinjiang Fojiao Siyuan Yizhi Yizhi Yanjiu Gaikuang (Xinjiang’daki Budist Tapınak Kalıntılarının Araştırılması)”, **Zhongguo Foxue Xuebao**, s. 14 (2002): 141-153.

²²⁶ Emel Esin, “‘Tengrilik’ Türklerde Gök Tapınağına Dair”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, s. 12 (1983): 44

²²⁷ Emel Esin, “Türk Dini Mimari Geleneği”, **Milli Eğitim ve Kültür Dergisi**, c. 3, s. 11 (1981): 64.

höyükler, Eski Türklerin *otağ* anlayışının Türk-İslam mimarisindeki uzantısı sayılmaktadır.²²⁸

Uygur yerleşim bölgelerinde *Mağara Tapınakları* olarak adlandırılabileceğimiz dağ eteklerindeki kayalık alanlarda dağların kazılıp oyulmasıyla inşa edilen tapınaklar da göze çarpmaktadır. Mağara tapınakları, genellikle şehirden uzak olan dağ yamaçlarına inşa edilmiştir. Budist rahiplerinin şehrin kalabalığından uzaklaşıp, sükûnet içinde ibadet etmeleri için oyulan bu mağara tapınaklarından *Senggim, Bezeklik, Murtuk, Tuyuk* tapınaklarının yüz ölçümü oldukça büyüktür.²²⁹ Bunlar arasında Koço'nun doğusundaki Yalkuntag Murtuk kıyısında yer alan ve 1200 m²'lik bir alana yayılan *Bezeklik külliyesi*²³⁰ en dikkat çekici olanıdır. Bezeklik Külliyesi'nde araştırmacılar tarafından 83 mağara tapınağı tespit edilmiş, 40'tan fazlasının duvarında da resimlerin yer aldığı görülmüştür.²³¹ Uygur Budizminin merkezlerinden biri olan Kuça'daki *Kumtura* ve *Simsim* Mağara Tapınakları, Karşehir'deki *Yette Yultuz* Mağara Tapınağı da Koço Uygur Devleti dönemindeki önemli ibadet mekanlarından bazılarıdır. Bunlara He'xi bölgesinde Sha-zhou Uygurlarından kalma mağara tapınakları da ilave edilebilir.

Dunhuang'daki *Mo-gao* ve An-xi'deki *Yu-lin* Mağara Tapınak Külliyesi'nde, Sha-zhou Uygurlarına ait 23 tapınağın varlığı bilinmektedir.²³² Bu Mağara tapınaklarında Uygur dönemine ait duvar resimleri, freskler yer almıştır. Büyük bir kısmında Uygur Budizminin Mahayana mezhebine ait konuların işlendiği duvar resimlerinde, özellikle bağışçı asilzadelerin figürlerine yer verilmiştir. Bunun nedeni Budizm inancına göre, mağara tapınaklarının inşa edilmesi, bakımı ve süslemelerinin yapılması gibi faaliyetlerin kişiye sevap kazandıracağı düşüncesidir. Hatta bu

²²⁸ Agm, 65.

²²⁹ Maillard, *age*, 116

²³⁰ Bezeklik Külliyesi, Uygur başkentlerinden Koço'nun az şimalinde bulunmaktadır. Murtuk deresi vadisini takiben, Kızıl-tağ'ın çıplak kayalardan ibaret silsilesi arasındaki boğazdan ilerleyince, sol tarafta, yüksekte, kayalara oyulmuş kırık tapınaktan müteşekkil Bezeklik külliyesi görülmektedir. Tapınakların genel şekli şöyledir: Burkan veya diğer başlıca mabudun bulunduğu merkezi tapınak, dört köşe planda, kubbeli bir yapıdır (kubbe, hükümdarlara ve hükümdar sayılan mabutlara tahsis ediliyordu). Merkezi tapınağın etrafına, beş metre kadar mesafede bir ikinci duvar örülüp, köşeli bir dehliz teşekkül ediliyordu. İbadet için gelenler, iç tapınağa girmeden, bu dehlizde, iç tapınağın etrafında dönüyorlardı. Böyle ikinci derece sayılan mekânlar, beşik tonoz ile örtülüyordu. Bk. Emel Esin, "Bezeklik Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak". *Türkiyemiz Dergisi*, 37, (1982): 1-6. Koço Uygur Hanedan ailesine ait olduğu düşünülen Bezeklik Külliyesi, 1285 yılından sonra terk edilmiştir.

²³¹ Jia Yingqi, Qi Xiaoshan. *Yindu dao Zhongguo Xinjiang de Fojiao Yishu* (Hindistan'dan, Çin, Xinjiang'a Budizm Sanatı), (Lanzhou: Gansu Jiaoyu Chuban She, 2002), 435.

²³² Liu, Guanyu Shazhou, 2-4.

amellerden kazanılan sevaplar, aynı zamanda diğer kişilere pay edilebilmektedir.²³³ Bu düşünce ve inanışa sahip Uygur bağışçılar, devletin sınırları içerisinde çok sayıda tapınaklar inşa ederek, bunların duvarlarını çeşitli resimlerle donatmışlardır.

Eski Uygur mimarisinin önemli bir parçası da şehir duvarlarıdır. Orta Çağ şehirlerinin hemen hemen hepsinde mevcut olan şehir duvarları (bk.3.5.11. **tam**) ilk olarak şehrin savunması ve korunması amacıyla inşa edilmiştir. Şehir mimarisinin ayrılmaz bir parçası sayılan duvarlar aynı zamanda şehrin süsü olarak şehrin kendine özgü görüntüsü ile barındırdığı toplumun içtimai seviyesini de aksettirmiştir. Uygurlarda şimgesel değeri olan bu şehir duvarları içinde akla ilk gelen, İdikut şehri surlarıdır. Arkeologların geçen yüzyılın başlarında tuttuğu kayıtlarına göre *İdikut şehri*ni çevreleyen duvarların kalınlığı 12 metre, yüksekliği ise 15-20 metre civarındadır.²³⁴

Arkeolojik kayıtlarda *İdikut Şehrini*n surlarında açılan kapılardan (bk. 3.5.4. **kapıg/kapu**) söz edilmektedir. Turfan bölgesinde kazı yapan arkeologlardan Grum-Maillot kardeşler şehir duvarında toplam üç kapı bulunduğu ve bu kapıların şehir surlarının kuzey, güney ve doğu tarafındaki kısımlarına yerleştirildiğini belirtmişlerdir. Öte yandan Çinli arkeologlar ise şehir surlarının Çin mimari geleneğine göre yapıldığını; bu yüzden şehirde kuzey, güney, doğu ve batı olmak üzere dört farklı kapı bulunduğunu ileri sürmüşlerdir.²³⁵ Şehir surlarına veya köşkerin duvarlarına yerleştirilen bu kapılar, A. von Gabain'in bildirdiğine göre çift kanatlı kapılardır ve dışa doğru açılmaktadır.²³⁶ Duvar resimlerine bakıldığında Uygur evlerinde kapılara iliştirilen kapı tokmağı ve kapı demiri göze çarpmıştır²³⁷ Yine *İdikut şehri*nin surlarında bulunan çift kanatlı kapılara iki ile altı arasında kilit halkasının yerleştirildiği, şehir surlarının ve köşkerin giriş kapısının yanına kapı bekçilerinin²³⁸ dinlemesi amacıyla küçük odaların yapıldığı tespit edilmiştir.²³⁹

²³³ Şinasi Tekin, "Buyan Evirmek (Sevabın Tevcihi)", **Reşid Rahmeti Arat İçin**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966: 390.

²³⁴ Maillard, **age**, 88.

²³⁵ **Age**, 88.

²³⁶ Gabain, **age**, 55; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş II.** (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 297.

²³⁷ Gabain, **age**, 55.

²³⁸ Uygur sivil belgelerinde *balık kapu-ta turguçı* "şehir kapısında duran bekçi" (Fam.Arch. L- 151; JW-Lİ, 5(10)-151; TugDok, X3-13-151) ve *balık kapu-ta kapıgçı* "şehir kapısında duran bekçi" (Fam.Arch. L- 153; JW-Lİ, 5(10)-153; TugDok, X3-13-153) ifadeleri geçer. Bu, durum Uygur şehirlerinde, şehre giriş-çıkışları kontrol eden görevli memurların bulunduğuna işaret etmektedir.

²³⁹ Gabain, **age**, 57.

Uygur şehirlerinde belli bir düzene göre yapılmış sokak ve yolların (bk.3.5.5. **kay**) varlığı bilinmektedir. *İdikut Şehri*'nin kalıntıları üzerinde titiz çalışmalar yapan Grünwedel, şehirde kuzey-güney yönünde devam eden iki yolun bulunduğunu not etmiş,²⁴⁰ bir diğer Uygur şehri olan *Yar* (Yar-Hoto) şehrinde de şehrin uzunlaması yönünde, iki geniş caddenin bulunduğunu ve bu caddelerin dar, kısa sokaklarla kesildiğini aktarmıştır.²⁴¹ Uygur şehirlerinde yapılan yol, cadde ve sokakalar ev, tapınak gibi belli bir yerleşim merkezleri arasındaki ulaşım ağına göre planlanarak yapılmıştır. Ev satışıyla ilgili bir belgede geçen *bu evniñ sıçısı kapığı ulug kayda ol* “Bu evin sınırı, kapısı, büyük caddededir.” (SUK, Sa, 18; Zieme1992, 367) ifadesi bazı Uygur evlerinin önünden sokakların geçtiğini düşündürmektedir.

Uygur şehirlerinde çarşılar ve dükkânlar da (bk.3.3.3. **kidin**) şehir düzeninde önemli yer tutmaktadır. Bahaeddin Ögel'in, Prof. Eberhard'dan aktardığına göre çarşı, dükkânlar Buda dini tapınaklarının yakınına kurulmuştur. Tapınaklar ibadet yeri olarak kullanılmasının yanında tüccarlar için borsa, banka ve depo olarak da kullanılmaktadır.²⁴² Bu yerler, halkın toplanabileceği alanlar olduğu için etrafındaki çarşı ve dükkânlardaki esnaf bu kalabalıktan istifade etmeyi amaçlamıştır. Bu durum İslam dinine geçildikten sonra devam etmiştir. Çarşı ve pazar yerleri bu sefer camilerin çevresine taşınmıştır. Dükkânlar, pazarlar genellikle cuma camiinin yakınındaki ana cadde üzerine konumlandırılmıştır.²⁴³ Burada da yine kalabalıktan faydalanma amacı güdülmüştür.

3.3. Eski Uygurlarda Şehir ve Yerleşim Yerleri ile İlgili Söz Varlığı

3.3.1. balık “şehir”

< Tü. *balık* “şehir; balçık, çamur”. Bk. ED 335b; TMEN III 1705, VEWT 60, DTSI 80, EUTS 21.

Tarihî: KökTü. *eki erig sançdı, balıkka basıkdı.* “İki askeri mızrakladı, çamura garketti.” (Tekin2014, 38; Ölmez2013, 89, KT, K8); **Uyg (Bud).** *inçiu balıkdaki* “İnçiu Şehrindeki” (AY,7); *inçiu atlıg balıkdaki* “İnçiu adlı şehirdeki” (AY,17); *aña yakın balıkdaki suzaklardaki kişiler yeme bo savıg işidip* “ona yakın

²⁴⁰ Maillard, **age**, 89.

²⁴¹ Cezar, **age**, 80.

²⁴² Ögel, **Türk Kültür II**, 243-245.

²⁴³ Yılmaz Can, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”. **Türkler Ansiklopedisi**, c.3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 259-278.

şehirdeki ve köydeki kişiler gene bu sözü duyarak” (AY, 21); *buyrukları inançları birle yumgı balık-dın taşkara ünüp* “emirleri ile ve vezirleri Yumgı Şehrinden dışarı çıkıp” (AY, 622); *baranas balıkda* “Baranas Şehrinde” (AY,31); *anası katun balıkda ordu içinde olurup* “annesi, kadın şehrinde, saray içinde oturup” (AY, 632); *balıkın uluşın ordusun karşısın küzetgeli* “şehrini, ülkesini, sarayını, köşklerini gözetlemek için” (AY, 415); *davanatı atlıg balıkına* “Davanatı adlı şehrine” (AY, 518); *meñü nirvanalığ balıkka* “sonsuz nirvanalı şehre” (AY, 654); *kentlerin suzakların balıkların uluşların tolp* “kentlerin, köylerin, şehirlerin, ülkelerin hepsi”(AY, 251); *İli uluşı kapılavastu balık-nıñ* “İli ülkesi, Kapılavastu şehrinin” (AY, 681); *sügçi balık-nıñ il uluşına* “Sügçi Şehrinin hükümdarı, ülkesine” (AY, 685’2); *kan evi atlıg balıkda* “han evi adlı şehre” (AY,682’2); *nirvan balıklıg* “nirvan şehirli” (AY, 680,18); *balık taşın tarıgçılar körüe erti.* “[O] şehir dışında çiftçileri görüyordu.” (İKP, 1); *ıglayu balıkka kirdi.* “ağlaya ağlaya şehre girdi.” (İKP 4; İKP 39); *erdinilig balıkka orduka* “mücevherli şehire ve saraya” (İKP, 39); *ol balık tegre*“o şehrin çevresi” (İKP, 39); *balık içiga kirdi* “şehir içine girdi.” (İKP, 41); *balık ortusında* “şehir merkezinde” (İKP, 70); *balık uluşta* “şehir, ülkede” (İKP, 74); *lükçün balık* “Lükçüng şehri” (BTXXXVIII, Ha06; BTXXVI, 3.35); *balık kapıgı* “şehir kapısı” (BTXVIII, 238); *balık uluşta* “şehirde ve ülkede” (BTXVIII, 349); *balıkdaki suzaklardaki kişiler* “şehirdeki ve ülkedeki kişiler” (BTXVIII, 438); *balık uluş ortasında* “şehir ortasında” (BTXVIII, A145); *balık uluştaki* “şehirdeki ülkedeki” (BTXXI, 1241); *balıkka uluşka*“şehire, ülkeye” (BTXXXVI, A301); *şaçu balık*“Saçu şehri” (BTXXVI, 118a); *sügçü balık*“ Sügçü şehri” (BTXXVI, 39a, 115); *balık uluş ulımak sıgtamaklıg [...]* [...e]rti. “Şehir inleyip ağlamak için[...] [...]idi.”(Daşa, 1464); Uyg(Man). *balak* “şehir” (M I, 17, 12, 35,16);Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(13) *ögödey süüsiñe iki yürün ađan öntürüp ambi* (14) **balık** *daruga-larıña ederke yaraşu at birip çintso* (15) *ayagka teimligke birke iki berip ağır kınka tegir biz.* “Yüce Ögödäy’e iki beyaz deve sunup, Ambi şehrinin valilerine eyere yakışır at verip, saygıdeğer Çintso’ya bir (oğlan) için iki (oğlan) vererek (ağır) cezaya çarptılırız.” (SUK, Ad01; JW-Li, 1.12).

(14) *içkerü agılıkka bir altun yastuk H(15) koço begiñe bir at balık beginke bi(16)r ud birip ağır kıynka tegzün.* “Saraya bir altın yastuk Koço beyine bir at,

şehir valisine bir öküz verip ağır cezaya çarpıtılsın.” (SUK, WP02; JW-Lİ, 1.13).

(16) ulug Süü'ke beş altun yastuk aka ini (17) tigitlerge birer altun yastuk kızgut (18) öntürüp ıduk kut-ka bir altun yastuk (19) kögürüp koçu **balık** ayguçı-ka bir kümüş (20) yastuk birip ağır kın-ka tegzünler. “Yüce padişahımıza beş altın yastuk, ağabey-kardeş prenlere birer altun yastuk ceza vererek, İdikut'a bir altun yastuk verip, Koço şehir danışmanına bir kümüş yastuk verip ağır cezaya çarptırılsın. (USp115; SUK, Mi01; JW-Lİ, 6.8; TugDok, Pa-1).

(1) koyın yıl aram ay sekiz-ke biz inç buka (2) arug ikegü terbiş apam {...}(?) ergen-te bitig(3) birtimiz erdi koço-taki taysañ borluk **balık** (4) borluk taştın kaç bölük yir-niñ sadagı (5) altı yüz yastuk çao içindin yüz yastuk birip “Koyun yılı[inın] Aram ay[inın] sekize bir İnç Buka Arug ikimiz Terbiş Apam{..}(?) Ergen'e Bitig vermiş idik. Koço'daki Taysang üzüm bahçesi, şehir[deki] üzüm bahçe[si] dışından kaç parça yerin satış fiyatı altı yüz yastuk çav içinde yüz yastuk vererek” (USp12; Clark 82; SUK, Mi17; JW-Li, 2.17).

(1) koyın yıl yitinç ay (2) yagirmike öñtün çerig(3)-tin at algalı kelgüçi(4)adam togrıl-ka susañ-ka (5) **balık**-ta mün'gü (6) iki ata baçag-a-tag (7) yos-inta bolmuş terz (8) bir at ulag birip üç bakır (10) kümüş kopçır-ka (11) tutzun “Koyun yıl[1] yedinc[1] ay[in] yirmisinde önceden Çerig-ten at almak için gelen Aday Togrıl'a, Koşan'aşehirde binmek için iki attan Baçak'tan yüzinte Bolmuş'tan bir binek atı vererek, iki gün için vererek, üç bakır gümüş kopçır'a tutsun.” (USp53; Clark 105; JW-Li 4.10(a).

(1) koyın yıl onunç ay bir (2) yegirmike bor sıktugalı (3) kelgüçi kurla ilçi kan (4) ilçi soktu ilçi (6) ulag-ka **balık**-ta müngü (7) at ulag-ka baçag-a-tag (8) yos-inta bolmuş (9) terz bir at iki kün (10) birip üç bakır kümüş (11) kopçır-ka tut-zun. “Koyun yılı[nın] onuncu ay[inın] on birinde bir sıktuglı? Gelen Kurla İlçi, Han İlçi, Soktu İlçi Ulak'tan şehirde binmek için altı at Ulag'a Baçak'tan yüzinte Bolmuş'tan bir at iki gün için vererek üç bakır gümüş kopçır'a tutsun.”(USp53; Clark107; JW-Li,4(10)c.).

(1) korumçı ogul-nuñ (2) koyın yıl bir yegirminç ay (3) bir otuz-ka borçı (4) salgar-ka bor tarıgalı (5) **balık**-ta müngü bir (6) at ulag baçag-a tag (7) yos-inta bolmuş terz (8) birip bir yarım(9)bakır kümüş kopçır(10)-ıña tut-

zun. “Kurumçi Oğul’un koyun yılı[nın] on birinci ay [ının] yirmi birinde Şarapçı Salgar’a şarap tarıgalı şehirde binmek için bir at ulağı Baçak’tan yüzinte Bolmış’tan vererek bir bakır gümüşi kopçırına tutsun.”(USp53; Clark108; JW-Li,4(10)d.)

(151) *kay kapu-ta* (152) *turguçı-ka biş bakır torku alıp birtimiz* (153) **balık** *kapu-ta kapıgçı-ka beş bakırka torku alıp birtim.* “Sokak kapısında duran kişiye beş bakıra ipekli kumaş alıp verdik. Şehir kapısında [duran] kapıcıya beş bakıra ipekli kumaş alıp verdim.” (Fam.Arch.L-153; JW-Li,5.10-153; TugDok, X3-13, 153).

(69) *tagarlarını kuda kuda* (70) *adakları sırpazun* (71) *tadunlug takçañ yeyü yeyü* (72) *ta...teginzün* (73) *basa basa taşuyu* (74) **balık** *kapıgları orpazun* (75) *barçın teg yumuşak bolzun* (76) *balarca yme kalmazun* (77) *süpi evinlig* “Torbaları dökerek ayakları dolaşsın.Danalı takçang? Yiyerek....ulaşsın. Sonra taşıyarak şehir kapıları patlasın. Kumaş gibi yumuşak olsun. Balar ? gibi durmasın. Süpi? başaklı” (E2-74).

Karahanlı. MK *balık* “çamur, birtakım Oğuzlarla Argu dilince. Oğuzların birtakımları da üç sakın ile ‘balk’ derler” (DLT I, 379); *balçık balık yugrulur, çıgay yawuz yıgrılur* “balçık çamur yoğrulur, yoksul, miskin kötüleşir” (DLT I, 248) şeklinde sözcüğün temel anlamına işaret ederken ayrıca Uygurlardaki kullanımına da değinir: “İslâmlıktan çok evvel Türk dilince, sığınak, kale, şehir demektir. Uygurcada dahi böyledir. Uygurların en büyük şehirlerinden birisine *Bêş balık* denir. Burası Uygurların en büyük şehridir. Beş şehir demektir. Bundan başka bir şehirlerine dahi “*Yengi balık*” denir. “Yeni şehir” demektir” (DLT I, 379); KB *balasagun* “Balasagun (Kuz-Ordu)” (Arat, 1979, 55); **Çağ.** *balıg* “şehir ve eyalet” (Senglah, 127r. 9); **UÇİS.** *balık* “şehir, kent” (Yunusoğlu, 2012, 153, P55); **BDS.-.**

Çağdaş. UYyg.-, Özb.-,

Clauson’un sözlüğünde üç farklı *balık* kelimesi geçer. *Balık* “1.balık, 2. şehir, kent, 3. balçık, çamur” (ED 335b-336a) üç farklı anlam geçer. Clauson “şehir, kasaba” anlamına gelen *balık* sözcüğü ile “çamur, balçık” anlamına gelen *balık* sözcüğü arasında ilişki kurmaktadır. Ayrıca Clauson *Balık* sözcüğünün “şehir” anlamıyla çok erken dönemlerde Moğolcaya geçtiğini belirtir ve ilk Türkçe yazıtlardan itibaren tespit edilen sözcüğün yer adları ile birlikte kullanıldığına dikkat çeker (ED 335a-

336b). Sözcük Türkçeden Moğolcaya *Balagasun* (çoğul şekli *balagd*) şeklinde geçmiştir (Bk. ED 335b; TMEN III 1705).

Balık kelimesinin kökeniyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir.²⁴⁴ Hamilton, Eski Uygurca *Kalyanamkara ve Papamkara*'da “şehir, kent; çamur” anlamına gelen *balık* sözcüğünü *bā-* fiilinin *-l-* edilgen biçiminden gelişen *bāl-* fiiline dayandırır (İKP, 164). Sevortyan sözcüğü *bal* “kil, çamur” kökenine dayandırıp *balıq* < **bálq* < **bálaka* şeklinde geliştiğini belirtir (Sevortyan, 50-60).

İlk Türkçe yazılı metinlerde genellikle yer adı ile birlikte kullanılan *balık* sözcüğü, Runik alfabeli Köktürk ve Ötüken Uygur yazıtlarından *Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongin, Kül İç Çor* ve *Şine Usu*'da toplam 13 kez (KT, D 11-12; KT, K 4; BK, D 10-11; BK, D 28; BK, D 30; TY, 18, 19; OY, 9; ŞU, B5; KÇ 11) geçmiştir.²⁴⁵ *Balık* sözcüğü “şehir, kasaba” anlamının yanında, “çamur, balçık” anlamıyla Köktürk yazıtlarında şu cümlede geçmektedir: eki erig sançdı balıkka basıkdı“İki eri mızrakladı, çamura garketti” (Tekin2014, 38; Ölmez2013, 89, KT, K8).

3.3.2. kent “şehir”

<Soğ. knđ. *kend* “şehir”. Bk. ED728a, TMEN 1705, VEWT 252, DTSI 290, EUTS 71.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kentlerin suzakların balıkların uluşların tolp* “kentlerin, köylerin, şehirlerin, ülkelerin hepsi”(AY, 251); *raçağarh kentde* “Raçağarh şehrinde” (AY, 32); *vayşalı kentde* “Vayşalı şehrinde” (AY, 32); *kent suzak sayu* “her şehir (ve) köy” (AY, 34ğ); *kentlerin suzakların balıkların uluşların tolp* “şehirlerin, köylerin, şehirlerin, ülkelerin tamamı” (AY, 251); *kentlerde suzaklarta* “şehirlere köylere” (AY, 406); *balıkda uluşda kentde suzakda* “şehirde, ülkede, şehirde, köyde” (AY, 492); *kayu kentlerde suzaklarta* “hangi şehirlerde köylerde” (AY, 528); *azu kentler azu suzaklar* “şehirler veya köyler” (AY, 531); *kent*“şehir” (BTTXXVIII,B155); *nirvanalıg kent* “sükûnet içindeki şehir”

²⁴⁴ *Balık* kelimesinin etimolojisi ile ilgili ayrıca bk. Denis Sinor, “The Origin of Turkish Balıq Town”, *Central Asiatic Journal*, c. 25, (1981): 95-102; Osman Karatay, “Balık ‘kent’ kelimesinin kökeni ve Eski Türklerde Şehirciliğe Dilbilimsel Bir Yaklaşım”, **1. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, 23-26 Ekim, 2007**, bildirimleri. Yayına haz. A. Özkan-S. Turan, İsparta, (2008): 349-353; Nesrin Güllüdağ “‘Balık’ Sözcüğü Üzerine”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**, c.1. s.26 (2015): 54-62; Mehmet Vefa Nalbant, “Eski Türkçe ‘balık’ Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi”, **Köktürk Yazısının Okunuşunun 125.Yılında, Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1-7 Haziran, 2018**. Ulanbator/Moğolistan, (2018).

²⁴⁵ Sözcüğün geçtiği yazıtlar için bk. Talat Tekin, **Orhun Yazıtları**, 5.bs. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014); Mehmet Ölmez, **Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları** (Metin-Çeviri-Sözlük), 2.bs. (Ankara: BilgeSu, 2013); Erhan Aydın, **Uygur Kağanlığı Yazıtları**, (Konya: Kömen Yayınları, 2011).

(BTXXXVIII, Ea40); *kent suzak*“şehirler ve köyler” (BTXXVI, 17,128); *kent uluş* “şehir ve ülke” (BTI, C3); *kend, uluş, ev, bark etgeli, yaratgali...* “şehir, köy, ev, bark inşa etmek için...”(TTVI, 79); *Şravast kendke* “Şravast şehrine” (UIII, 34, 6); *kent* “şehir, yerleşim yeri, kasaba”(Daşa, 4575); *kent suzak* “kasaba, köy”(Daşa, 342); *kent uluş* “şehir, memleket”(Daşa, 3105); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(4) *kul küñ yolınta yine teginniñ ken-tin* (5) *yine kayaka yantut bolmış negü kim* (6) *yolınta sevinç buka munta yok erser* “Kul cariye yolunda yine prensin kentini Yine Kaya’ya karşılık olmuş. Nasıl ki Sevinç Buka burada yok ise” (SUK, WP06).

(1) *inçü taş koştr kutıña kutluk tigin* (2) *inç mü erki biz yme ylık kölük birle* [(3) *yanıka baş öñ kentiñe tegdimiz on yanıka* (4)-*ka köçüp bardımız* “Mejasti İnçü Taş Koştr şerefine, Kutluk Tigin iyi misin, biz yine yıldaki araba ile yeni yılda Baş Öng kentine ulaştık. Onuncu günü -e göç edeceğiz.” (COUL 84).

Karahanlı. MK *kend* sözcüğünün “şehir; kale” (DLT-Dizin, 300); *kend* “şehir. Bu sözden alınarak Kaşgar için *Ordu Kend* derler, *Hanın oturduğu şehir* demektedir.” (DLTI, 343); *kend* “Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre *köy*, Türklerin büyük bir kısmına göre *şehir* demektir. Bundan alınarak Fergana kasabasına *Özkend* adı verilmiştir, *kendimizin şehri* demektedir. Yine böylece *Semiz Kend* denir; büyük olduğundan böyle denilmiştir. Farsçada *Semerkent* derler.” (DLTI, 344); *ken* “Doğu ülkelerinde her şehre verilen bir addır, bu kelime *kend* kelimesinin kısaltılmışıdır” (DLTI, 339); KB *negü tēr eşitgil bu il kend begi; ukuşka biligke yetürmiş ögi* “Anlayış ve bilginin ne olduğunu bilen, bu memleket beyi ne diyor dinle.” (KB, 216); *kirip kend içinde tiledi tüşün; tüşün bulmadı kör tarudı ajun* “Şehir içine girip incek bir yer aradı; arayıp bulamayınca dünya ona dar geldi” (KB,488); **Çağ.** *kent/kënd* “köy” (Senglah, 316v.16); **UÇİS.-, BDS.** *kent* “köy, kasaba; Çin.黨 dang” (BDS, 2725);

Çağdaş. YUyg. *kent* “1.Belli özellikleriyle köy ve kırdan ayrılan, ahalinin toplu olarak yaşadığı yer. 2. Çiftçilerin toplu olarak yaşadığı kasabadan küçük yerleşim birimi” (UTİL, 1994, 558); Özb. *kent* “kent, kasaba” (ÖTS, 2016, 231).

Kent sözcüğü, Clauson’un kaydettiğine göre genelde “kasaba, küçük yerleşim yeri” anlamında kullanılsa da genelde yer adlarıyla birlikte kullanılabilir (Taşkent gibi). Clauson sözcüğü *balık* kelimesiyle karşılaştırmıştır (ED 728a). Doerfer

sözcüğün Soğdcadan Türkçeye geçtiğini belirtir (TMEN 1705). *Kent* sözcüğü Kâşgarlı'nın kaydettiğine göre farklı Türk boyları tarafından hem *şehir* hem de hem de *köy* anlamında kullanılıyordu. Çağataycadan sonra Doğu Türkçesinde sözcüğün daha çok küçük yerleşim birimi, köy, kasaba anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Osm. *kend* “kale, hisari kasaba” (Sami2014, 916).

3.3.3. *kêdin* “arka, geri, batı; pazar”

< Tü. *kêdin* < **ke* “arka, geri, batı; pazar”. Bk. ED 704b, EUTS 69.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kaltı kidin yınakkı sukavatı atlıg yırtinçüdeki abıta teñri burkan* “Batı taraftaki Sukavatı adlı dünyadaki Abıta tanrı burhan” (AY, 46); *kedin arkasında* “arkasında, gerisinde” (UII 25,15); *ucayan balık kedininte* “Ucayan şehrinin batısında” (UIV8, 1-2); *kedin* “batıtarafa” (TTI6,142; TTVI, 83-5); Uyg(Man) *kedin* “sonradan” (MI21, 2); Sözcük “pazar” anlamıyla Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) ////////// çahşaput ay bir yañıka men adıg tarhan-ka (2) yuñlaklık //////kergek bolıtı ç/mguk-ta bir şıgı yirim atı alp (3) taş sañun-ka ok(?) toguru tomlug sattım satıgın inçe sözleşdimiz.(4) **koço kêtininde** yorır iki uçı kinlig otra yirte (5) tamgalık yüz kuanpu-ka üşüşdümüz.“ ////////// çahşaput ay[inın] bir[inci] gününde ben Adıg Tarhan’a kullanmak [için] ////// gerek oldu. Ç/mğuk’taki bir buçuk şık yerimi Alp Taş Sangun’a ok (?) doğrudan sattım. Fiyatını şöyle anlaştık. Koço pazarında geçerli iki ucu enli, orta yerde damgalı yüz kuanpu’ya anlaştık.” (SUK, Sa01).

(1) biçin yıl altınç // ay yiti yañıka maña şabi-ka (2)yuñlak-lık kuanpu krgkek bolup tsinkü ögen üze (3) suvklıg bir şıg sekiz küri uruğı kirür yir-imin(4) basmıl-ka toguru tomlıdu sattım. satıgı kuanpu-sın(5) inçe sözleşdimiz. **koço kêtini** yorır iki uçı kinlig (6) otura tamgalıg üç miñ beş yüz kuanpu-ka kepezi birle kezişdimz.“Maymun yıl[inın] altınc[1] ay[inın] yedi[nci] gününde bana Şabi’ye kullanmak için kuanpu gerek olduğu için Tsinkü kanalındaki, sulamalı bir şıg, sekiz kürilik tohum giren (ekilen) yerimi Basmıl’a doğrudan sattım. Satış kuanpusu için şöyle sözleştik: Koço pazarında geçerli, iki ucu enli, ortası damgalı 3500 kuanbu’ya pamuğu ile (birlikte) anlaştık.” (SUK, Sa04).

(1) koyn yıl çxşapt ay üç otuz-ka biz-ingge yrp (2) yañ-ka edgü-ke ikigüke yuñlak-lık ku(a)npu kergkek bolup(3)üstün ögen üze suvak-lıg yiti şıg atlıg

yimgiçi(?) yir(4)-imiz-ni kutadmış-ka toguru tomlitu sadtımız satıg kuanpusın (5) inçe sözleştimz. Bükün**kèdini** (yorır iki uçı kinlig(6)otra tamgalıg üç miñ ikiyüz 'elig kuanpu-ka üzüştimz.“ Koyun yılı, on ikinci ay[ın] yirmi üçünde, bize Yırp Yanga'ya, Edgü'ye, her ikimize kullanmak için quanpu gerek olup yukarı su kanalı üzerinde sulamalı(?) yedi sıg yimgici adlı yerimizi Qutadmış'a doğrudan sattık. Satış quanpusı için şöyle konuştuğuk: Bu gün ... pazarında geçerli iki ucu enli, ortası damgalı 3250 quanpuya anlaştık.” (Clark 33; SUK, Sa03).

(1) tavışgan yıl bir y[e]g[i]rminç ay ///// (,) // (..) /// maña(2) ozmış-ka tükel-ke yunlak-lık böz k[e]rgek (3) bolup tigü taykü? ögen-deki alaçu////K////(....)YLY 'W/(.)//Y////(4) alaçusı birle basa togrıl-qa toguru tomlitu sattımız...(5) bözüg inçe sözleşdimiz **lükçün kèdin-inte** yorır şuu- (6)lug tamga-lıg üç otuz ikilik böz-iñe kesiştimiz.“ Tavşan yılı, on birinci ay///// (,) // (..) /// bana Ozmış'a [ve] Tükel'e, biz ikimize kullanmak için böz (pamuklu kumaş) gerek olup Tigü nehrindeki kulübe ////K////(....)YLY 'W/(.)//Y//// kulübesi ile Basa Toğrıl'a doğrudan sattık. Pamuklu kumaşını şu şekilde konuştuğuk: Lükçün pazarında geçerli mühürlü ve damgalı yirmi üç tane çift katlı böz'e (pamuklu kumaşa) anlaştık.” (USp108; Clark 39; SUK, Sa06; JW-Li, 2.13; Sayit-Yüsüp 6; TugDok, IIP02).

(1) ud yıl bir ygrminç ay ygrmi-ke biziñe oşmış (2) togrıl-ka tükel-ke yunlak-lık böz krgk bolup çukü-teki yir-(3)imz-ni eniçük içi-ke toguru tomlitu sattımz. satıg (4) bözin //// ////(..) timiz **lükçün kèdini** yorır şu-lug (5) tamgalıg yüz yitmiş ikilik yorık bözke kesiştimiz.“ Sığır yılı, on birinci ay[ın] yirmisinde bize, Ozmış Toğrıl'a [ve] Tükel'e kullanmak için böz (pamuklu kumaş) gerek olup Çukü'deki yerimizi Eniçük ağabeye doğrudan sattık. Satış bedeli böz'ü (pamuklu kumaşı) şöyle konuştuğuk: Lükçün pazarında geçerli mühürlü [ve] damgalı yüz yetmiş çift katlı geçerli (?) böz'e (pamuklu kumaşa) anlaştık.” (USp.107; Clark 37; SUK, Sa07; JW-Li, 2. 12; Sayit-Yüsüp 7; TugDok, IIP03).

(1) biş ygrmi yaşar türk (.)//////////////////// (2) satdm. Bu türk kra-baş satıgın ikigü inçe sözleştmz yüz **kèdin** yorıyur onar çıg tmga-lg kuanpu-ka “15 yaşındaki Türk(.)//////////////////// sattım. Bu Türk köle[nin] satış fiyatını ikimiz şöyle anlaştık. Yüz[adet] pazarda geçerli onar çıg damgalı [ve] mühürlü kuanpu-ya” (SUK, Sa19).

(1) *it yıl onunç ay on yanıka /// elik kay-a(2) açi-ka yunlak-lık böz krgek bolup iki ygrmi yaşlıg (3) tak küñ adlıg kız krbaş-ımnı ‘eniçük-ke toguru (4)tomlitu sattım satıgı bözin inçe tiş-timiz. kèdin yorır (5) altı sıñar şulug tmgalığ skiz on bözke kesışdimz.*“ köpek yıl[ının] onuncu ay[ının] on[uncu] gününde /// Elik Qay’a Açı’ya kullanmak için bez(pamuklu kumaş) gerek olup 12 yaşındaki Tak Küng adlı kız kölemi Eniçük’e doğrudan sattım. Satış fiyatı [olan] bezini (pamuklu kumaşını) şöyle anlaştık. Pazarda geçerli altı köşesi damgalı [ve] mühürlü seksen beze [pamuklu kumaşa] anlaştık.” (USp110; SUK, Sa23; TugDok, IIP08, 4).

(1) *it yıl üçünç ay biş yanı-ka maña ////////////// (2) atız yir yakakan krgek boltı altm: matay ////// (3) sözleştimiz. koço kèdin yoryur kırk //////////////* “köpek yıl[ının] üçüncü ay[ının] beş[inci] gününde bana////////// tarla yeri kiralamak için gerekli Altm Matay(?)//////// sözleştik. Koço pazarında geçerli 40//////////” (SUK, RH02).

(1) *///yıl ////////////// z ygrmike. //(.) (2) / (..) kar-a (...)-ke satmış ta/// (3) k (.)///(..)//i sekiz on lükçün kèdini yorır bözüg tükel altım.*“ ///yıl ////////////// z yirmisinde. //(.) (..) kara (...)ya satmış ta/// (3) k (.)///(..)//i seksen Lükçün pazarında geçerli bezi (pamuklu kumaşı) tamamen aldım.” (USp124; SUK, Mi16).

(1)*L//M/.. toņuz yılı ol (2)K....W.. kèdinte bir oğlıñ birle yorır(3) mini köñül tegürmedi tige y tip sakın tügüp ıdtım(4) küzki yürün yuñ ked bir tagar tıkp ıltı(5) bozı karaşı kutlug kaya içuguş töşek kye kılıntı* “L//M/..domuz yılına aittir. Pazar yerinde bir oğlıng(?) İle geçerli, beni gönül koymasın diye hediye boğçalatıp gönderdim. Son bahar ayındaki beyaz yün çok, bir çucala koyup gönderdi. Boz renklisi veya kara renklisi Kutluk kayayaiçuguş döşek kye kılındı.” (COUL 97).

Karahanlı. MK *kiğin* “arka, son, sonra” (DLTII, 25); KB *kidin* “sonra, arka” (Arat, 1979, 256); **Çağ.** *keyn/keyin* “arka, sonra” (Senglah, 302r.6); **UÇİS.** *kedın* “batı, arka taraf” (Yunusoğlu, 2012, 164,P534); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *kéyin/keyni* “belli bir süre geçtikten sonra” (UTİL, 1994, 745); Özb. *keyin* “sonra, daha sonra, ardından” (ÖTS, 2016, 232).

Tarihî Türk dili alanında daha çok *arka*, *geri* gibi anlamlarda kullanılan sözcük Clauson’un tespitine göre **ke* kökünden gelmiş olabilir. Orta Dönemde

sözcüğün *kēdin* şekliyle de karşılaşılır. Sözcüğün tarihi süreçte *kēdin>keyin>keyn* şekli hatta *ken* şekli de görülür. Sözcüğün Şor. *kezin*, Sag. *kēzin*, Alt., Tel. *ki:n* şekli tespit edilir (RII 1176, 1344, ayrıca bk. ED 704b).

3.3.4. *suzāk* “köy”.

<? *suzak*“köy”. Bk. ED 861b, DTSI 514.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *wālāhe ādhlig grāma tuzcilārniñ suzāki erser*“Walahe adlı köy, tuzcuların köyü erser” (TTVIII, 98, C 3); *andayagrı atlg suzahdahı tınlıg-lar* “Andayagrı adlı köydeki canlılar” (TTX, 42). Ayrıca *suzak* diğer Budist Uygur metinlerinde genellikle *kend* ile ikileme şeklinde mevcuttur: *kend suzak* (UIV 38); *iyesiz kurug suzak tegin* “sahipsiz, boş köy” (AY, 364); *kurug suzakda* “boş şehirde” (AY, 364); *balıkda uluşda kentde suzakda* “şehirde, ülkede, şehirde, köyde” (AY, 479); *tun-huvan suzak* “tung-huvan köyünde” (AY, 34); *kentlerin suzakların balıkların uluşların* “şehirlerin, ülkelerin, şehirlerin köylerin” (AY, 251); *kentlerde suzaklarda* “şehirlerde, köylerde” (AY, 406); *kayu kentlerde suzaklarda iligler begler* “hangi şehirlerde, köylerde, hükümdarlar, beyler” (AY, 528); *azu kentlerde azu suzaklarda* “şehirlerde veya köylerde” (AY, 531); *yakın balıklartaki suzaklardaki kişiler* “yakın şehirlerdeki, köylerdeki kişiler” (AY, 21); *tam suzak* “tam ve köy” (BTXXVI, 17, 62); *kent suzak* “şehir ve köy” (BTXXVI, 16, 8); [...*san*] *sız üküş ayıg kılınç [...oglum] ın kızımın kamın kadaşımın tört türlüg süümin balıkımın uluşımın kent suzak künteki yinçge kırkınlarımın barça bek meñü sakıntım erti* “fena iş...oğlum, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan oluşan ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmıştım.” (Daşa, 339-344). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmemiştir.

Karahanlı. MK-, KB-, Çağ-, UÇİS-, BDS-,

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson *suzāk* sözcüğünün *kend* gibi ödünçleme olduğunu belirtir (ED, 861b). *Suzak* sözcüğü tarihi Türk dili alanında sadece Eski Uygurcada tespit edilmiştir. Sözcük, Uygurca Budist metinlerde genellikle *kent suzak* ikilemesi şeklinde geçer.

3.3.5. *uluş* “devlet, ülke; şehir”.

< Tü. *uluş*.“devlet, ülke; şehir”. Bk. ED 152b, TMEN I 54, OTWF 268, VEWT 513,DTSI 75, EUTS 173, Lessing, 1346.

Tarihî: KökTü. *bukarak uluş* “Buhara şehri” (Tekin 2014, 39; Ölmez 2013, 90, KT, K 12); **Uyg (Bud).** *uluş* “devlet, ülke” (TTIV, 10, 19; TTIII 53, 164; MI 26,

25-9); *çambudıvıp atlıg uluşda* “Çambudıvıp adlı ülke” (AY, 346,1); *cambudvıp uluş* “Cambudvıp ülkesi” (TTVIII, K.8); *Baranas uluş* “Baranas ülkesi/şehri” (İKP, 23.7; 44. 2, A.15); *balık uluş* “şehirde, ülkede bu öğreti kitabını arayıp bulamadılar.” (AY, 17; 89, 5, 19; İKP, 74); *il uluş* “ülke, devlet” (AY, 397, 16; 452, 22; TTI, 1); Uyg(Man). *koço uluş iki otuz balık* “Koço ülke[sindeki] 22 şehir” (MIII, T.M.176); *koço uluş* “Koço şehri” (BTXXXVIII, Eb17); *balıkım uluşum* “şehirim ve ülkem” (BTXX, 221); *kent uluş* “şehir ve ülke” (BTIII, 1040); *balık uluşta* “şehirde ve ülkede” (BTIII, 233; BTXXIII, B061); *balık uluş* “şehir ve ülke” (BTXXIII, H040,9); *kent uluşka* “şehir ve ülkeye” (BTXXIII, H218);); [...san] *sız üküş ayıg kılınç [...oglum] ın kızımın kamın kadaşımın tört türlüg süümin balıkımın uluşımın kent suzak künteki yinçge kırkınlarımın barça bek meñü sakıntım erti* “fena iş...oğlum, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört kısımdan oluşan ordumu, memleketimi, şehri, köyü, haremdeki ince, narin cariyelerimi hep ebedi sanmıştım.” (Daşa, 339-344); Sözcük Uygur sivil belgelerinde de tespit edilir:

(1) *yılan yıl arm ay altı otuz-ka biz {.....}(2){.....}bile biz üçgün*
(3) *ataş boltumuz kim kayu kişi kitser-biz bir(4) inçge böz birirbiz emrmasr*
abita tñri (5) burhan uluşın-ta tugmalım men öz togrıl üçgü-ke(6)ayıtıp
bitidim“koyun yıl[ının] Aram Ay[ının]yirmi altısında
biz{.....}{.....} dahi biz Üçgün Ataş olduk. Eğer kim gidersek
bir ince bez vereceğiz emrmasr? Abita Tanrı Budalar ülkesinde doğalım, ben
kendi Toğrıl üçgü’ye anlattım yazdım.” (SUK, Mi09).

(1) *teñri ////tözün koştr kutıña (2) kulutu raymst murva şaxanç (3) ötügümüz (4)*
isinü amranu üküş köñül ötünü (5) teginür biz yazukda boşunu krmşuxun kolu
teginür biz (6) mnastar xirza teñri koştr yme koço uluşta turup“Tanrı Tözün
Koşr şerefine, Kulutu Raymst, Murva Şaxanç’a ricamız. Gönülden sevgiler.
Biz suçumuzdan kurtuluruz. Mnastar Xirza Tanrı Koştr yine Koço ülkesinde
dururp” (COUL 3).

Karahanlı. MK. *uluş* “Çiğiller tarafından köy anlamında Argu gibi diğer Türk boyları tarafından ise *şehir* anlamındadır”(DLT I, 62); KB. *kend uluş: kalem birle tutsa kayu kend uluş, tilek tegrür anda tözüke ülüş.* “Hangi şehir ve eyalet kalemlerle idare edilirse, orada herkes kendi arzu ve nasibini bulur.” (KB, 2428); *kalın kaznak ursa bu altun kümüş, itilse ili artsa ol kend uluş.* “Altın, gümüşten zengin bir hazine toplansın; memleket düzene konsun, şehir ve eyaletler çoğalsın.” (KB, 2178); *ölüm*

buzdı ordu telim kend uluş, ölüm buzdı karşı saray ev öküş. “Ölüm birçok şehir ve memleketi viraneye çevirdi. Ölüm birçok saray, köşk ve evi yıktı.” (KB, 4834); *Tusulsa idi ök tususu öküş, kalı öznesse yası il kend uluş.* “Faydalı olurlarsa memlekete çok faydalı olurlar, eğer baş kaldırırlarsa memleket bunların çok zararını çeker” (KB, 2421); *bayudı bodun inçke tegdi yatur, uluş kend bezendi köñül yilkütür.* “Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; memleket ve şehirler süslendi, gönüller ferahladı.” (KB, 3104); *yakın ka kadaştın yitürmiş sen öz, uluş kend boşundın evürmiş sen yüz.* “Sen yakın akraba ve kardeşlerden uzaklaşmışsın, köy, kasaba ve şehir halkından yüz çevirmişsin” (KB, 3203); *ulus kend içinde tapug bar telim, uş ol yirde kılsa bulunmaz yarım.* “Köy ve şehirde yapılacak çok ibadet vardır, orada bunun yarısı bile bulunmaz.” (KB, 3226); *berü kel uluş kendte kılğıl tapug, kamug edgülikke açılsu kapug* “Buraya gel, köy ve şehirde ibadet et; sana her türlü iyilik kapıları açılsın.” (KB, 3236); *ulus kendni koğtung yakn ka kadaş, kişide yıradıñ biliş yok adaş* “Köy ve şehri, yakın akraba ve kardeşleri bıraktın, insanlardan uzaklaştın; burada hiç tanıdık ve ahababın yok” (KB, 3327); *bu yanlıg üçün men ukuş kend koğup, bu yirke sıgındım ağır yük yüdüp* “Böyle olduğu için ben de köy ve şehirleri bırakıp, ağır zahmetlere katlanarak buraya sığındım.” (KB, 3347); *ulus kend içindeki edgü nece, saña sözledim emdi adra seçe* “Kasaba ve şehir içindeki çeşitli iyilikleri, şimdi sana teker teker ve açık söyledim.” (KB, 3500); *ajun budnı barça uluş kend koğup, turup taga kirse ulug yük yüdüp* “Dünya halkı kasaba ve şehirleri bırakıp, büyük yük yüklenerek kalkıp dağlara gizlenselerdi.” (KB, 3652); *berü kel uluş kend içinde tiril, sini bilmesü halk katılgıl karıl.* “Buraya gel, kasaba ve şehir içinde yaşa; halk arasına, katıl ve karış, onlar senin kim olduğunu bilmesin.” (KB, 3922); *ulus kendke kirse mening bu özüm, kişi birle bolga işim hem sözüm.* “Ben kalkıp kasaba ve şehre inersen, bütün işim gücüm insanlarla olacaktır.” (KB, 4687); *ulus kend içinde sen ogrıg arıt, ümeg arkışıg yolda imin yorit* “Şehir ve kasaba içindeki hırsızları ortadan kaldır, yolcu ve kervan emniyetle sefer etsin.” (KB, 5546); *maña munda yigrek adın bulmadım men, uluş kend koğayı kişide yırayı.* “Kendim için burada daha iyi bir şey bulamadım; memleket ve şehirleri bırakıp insanlardan uzaklaşayım.” (KB, 6599); **Çağ. ulus** “halk; topluluk” (Senglah, 86r.26); *ulus* “aşiretin büyüğü, topluluk, kabile, taife” (ŞSSL, 30); *ulus* “halk” (AL,1031); **UÇİS ulus** “< Moğ. *ulus*, devlet, ulus” (Yunusoğlu, 2012, 176, P972); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb.-

Clauson'a göre ilginç bir tarihçesi olan *ulus* sözcüğü, bir coğrafi terim olarak "ülke" anlamında, yani *è:l* sözcüğünün karşıtı olarak kullanılmıştır. Ancak sözcük daha sonraki metinlerde ve bazı Türk dili alanlarında "ülke" anlamından ziyade "şehir" anlamında kullanılmıştır. Erken dönemlerde Moğolcaya da geçen *ulus* sözcüğü, Moğolcanın ses yapısına uygun olarak *ulus* şekline Moğolcaya geçmiştir. *Ulus* sözcüğü Moğolcada coğrafi bir kavramdan ziyade "politik birlik" anlamında kullanılmıştır. Cengiz'in idaresi altında bulunan topraklar, oğulları arasında paylaştırılmış ve bunların her biri ayrı bir *ulus* olarak adlandırılmıştır (Örneğin Çağatay Ulusu gibi). Moğol döneminden sonra *ulus* kavramı, coğrafi bir ad olmaktan çıkmış, daha çok politik birliği oluşturan insanlar topluluğuna yani *è:l*'e işaret etmiştir. *Ulus* sözcüğü daha sonra Moğolca üzerinden Türkçeye tekrar ödünç edildiğinde temel anlamı olan "ülke, şehir, eyalet" anlamını kaybederek, Moğolcadaki anlamı ve şekliyle Türkçeye geçmiştir (ED 152b); Erdal sözcüğü *üle-* "paylaştırmak, dağıtmak" fiili ile ilişkilendirir (OTWF 268); Doerfer de Moğolca *ülüs* sözcüğünün Türkçe *ulus* sözcüğünden alıntı olduğunu kaydeder ve sözcüğün Moğolcadaki kullanımlarına değinir. Doerfer'in tespitine göre sözcük "kabile, aşiret, halk" anlamındadır. Sözcük Afgan dillerinde *ülüs* ve *ulus* ~ *ōlos* şeklinde tespit edilmiştir (TMEN I 54). *Ulus* sözcüğü Moğolcada "ulus, halk, millet; devlet, ülke, şehir; hanedan" anlamındadır (Lessing, 1346).

Ulus sözcüğü köken bakımından "toprak, zemin" anlamına gelen *ul* sözcüğüne genişleme eki (?) -ş'nin eklenmesiyle türetilmiştir. Sözcük "bir araya gelmiş topraklar, bölge" anlamındadır (İKP, 161). Sözcüğün *ulus* şekli sadece kuzey-batı lehçelerinden Karayim Lehçesinde tespit edilir. *Ulus* şekli ise kuzey-merkez lehçeleri hariç, diğer lehçelerin hepsinde aynı şekliyle tespit edilmiştir (RI, 1697).

Eski Türkçe metinlerde eş anlamlı kelimelerin yan yana kullanılmasını göz önünde bulundurulduğunda *ulus*, kelimesi *balık* kelimesi gibi "şehir" anlamına gelebilir. Kelime, Berlin Turfan metinleri arasında bulunan Mainz 354 (TI 172) metinde *Ordu ulus* şeklinde görülmüştür. *Ordu* sözcüğü yukarıda bahsedildiği gibi hanın veya hanedan üyelerinin sarayına ya da konaklama yerine verilen addır, nadiren başkent olarak da kullanıldığı görülür (TMEN 452). *Ulus* sözcüğünün Uygurca belgelerde "şehir" anlamında da kullanılabilmektedir (UWb, 166b). "Hakan

sarayı” anlamına gelen *ordu* kelimesi ile birleşik kelime olarak kullanılan *Ordu uluş*, Zieme’ye göre payitahtlardan birine işaret ediyor olabilir.²⁴⁶

Kâşgarlı, *uluş* kelimesinin Çiğiller tarafından *köy* anlamında, Argu gibi diğer Türk boyları tarafından ise *şehir* anlamında kullanıldığını kaydeder (DLTI, 62). Ögel, Kâşgarlı’nın eserinde verilen farklı adlandırmayı Çiğiller ve Argu gibi diğer Türk bölüklerinin coğrafi konumuna göre değerlendirir ve Isık Göl kıyılarında ticari merkezlerden uzak köylerde yaşayan Çiğillerin köy karşılığı olarak *uluş* kelimesini kullandığını, buna karşılık, Argu adı verilen Türk toplulukları ise Soğd ve Tacik dilleri ve kültürleri ile içinde etkileşim içinde olduğunu ve bu yüzden erken dönemlerden itibaren şehirlere yerleştiğini bu yüzden bu yüzden de büyük şehirlere *uluş* adını verdiklerini kaydeder.²⁴⁷

Bunun yanında Kâşgarlı, Karahanlı devletinin kuzey başkenti olan Karabalgasun şehri için *Kuz kend*, kelimesini kaydeder ve bu şehrin *Kuz uluş* olarak da adlandırıldığını not eder (DLTI, 62). Karahanlı dönemi eserlerinden olan KB’de de *uluş* kelimesi ilgili oldukça zengin kayıtlar bulunmaktadır.²⁴⁸ KB’de kelime *kend uluş*, *ilk kend uluş* gibi ikileme veya üçleme şeklinde geçmektedir. Kelimenin geçtiği beyitler, eser üzerinde çalışanlar tarafından *köy*, *şehir* olarak anlamlandırılrsa da kelimenin kavram alanı tam olarak belirlenmemiştir.

3. 4. Şehirlerin Yöneticileri

Turfan Uygur Devleti’nin sınırları içinde bulunan yerleşim bölgesinin çoğalması ve coğrafi alanının genişlemesiyle birlikte daha önceki Türk devletlerinden farklı olarak Uygurların şehirlerinde adli ve siyasi düzenlemelerden sorumlu görevlilerin bulunduğu dikkati çeker. Uygurlarda şehirlerin yönetiminde *daruga*, *balık begi*, *balık ayguçısı* adı verilen özel görevlilerden söz etmek mümkündür. Bir tür vali olarak şehirlerin yerel yöneticileri olan bu memuriyetlerin görev alanlarıyla ilgili açık bilgilere elimizde mevcut değildir. Uygurların daha çok sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili bilgiler veren Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığı üzere Koço’da şehirlerin valisi, beyi veya danışmaları, şahıslar arasında

²⁴⁶ Peter Zieme, “Ordo Uluş, Solmi ve Beşbalık”, çev. Şaban Doğan. **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c.12. s.2 (2012): 203.

²⁴⁷ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 203-204.

²⁴⁸ Bk. Reşit Rahmeti, Arat. **Kutadgu Bilig**, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005). Byt, 1043, 2178, 2421, 2428, 3104, 3203, 3215, 3226, 3236, 3327, 3347, 3500, 3652, 3226, 3236, 3327, 3347, 3500, 3652, 3922, 4687, 4834, 5519, 5546, 6435, 6599.

çeşitli konularda oluşan anlaşmazlıklarda mevcut sözleşmenin getirdiği ceza uygulamalarının ödendiği devletin üst kurumları arasında geçer. Sözleşmenin şartlarını bozan taraf, içinde şehir yöneticilerinin de olduğu üst yönetime belirlenen cezayı hiyerarşik düzenin belirlediği oranlarda aynî veya nakdi ödemektedir.²⁴⁹

3.4.1. balık ayguçı “şehir müşaviri, vali”

< Tü. *balık* “şehir” Bk. ED, 335b + *ayguçı* “konuşan, müracat eden kimse” . Bk. ED 271a, UWb. 286.

Sözcük *ay-* “konuşmak, söylemek, beyan etmek, arz etmek” (ED 266a); *ay-* “emretmek, buyurmak, yaptırmak, iletmek, açıklamak, beyan etmek, söylemek, konuşmak, kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” (UWb., 286) fiilinden türemiştir.

Tarihî: KökTü. *kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş* “Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş”(Tekin1994, TY, G10; D21, K29); **Uyg (Bud).** *iş ayguçı avluç tarhan*“ iş başı Avluç Tarhan” (Pfahl. 20, 19),

Uygurlardaki şehir yöneticilerinden biri olan *balık ayguçı* terimi Uygur sivil belgelerinde şu şekilde tespit edilmiştir:

(16) *ulug Süü’ke beş altun yastuk aka inin (17) tigitlerge birer altun yastuk kızgut (18) öntürüp iduk kut-ka bir altun yastuk (19) kögürüp koçu balık ayguçı-ka bir kümüş (20) yastuk birip ağır kın-ka tegzünler.*“Yüce padişahımıza beş altın yastuk, ağabey-kardeş prenslere birer altun yastuk ceza vererek, İdikut’a bir altun yastuk verip, Koço şehir danışmanına bir kümüş yastuk verip ağır cezaya çarptırılınsın” (USp115; SUK, Mi01; JW-Li, 6. 8; TugDok, Pa-1).

Birleşik isim olan terimin ikinci sözcüğü olan *ayguçı*, Köktürkçe döneminden itibaren yazıtlarda geçen ve “askerî ve sivil danışman, müsteşar” anlamında bir sözcüktür. *Ayguçı* VIII. yüzyılda Köktürk kağanlığı döneminde Tonyukuk’un unvanları arasında kaydedilmiştir.²⁵⁰ Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun iletmiş mesajda, Tabgaç ve Kitan’a gönderilen komutanlar, Köktürk kağanının “alp”, aygucısının ise “bilge” olduğunu ifade etmişlerdir. Buradan “vezir” statüsünde üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan *ayguçı*, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askerî alanda ona danışmanlık yapan bir görevli olarak değerlendirilebilir. Eski

²⁴⁹ Bk. SUK, Ad01-13; JW-Li, 1.12; USp, 116; SUK, Mi03; JW-Li, 6.14; Sayit-Yüsüp, 94; TugDok, R3-6; SUK, WP02; JW-Li, 1.13; SUK, Em01.

²⁵⁰ Donuk, *age*, 2-3.

Türk devletlerinde “kagan”, “beg” unvanlar, tek kişiye özgü değildir. Ancak *ayguçı*, Tonyukuk’a has özel bir unvan ya da sadece bir niteleme sıfatı olarak kullanılmıştır. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlanılmamıştır.²⁵¹ Uygur dönemi metinlerine bakıldığında *ayguçı* unvanının kısmen önem kaybettiği ve daha düşük rütbeli idarî unvan olan *iş ayguçısı* “danışman, müşavir” (SUK, WP06-24) ve dinî unvan olan *şazın ayguçı* “<Skr/sāsana; Çin. 沙津 dinî danışman, dinî üstad” (SUK, Em01-3/16) gibi unvanları ifade ettiği bilinmektedir.

Yuanshi’nin 36. ve 202. cildinde geçen 爱护赤 (ai-hu-chi), 爱吾赤(ai-wu-chi) sözcükleri Geng Shimin’e göre *ayguçı* sözcüğünün Çince transkripsiyonudur.²⁵² Yuan Sülalesi döneminde Uygurlardan *ayguçı* görevine tayin edilenler de olmuştur. Örneğin Yuan Sülalesi Yıllığında Tuo-Hu-lin (Tohrin?) adlı Uygur’un *ulug ayguçı* (Wu-lu Ai-wu-chi 吾鲁爱兀赤) olarak atandığına dair kayıtlar bulunmaktadır.²⁵³

3.4.2. balık begi “şehir beyi, şehir yöneticisi, vali”

< Tü. *balık* + *beg* “şehir beyi, şehir yöneticisi, vali”. Bk. ED 335b + *beg*, Bk. ED 322b.

Uygur sivil belgelerinde geçen şehirlerin yöneticilerin bir diğeri de *balık beg*’leridir. Birleşik bir teşkil olarak balık “şehir ve Türklerin en eski unvanlarından olan *beg*²⁵⁴sözcüğünden oluşur.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kuotau atlıg bir beg balık begi erti.*“Kuotao adlı bir bey şehir valisi idi.” (AY, 4); *İnçiu balıkdaki çaŋ baŋlık kaotau atlıg beg bizni ölürtidi*“ İnçiu şehrindeki Çang soyadı olan Kaotau adlı bey bizi ökdürdü.” (AY,7); *bo savıg balık begi kaotau atlıg beg eşidip*“ Bu sözü şehir beyi olan Kaotau adlı bey işitip” (AY, 18); *Ol künçing atlıg beg terk tavrati balık begi savınca bu nom erdinig ulug törün torun bitigeli başladı.*“O Künçing adlı bey çabuk bir şekilde şehir beyinin söylediği gibi bu öğretti kitabını yazdırmaya başladı.” (AY, 19); *tört balık*

²⁵¹ Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, c.5. s.9 (2019): 172.

²⁵² Geng Shimin. “Huihu wen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chushi (Uygurca Mahiheist Tapınak Metinleri Üzerine ilk İnceleme)”, **Kaogu Xuebao**, s. 4: (1978): 509 (Açıklamalar kısmı, 2).

²⁵³ Song Lian, **Yuanshi-Xiaoyunshi Tuohuolin Zhuan**, 134. Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 3262.

²⁵⁴ *Beg* unvanının temel anlamı “kabile, aşiret reisi; askeri yönetici” olup, İslamiyet’ten önceki ve sonraki Türk devletlerinde yönetici sınıfının teşkil eden memurlara verilen unvanlar arasında geçmektedir. Daha geniş bilgi için bk. A. Melek Özyetgin, “On the Use of the Title ‘Beg’ among the Turks”, **International Journal of Cetrnal Asian Studies**, (2006): 156-170; Ayrıca bk. Li Shuhui, “BEg ~Beg Yu Yuan Zai Tan”, **Manyu Yanjiu**, s.1 (2002): 75-81.

begi ögeler ıdmiş “dört şehir valisi ve nazır göndermiş” (RöhrbornVII, 1603). Uygur sivil belgelerinde de tanıklanmaktadır:

(14) *içkerü agılıkka bir altun yastuk H (15) koço begiñe bir at balık beginke bir ud (16) birip ağır kıynka tegzün.* “Saraya bir altın yastuk Koço beyine bir at, şehir valisine bir öküz verip ağır cezaya çarpıtılsın.” (SUK, WP02; JW-Lİ, 1.13).

(2) *ulug suu-ka buyan-ı tegzün. Anta basa aka ini ogul-lar-ka buyan-ı tegzün basa koço il begd-leriñe ançaşı-lar-ka şazın ayguçı-ka şazın ulug-larıña il-ke bodun-ka kuvrag-ka alku tınlıg...* “Kubilay Han’a sevabı ulaşsın. Ondan sonra ağabey kardeş oğlanlara (şrhzadelere) sevabı ulaşsın. Sonra Koço devletinin beylerine, müfettişlerine, dini liderlerine, din büyüklerine, ülkeye, halka, cemaete, bütün canlılara...” (SUK, Em01).

Bir vasiyetname metni olan Uygur sivil belgelerinde *balık begi* şehir yöneticileri olarak geçmektedir. Burada bir tür vasiyetname olan bu belgede, vasiyetname şartlarını yerine getirmeyen kişilerin ceza olarak ilgili makamlara yapılacak ödemeler görülmektedir. Burada *balık begi*’nin mevcut olması, o dönemde Uygurların yaşadıkları şehirlerdeki idari hiyerarşi içindeki konumları göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Sözcük Uygur Dönemi sonrası metinlerde tespit edilememiştir.

3.4.3. *daruga/taruga* “daruğa;vali”

< Moğ. *daru-ga*. Bk. TMENI 193,VEWT 183, DTSl, 159, EUTS 44.

Uygur şehirlerinin yöneticileri arasında ilk sırada *darugalar* gelmektedir. *Daruga* Moğolca kökenli olup “vali, emir, hâkim ve hükümdarın emriyle vergi toplayan memur” anlamına gelir. Sözcüğün Moğolcada “basamak, sıkmak, daraltmak” anlamındaki *daru-* fiilinden türediği bilinmektedir. Ayrıca sözcük Moğolcadan Rusça, Tibetçe, Tunguzcaya, Türkçeye, Farsçaya ve Farsçaya üzerinden Urduçaya geçmiştir (TMEN I, 193). Sözcük Moğ. *daruga* “başkan, şef, üst derecedeki kimse, kumandan, müdür, yönetmen” anlamında tespit edilir (Lessing, 372, ayrıca bk. *darugaçin*, Lessing, 372). Räsänen, sözcüğün Osm.*daruga*, Çağ. *darga* şeklinde geçtiğini belirtir (VEWT 133b).

Moğolların idari geleneğinde çok önemli bir yeri olan *darugalık*, XIII-XVIII. yüzyıllar arasında, Çin’den Kırım’a kadar olan geniş toprakların idaresinde oldukça

yaygın kullanılmıştır.²⁵⁵ *Darugalar*, nüfus sayımını organize etmek, mahalli orduyu düzenlemek, posta teşkilatı kurmak, vergi toplamak ve bunların merkeze ulaşmasını sağlamakla yükümlü idiler.²⁵⁶ *Darugalar*, Moğollar arasından seçilebildiği gibi, yerel yöneticiler arasından da seçilirdi. Yerel yöneticilerden seçilen *darugalar* arasında Uygurlar ilk sırayı teşkil ediyordu. Öyle ki Çin Yıllıklarında 1295-1368 yıllar arasında Yuan Sülalesi Sarayında görev alan 169 Uygur'un adı geçmekte olup, bunlar arasında 47 kişinin *darugalık* vazifesine tayin edildiği bilinmektedir.²⁵⁷

Darugalar, aynı zamanda yerel yönetimde askerî, idari ve iktisadi alanlarda üst düzey bir sorumlu idi. Ancak onların görevi gerektiği zamanlarda hükümdar tarafından teftiş edilirdi.²⁵⁸ Altın Orda Hanlığında, ardından gelen Kırım ve Kazan Hanlıklarında şehirlerin, kasabaların ve hatta köylerin yönetimi için de *darugalar* tayin edilmiştir.²⁵⁹ XVI. yüzyıldan sonra İran Sâfevi Devletinde ve Timürlü Devleti'nde de benzer bir uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁶⁰

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir²⁶¹:

(16) *tuglug atlıg taruga kelip inçü bag-çı-lar-ka* (17) *kalan kesmişi yok yana* (18) *darmaşirin kan çakın-ta* (19) *küçük iduk tübençük* (20) *atur-nı başlap* “Tuğluk adında vali gelerek hükümdarın bağıni işletenlere kalan vergisi kesmeyecek. Yine Darmaşirin Han zamanında küçük İduk Tübençük Batur’u başta olmak üzere” (JW-Li, 4.12).

(13) *ögödey süüsişe iki yürün ađan öntürüp ambi* (14) *balık daruga-larıña ederke yaraşu at birip çintso* (15) *ayagka teimligke birke iki berip ağır kınka tegir biz*. “Yüce Ögödäy’e iki beyaz deve sunup, Ambi şehrinin valilerine eyere yakışır at verip, saygıdeğer Çintso’ya bir (oğlan) için iki (oğlan) vererek (ağır) cezaya çarpıtılırız.” (SUK, Ad01; JW-Li, 1.12).

(15) *ulug süüke iki yastuk ötünüp miñ* (16) *begi-ke bir yastuk lükçün daruga* ²⁶² *’ıña* (17) *yarım yastuk birip ağır kınka tegür biz*. “Yüce

²⁵⁵ Beatrice Forbes Manz, “The Office of Darugha Under Tamerlane”, *Journal of Turkish Studies*, 9(1985): 59.

²⁵⁶ Abdülkadir Yuvalı “Daruğa”, *İslam Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: MEB, 1993): 505.

²⁵⁷ Igor De Rachewiltz, “Turks in China Under Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th- and 14th Centuries” *.China among Equals*. ed. M. Rossabi, (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983): 290.

²⁵⁸ Yuvalı, agm, 506

²⁵⁹ István Vásáry, “The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia”, *AOH*, XXX, (1976): 189.

²⁶⁰ Manz, agm, 67.

²⁶¹ Özyetgin, *Eski Türk*, 160-161.

Padişahımıza iki yastuk, Bin beyine bir yastuk, Lükçün valisine yarım yastuk verip ağır cezaya çarptırılır.” (USp116; SUK, Mi03; JW-Li, 6.14; Sayit-Yüsüp, 94; TugDok, R3-6).

Yukarıdaki belgelerden anlaşıldığına göre, *darugalar* şehir yönetiminden de sorumlu olmuştur. Uygur sivil belgelerinde geçen *ambi balık daruga-larına* “Ambi şehir yöneticisine” (SUK, Ad01-13; JW-Li, 1.12-13) ve *lükçün daruga[sı]na* “Lükçün yöneticisine” (USp. 116; SUK, Mi03; JW-Li, 6.14; Sayit-Yüsüp, 94; TugDok, R3-6) ifadesinden anlaşıldığına göre söz konusu Ambi ve Lükçün gibi Uygur şehirlerinde yönetimden sorumlu *darugalar* bulunmuştur.

3.5. Uygur Şehirlerindeki Mimari Unsurlara Dair

Uygur şehirlerinin mimarisi *ordug*, *balık* ve *kıy*’dan oluşan kısımlarla belirli bir düzene göre inşa edilmişti. *Ordug*, hükümdarın veya beylerinin kaldığı iç sur idi ve hükümdar şehrinde ordu ve mabetlerden başka dinî yapılara rastlanılmıyordu. Memurların, zanâatkarların ve tüccarların yaşadığı yerler iç ve dış şehir/*balık* olarak adlandırılıyordu. Çiftçiler ve hayvancılardan ise *kıy* olarak bilinen şehir merkezinden uzakta olan bölgelere yerleşmişti.²⁶³

Koço şehrinin planı ilk defa Grünwedel tarafından yapılmış ve daha sonra A. Stein tarafından daha düzgün bir şekilde çizilmiştir. Plandan takip edildiği kadarıyla İdikut şehri kare sayılabilecek dörtgen bir surla çevrilidir.²⁶⁴ Surun bazı yerlerinde kapılar bulunmaktadır. Kapıların yanlarında ise boyalı ve yaldızlı tahtalar tespit edilmiştir. Şehirden kalan bu tahtalar, kemerli olan kapıların üzerindeki ahşap köşk ya da büyük ihtimalle daha yüksek gözetleme kuleleri bulunabileceğine delil sayılabilmektedir. Bunun yanında şehrin surları sıkıştırılmış çamurdan olan kurutulmuş tuğlalardan yani kerpiçten inşa edilmiştir.²⁶⁵

Uygur şehirlerinde bulunan mimari yapıları, arkeolojik kayıtlara dayanarak seküler yapı ve dinî yapılar olmak üzere iki ana başlık altında inceleyen Monique Maillard, seküler yapılar arasında şehir surlarını, “Han-Tura” olarak bilinen Hakan sarayını, şehir kapılarını, askerî ve koruma amacıyla inşa edilen kaleleri, şatoları ve

²⁶² *Daruga* kelimesi SUK, Mi03-16’da *targu*; JW-Li, 6(14)- 16’da tarnuk şeklinde okunmuştur. Ancak Li, Jingwei, sözcüğün doğru okunuşunun *daruga* olması gerektiğini kaydetmiştir. Li Jingwei, **Tulufan Huihu Wen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu** (Turfan Uygurlarının Sosyo-Ekonomik Vesikalari Üzerinde Araştırma”, (Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1996), 324.

²⁶³ Esin, Orduğ, 136-174.

²⁶⁴ Cezar, **age**, 72.

²⁶⁵ **Age**, 73.

yerel halkın yaşadığı meskenleri ilgili bulguları değerlendirmiştir. Uygur yerleşim bölgelerindeki dinî yapılar olarak şehrin merkezinde yer alan Maniheist, Budist ve Nesturi tapınaklarının yanı sıra, şehir merkezinden uzak, dağ eteklerinde, kayaları oyarak inşa edilmiş mağara tapınakları da bulunmaktaydı.²⁶⁶

Uygurca metinlerde tespit edilen mimari yapılar ve mimari unsurlarla ilgili terimler aşağıdaki gibidir:

3.5.1. içgerü “saray”

<Tü. iç-gerü. *içgerü* “ içeri; saray”. Bk. ED 25b-26a, VEWT 168, DTSI 202, EUTS 59.

Târihi: KökTü. *tabgaç kaganıñ içreki bedizçig itti* “Çin hakanının saray sanatçılarını gönderdiler.” (Tekin2014, 22; Ölmez2013, 81, KT, G12); *Uyg(Bud). ordu karşı içinteki inançların içerekilerin küzetgeli* “saray içindeki inançları ve saray içerisindekileri gözetmek için” (AY, 414); *taki içkerü kirtiler* “Daha İçeri girdiler.” (AY 609, Suv 609); *ötrü içgerü kañı el(l)i (g)ke ötük bërdi* “Sonra saray kralı hükümdara maruzatta bulundu” (İKP, 15, 4-5). *içgerü balıkka kirgeysiz* “Saraya giriniz.” (İKP, 39, 8); *Uyg(Man). su içreki tınlıg* “sudaki canlılar” (Chuas, A34). Uygur sivil belgelerinde sıkça geçen *içgerü ağılık* “saray hazinesi” sözcüğün sarayla ilgili anlamını tanıklamaktadır:

(14) *içgerü ağılıkka bir yastuk (14) içgerü ağılıkka bir at birip ağır kıynka tgip sözleri yorımazun.* “Saray hazinesine bir yastık, saray hazinesine bir at verip ağır cezaya ulaşip, sözleri geçersiz olsun” (USp78; SUK, WP01).

(14) *içgerü ağılıkka bir altun yastuk H,(15) koço balık begiñe bir at balık begiñe bir ud birip ağır kınka tegzün.* “Saray hazinesine bir altın yastuk, Koço valisine bir at, valiye bir öküz verip ağır cezaya çarptırılınsın.” (SUK, WP02; JW-Li, 1.13)

(18) *ulug süüke bir altun yastuk (19) içgeri ağılıkka bir kümüş yastuk begetlerke birer eder-ke yaraşu at kızgut birip sözleri yorımazun.* “Yüce padişahımıza bir altın yastuk, saray hazinesine bir gümüş yastuk, beylere birer edere yakışır at ceza verip, sözleri geçersiz olsun.” (Clark 42; SUK, Sa11; JW-Li, 2. 20).

Karahanlı. MK *içre* “de, içinde, içerisinde” (DLT-Dizin, 15); KB *içre* “içerisinde, içinde” (Arat, 1979, 186); **Çağ.** *içkerrek* “daha içeri”, *içkeriki* “içerideki”

²⁶⁶ Maillard, *age*, 70-125.

(Senglah, 96v,19); **UÇİS.** *içkeri* “içeri, iç taraf” (Yunusoğlu, 2012, 160, P543); **BDS.** *içkeri* “içeri, hakan şehri; Çin.京 jing” (BDS, 2714); *içkeri sefil* “şehir surları; Çin.京城 jing cheng” (BDS, 2714); *içkerdeki sefil*; saray duvarları; Çin.都城 du cheng” (BDS, 2714); *içkerki şehir* “ hakan şehri; Çin.皇城 huang cheng” (BDS, 2715); *içkeri orda* “harem (Yasak Şehir); Çin.紫禁城 zi jin cheng” (BDS, 2715).

Çağdaş. YUyg. *içkerki* “ iç taraftaki, içerdeki” (UTİL,1998,182); *içki* “ 1. iç kısımdaki, içindeki, içerdeki, 1. her hangi bir devlet veya ülkenin iç işleri ile ilgili, (örneğin iç işleri, iç savaş, iç ülke”(UTİL, 1998, 182); *içkiri* “içerisi, iç kısmı, içerideki” (UTİL, 1998, 191); Özb. *ichkari*“ içeri, iç taraf” (ÖTS, 2016, 201); *ichki* “ içteki, iç taraf, dâhili; içten” (ÖTS, 2016, 201); *ichra*“ içinde, arasında” (ÖTS, 2016, 201).

Sözcük *iç* “iç” köküne +*gerü* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur (ED, 25b-26a). Clauson’un tespitine göre güneybatı lehçelerinin çoğunda sözcüğün -g- sesi düşmektedir (ED, 25b-26a). Tarihî Türk dili sahasında içgerü kelimesiyle ilgili *içre*, *içreki*, *içgerü/içkerü* gibi farklı şekillere rastlanılmıştır (DTSI 202).

3.5.2. kalık “gökyüzüne açılan bir yapı”

<Tü. kalı-k.*kalık* “gök, sema; gökyüzüne açılan bir yapı”. Bk. ED 620ab, OTWF 234, DTSI, 412, EUTS 108.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *anası ktun balıkda idiz kalıkda yatıp udiyur erken* “annesi, hatun şehrinde, yüksek köşkte uyuyor iken” (AY, 620,16); *kaçan iduk kaşımız kalıktın kodı entijiz* “Ne zaman yüce hanımız sarayından (tahtından) aşağı doğru inerse” (TTIII, 35); **Karahanlı.** MK *kalık* “hava, gök, sema” (DLT, 255); *kalıma* “güneşlik, yüksek çardak” (DLTIII, 174); KB *kalık* “gökyüzü” (Arat, 1979, 218); **Çağ.-, Harezmi.** *kalık* “pencere, balkon” (ED 620b); **UÇİS.** *kalık* “gök, yukarı; kule” (Yunusoğlu, 2012, 161, P37, P384); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson ve Erdal sözcüğün *kalı*- “yükselmek” fiilinden türetildiğini belirtir ve genelde gökyüzü, sema anlamında olan sözcüğün “gökyüzüne açılan bir yapı, kule” anlamında kullanıldığını kKaydeder (Bk. ED 620a, OTWF 234).

Türkçe semavi manasına kalık denen ve bir sed veya sed şeklinde ait kat yahut surlar üzerine yükselen, Çin tarzında yükselen çatılı köşk, Türklerde milattan önceki asırdan beri yapılmakta idi. *Kalık*ın Çin usulünde şekli şöyle idi. Ağaçtan bir iskelet kurularak, tuğla duvarlar inşa edilip, sıvanabiliyor ve üstlerine resim

yapılabiliyordu. Ağaç kısımlarda cila, boya ve altın varak ile süslenebilmekteydi. *Kalıkın* seddi ve çatısındaki tuğla ve oymalı kiremitler sırlı olabiliyor ve ekseri gök renginde idi. Kalık mimarisi, dokuzuncu ile on birinci asırdan Uygur şehirleri kalıntıları ve resimlerinden bilinmektedir. Uygur metinlerinden belirlediği üzere, Türk beyleri ve hatunları, dört yöne açık ve havadar kalıkta yazın oturur ve surlar üstündeki kalıklardan şehir *kaylarını* (soakaklarını) görebilirler idi.²⁶⁷

Kalık mimarisi IX.-XI. yüzyıllar arasında Uygur şehirlerinin kalıntılarında ve duvar resimlerinde tespit edilmiştir. Gabain'in tespitine göre *kalıklar*, Uygurlar arasında daha çok yaz aylarında, Koço'nun sıcak geçtiği aylarında serinlemek için kullanılıyordu.²⁶⁸ Surlar üstünde *kalık* yapma geleneği, Anadolu'da Konya Selçuklu Köşkü ve Topkapı Alay Köşkü gibi örneklerde uzun süre yaşamıştır.²⁶⁹

3.5.3. karşı "hükümdar sarayı"

< Toh. kerçiye, *karşı* "hükümdar sarayı". Bk. ED 664a, TMEN III 1460, VEWT 239, DTSI 429, EUTS 112. Ayrıca bk. *kurvi çuvaç* "Hana ait yuvarlak çadır" (DLTI,195).

Târihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *vara vaiduri erdinin i-dilmiş karşı* "çok iyi yemiş taşıyla süslenmiş saray" (TTV, B31); *erklig kannıñ karşısında* "güçlü padişahın köşkinde" (AY, 9); *ikinti ordu karşı içinteki katun* "ikinci saray, köşk içindeki hatun" (AY, 90); *kayu adınsıg karşı* "hangi güzel köşk" (AY, 107); *ordu karşı içinteki* "saray, köşk içindeki" (AY, 414; 533); *balıkın uluşın ordusun karşısin küzetgeli* "şehri, ülkeyi, sarayı, köşkü gözetlemek için" (AY, 415); *ordu karşı* "sarayıma, köşkime" (AY, 420; 421; 424; 425; 427; 528/5); *balık uluş ordu karşı* "şehir, ülke, saray, köşk" (AY, 434); *ordo karşı* "saray ve köşk" (BTXXXVIII, Hd019); *karşı* "saray, köşk" (BTXX, 108); *taştın ünmişde kên yine yanturup evrilip ordu karşı tapa tétrü körüp inçe tęp tedi* "Dışarıya çıktıktan sonra arkasına dönüp saraya doğru dikkatlice bakarak şöyle dedi."(Daşa, 2114-2116); **Karahanlı.** MK *karşı* "hakanların sarayı, kasrı" (DLT I, 423); KB *karşı* "köşk, saray" (Arat, 1979, 226); *ölüm bozdı ordu, telim kend uluş, ölüm bozdı karşı saray ev, öküş* "Ölüm birçok şehir ve memleketi viraneye çevirdi; Ölüm birçok saray, köşk ve evi yıktı." (KB, 4834); *bu küin munda itme bu karşı saray, sini koğmagay bu keçer yıl küin ay.* "Bugün bu saray ve köşkü burada yapma; bu geçen yıl, ay ve gün seni de beraber sürükleyecektir." (KB, 5179). Ayrıca *karşı ordu* ikilemesi de KB'te dikkati çeker:

²⁶⁷ Emel Esin, "'Ordu' Türk Saray Mimarisinin Önbeşinci Asırdan Önceki Devri", **TBMM Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım**, (1984): 26.

²⁶⁸ Gabain, **age**, 62.

²⁶⁹ Esin, 'Ordu' Türk Saray, 26.

bor içme fesadka katılma yıra, bu iki buzdar karşı ordu tura. “Şarap içme, fesada katılma, onlardan uzaklaş; bu ikisi köşk, saray ve kaleleri yıkar.” (KB, 5263); *tüşüp kirdi karşı içinge yorıp, okıdı ilig bu köründi kirip.* “Atından inip saraya girdi, içeriye yürüdü, hükümdarın daveti üzerine huzura girdi.” (KB, 5454); *neçe karşı ordu bezeklig saray, ölüm buzdı barça turu kaldı hay* “Hey, ölüm nice konak, köşk ve süslü sarayları, darmadağın etti ve ıssız bıraktı.” (KB, 6070); *itiglig saray ordu karşı koğup, yagız yir töşenip yaturlar küğüp* “Süslü saray, köşk ve evlerini bırakıp, kara toprağı döşenerek bekleyip yatarlar.” (KB, 6404); *kalır karşı ordu saraylar kamug, anı bend tutumaz bu öz ay ulug.* “Bütün saray, köşk ve konakların hepsi kalır; ey büyük, insan bunlara devamlı sahip olamaz.” (KB, 6433); *Neçe karşı ordu neçe berk tura, ölüm buzdı kıldı karaa yir köre* “Nice saray ve köşklere, nice sağlam kaleleri, ölüm bozdu ve kara toprağı çevirdi, bak” (KB, 6435); **Çağ karşı** “saray; Maverâünnehir bölgesinin güneyindeki bir yer adı.” (Senglah, 272r.3); **Harezm karşı** “saray” (ED 664a); **UÇİS karşı** “<Toh. kerçiye, saray, köşk” (Yunusoğlu, 2012, 162, P395); **BDS.-**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

“Hükümdar sarayı, saray, köşk” anlamına gelen *karşı* sözcüğünün kökeni için Clauson Toharca B’deki *kerçiye* sözcüğünden alıntılanmış ve çok erken dönemlerde Moğolcaya geçmiş olabileceğini söyler (ED 664a). Doerfer’e göre de sözcük Türkçeden Moğolcaya geçmiş ve “hükümdar sarayı; tapınak” anlamlarında kullanılmıştır (TMEN III 1460); Sözcük, *karşı ordu, karşı saray, ordu karşı* ikilemesi ve *karşı ordu saray, ordu saray karşı, saray ordu karşı* üçlemesi şeklinde tespit edilir (DTSI 429).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilememiştir.

3.5.4. kapıg/kapu “kapı”

<Tü. *kap-ıg. *kapı* “kapı”. Bk. ED 583a, TMENIII 1368, OTWF 190, DTSI, 420, EUTS 110.

Tarihî: KökTü. *temir kapıg, Uyg(Bud) teñri kapıgı* “cennetin kapısı” (TTI, 144); *balık kapagda* “şehir kapısında” (İKP, 64); *ordu kapag közetçi* “saray kapısı (nda) gözetici” (İKP, 43); *ordu kapıgka* “saray kapısına” (İKP, 42); *bu kapag közedü* “bu kapı (yı) gözetleyerek” (İKP, 42); *öñtün kapagka tegdi.* “Doğu kapıya ulaştı.” (İKP,42); Uyg(Man). *tamu kapgıña* “cehennem kapısına” (Chuas.126); *kapagın açtı* “kapısını açtı.” (M I 13,7; 8-12; M III 23,2; TT II, 8, 65); *küntin sınar kapıgı* “güney

taraftaki kapıyı” (BTXXXVIII, Da35); *kapıg* “kapı” (BTXXV, 240; BTXX, 492); *kapıg* “kapı” (BTXX, 492); *kapıg altında* “kapı önünde” (BTXXIII, III); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(150) *balık törüsi tip bir satır* (151) *yarım bakır-ka koyın altım kay kapu-ta*
(152) *turguçı-ka beş bakır torku alıp birtimiz* (153) *balık kapu-ta kapıg-çı-ka*
biş bakır-ka (154) *torku alıp birtim*.“Şehir töresi diye bir bakır yarım bakıra
koyun aldım sokak kapısında duran bekçiye beş bakır ipekli kumaş alıp verdik.
Şehir kapısında duran kişiye (bekçi) beş bakıra ipekli kumaş alıp verdik.”
(Fam. Arch. L- 151/153; JW-Lİ, 5.10, 151/153; TugDok, X3-13-151/153).

(69) *tagarlarını kuda kuda* (70) *adakları sırpazun* (71) *tadunlug takçañ yeyü*
yeyü (72) *ta...teginzün* (73) *basa basa taşıyu*(74)*balık kapıgları orpazun* (75)
barçın teg yumuşak bolzun (76) *balarca yme kalmazun* (77) *süpi evinlig*
“Torbaları dökerek ayakları dolaşsın.Danalı takçang? Yiyerek....ulaşsın.
Sonra taşıyarak şehir kapıları patlasın. Kumaş gibi yumuşak olsun. Balar ? gibi
durmasın. Süpi? başaklı” (E2-74).

(1) //yıl törtünç ay tokuz yergmi-ke maña ilte-//(2)////////p artmış-ta altmış üç
kuanpu-ka altmış s////(3)////////i-ta **kapıg** kiriçe-ki küp üze bir
(.)////////(4)////ginçe kap yarılısar kölük bertinser (5)////(.)men artmış bilirmen
bu süçüg bi////////(6)////(.) men kıryakuz köni birsün tnuk yoğu////////(7)////
biz ekegü-nüñ ol bu süçüg algalı //////////(8)////miş intü berirmen“|| Yıl[1]
dördüncü ay[ın] on dokuzuncu [gününde] bana İlte--|| //////////p Artmış-ta
altmış üç kuanpu’ya altmış s s//// //////////i-ta kapı kiriçe-ki? Küp üzerine bir
(.)(.)////////(4)////ginçe kap patlarsa, araba yıpranırsa////(.) ben Artmış bilirim
Bu şarap bi//////// //////////(.)ben Kıryakuz doğrudan versin şahit yogu////////
//// biz ikimizindir. Bu şarap almaya ////////// //////////miş intü? veririm.” (SUK,
Lo03).

(1) *men şaçı sañun külüg-ke tükel birdim*(.)////////(2) *yme tükel altım bu ev-niñ*
sıçısı kapıg-u////////(3) *ulug kay-da ol öñtün yınak sırtıgçı taz(?) -nıñ* (4) *evi ol*
altın yınak bedizçi kapoo-tu////////(5) *yınak yitmiş toña evi bu ev içinte*
s////////(6)*sası yakşısı tükel ol* “Ben Şaçı Sangun Külüg’e tamamıyla verdim////
yine tamamıyla aldım. Bu evin sınırı kapısı//////// büyük caddedir. Doğu tarafta
Sırtıgçı Taz’ın eviyle sınırlıdır. Batı tarafta Bedizçi kapoo-tu tu////////tarafta

Yetmiş Tonga'nın evi bu ev içinde s//////// kilidi, anahtarı tamamdır." (SUK, Sa18).

Karahanlı. MK *kapug* "kapı" (DLT, 264), *kapga* "büyük kapı, şehir kapısı" (DLT-Dizin, 263); *kapuglug sedrek* "parmaklıklı kapı" (DLT I, 478); KB *kapug* "kapı" (Arat, 1979, 221); **Çağ.** *kapu* "saray kapısı" (Senglah, 265v.20); *kapu*"kapı" (ŞSL, 212); **UÇİS.** *kapı*"kapı" (Yunusoğlu, 2012, 161, P369); **BDS.** *kapug* "kapı; Çin. 院門 yuan men" (BDS, 2859); *yan kapug* "yan kapı; Çin. 角門 jiao men" (BDS, 2860).

Çağdaş. YUyg *kapka* "kapı" (Necip, 2013, 220); Özb. *qopqa* "büyük kapı, ana kapı" (ÖTS, 2016, 390).

Köktürk yazıtlarından itibaren tanıklanan *kapıg* "kapı" sözcüğü, *temir kapıg* şeklinde geçer ve coğrafi bir kavram olarak kullanılır (Tekin2914, KT, D2, D8, D17, D39, G4; BK, D4, D8, D15, K3). Köktürkçede *kapıg* (<*kap-ıg) şeklinde geçen sözcüğün, Uygur döneminde *kapıg*, *kapag*, *kapu* olmak üzere üç farklı şekli tespit edilir (ED 583a; TMEN III, 1368).

3.5.5. kay "sokak"

<Orta Çin. 街 kái. *kay* "sokak".Bk. ED 674a, GilesI 434, Alt.Gr. 328, EUTS 114, Shōgaito 144.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kay beltir sayu* "her sokak kavşağı" (UIV 8, 13); *kaydaki oğlanıg* "sokaktaki çocuğu"(UIII, 65,5); *kay*"sokak"(BTIII, 299); *Kay* sözcüğü aynı anlamda Uygur sivil belgelerinde de tespit edilir:

(1) *men şaçı sañun külüg-ke tükel birdim(..)////////(2)yme tükel altım bu ev-niñ sıçısı kapıg-ı////////(3) ulug kay-da ol öñtün yınak sırtıgçı taz(?) -niñ (4) evi ol altın yınak bedizçi kapoo-tu////////(5) yınak yitmiş toña evi bu ev içinte s////////(6) sası yakşısı tükel ol* "Ben Şaçı Sangun Külüg'e tamamıyla verdim////// yine tamamıyla aldım. Bu evin sınırı kapısı//////// büyük caddedir. Doğu tarafta Sırtıgçı Taz'ın eviyle sınırlıdır. Batı tarafta Bedizçi kapoo-tu tu/////////tarafta Yetmiş Tonga'nın evi bu ev içinde s//////// kilidi, anahtarı tamamdır." (SUK, Sa18-2).

kay kapu-ta (152) turguçı-ka biş bakır torku alıp birtimiz (153) balık kapu-ta kapıgçı-ka beş bakırka torku alıp birtim. " sokak kapısında duran kişiye beş bakıra ipekli kumaş alıp verdik. Şehir kapısında [duran] kapıcıya beş bakıra

ipekli kumaş alıp verdim.” (Fam. Arch.L-153; JW-Li,5.10-153;TugDok, X3-13, 153).

Sözcük Uygur dönemi sonrası tespit edilmemiştir.

Uygurların şehir mimarisinde sokaklar da önemli yer tutmuştur. Uygurca belgelerde “sokak, cadde” anlamına gelen *kay* sözcüğü dikkati çeker. Clauson *kay* sözcüğünün Çince 街 *chieh* (Giles I, 434) sözcüğünden alıntılandığını ve orta Çincede sözcüğün *kāi* olarak telaffuz edildiğini belirtir (ED 674a).

Uygur şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda, şehir kalıntılarının çevresinde belli bir düzene göre yapılmış sokaklara/yollara rastlanılmıştır. Koço (İdikut) şehrinin kalıntıları üzerinde çalışma yapan Grünwedel, şehirde kuzey-güney yönünde iki farklı yolun bulunduğunu tespit etmiştir.²⁷⁰ Bunun yanında bir diğer Uygur şehri olan Yar (Yar-Hoto)’da, uzunlamasına iki geniş caddenin uzandığı, ayrıca bunların daha dar ve kısa sokaklarla kesiştiği görülmüştür. Şehrin bu geniş caddelerinden biri de şehrin hemen hemen merkezi sayılacak tapınağa uzanmaktadır.²⁷¹ Arkeolojik bulgular, Uygur şehirlerindeki sokakların düzeninin rastgele olmadığını aksine ev, tapınak gibi belli bir yerleşim merkezleri arasındaki ulaşım ağına göre planlanarak yapıldığını göstermektedir.

3.5.6. köprüg “köprü”

<Tü. köpür-g/k. köprüg“köprü”. Bk. ED 690b, TMEN III 1623,VEWT 292, DTSI 317, EUTS 78.

Tarihî: KökTü.-,Uyg(Bud). *köni nomlug köprügüg körkittiñiz* “doğru öğreti köprüsünü gösterdiniz.” (TTIII, 55-6); *köprüg* “köprü” (BTXXXVIII, KP03); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *bars yıl törtünç ay ygrmike maña tölek temürke sanlıg* (2) *tıyuktaki taş köprügnüñ öñdün sıjarkı tegzintürü* (3)*tamlıg kavlalıkımnı yene çangur agıztaki yeti kürilig yerimni* (4) *yene törtkil çug-daki tört sıg yir-im-ni yene povu(?) kıra(5)daki üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni yene altın* (6) *çeçek-lik-deki tört sıg yir-im-ni maña sanlıg bu munça yir-(7)ler-im-ni maña tölek temür-ke yuñlak-lık çao yastuk kergek bolup* “Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde. Bana, Töläk Tämür’e ait Tıyuk’taki taş köprüünün doğu tarafındaki etrafı çevrili duvarlı sebze bahçemi yine Çanggur Ağız’daki yedi kürilik yerimi (...) yine Törtkil Çug’daki dört sıg arazimi, yine Buyı Kıra’daki yukarı

²⁷⁰ Maillard, *age*, 89.

²⁷¹ Cezar, *age*, 80.

çiçeklikteki altı sığ arazimi, yine aşağı çiçeklikteki dört sığ arazimi, bana ait bu kadar arazilerimi bana Tölek Temür'e kullanmaya kâğıt para yastuk gerek olduğu için..." (USp15; Clark 45; SUK, Mi28; JW-Li, 2. 14).

Karahanlı. MK *köprüg* "köprü" (DLTI, 478); KB.-, **Çağ.** *köprük* "köprü" (AL, 968); **UÇİS.** *köprüg* "köprü" (Yunusoğlu,2012, 165, P391); **BDS.-.**

Çağ. YUyg *kövrük* "ırmak, dere gibi geçitlerden geçmek amacıyla yapılmış sistem"(UTİL, 1994, 691); Özb *ko'prik* "köprü"(ÖTS, 2016,225).

Uygur yerleşim yerlerinde bir dış yapı unsuru olarak *köprüg* "köprü"lerin de mevcut olduğu yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. *Köprüg* sözcüğü Clauson'un tespitine göre şekil bakımından *köpür-* fiilinden türese de sözcüğün semantik açıdan *köpür-* fiili ile ilişkisi bulunmadığını belirtir (ED, 690b). Doerfer sözcüğün körpi, köpri, köprüg şekillerine değinerek, sözcüğün Türkçeden (Azeri Türkçesi üzerinden) Farsçaya, Türkçeden (Osmanlıcadan) Arapçaya, Türkçeden Moğolcaya, Samoyed, Mari, Kafkas ve Balkan dillerine geçtiğini belirtmiştir (TMEN III, 1623).

3.5.7. lan "çit, duvar"

< Çin. 欄 *lan*. Lan "çit, duvar". Bk. SUK, 264. Shōgaito, 135.

Uygur sivil belgelerinde tespit edilen *lan* sözcüğü "duvar yerine kullanılan, ev, tarla, bahçe gibi sabit alanların çevresini veya üstünü kuşatma işlevini gören bir tür ahşap örtü, çatı" anlamında geçer: Sözcük Uygurca dışında tarihî ve çağdaş Türk dili alanında tespit edilememiştir.

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tek veri olarak tespit edilmiştir:

(17)//// taşdın-ka boş yir-i bile maña **lan**(?) kdkanlık-ın trbiş-ke siz(18)////////
ülüş-ke tgmiş-i"//// dışındaki boş yeri dahi bana, çit? kdkanlık-ın Terbiş'e siz
<e> hisse düşmüştü." (USp55; SUK, WP04).

Öte taraftan duvar yerine kullanılan, ev, tarla, bahçe gibi sabit alanların çevresini kuşatmak amacıyla inşa edilmiş yapıların biri olan çit, Clauson'un sözlüğünde *çit* "örtü, çit, parmaklık" anlamı verilen sözcük (ED, 401b) Tes, Şine Usu ve Taryat yazıtlarında geçmektedir. Sözcük Uygurcada tespit edilememiştir. Bununla birlikte tarihî ve modern Türk dili alanında mevcuttur: **Tarihî: KökTü.** *örgin bonta yaratıtdım, çit bonta tokıtdım* "otağımı orada kurdurdum, sınırlarımı orada çektirdim." (Ölmez 2013; Aydın 2011; Tar.B2) *kasar kurıg kontı çit tikdi.* "Kasarların batısına yerleşti, sınırlarını çizdi." (Ölmez 2013, Tes, G2); *kasar kurıdın örgin anta etitdim, çit anta tokıtdım.* "Tahtımı orada kurdurdum, çitleri orada çaktırdım." (Ölmez 2013;

Aydın 2011, ŞU, D8); *çit antat okıtdım* “çitleri orada çaktırdım” (Ölmez 2013; Aydın 2011, ŞU, D9)²⁷²; Uyg., Karahanlı. MK *çit* “kamıştan veya dikenden yapılmış duvar veya hüğ, çardak” (DLT I, 320); KB., Çağ. *çet* “kenar, sınır, kıyı” (Senglah, 205r.3).

Türkçe kökenli *çit* sözcüğü Clauson’a göre sözcüğün ünlüsü genellikle kalın /ı/’dır, ancak bu sesin zaman zaman ince sıradan /i/ ve /e/ sesine dönüşerek sözcüğün *çit*, *çet* biçimlerinin oluştuğunu belirtir (ED, 401b). Ayrıca bk. (TMEN III, 1152; DTSI. 151).

Türk dillerinde *çit/çit* “çit, parmaklık” anlamıyla Osmanlıcada, Çağataycada, Tarançi lehçesinde, Doğu Türkçesinde (Yeni Uygurcada) tespit edilir (R III, 2140). *Çit/çit* sözcüğünün bir diğer şekli olan *çet* sözü Teleütçede “köşe, açı”; Çağatayca ve Tarançi lehçesinde “kıyı, kenar”; Çağatayca, Tarançi ve Kırım lehçesinde “sınır, yön” anlamıyla geçer (R III, 1982); Kazan Tatarcasında *çit* “sınır, kıyı, kenar” anlamıyla yaşar (R III, 2140).

Tarihî Türk dili alanındaki kullanımından da anlaşılacağı üzere çitler, genellikle bir meskeni veya bölgeyi çevirir veya sınırlar. Ham maddesi ahşaptan, dikenden veya metallerden olan çitler, Türk yerleşim bölgelerinde bir tür duvar işlevi görmüştür. Merkezî Asya ve Orta Çağ konargöçer toplumunda çit, büyük kağanın otağını kurduğu yer olup genellikle yerden yükseltilir veya temel yapılarak inşa edilirdi. Han’ın odası (otağı) kurulduktan sonra, onun çevresinde prensler, askerî erkân ve yüksek tabakadan gelenlerin evleri yapılırdı.²⁷³

3.5.8. manistan

< Soğd. m’nyst’n. manistan “Mani Dini tapınağı; Buda Dini tapınağı”. Bk. COUL 219.

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(1) *esengüm* (2) *totok(?) saşun-ka* (3) *amtı bitigde ne üküş sav ıdalım* (4) *bitig-ler ıdtım iki M’K kirküsi birle(?)* (5) *sav bar labın kölükin yüdürüp çekrek* (6) *///ıdgıl labın yupa P’..W ıdgıl munta manistan-ta tapmagıl.* *TW/...W* [(8) *ıdıñ yine... K...L* (9) *ötünüp bilmeser ‘M..* (10) *kelmiş-teki itig*

²⁷² Ayrıca bk. Hatice Şirin User, **Eski Uygur Yazıtları Sözcük İncelemesi**, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 340.

²⁷³ Karcavbay, Sartkoca. “Eski Türkçe Runik Yazıdaki ‘Çit’ Sözü Hakkında” (Aktaran: T. Tekin), **Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, (1992): 49-54.

kılgı(?) yigü biz şığ-ça kavca (12) yürüj min “Selamım, Totok Sangun’a. Şimdi mektupta ne çok sözümüzü söyleyelim. Mektuplar dönderelim. Yabani P’..W gönder. Burada Manistan’a tampa. TW/./.W gönderin. Yine ...K....L rica edip bilmiyorsa ‘M Kelmiş’teki süs yapacak(?) yiyecek biz Şığça Kavca beyaz un” (COUL 45).

3.5.9. ordu “saray, otağ, hükümdar sarayı”

< Tü. or-du/tu? *ordu* “saray, otağ, hükümdar sarayı”. Bk. ED 203a, TMEN II 452, VEWT 364, DTSI 370, EUTS 95, *urdū* “hükümdar sarayı”. Bk. Steingass, 36.

Tarihî: KökTü. *oguz yagız ordug basdı.* “Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar.” (Tekin 2014,38; Ölmez 2013, 89, KT, K8); *ordug bermedi.* “Karargâhı (düşmana) vermedi.” (Tekin 2014,38; Ölmez 2013, 89, KT, K9); *han olürıpan ordu yapmış* “han olmuş ve saray yaptırmış.” (IrkB, 28); **Uyg (Bud).** *anoşagan orduta tugku üçün* “ölümsüzlük sarayında tekrar doğmak için” (TTIII, 140); *ay teñri ordusu* “Ay Tanrı’nın Sarayı” (MIII 7, 6-7; TTV 4, 5); *tuşit ordudaki maytri* “Tuşita Sarayındaki Maitreya (Buda)” (TT IV, 10, 31; U II 25, 19; USp. 30); *orduka* “saraya”(BTXXVIII, B034); *teñriler ordusuña* “Tanrılar sarayına” (BTIII, 328); *taştın ünmişde kên yene yanturup evrilip ordu karşı tapa tétrü körüp inçe tep tedı* “Dışarıya çıktıktan sonra arkasına dönüp saraya doğru dikkatlice bakarak şöyle dedi.”(Daşa, 2114-2116); *kanı erdinilig balıkka orduka teggey siz.* “Han’ın mücevherli şehrine ve sarayına ulaşacaksınız.” (İKP, 39); *ordu kapagka tegdi* “Saray kapısına ulaştı.” (İKP, 42); *ordu kapag közetçi biz tep tediler.* “Saray kapısının bekçisiyiz dediler.” (İKP, 43, 5); *ordo karşı* “saray ve köşk” (BTXXV, 55). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir.

(1) *üç tamu emgekinte ozkurtaçı üç* (2) *tüzün arık ulak kutkañ tegürdeçi* (3) *yükünür men bursañ erdini-ke kamak kovrak-tan*(4)*üztünki tüzünü bilgesi çindemüni* (5) *erdeni teg bilber yekşü ulakı teg* (6) *erdini-lig kızıg teg yükünür men* (7) *tüşit ordu-ka maytri-ta ulatı* “ Üç cehennem Ozkurtaçı üç asil zayıf ulağ kutkang? değdirici diz çökeriz. Rahipler derneği mücevhere, bütün rahipler cemaatine üstteki asil bilgesi Çintemüni mücevheri gibi bilber? yekşü? ulağı gibi mücevherli, sınırında diz çökeriz. Tüşit sarayına Maytri Buda’ya ulaştı.” (HamTouHou, 3; YangNiu, 31).

(25) *küçlüg teñri ordu-sıña kirmekı bolzun. meñigü inçe bolzun* “Güçlü Tanrı Sarayına girsin. Ebediyen öyle olsun.” (HamTouHou, 5; YangNiu, 40).

Karahanlı. MK. *beg bir yerig ordulandı.* “Bey bir yeri kendisi için şehir edildi.” (DLT I, 296); *ordulanıp yüksek tagıg oglak çatar* “Yüksek dağı yurt tutarak oğlak katar.” (DLT II, 294). KB *ordu* “saray, şehir” (Arat1979, 345); *kelip tegdi ilig turur orduka, ögi köñli kolmış tilek arzuka* “Sonunda hükümdarın bulunduğu şehre geldi, can ve gönülden dilediği arzusunun kavuştu.” (KB 487); *bilig kimya teg ol neñ irklü turur, ukuş ordusu ol neñ üglü turur.* “Bilgi kimya gibidir, eşya onun etrafında toplanır; akıl onun sarayıdır, bilgi içinde eşya yığılır.” (KB 310); *bilig ordusu ol bu begler özi, biligsiz bolur kul nerec kul sözi.* “Beylerin kendileri bilgi sarayıdır, kul bilgisiz olur; kul sözünün ne değeri var.” (KB 1906); *telim ordular buzdı küçkey küçin, turu öldi aħır bu küñçey açın.* “Zalim zulümüyle birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür.” (KB 2035); **Çağ.** *ordu* “hükümdar karargâhı”, *orda* “harem”, *orda begi* “harem beyi, saray beyi” (Senglah, 71r,14); **UÇİS.** *ordu* “saray, orda” (Yunusoğlu, 2012, 168, P381); **BDS.** *orda* “saray, harem; Çin. 宮 gong” (BDS, 2739); *ıçkiri orda* “iç saray (yasak saray); Çin. 紫禁城 zi jin cheng” (BDS, 2715).

Çağdaş. YUyg. *orda* “Türk halklarının hükümdarlarının kaldığı saray, köşk” (UTİL,1995,629); *orda begi* “Hakan ordusunun mali işlerinden sorumlu görevli” (UTİL, 1995, 629); *orda saray* “saray, köşk” (UTİL, 1995, 629); Özb. *o’rda* “horda, göçebe topluluk; padişah karargâhı” (ÖTS, 2016,524).

Ordu sözcüğünün etimolojisi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. J. Hamilton’a göre *ordu/ortu* “başkent, hükümdar sarayı” <*or “ana, meydan” + Altay dillerinin hepsinde kullanılan bulunma hali eki -du/-tu (?), *ordu* ve *ortu* ikizleşmiş biçimlerdir. (İKP, 154). Räsänen’e göre Türkçe *ordu*, Moğolca *ordo*, *orda* olan sözcük Türkçede “orta, merkez” anlamına gelen *orta* sözcüğünden gelmektedir (VEWT, 364-365). Doerfer, *ordu* sözcüğünün farklı şekli olan *orta* ~ *ortu* ~ *otra* ~ *otru* sözcükleri üzerinde durur ve sözcükteki yönelme durumu eki olan -ra/-ru’dan hareketle sözcüğün *otra* ~ *otru* şeklinin daha eski olduğunu ve *orta* ~ *ortu* şeklinin metatez olayından dolayı ortaya çıktığını kaydeder (TMEN II, 452). Sözcük erken dönemlerde ödünçleme olarak *ordo* “saray, hükümdar sarayı” anlamıyla Moğolcaya da geçmiştir. Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla tekrar Türkçeye (*orda* şeklinde), Farsçaya, Mançuçaya, Tibetçeye; Farsça ve ya Tacikçe üzerinden Urduçaya geçtiğini bilinmektedir (TMEN II, 452). Sözcük, kuzeydoğu Türk dillerinden Tuvacada *ordu*, güneydoğu Türk dillerinde *orda*; kuzey merkezi lehçesinden Kırgızcada *ordo*,

Kazakçada *orda*, güney merkezi lehçelerinden Özbekçede *urda*, Karakalpak, Noğay lehçesinde *orda*; güneybatı lehçelerinden olan Azeri ve Osmanlı lehçesinde *ordu*, Türkmen lehçesinde *orda* şeklinde geçmektedir. Sözcük Azeri ve Osmanlı lehçesinde ilk olarak temel anlamıyla “saray, hükümdar sarayı” kullanılmış ve daha sonra “askeri birlik” anlamını kazanmış ve askerî bir terim olarak “askerî ünite, askerî birlik” anlamında kullanılmış ve diğer lehçelerde ise sözcük temel anlamını korumuştur (ED 203a).

Uygurca Budist ve Maniheizt belgelerde geçen *ordu*’ların her ne kadar semavi ve kutsal alanlara işaret ettiği belirtilse de esasında bu anlayış Uygurlarda hükümdar sarayının semavi ve kutsal olarak algılanışından ileri gelmiş olmalıdır. Karahanlı dönemi eserlerinden MK’de *ordu* sözcüğü için iki açıklama yapılmıştır. Birincisi “hakanın oturduğu şehir, bundan alınarak hakanın oturduğu şehre ordu kent denilmiştir”, ikincisi ise “Balasagun yakınlarında bir şehir. Balasagun şehrine koz ordu denir” (DLT I 124). DLT’te ayrıca sözcüğün müştak biçimleri de geçmektedir. Örneğin *ordulanmak* “baş şehir edinmek” fiili geçer.

3.5.10. **señrem** “manastır, tapınak”.

< Skr. sanghārāma “manastır, tapınak” Bk. SH, 212a. DTSl, 485, VEWT 401.

Uygur şehirlerinde bulunan önemli yapılar arasında tapınaklar önemli yer tutuyordu. Uygurca metinlerde tapınaklar için *sañram*, *varxar*, *teñrilik* gibi isimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Sanskrit kökenli olan *Sañram* ~ *señrem* ile *varxar* sözcükleri Soğdca’dan alıntılanmıştır. Aynı anlamda Türkçe *teñrilik* de Uygurlarda kullanılmıştır. Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygurcada tespit edilmiştir:

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud) *vihar seņrem astupka sanlıg edig tavarıg .. azu yme törtdin erser*“ tapınak Astup’a ait mal-mülk..öyleyse yine dörtten ise” (AY, 135); *neçe kin inçuu atlıg balıkdaki suvastıksı(?) atlıg seņremde tapışıp ötrü kodturup*“ Nice kin? İnçü adlı şehirde Suvastıksı? adlı tapınakta buluşup dolaysıyla yerleştirmek” (AY, 17); *balıkda uluşda kentde suzakda tagda arıgda vıharta seņremde*“şehirde, köyde, dağda, ırmakta, tapınakta”(AY, 479); *azu aranyadan seņremde ud makayın suvap mandal kılıp çından tütsüg köyürüp* “Tapınakta inek gübresiyle sıvarayak Mandal yaparak sandal ağacından buhur yakıp” (AY, 525); *ordudın barıp tegdi seņremde .. bursañ kuvraglarını orun-ıña ... ayag çilteg tapıgın*“ saraydan çıkıp ulaştı, tapınakta.. tapınak cemaatinin yerine.. saygı, hürmet, itibar ile” (AY, 572); *vıharta.. bu nom nomlamış seņremte.. bon nom erdini yörügi*

erür “Tapınakta.. bu öğreti öğretmek tapınakta.. bu öğreti mücevheri açıklamak gerekir.” (AY, 582); *azu seşremberte azu kentlerde azu suzaklarda azu evlerde azu kurug yir-lerde nom nomlaguluk orun-ta* “tapınakta veya şehirlerde yahu köylerde, evlerde veyahut boş yerlerde öğreti öğretilecek yerde” (AY, 531); *tagda arıgta viharta seşremde* “dağda, ırmakta, tapınakta” (AYVII, 497); *azu aranyadan seşremte ud makayın suvap mandal kılıp çıntan tütsüg köyürüp* “orman içindeki manastırda sığır gübresiyle sıvayarak bir alan oluştursun, sandal ağacından yapılmış tütsü yakarak” (AYVIII, 608); *seşremdeki* “tapınaktaki” (BTXXVIII, B220); *seşremke* “tapınağa” (BTXIII, 8.11); *arayadan seşrem* “tapınak” (BTXXVI, 34b); *teşri teşrisi burhan şravast kent-ke yakın....T’V’...seşremde miş iki yüz elig têtsilar R kuvragı birle yarlıkayur erti* “Tanrılar tanrısı Sravastı şehre yakın ... manastırda bin iki yüz elli öğrenci topluluğu ile birlikte vaaz ediyordu.” (Daşa, 959). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de geçer:

(1) *tu toyın-ka men samzun-tın ulug törlüg saşram-tın şarir-lik* (2) *orun-tın üküş telim buyan ortuk ayıdu idur-men*(3) *yene sözüüm men maşa basir-a-bidar-a-ni-ni*(4) *körki yine* “Tu rahibe, ben Samzun’dan Ulug Saşram’dan, Şarirlik? yerinden çok sevap gönderiyorum. Yine sözüüm ben bana basir-a-bidar-a-ni’n güzelliği yine” (COUL 89).

3.5.11. tam “duvar”

< Tü. *tam* “duvar”. Bk. ED 502b, VEWT 459, DTSI 529, EUTS 145.

Tarihî: KökTü. *bu taşka bu tamka koop yollug tigin bitidim.* “Bu taş, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım.” (Tekin2014, 40, KT, GD); **Uyg(Bud).** *tam tokıyu* “duvar örererek” (TT VI, 82); *tamdın tüşüp* “duvardan düşerek” (Heilk I, 181); *teşirmi tam içinte esrük boltıñ* “evirme duvar içinde sarhoş oldun.” (TT I, 57); Sözcük Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

(1) *bars yıl törtünç ay ygrmike maşa tölek temürke sanlıg* (2) *tiyuktaki taş köprügnüñ öñdün şınarka teşzintürü* (3) **tamlıg** *kavlalıkımnı yine çangur ağıztaki yeti kürilig yerimni* (4) *yene törtkil çug-daki tört sıg yir-im-ni yine povu(?) kıra*(5)*daki üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni yine altın* (6) *çeçek-lik-deki tört sıg yir-im-ni maşa sanlıg bu munça yir-*(7)*ler-im-ni maşa tölek temür-ke yunlak-lık çao yastuk kergek bolup* “Kaplın yılı, dördüncü ayın yirmisinde. Bana, Töläk Tämür’e ait Tıyuk’taki taş köprünün doğu tarafındaki etrafı çevrili duvarlı sebze bahçemi yine Çangur Ağız’daki yedi kürilik

yerimi (...) yine Törtkil Çug'daki dört sıg arazimi, yine Buyı Kıra'daki yukarı çiçeklikteki altı sıg arazimi, yine aşağı çiçeklikteki dört şıg arazimi, bana ait bu kadar arazilerimi bana Tölek Temür'e kullanmaya kâğıt para yastuk gerek olduğu için..." (USp15-3; Clark 45; SUK, Mi28; JW-Li, 2. 14).

(1) *neteg inç mü siz-ler men* (2) *işlegü iş işlemedi bu ay*(3)-*niñ ..YKY..*(4) *WR'' lar .//// nomlug* (5) **tamlıg** *TW///M. L* (6)“ Nasıl, iyi misiniz? Yapacak işleri yapmadı bu ayın YKY.. WR'' lar .//// yasaya uygun, duvarlarla çevrili” (COUL 183).

Karahanlı. MK *tam* “duvar, dam, kale” (DLT-Dizin, 566); *ükeklig tam* “üzerinde burçlar bulunan kale” (DLTI, 153); *tam ulı* “duvar temeli” (DLTI, 48); KB.-, **Çağ.** *tam* “saray duvarı” (Senglah, 161v. 4); **UÇİS.** *tam* “duvar, dam” (Yunusoğlu, 2012, 172, P77); **BDS.** *yan tam*“yan duvar; Çin.山墙 shan xiang” (BDS, 2870);*arka tam* “arka duvar; Çin. 蒼墙 zhan qiang” (BDS, 2871); *tam* “duvar; Çin. 牆 qiang” (BDS, 2878); *roceklık tam*“?Çin. 響墙 xiang qiang” (BDS, 2878); *taş tam*“taş duvar; Çin.石墩 shi dun” (BDS, 2882).

Çağdaş. YUyg *tam*“ evin veya binaların üst ve yan tarafına çevrilmiş, kerpiç, tuğla veya ahşaptan yapılan yapı” (UTİL, 1991, 81); Özb. *tom* “dam, çatı” (ÖTS, 2016, 459).

Eski Türkçeden itibaren Türk dili alanında yaygın kullanılan *tam* sözcüğüne Clauson, “(tuğladan veya çamurdan yapılmış) duvar” anlamı verir ve sözcüğün Az., Osm., *dam* “çatı”, Trkm. *tām* “kerpiçten yapılmış yapı” geçtiğini belirtir (ED, 502b).

Ortaçağ şehirlerinin hemen hemen hepsinde mevcut olan şehir duvarları, şehir ahalisinin güvenliğini korumak amacıyla inşa edilirdi. Ayrıca şehir mimarisinin ayrılmaz bir parçası sayılan duvarlar, aynı zamanda şehrin süsü olarak şehrin kendine özgü görüntüsü ile nüfusun sosyal seviyesini aksettirirdi. Tarih boyunca şehir duvarlarını inşa etmek için muhtelif malzemeler kullanılmıştır. Avrupa ülkelerinde yontulmuş kerpiç, taş levhalar ve ağaç kullanılmışken Asya ülkelerinde samanla yoğrulmuş lös kil, yumuşak kerpiç gibi malzemeler kullanılıyordu. Bunun dışında duvarın temeli için bilhassa Doğu Türkistan şehirlerinde *tograk* “kavak” (ED 472a) adı verilen dayanıklı ağaçlardan istifade ediliyordu.²⁷⁴

3.5.12. teñrilik “manastır, tapınak” .

²⁷⁴ Kürşat Yıldırım, “Türk Şehir Tarihinin Kaynağı Olarak Duvar”, **İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi**, s.1 (2018): 3.

<Tü. teñri+lik “mabet, tapınak, ibadet yeri”. Bk. ED 525, OTWF 128, DTSI 552.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *teñrilik* “tapınak” (BTV,451);Uyg(Man).*teñrilik* “tapınak, mabet”(MI, 33, I5). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(1) *ulug tutuñ yarlıgımız* (2) *tıyoklug liu siçü-ka bu* (3) *bitig tegdükte alpkuş-ta* (4)**teñrilik** *yakşı-sın alıp k..... bir*(5) **teñrilik** *közetün. Yanı vrharda tün sayu* (6) *ikirer toyun közedçi bir ogurı kirmezün.* “Ulu Tutung’a yarlıgımız. Tuyuklu Liu Siçü’ye bu mektup ulaştığında Alpkuş’da tapınak anahtarını alıp k... bir tapınak gözetlesin. Yeni tapınakta her gece ikişer rahip közetsin, hırsız girmesin.” (COUL 41).

Karahanlı. MK-, KB. *teñrilik* “tanrılık” (Arat, 1979, 437). Sözcük Karahanlı Türkçesi dönemi sonrası tespit edilmemiştir. Clauson ve Erdal, *teñrilik* sözcüğünün *teñri* “gök; tanrı” sözcüğüne isim yapım eki *-lik* eklenmesiyle türemiş olduğunu belirtir (ED 523a; OTWF 128).

3.5.13. vrhar/vırhar “tapınak, manastır”. DTSI 634, VEWT 527.

< Skr. vihāra. Caynist ve Budist keşişlerin karşılaşp kaldıkları, sonradan tapınak olarak kullanılan yerler; tapınak, manastır”.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *vrhar* “tapınak, manastır” (TTIV, A44); *vrharnıñ* “tapınağın, manastırın” (BTXXVIII, B053); *kertünç köñüllüg kişi virhar üküş türlüg yegülük içgülük* “İnançlı kişi tapınak... çok çeşitli yiyecek içecek...niyetlense” (Daşa, 3002). Sözcük Uygr sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

(1) *kutlug tapmış kadir çigşi esengümüz* (2) *kumar aslan-ka (?)*(3) *bitigde ne üküş sav ıdalım terken Kunçuy* (4) *teñrim kutı yarlıkadı. Seniñ bitigingni kılıp* (5) *kumar aslan-ka ıdgıl bizniñ vrhar-lag savagu yiti kanlı saman ’’/// aldımız.*“Kutlug Tapmış Kadir Çigşi’ye selamımız. Kumar Aslan’a(?) mektupta neler söyleyelim. Terken Hatun’a Tanrı şerefine buyurdu. Senin mektubunu yazıp Kumar Aslan’a gönder. Bizim tapınağımızı sıvamak için yedi araba saman aldık.” (COUL 40).

(1) *ulug tutuñ yarlıgımız* (2) *tıyoklug liu siçü-ka bu* (3) *bitig tegdükte alpkuş-ta* (4) *teñrilik* *yakşı-sın alıp k..... bir*(5) *teñrilik* *közetün. Yanı vrharda tün sayu* (6) *ikirer toyun közedçi bir ogurı kirmezün.* “Ulu Tutung’a yarlıgımız. Tuyuklu Liu Siçü’ye bu mektup ulaştığında Alpkuş’da tapınak anahtarını alıp k... bir tapınak gözetlesin. Yeni tapınakta her gece ikişer rahip közetsin, hırsız girmesin.” (COUL 41).

(1) puşakarazin kşî açari esengümüz (2) aman(?) edgü 'W ///YN...T'DR(3) şilavanti-ka üküş köñül (4) ayıtu ıdur-men inç erki (5) biz su inç biz **vrhr** yavlak (6)//.. emgek bulmuş“Puşakkarazin Açari'ye hediyemiz. Aman(?) iyi W ///YN...T'DR Şilavanti'ye içten sevgiler gönderiyorum. Sağlıklı mısınız? Biz tapınak[ta] kötü” (COUL77).

(1) mü erki biz yme munça-kadegi inç biz. Bitigde ne (2) dutagun şeli kelip bizniñ biz **vrhar**-ta tünep barmış, biz yme yok“ Mıdır, biz yine Munça'da iyiyiz. Mektupta ne Dutagun Şeli gelip bizim tapınakta konaklamış. Biz yine yok” (COUL 139).

(1)takı negü sav erser (2) bitig ıdgıl stır al (3)içinteki lakşan-ın sizler-niñ ök(?)...///...P..KW.(V2) kılıp turur siz-ler (V3) kılur erki sizler(?)(V4)öz **vrharımnu köntür**(V5) men.“Dahi ne sözün varsa mektup gönder. Stır al. İçindeki şehriye ununu sizlerin dahi? .///...P..KW.(V2) yapar. Sizleryaparsınız. Kendi tapınağımı değiştireceğim.” (COUL 189,V4).
Sözcük Uygur dönemi sonrası kullanılmamıştır.

4. KOÇO UYGURLARINDA KONUT KÜLTÜRÜ

4.1. Koço Uygurlarında Konut/Ev Kültürü

Türklerin yaşam alanları olan Ötüken Bozkırları ve Altay Dağlarının çevresindeki bölgeler, barındırdığı iklim şartları dolayısıyla Türk toplumunun hayvancılığa dayalı, konargöçer yaşam tarzını benimsemesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Türkler, konargöçer yaşam tarzına uygun olarak çadır tipi mesken seçmişler, tarih boyunca da kullanım alanlarına göre değişen, farklı malzemelerden yapılmış çadırlar kullanmışlardır.²⁷⁵ Türklerin göç ettikleri coğrafyaya taşıdıkları çadır tipi, yuvarlak planlı ve ortası delik kubbe biçimli olanıdır. Ana malzemesi keçe olan bu çadırların belirli bir yöne açılan, keçeden yapılmış kapısı ve bu kapıya asılan çeşitli armaları bulunmaktadır. Çin yıllıklarında Türk komutan ve beylerinin çadırlarının girişine asılan kurt başlı bayraklardan söz edilmektedir.²⁷⁶ Aynı şekilde Uygurların mesken adabıyla ilgili olarak çadırda doğu tarafına yönelerek oturma geleneğinin bulunduğu ifade edilmektedir.²⁷⁷ Bu Türklerin geleneksel inancında güneşin doğduğu tarafı kutsal kabul etmelerinden ileri gelmektedir. Ayrıca çadırın içinde yemek pişirmek, oturmak ve yatmak için ayrı bölümlerin bulunduğu da düşünülmektedir.

Türkler her ne kadar konargöçer yaşam sürse de, yerleşik yaşama geçmek amacıyla bozkırda Çin tarzı köşkler ve kaleler inşa etmişlerdir. Köktürk kağanı K'i-min Kağan'ın 608 yılında, Çin tarzında kalaslı ve gözlü bir kale ve ev inşa ettirdiği, Çin imparatorunun da K'i-min Kağan'a perdeler, yatak takımları ve çeşitli ev eşyalarını gönderdiği bilinmektedir.²⁷⁸

Yerleşik yaşam kültürüyle beraber, Uygurların konut mimarisinde kökten değişimler meydana gelmiştir. Bozkır kültürüne mahsus çadır evlerin yerini,

²⁷⁵ Farklı çadır türleri için bk. Aslı Çandarlı Şahin, "Türk Çadırı Üzerine", **Tarihin Peşinde**, s.16 (2016): 25-39.

²⁷⁶ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Tujue Zhuan**. 215. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 6028.

²⁷⁷ **Age**, 6028.

²⁷⁸ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 2.bs. Türkçeye çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 598.

etrafi çitlerle ve duvarlarla çevrili, kerpiçten, çamurdan yapılmış konutlar almıştır. Koço Uygurlarının mesken kültürüyle ilgili bilgiler veren tarihi kaynaklar arasında Çin elçisi Wang Yen-te'nin notları ilgi çekicidir. 981 yılında bölgede bulunan elçinin anlattığına göre Uygur şehrinde çok sayıda iki katlı bina ve yeşil alanlar bulunmaktadır.²⁷⁹ Ayrıca Uygurlar yazın sıcak havalarda oturmak için toprağı kazıp mağaralar yapmaktadırlar.²⁸⁰ Uygurların konut kültürüyle alakalı arkeolojik bilgilerin çoğu dinî yapılarla ilgilidir. Koço'da halkın barındığı evlere dair arkeolojik bilgiler oldukça sınırlıdır. Arkeologlar Koço Uygur Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Yar şehrinin kalıntılarında ve Sengim 9 numaralı mağara tapınağının doğusunda rahiplerin kaldığı, içinde ocak ve baca yer alan küçük evlere rastlamışlardır.²⁸¹ Bu rahip evlerinin bazılarının beyaz badana ile boyandığı bilgisi, yine bu kaynaklarca aktarılmaktadır.²⁸² Koço'yu ziyaret eden Çin elçisi de raporunun bir yerinde badanalı evlerden söz ederken “*Burada evler beyaz badanalıdır. K'ai-pao devrinin ikinci senesinde (968 yılında) yağmur beş tsun'a eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur.*” demektedir.²⁸³

Uygur evleri hakkında bilgi veren kayıtlar arasında Bezeklik Külliyesi'ndeki mağara tapınaklarının duvarlarına çizilmiş olan resimler de sayılabilir. Araştırmacılara göre duvar resimlerinde görülen bu evlerin bazıları Uygur mimari üslubunu yansıtsa da (bk. Ek 2, Resim 12) diğer birçok evin Koço Uygurları arasındaki mevcudiyetine şüphe ile yaklaşmıştır.²⁸⁴(bk. Ek 2, Resim 10).

Uygur evleri, mimari malzemenin yanında, üslup açısından da oldukça dikkat çekicidir. Gabain Koço'daki duvar resimlerinde görülen Uygur evlerini incelemiş ve bu evlerin üslup açısından erken dönemlerde daha çok Batı tarzını, muhtemelen Tohar mimari tarzını, sonraki dönemlerde ise Çin tarzını belirgin şekilde aksettirdiğini ifade etmiştir.²⁸⁵ Arkeolog Von Le Coq, çalışmalarında Koço (İdikut) eski şehrindeki mimari yapıların üslubunda İran tarzı kubbeli çatıların ve Hint tarzı kulelerin hâkim olduğundan söz etmiştir.²⁸⁶

²⁷⁹ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14113; İzgi, **Çin Elçisi**, 66.

²⁸⁰ İzgi, **Çin Elçisi**, 56-57; Ayrıca bk. Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14111.

²⁸¹ Maillard, **age**, 101-102.

²⁸² **Age**, 102-103.

²⁸³ İzgi, **Çin Elçisi**, 57; Ayrıca bk. Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14111.

²⁸⁴ Maillard, **age**, 99-101.

²⁸⁵ Gabain, **age**, 51.

²⁸⁶ Albert von Le Coq, **Buried Treasures of Chinese Turkistan**, İngilizceye çev. Anna Barwell. (London: George Allen, Unwin LTD Museum Street, 1928), 56-57.

Uygur evleri iç düzeni ve oda sayısı bakımından zenginlik arz etmesinin yanında dış görüntüsü yönüyle de çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitliliğin kaynağında evin inşasında dinî inançların etkili olması yatmaktadır. Uygur eser külliyyatı içinde TTVI serisinde geçen *Sekiz Yükmek Sutra*'da külliye, şehir ve ev bark yapımından önce okunması gereken duadan söz ederken şu ifadeler kullanılmıştır: *kanyu tınlıg yaratıglıg iş ködüg kent uluş ew bark itgeli yaratgalı sakınç sakınsar, aň aşnu bu nom bitigig üç kata ol yirte okımış kergek* "Her kim külliye, şehir, ev bark inşa etmeyi düşünürse, o an bu duayı orada üç defa okuması gerek" (TTVI, 79-81).

²⁸⁷ Bu durum, Uygur kültüründe ev inşasının son cderece ciddi bir iş olarak algılandığını düşündürmektedir.

XI. yüzyıla ait Divânü Lügat-it Türk'te de Kâşgarlı Mahmud, ev ve evin kavram alanıyla ilgili zengin kayıtlar tutmuştur.²⁸⁸ Bu durum, yerleşik hayata geçen Türklerde evin sosyal yaşamın önemli bir parçası hâline dönüştüğünü kanıtlamaktadır.

Evlerde ve mutfaklarda kullanılan eşyaların sayısı ve çeşitliliği, bir toplumun iktisadi, sosyal ve kültürel seviyesini yansıtan önemli unsurların biridir.²⁸⁹ Yerleşik yaşamı benimseyen Uygurlarda evin inşası, iç düzeni oldukça önem kazandığı gibi evde kullanılan eşyaların sayısı da çoğalmıştır.

Uygur evlerinde kullanılan önemli eşyaların başında keçe ve halılar gelmektedir. (bk. 4.5.1.2. **keviz**. Ayrıca bk.4.5.1.3. **kidiz/kiyiz**) Yün işleme işi ile derin bir yün ve boya bilgisi gerektiren halıcılık Türklerin hayvancılığa dayalı olarak geliştirdikleri en önemli zanaat dallarıdır.²⁹⁰ Keçe, Türklerin hayatında ev eşyası yapımından giyim kuşam eşyasına kadar, günlük yaşamın birçok alanında kullanılan çeşitli eşyaların ana malzemesini oluşturmuştur. Uygur sivil belgelerinden, evlerde

²⁸⁷ A. von Gabain ve Reşit Rahmeti Arat tarafından **Türkische Turfan-TexteVI**, Das buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk, SPAW, Berlin, 1934,(TTVI)'nin 79-81'de geçen bu cümle ayrıca Juten Oda'nın "New Fragments of the Buddhist Uighur 'Sekiz Yükmek Yaruq'", **Altorientalische Forschungen**, 10 (1983): 125-142 adlı çalışmasının BVN10, 2 - 7 satırında geçmektedir. Sekiz Yükmek Sutra'nın Çincesi ve Uygurcası üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışma, Juten Oda. **A Study of the Buddhist Sūra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrimış in Old Turkic**, (BTXXXVIII) Brepols Publ., Turnhout, 2015 adlı çalışmadır. Ev inşasıyla ilgili bu cümle çalışmanın 79- 81 satırlarında geçmektedir.

²⁸⁸ İsmail Özçelik, "Türk Kültüründe Ev-Bark Kavramlarına Dair Bazı Tespitler", **Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları**, No: 28 (2019):43-44.

²⁸⁹ Ömer Tuş Demirel, Adnan Muhiddin Gürbüz, **Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim kuşam** (XIV.- XIX.Yüzyıllar), Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, c.2, (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992), 706.

²⁹⁰ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş III**, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 143.

halı, keçe, kilim gibi eşyaların kullanıldığı ve bu eşyaların babadan çocuğa miras bırakıldığı tespit edilmiştir.²⁹¹ Uygur duvar resimleri üzerinde araştırma yapan Gabain, dinî tören veya merasimler icra edilirken farklı boyutlarda keçe, halı ve kilimlerin kullanıldığına dikkat çekmiştir.²⁹² Miren, Hoten gibi bölgelerde bulunan duvar resimlerinde de süs aracı olarak kullanılan duvar halıları tespit edilmiştir.²⁹³ Yine Kızıl Mingöy Mağara Tapınağı'ndaki arkeolojik kazılarda Uygur dönemine ait uzunluğu 11, genişliği 10 cm olan pamuk ve yün karışımı kırmızı halı parçaları bulunmuştur.²⁹⁴

Orta Asya'daki bir diğer Türk devleti olan Karahanlılarda yün kullanımı, keçe ve halı dokumacılığı oldukça gelişmiştir. Kâşgarlı Mahmud, Türk boyları tarafından *kidiz* "keçe, Türkmenlerin çadır örtüleri ve göç zamanı bürgüleri gibi." (DLT-Dizin, 329) ve Oğuz Boyları tarafından *keçe* olarak adlandırılan bu ürünün kullanımları üzerinde durmuştur. Yine *kimişke* adı verilen Kaşgar kaynaklı nakışlı bir keçenin kendi döneminde meşhur olduğundan (DLTI, 490) söz etmiştir.

Kâşgarlı'nın bildirdiğine göre Türkmen boyları keçeyi, çadır örtüleri veya göç zamanında kullanılacak bürgüleri yapmak için kullanıyorlardı.²⁹⁵ Bunun yanında keçeden çeşitli giyim eşyaları da üretiyorlardı. Karahanlı Türklerinin "oyma" adıyla bilinen bir tür Türkmen keçesinden çizme yaptıkları (DLTII, 100) "çaydam" denilen keçeyi ise yağmurluk yapımı için kullandıkları; keçeden börk, kaftan, palto, çarık yaptıkları da aynı kaynakta dile getirilmiştir (DLT III, 176).²⁹⁶

Türk kültüründe keçeden yapılmış ürünler, ev eşyaları arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Yapımında *ak keçe*, *benekli keçe*, *nakışlı keçe*, *elbiselik keçe* gibi çeşitli keçeler kullanılan²⁹⁷ bu ürünlerin başlıcalarını kuşkusuz halı ve kilimler oluşturmuştur. Keçeden halı dokuma geleneği, farklı Türk boyları arasında her çağda önemini korumuştur. Türk boylarının kullandıkları halılar, üzerlerindeki motifler bakımından birbirinden ayrılrsa da bunların yapım tekniği ve ana malzemesi aydır.

²⁹¹ Bk. SÜK, WP03-5; JW- Li, 6(5)-5; Sayit-Yüsüp, 88-5.

²⁹² Gabain, *age*, 71.

²⁹³ A von Gabain, "Beş Balık-Koço Uygurlarında Hasırlar, Halılar, Yolluklar", çev. Nadir Devlet, **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 34 (1985):151-158.

²⁹⁴ Huang Wenbi, **Talimu Pendi Kaogu Ji**(Tarım Havzası Arkeoloji Kayıtları). (Pekin: Kexue Chuban She, 1958), 92.

²⁹⁵ Reşat Genç, "Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türklere Dokuma ve Yayı İşleri", **Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, 27-31. Mayıs, Kayseri: ARIŞ, (1996): 14.

²⁹⁶ Agb, 12-14.

²⁹⁷ Ögel, **Türk Kültüründe III**, 179-182.

Türklerde *çarpi*, *cecim* ~ *cicim*, *çergi* ~ *çerge*, *çöpten*, *kalı*, *kilim*, *köpen*, *sergi*, *sili*, *tülü*, *yadım*, *yazgi*, *yaygi* gibi halı türlerinin varlığı bilinmektedir.²⁹⁸

Günümüzde konutların ayrılmaz bir parçası hâline gelen mobilyalar, Türk kültürünün tarihi dönemlerinde de göze çarpmaktadır. Özellikle tarihi Uygur evlerinde masa ve sandalyelerin (bk. 4.5.1.1 **benden**) kullanıldığı kaynaklarca tespit edilmiştir. Koço Uygurlarından kalan duvar resimlerinde katlanabilen, alçak sandalye ve masaların resmedildiği görülmüştür (bk. Ek 6, Resim 48, 49). Gabain, bu masaların Uygurlarda yazım işlerinde, kutsal kitapların üzerine konulup okunmasında veya dini adak törenlerinde sunak vazifesinde kullanıldığını belirtir. Uygurların yemek yeme esnasında, Çinlilerden farklı olarak yere sofralar sererek diz üstü oturup yemek yediklerini kaydeder.²⁹⁹ Kâşgarlı, XI. yüzyılda saraylarda hakanlar için kurulan, büyük çanak şeklindeki ayaksız sofralardan bahsetmiştir. (DLTIII, 107) Uygurlarda masa ve sandalyelerin yeme içme amacıyla kullanılması, Çin kültürünün etkisi olarak çok yakın tarihlerde ortaya çıkmıştır. Ancak Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar arasında masa ve sandalye kullanımı yakın tarihlere kadar “Çinli işi” olarak görülmüş ve özellikle geleneksek Uygur aileleri ve kırsal kesimde yaşayanlar tarafından reddedilmiştir.

Uygur evlerinde kullanılan eşyalardan biri de *töşek*'lerdir (bk.4.5.2.4 **töşek**) Töşeklerin Uygurlarda halı veya keçelerin üzerine serilerek oturmak veya yatmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. A.von Gabain'in tespitine göre Çinliler uyumak için evlerde yatak kullanmışken, Uygurlar yere döşekler sererek uyumayı tercih etmişlerdir.³⁰⁰ Uygur sivil belgelerine göre evlerde kullanılan döşeklerin sayısı, çeşit, boyut ve renk bakımından oldukça zengin olduğu dikkati çeker: *Törtkil töşek* “dörtgen döşek”(USp79, 3; JW-Li, 5(5)-2; TugDok, X3-8, 2); *ulug xu-a-çan döşek* “büyük keçeli döşek” (USp79-3; JW-Li, 5(5)-2; TugDok X3-8, 2); *kiçikig töşek* “küçük döşek” (USp79, 9; JW-Li, 5(5)-9; TugDok, X3-8/9); ayrıca belgelerde *yürüñ tarda (?) töşek* “beyaz tarda? döşek” (SUK,WP03-3; JW-Li, 6(5)-3; Sayit-Yüsüp, 88-3); *bozka tarda (?) töşek* “gri tarda? döşek” (SUK,WP03-3/4; JW-Li, 6(5)-2/3; Sayit-Yüsüp, 88-3/4); *al yirliġ uşak-ka liġ töşek* “kırmızı, yerel Uşakkalı ? döşek” (USp79-2; JW-Li 5(5)-2; TugDok, X3-8, 2); *al yirliġ bir ürüñ yirliġ çaşra töşek*

²⁹⁸ Lydia Rasony, “Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, s.103 (1971): 614-627.

²⁹⁹ Gabain, **age**, 64.

³⁰⁰ **Age**, 63.

“kırmızı, yerel bir beyaz yerli çarşaf/döşek” (USp79, 6/7; JW-Li,5(5), 6/7; TugDok, X3-8, 6/7); *sısun-lug töşek* “mor döşek” (USp79,5; JW-Li,5(5)-5; TugDok, X3-8,5).

Uygurca belgelerde farklı kumaşlardan yapılan döşeklerin yanı sıra yapım malzemesinin, şeklinin ya da boyutunun tam olarak tespit edilemediği “*tarda, çarşaf ve boşka*” (USp79, 11/12; JW-Li, 5(5)-11/12; TugDok, X3-8, 11/12) adı verilen döşeklerden de söz edilmektedir. Uygur sivil belgelerde kaydedilen 15’e yakın döşek çeşidi bu ürünün Uygur evlerinde yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Uygurlarda ev eşyası olarak kullanıldığı düşünülen eşyalardan biri de *yastuk*’tur (bk. 4.5.2.5 **yastuk**). Uygur sivil belgelerinde “*yastuklug kızıl altunluk*” yastık için ayrılmış kırmızı, altın işlemeli kumaş” (Fam. Arch L-40; JW-Li, 5(10), 40; TugDok, X3-13, 40) ifadesi geçer. Bu ifade, Uygur evlerinde yastık yapımı için ipekli kumaşların kullanıldığına işaret etmektedir. Benzer bir şekilde XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud da yastıkların kenarlarına yapılan *öñük* adı verilen ipek saçaklardan söz etmiştir.³⁰¹

Uygurların evlerinde kullanılan yastıklar arasında Bizans’taki taht yastıklarını andıran uzunca, dikdörtgen biçimli yastıkların varlığı bilinmektedir.³⁰² Duvar resimlerinden, Uygur evlerinde kullanılan yastıkların şekli ile ilgili genel bir bilgi edinilse de yastık yapımı için kullanılan kumaşlara dair bir şey söylemek zordur. Ancak Uygur evlerinde kullanılan yastıklarda pamuklu ve ipekli kumaşların kullanıldığı düşünülebilir. İpekli kumaşların kullanılması en azından bazı özel kutlamalar için geçerli olabilir. Geline alınan çeyizler arasında “*yastuklug kızıl altunluk*” (“yastık için ayrılmış kırmızı, altın işlemeli kumaş”; Fam. Arch.L-40; JW-Li, 5(10),40; TugDok, X3- 13, 40), Uygur evlerinde yastık yapımı için ipekli kumaşların kullanıldığına işaret etmektedir.

Uygur evlerinde kullanıldığını tespit ettiğimiz bir diğer ev eşyası da *kirlik* (bk.4.5.2.2 **kirlik**) olarak bilinen nevresim takımıdır. Battaniye, döşek ve yastıkların kirlenmesini önlemek amacıyla bunların üzerine geçirilen kirlikler, Uygurların ev yaşamı konusunda oldukça titiz olduklarını düşündürmektedir. Kirliklerin kumaşı için kolayca yıkanabilen, kir tutmayan pamuklu kumaşlar tercih edilmiştir; ancak geline alınan çeyiz eşyaları arasında adı geçen ve gösterişli olduğu bilinen “*çikin kirlik*” (ipekli kumaştan yapılmış nevresim; Fam. Arch. L-42; JW-Li, 5(10), 42;

³⁰¹ Reşat Genç, **Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997), 215.

³⁰² Gabain, **age**, 63.

TugDok, X3-13,42) ifadesinden nevrresimi yapımı için parlak ipekli kumaşların da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

4. 2. Eski Türkçede Konut/Ev Kültürüyle İlgili Söz Varlığı

4.2.1. alāçu “çadır, kulübe”

<Tü? *alāçu*.”çadır, kulübe”. Bk. ED 129b, UWb, 91, TMENII 519, VEWT 15, DTSI 33, EUTS 7.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. hariçandri tegin alaçu tususında yorıyor erken “Hariçandri Tegin çadırın karşı karşısında? yürürken” (UIII 6, 1-2). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *tavışgan yıl bir ygrminç ay //(((./))/.//maņa* (2) *ozmış-ka tükel-ke biz ikegü-ke yunlak-lık böz kergek(3)bolup taykü ögen-deki alaçu //(((K//((....)YLY W(.)/Y//((((4) alaçusı birle basa togrıl-ka toguru tomlitu sattımız“ Tavşan yıl[inın] on birinci ay//(((./))/.// bana Ozmış’a Tükel’e biz ikimize kullanmak için bez gerek olup Tayku nehrindeki çadır//(((K//((....)YLY W(.)/Y//(((çadır direği ile beraber Basa Togrıl’a doğrudan sattım.”(USp 108; SUK, Sa06; TugDok, II p02).*

Karahanlı. MK. alaçu “çadır” (DLTI, 136); *er alaçulandı* “Adam alaçuk edindi.” (DLTIII, 205); KB.-, **Çağ. alaçu** “çadır” (Senglah, 49r,1; 205r.19); **UÇİS.-, BDS. alaçuk** “çadır. Çin.木架窩舖” (BDS, 3389).

Çağdaş. YUyg. Kum. şiv. alçuk “çadır, kulübe” (Ekip, 1997, 129); Özb.-

Clauson, *alaçu~alaçuk* “çadır, kulübe” anlamına gelen sözcüğün ödünç kelime olabileceğine dikkat çeker (ED 129b). Röhrborn alaçuk sözcüğünün etimolojisinin açık olmadığını söyler ve Sevortyan’ın sözlüğünden alıntı alarak sözcüğün **alaņ ~ *alag ~ *alav ~ *ala* “kulübe, küçük ev” gibi farklı biçimlerden türediğini aktarır (UWb 91). Doerfer sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Kafkas dillerine ve Rusçaya geçtiğini belirtir.(TMEN II 519) Räsäsen, sözcüğün Çağ. *alaçuk*, Osm. *alaçık* şeklinde görüldüğü kaydeder.³⁰³ (VEWT 15)

³⁰³ Ayrıca bk. Ferhat Karabulut, Elanur Kazanlar, “Türk Dilinin Eski Bir Kelimesi Alaçuk: Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz”. *Journal of Turkish Language and Literature*, c.4, s.2 (2018): 404-427.

4.2.2. **ergü** “konut, mesken”.

<Tü. er-gü. Bk. ED 193b. *ergü* “konut, mesken”. Bk. ED 223a, UWb 426, DTSI 177, EUTS 49.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kendünün ergü barkı* “onun evi barkı” (TTVI, 83); *kentü kentü ergüsişerü yağıltılar* “kendi evleri tarafında kaçtılar” (TTVI, 464); *yekler ergüsi otrugarında* “cinlerin konaklandığı adada” (Kuan. 21); *ergü barkı* “ev barkı” (BTIII, 987; BTV, 646); **Karahanlı.** MK-, KB-, **Çağ.-, UÇİS-, BDS-, Çağdaş.** YUyg-, Özb-.

Clauson sözcüğün *er-*“olmak, mevcut olmak” fiilinden türemiş olduğunu belirtir (ED, 193b); Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygurcada tespit edilmiştir.

4.2.3. **ev/ev bark** “ev, mesken”.

< Tü. *ev* “oturulan yer; ev, mesken”. Bk. ED 3b, VEWT 34, DTSI 162.

< Tü. bar-k. *bark* “taşınabilir mal; ev eşyaları”. Bk. ED, 359b.

Tarihî: KökTü. *eb* “ev, oturulan yer, yurt, vatan” (ETY, 790); *ulug ev örtenmiş* “Büyük bir ev yanmış.” (IrkB, 9); **Uyg (Bud).** *ol evde yme adın bir toyun ig kem emgekin artuk bolup* “O evde yine başka bir rahip hastalıktan eziyeti çok olup” (UIII, 35.18); **Uyg.** *ev bark* (Chuas, 235, 249; TTII 8, 41-2; MI 14, 8-10; TTIII 137-8; TTIX 62; TTV 10, 84; TT VI, 63; USp98,14; BTXXIX, 98; BTXIII, 15.25; BTIII, 233; BTXXIII, D6; BTXXXVI, A059); *ev* “ev” (BTXXIX, 363; BTIII, 1028); *teyrim sizişe inanıp yaşlıg közin yıglayu kamağ kamın kadaşımın ev bark ulatı yilinmek yapşınmaklarığ barça kalışız titdim ıdalım.* “Tanrım! Size inanıp yaşlı gözlerle ağlayarak bütün akrabamı, kardeşimi, evi barkı ve diğer bağlanmış olduğum bütün herşeyi tamamen terk ettim.” (Daşa, 2653-2655). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *men şaçu sanjun külüg-ke tükel birdim(..)////(2) yme tükel altım bu evniş sıçısı kapıgı////(3) ulug kayda ol öñtün yınak sırtıgçı taz(?)niş (4) evi ol altın yınak bedizçi kapoo-tu////(5) yınak yitmiş toña evi bu ev içinte S ////(6) sası yakşısı tükel ol bu ev içinte kü ////(7) bir ygrmi küp ol bu ev üze miş////(8) kün ketegi erklig şaçu sanjun (.)////(9) özi tutzun* “Ben Şaçu Sangun Külüg’e hepsini verdim. Yine tamamını aldım. Bu evin sınırı kapısı //// büyük caddedir. Batı tarafı Sırtıgçı Taz’ın evidir. Alt tarafta Mimar kapoo-tu//// taraf Yitmiş Tonga’nın evi, bu ev içinde S//// anahtarı, kilidi

tamamdır. Bu ev içinde kü //////// on bir küptür. Bu evin yukarısında bin//////////
kün ketegi güçlü Şaçu Sangun(.)/////////// kendisi tutsun.” (SUK, Sa18;
Zieme1992).

(12) bu küntin mınça bu borluk-ka (13) yir-ke suvka evke **bark-ka** vapso tu
erklig bolzun “Bu küntin? Bunca bu üzüm bahçesine yere suya eve Vapso
tu‘ya ait olsun.” (SUK, Sa12).

(1) küskü yıl sekizinç ay sekiz ygrmike (2) men tüşiki ağır igke tgmış-ke (3)
edgü ayıg bolgay-men tip kişim (4) sılañ-ka bitig kodtum munta (5) kin er-ke
beg-ke tgmetin **evim-ni** tutup“ Fare yıl[ının] on sekizinde ben Tüşiki ağır
hastalandığım için ölürsem diye eşim Şilang’a vasiyet bıraktım. Bundan sonra
kocaya gitmeden evimi tutup” (USp. 78; SUK, WP01; JW-Li, 6.4)

(12) **ev-teki** kadın-larım mniñ tugmış-larım (13) kim yme çmlamazun-lar
çmlasar H (14) içgerü ağılık-ka bir altun yastuk H (15) koço begiñe bir at
balık begiñe bir ud birip “evdeki eşlerim, benim akrabalarım[dan] kim davacı
olursa, saray hazinesine bir altın yastuk, Koço Şehrinin valisine bir at, şehir
valisine bir inek verip” (SUK, WP02; JW-Li, 1.13).

(14) meniñ-niñ **ev-üm-teki** barkım-takı (15) negü kim-im-ni orpak ayıg sınık
(16) barım bulguca balsa neçe oğlan-larım “benim evimdeki barkımdaki
neyim varsa giysimi sınık? Mal-varlığım bulguca olursa kaç oğlanlarım”
(USp98; SUK, Ad03; JW-Li, 6.7).

(1) takıgu yıl yitinç ay sekiz ygrmike men (2) toyınçog tüşiki basıkı biz üçegü
evde(...) çoğı bolmuş-ka “Tavuk yıl[ının] yedinci ay[ın] on sekizinde ben
Toyınçog, Tüşiki Basıkı biz üçümüz evde (...) çoğı ? olduğu için” (SUK,
Mi05).

(9) men şıvsay tayşı-ka kişim-ke (10) ulug ogul bolup **evim-ni bark-ım-ni** igilep
asırap yorızun. Biz munta soñ (11) ölser şinkin sin-in başlap oğlan-larım birle
evim-ni tutup ayıtışıp keşeşip yorızunlar “Ben Şıvsay Tayşı‘ya eşime büyük
oğul olup evimi barkımı idare etsin. Biz bundan sonra ölürsek Şinking, Sin
gibi oğlanlarım ile birlikte evimi anlaşıp idare etsin.” (SUK, Em01).

(6) men sambokdu tutuñ tükel birtke (7)///(.) tsar bolmuş-ka ton etük adak baş
birmez-men **ev** teg yoğun iş işletser men il-niñ tutuñ ‘erklig bolzun“Ben
Sambokdu Tutung hepsini birtke?///(.) tsar? Bolmuş’a giysi, çizme, üst baş

vermezsem evde yoğun çalıştırırsa ben İl'e Tutung'a ait olsun.” (USp51; Clark 67; SUK, P102; JW-Li, 1.7).

Karahanlı. MK. *ew* “ev” (DLTI, 31-32); *evlig* “ev sahibi” (DLTII, 176); *ev kurşagi* “yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadırın etrafına sarılır.” (DLTI, 454); *ev bark* “ev bark” (DLTI, 348); KB *ev* “ev” (Arat, 1979, 4); **Çağ.** *öy* “ev” (Senglah, 92r, 15); **UÇİS.** *ev* “ev” (Yunusoğlu, 2012, 159, P398); **BDS.** *öy* “ev; Çin. 房 fang” (BDS, 2847); *öy* *agız* “ bir göz ev; Çin. 房间 fang jian”(BDS, 2847); *otradaki öy* “orta ev; Çin. 正房 zheng fang” (BDS, 2848); *togradaki öy* “sağ taraftaki ev? Çin. 廂房 xiang fang” (BDS, 2848); *bulunraki öy* “köşedeki ev; Çin. 露頂 luo ding” (BDS, 2848); *yaynidaki öy* “?Çin. 耳房 er'fang” (BDS, 2848); *arkraki öy* “arkadaki ev; Çin 照房. zhao xiang” (BDS, 2849); *aldıdaki öy* “öndeki ev; Çin 門面房 men mian fang” (BD S, 2849); *kurfaç öy* “yan taraftaki ev; Çin 斜房 xie fang” (BDS, 2850); *burçiraki öy* “ köşedeki ev; Çin. 轉角房 zhuan jiao fang” (BDS, 2850); *yumulak öy* “yuvarlak ev, çadır; Çin. 围瓢 wei piao” (BDS, 2851); *ak öy* “çadır; Çin. 圓毯房” (BDS, 3384); *tört burçluk ak öy* “dikdörtgen şeklindeki çadır; Çin. 四方毯房” (BDS, 3384);

Çağdaş. YUyg *öy* “ev, yapı, saray; aile” (UTİL, 1995, 859); *tam öy* “toprak duvarlarla yapılmış ev”; *ak öy* “göçebe çadırı, beyaz keçeden yapılmış çadır”; *geme öy* “zeminlik; toprak dam”; *öy cay* “ev, mekân, mesken, yurt”; *öy imaret* “inşaat”; *öy kora* “ev ve avlu”; *öy oçak* “ev ocak” (Necip, 2013, 309); Özb. *uy* “ev, oda” (ÖTS, 2016, 470).

Tarihî: KökTü. *bark* “ev, barınak, konut; türbe, anıt-kabir” (Tekin2014, 126); **Uyg.** *ev bark* (Chuas, 235, 249; TTII 8, 41-2; MI 14, 8-10; TTIII 137-8; TTIX 62; TTV 10, 84; TT VI, 63; USp 98-14); *burhanlar barkın* “Tanrıların evi” (BTXIII, 60,21); **Karahanlı.** MK. *bark* “mal-mülk (her zaman ev kelimesi ile beraber kullanılır.” (DLTIII, 333); KB. *bark* “bark, mülk” (Arat, 1979, 60); **Çağ.** *öy bark* “ev ve ev eşyaları” (Senglah, 121r.21); **UÇİS-**, **BDS-**,

Çağdaş. YUyg. *öy vak* “ev bark” (Necip, 2013, 310); Özb.-,

Bark < bar “taşınabilir mal; ev eşyaları” (ED, 359b); *ev bark* “ konut, ev eşyaları” (ED, 359b); Talat Tekin ise sözcüğün < *barı- “inşa etmek, yapmak”

eyleminden *-uk* eki ile türediğini ifade eder.³⁰⁴ Tarihî ve modern Türk dili alanında ev bark ikileme olarak geçer.

4.2.4. keregü “çadır”

<Tü. *kerekü* “çadırın direği; çadır”. Bk. ED 744a, TMEN III 1629, VEWT 255, DTSI 300, EUTS 71.

Tarihî: KökTü. *kerekü* “çadırın direği” (IrkB 18); *eki ediz kerekülüg begleri* “İki Ediz Çadırlı beyleri” (Tekin2014, BK D1); **Uyg.** *evig barkıg kereküg* “evi, barkı ve çadır direğini” (Wind.34); **Karahanlı.** MK *keregü* “Türkmenlerce ‘çadır’ demektir, göçebelere ‘kışlık ev’ anlamına gelir” (DLTI, 447). Kâşgarlı’nın Divanı’nda ayrıca çadırın bölümleri ile ilgili olarak *arıg* “çadır örtüsü (Barsganca)” (DLTI, 63), *çığ* “göçebelerin sele sazı-çığ otu ile yaptıkları çadır örtüsü” (DLTIII, 128), *sırık* “sırık, çadır direği” (DLTI, 381); KB.-, **Çağ.** *körge* “otağ duvarının çubukları. Evin duvarına çeşitli kumaşlardan tutulan zara derler.” (AL, 968); *kereke* “çadırın çevresindeki çita, kafes”, *kerek* “Buharalılarca evin çatısı” (Senglah, 300r, 28, 300v 2); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Sözcük “çadır örtüsü” anlamında kuzeydoğu Türk dillerinden Altaycada ve Teleütçede yaşamaktadır (RII, 1290); *kerekü* “çadırın örgüleri, direği” (TMEN III 1629); Räsäsen, *kerekü* sözlüğüne “çadır” anlamını verir ve sözcüğün Türkmencede bu anlam ile yaşadığını belirtir (VEWT 255).

4.2.5. turug “oturulacak veya durulacak yer”.

<Tü. tur-ug “oturulacak veya durulacak yer”. Bk. ED 538b, DTSI 588.

Sözcük Uygur sivil belgelerde şu şekilde geçer:

(22) *balıktaki ev turuk kokpu yiggu yer suvlar itgü kumar bars*

(23).....öñtüngi kidingi tütün dümen (24) *yer suv bornıñ yaka(?) nıñ altmış*

iki kokpu üze böz tegsürüp “Şehirdeki ev barktaki kuanpu? Yiyecek yer suv

İtgü Kumar Bars (23) batı taraftaki tütün dümen? Şarabın kirasının

altmış iki kuanpu üzerine bez değiştirip” (Geng1978, 22).

(1) *bars yıl seizinç ay biş otuz-ka türçi alp taş-(2)nıñ koyıntın iki sağlıg koyın,*

iki sağlıg eçkü, (3) bir teke, bir koçkar, beş kızı birle turugınta ölüp

³⁰⁴ Talât Tekin, **Orhun Türkçesi Grameri**. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016), 88; *Ev bark* kelimeleri ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Şinasi Tekin, “Ev Bark Nedir?”, **İştikakçımın Köşesi** (Türk Dillerinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015): 85-95.

bardı.“ Pars yılı, sekizinci ayın yirmi beşinci günü, Türçi Alp Taş'ın koyun[ları] arasından, iki dişi koyun, iki dişi keçe, bir teke, bir koç, beş kuzu ile birlikte barınağında öldü” (USp36; JW-Li, 5.8).

Karahanlı. MK *turag* “sığınak” (DLTII,152); KB *turug* “yer”, *turuglug* “durulan yer” (Arat, 1979, 469); *bu teñi turuglag kuz ordu ili, tüp aslinesebdin yorımış tili* “Yaşadığı yer Kuz-Ordu iliymiş, kendisi asil bir aileden olup dili de bunu gösterir.” (KB, 57); **Çağ-**, **UÇİS-**, **BDS-**,

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson *turug* sözcüğünün < *tur-* “durmak” fiilinden geldiğini belirtir (ED, 529b). Ayrıca tarihî Türk dili alanında *turug* ile köktaş olan *turgak* sözcüğü aynı anlamda Köktürkçede geçer: *turgakiña yeriñerü subıñaru kontı* “Meskenine, yerine yurduna yerleşti”.(Tekin 2014, BK, D40).

Eski Türklerin sosyal yaşamında çadırlar çok büyük önem taşımıştır. Konargöçer yaşam tarzının sembolü olan çadırlar, yerleşik yaşam kültürüyle birlikte farklı işlevlerde kullanılmaya başlamıştır. Gabain'in tespitine göre, çadırlar tören günlerinde, kalabalık misafirleri ağırlamak amacıyla evin yakınına kurulabilmektedir.³⁰⁵ Ayrıca Türk boyları arasında yerleşik hayata geçiş yapmayan kesimin çadırları uzun yıllar boyunca aktif olarak kullandıkları bilinen bir gerçektir.

4.2.6. yurt “mesken, konut; vatan, ülke”

<Tü. *yurt* “mesken, konut; vatan, ülke”. Bk. ED 958a, TMEN 1914, VEWT211, DTSI 282.

Tarihî: KökTü. *yurt* “kamp yeri, konaklama yeri; yurt, ülke”(ETY, 889); *teñrilig kurtga yurtta kalmış* “Dindar bir yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde yalnız kalmış” (IrkB, 13); **Uyg (Bud).** *olurtuk sayu orun yurt ögünçe* “oturduğun her yer, istediğin gibi” (TTI, 120); **Karahanlı.** MK *yurt* “ev, mesken kalıntısı, ören, eski izerler” (DLTIII,7, 258); KB *yurt* “yurt, yer” (Arat, 1979, 599); *ölümüg unıtma güriñ yurtuñ ol, özüngni unıtma savı yurtuñ ol.* “ölümü unutma, asıl yerin mezarındır; “kendini unutma” sözünü her zaman hatırla” (KB, 5412); **Çağ.** *yurt* “mesken, konut” (Senglah, 342v.6); **UÇİS-**, **BDS.** *yurt* “yurt, memleket; Çin 省 sheng” (BDS, 2715); *yurtlap* “? Çin.外省去 wai sheng qu” (BDS, 2716).

³⁰⁵ Gabain, *age*, 52.

Çağdaş. *yurt* “halkın toplu olarak yaşadığı yer; ahali” (UTİL, 1998, 613); Özb. *yurt* “anayurt, vatan, memleket” (UTİL, 2016, 509).

Doerfer’in sözlüğünde *yurt* sözcüğünün *yur-u~yor-u~yür-ü~ yör-ü* “yürümek” veya *yuru-t > yurt* şeklinde türediği belirtilmiş ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya(?), Ural Dillerine, Kafkas Dillerine, Rusçaya ve Rusça üzerinden çeşitli Avrupa dillerine geçtiği belirtilmiştir (TMEN 1914).

Tarihî Türk dili alanında Karahanlı döneminden itibaren karşımıza çıkan *otag* sözcüğü de vardır. Eski Türkçenin sözcüğü içerisinde Karahanlı döneminden itibaren görülen sözcüğün “askerlerin çadır, çadır, otağ” anlamlarında kullanıldığı bilinir. *otagka öpkelep süge sözlemedük* “otağa kızıp askerlerle konuşmadı (Çadırdaki arkadaşlarına kızarak ondan sonra askerlerle görüşmedi).” (DLTIII, 208) cümlesinden anlaşıldığına göre sözcük, askerlerin kaldığı çadırlara işaret etmektedir. Kutadgu Bilig’de *tegir erse hil ya saña on otag; elig targu, malın kılıç tutgu yag* “sana takım veya *on-otag* rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp kılıç ve yaya sarılmalısın” (KB, 4139) dizisinde *geçen on otağ* ifadesi Türk askeri geleneğinde on çadırdan oluşan askeri birliklere işaret emiş olabilir. Ayrıca bk. **Çağ.** *otag/otak* “mesken, konut” (Senglah, 62r. 8).

Clauson, *otāg* (odag?) sözcüğüne “küçük ve geçici konut, mesken” anlamını verir ve sözcüğün “ateş yakılan yer” anlamına gelen *ota-* fiilinden türediğini kaydeder (ED, 46b). Doerfer *otāq* sözcüğüne “çadır, kale, oda” açıklaması vermektedir. Sözcük, Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya; Moğolcadan veya Türkçeden Tuvacadan Türkçeden Rusçaya, Gürcüceye ve Balkan dillerine geçmiştir (TMEN II, 489).

4. 3. Uygur Evlerinin Mimari Özellikleri ve Mimari Unsurlar

Koço’nun ikliminin oldukça kurak ve az yağışlı olması, bölgede ağacın az yetişmesi ve toprak katmanından dolayı, Koço’da evlerin inşası için genellikle topraktan yapılmış çamurlar ve kerpiçler kullanılmıştır. Yapı inşasında kullanılan, topraktan yapılan özel karışımdan oluşan çamurlar, *titig* “balçık” (ED 455ab) olarak adlandırılmıştır. Kökeni bakımından *tit-(d-)* “ditmek, parçalamak” (ED 450a). Sözcük Köktürk harfleriyle yazılmış Irk Bitig’de *titig* “balçık, çamur” (IrKB, 46) geçmektedir. Uygurca belgelerde *sansarlıg kök titig* “Sansar yapımı için kullanılan gri çamur” (TTV 85, 88) ifadesi geçer. Ayrıca Uygurlarda duvarların ana

malzemesini oluşturan çamurların yapma eylemi için *titig yogur-* “çamur yoğurmak” (TTVI, 82), *titig kıl-*“çamur yapmak” (TTVII, 38, 12) fiilleri geçer. Uygurlarda duvar yapma işini üstlenen bir meslek sınıfı olduğunu da belgelerden tespit edebiliyoruz. Ayrıca Uygurca belgelerde *titigçi* “duvar ustası” (ED, 455b; Pfahl.24, 29) olarak bilinen duvar ustalarından söz edilmiş olup *titigçiler*, yapı inşasından sorumlu kimseler olmalıdır. Karahanlı Türkçesinde *közüçlük titik* “ çömlek yapmak için ayrılan çamur” (DLTI, 506) olarak adlandırılan çömlek yapımı için kullanılan çamurlardan ve *oçaklık titik* “çamur ve çamura benzer ocak yapılacak her nesne” (DLTI, 150)lerden söz edilmiştir. Kutadgu Bilig’de sözcük *karanıku titigsig bu börk ev içi, yaruttı yaşık birle erklig küçi.*“ Bu kubbe evin içi balçıktan yapılmış ve karanlıktır; onun hâkim kudreti bunu güneş ile aydınlattı” dizisinde geçmektedir (KB, 3723). Karahanlı Türkçesinde geçen *balçık* “balçık, sıvı çamur (Oğuzca)” (DLTI, 467; Ayrıca bk. ED, 333a), *balçık balık yugrulur* “Balçık çamur toplanır” (DLTI, 248), *balık* “çamur (Bir takım Oğuzlarla Argu dilince)” (DLTI, 379; Ayrıca bk. ED, 336a) ve *kerpiç* “kerpiç” (DLTI, 455; Ayrıca bk. ED, 737b); *kerpiç kipi* “ kerpiç kalıbı” (DLTIII, 119), *pışığ kerpiç*“ pişmiş kerpiç, tuğla, kiremit” (DLTI, 353, 455) ifadeleri duvarların ana malzemesine ad olan kavramlardır. Arkeolojik kazılar esnasında Koço’da özel karışımli çamurlardan veya çamurla kerpiç bir arada kullanılarak yapılan Uygur mimari yapı kalıntılarına rastlanılmıştır.³⁰⁶ Arkeologların tespitine göre Koço ve çevresindeki bölgelerdeki mimari yapı kalıntılarında güneşte kurutulmuş kerpiçlere rastlanılmış olup, bu kerpiçlerin boyutları 46cm, 23cm ve 14cm arasında değişmektedir.³⁰⁷ Uygur evlerinin ve şehirlerinin mimari yapısında duvarları ve ahşapları boyamak için sırların ve cilalı boyaların kullanıldığı bilinmektedir. A. von Gabain duvar resimlerini incelerken kapının eşliğinde ve kerpiçlerde yeşil, gri renklerle sırlanmış kerpiçleri tespit etmiştir.³⁰⁸ Uygurlarda sırlı tuğla ve yer tuğlaları, mimaride çini ve sırlı tuğla kullanımının esasını teşkil etmiştir.³⁰⁹

Mimari yapıların deprem ve diğer etkenlere karşı dayanıklılığını arttırmak amacıyla, inşaat yapılmadan önce yapının temeli oluşturulur ve duvarlar bu temel üzerine inşa edilir. Duvarın temeli genellikle beton, taş gibi şeyleri kullanılarak

³⁰⁶ Gluseppe Vigato, “Kocho-Rammed Earth, Adobe and A Little Timber”, **The Ruins of Kocho** (Trace of Wooden Architecture on the Ancient Silk Road), (ed.) Lilla Russel-Smith, İnes Konczak-Nagel, (Berlin: Museum für Asiatische Kunst, 2016): 81.

³⁰⁷ Gabain, **age**, 54.

³⁰⁸ **Age**, 54

³⁰⁹ Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatının Abc’si**, (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1993), 52.

döşenir. Eski temeline beton, taş, çamur gibi şeyler döşenir ve üzerine duvar inşa edilir. Eski Türkçe yazılı belgelerde geçen *ul* “temel, zemin” sözcüğü binanın temeli için kullanılmıştır, sözcük sadece güneydoğu lehçelerinde yaşamaktadır (ED, 124a). Karahanlı Türkçesinde geçen *tam ulı* “duvar temeli” (DLTI, 48) sözcüğü duvarlar inşa edilmeden önce temelini yapıldığına işaret etmektedir. Koço’da yapılan arkeolojik kazılarda da arkeologlar tarafından β kalıntısı olarak bilinen tapınak kalıntılarının duvarlarının temelinde, yaklaşık 40 cm kadar kalınlıkta olan, yoğun bir saman karışımı çamurdan oluşan balçıklarla duvarın temelini oluşturulduğu görülmüştür.³¹⁰

Eski Türkçenin söz varlığında geçen *endek* “düz çatı, düz satıh” (DLTI, 105; Ayrıca bk. ED, 177b), *egme* “evin kemeri” (DLTI, 130; ayrıca bk. ED, 108b), *tarus* “evin çatısı” (DLTIII, 236; ayrıca bk. ED, 533b), *taruslamak* “eve çatı yapılması” (DLTIII, 332; ayrıca bk.ED, 533b-534a), *örtmen* “evin çatısı” (DLTIII, 412; ED, 207a) gibi kavramlar Türk mimari yapısı içinde tavanları karşılamak için kullanılan sözcüklerdir. Bunun yanında Kâşgarlı Divanı’nda *uyuklug ev* “yapısında kemer bulunan ev” (DLT III, 50) olarak adlandırılan evlerden söz edilmektedir. Bu durum, Karahanlı döneminde evlerin çatı, pencere, kemer gibi bazı bölümlerinin kemerli mimari tarza göre yapıldığına işaret etmektedir.

Koço’daki mimari yapılarda çatı yapımı bölgenin coğrafi ve iklim koşullarıyla yakından ilgili olmuştur. Uygur mimarisinde önemli yer tutan tuğla çatı yapımı usulü, Çinlilerin Kao-liang olarak bilinen darı çeşidinin saplarından yapılan çatı yapım usulünden farklılık arz etmiştir.³¹¹ Turfan bölgesindeki mimari yapılarda ağaç daha çok kapı, pencere, balkonların yapımında kullanılmışken, mimari yapıların çatı ve tavan yapımında ise kerpiç ve tuğlaların kullanıldığı görülmüştür.³¹² Arkeolojik bulgulara göre, Koço’da bulunan mimari yapılarda silindirik şeklindeki kubbeli çatılar ve tonozlar kullanılmış olup, bu mimari tarz, İran’da Sasaniler döneminde Zerdüşt tapınaklarında kullanılmış ve İslamiyetle birlikte bu tarz çatı yapımı, Orta Asya’da ve İran’da VII.-XI. yüzyıllar arasında dini yapılarda yaygın olarak kullanılmıştır.³¹³

Ev mimarisinde önemli bir unsur olarak sütunlar da kullanılmıştır. Eski Türkçede geçen *ultuñlug* “sütunlu, direği olan” (TTVIII, G.57; ayrıca bk. ED, 135a)

³¹⁰ Vigato, *age*, 83.

³¹¹ Ögel, *Türk Kültür III*, 81-82.

³¹² Vigato, *age*, 86.

³¹³ *Age*, 86

sözcüğü ve Kâşgarlı'nın eserinde geçen *tiregü* “direk” (DLTI, 447), *ewşük* “evin metreği, direği” (DLTI,105; ayrıca bk. ED, 16a), *ogulumuk* “üstüne hatıl atılmak için uzatılmış olan düz direk” (DLTI, 149; ayrıca bk. ED, 87a) sözcükleri mimari yapılarda kullanılan unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar. Gabain'in tespitine göre Tarım havzasındaki Miren gibi bölgelerde, çok erken dönemlerden itibaren eski Yunan'da kullanılan kıvrımlı sütun başları biliniyordu ve ayrıca Kuça'da yuvarlak ve yarı yuvarlak sütunların yassı tavanlı evlerde kullanılmıştır.³¹⁴ Eski Türkçenin söz varlığında geçen lim < Çin. *lin* 標 “dam kirişi, kiriş” (TTI, 225, ayrıca bk. Shōgaito, 139), *sunı* <*sun-* “uzanmak” (ED, 834b) “evin kirişleri” (DLTIII, 236), *arkuk* “iki duvarın veya iki direk arasına çapraz olarak konulan ağaç” (DLTI, 109; ayrıca bk. ED, 216a) sözcükleri de, Eski Türkçenin söz varlığında mimari yapı unsurlardan biri olarak karşımıza çıkar.

Şehir hayatını benimseyerek, sabit evler inşa eden Uygurlarda evlerin iç ve dış duvarlarının süslenme işi oldukça yaygınlık kazanmıştır. Uygurlar tapınaklarını çeşitli resimlerle, renkli kerpiçlerle süslerken, evlerinin iç ve dış duvarlarını, tavanlarını boyayla, halılarla süslüyorlardı. Uygurlarda evlerin duvarlarının süslenmesi için belli başlı malzemeler kullanılmıştır. Uygur ev mimarisinde kullanılan renkli kerpiçlerin yanı sıra Uygur evlerinin duvarlarının beyaz alçı (badana) ile boyandığına dair bilgiler seyyahlar tarafından teyit edilmiştir.³¹⁵ Duvarları resimle süsleme sanatı Uygurların dinî yapılarının mimarisinde oldukça yaygın kullanılmıştır. Uygur mimarisinde tapınakların duvarları çeşitli duvar resimleri ile süslenmişken, hususi evlerin duvarlarında ise duvar resimlerinin hiç kullanılmadığı görülmüştür.³¹⁶ Kâşgarlı, XI. yüzyılda Türklerin badana yapmak için kullanılan *aşu* “badana yapılan kırmızı bir toprak, aşu toprağı” (DLT I, 89) ve *ürnek* “ev badana yapmakta kullanılan kireç” (DLT I, 121) olarak bilinen özel kireçlerin kullandığını kaydetmektedir. Bunun yanında Kâşgarlı'nın eserinde ev ile ilgili verdiği örnekler arasında geçen *bedizlig ev* “süslü ev” (DLT I, 507) ifadesi de Karahanlı Türklerinde evlerin duvarlarının badana ve nakışlarla süslenerek kullanıldığını düşündürmektedir.

4.4. Ev ve Yaşam Alanlarındaki Bölümler

³¹⁴ Gabain, *age*, 58.

³¹⁵ İzgi, *Çin Elçisi*, 57; Ayrıca bk. Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14111.

³¹⁶ Gabain, *age*, 56.

4.4.1. açığ “ambar, depo”

<? açığ “ambar, depo”, bk. SUK Mi 14, 2.

açığ “ambar, depo” sözcüğü, metin yayımcıları tarafından Çince *saḡ, tsay* “ambar, depo” kelimeleri ile karşılaştırılmıştır (Bk. SUK, Mi 14-2). *Açığ* sözcüğü UWb’de ve Clauson’da bu anlamda gözükmez. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *biçin yıl bir yigirmiç ay on yañıka biz (2) basa tmir ked tş birle açığ-ka kud-(3)-ar arpa kümüş-inte edgü unın-ta(4)-kı bir sıg, iki küri aroa-nıñ(5)üç stır altı bakır kümüş (6)altımız. Bu arpa-nı açığ-ka kelür-(7)ip birürbiz. Bu tanuk taş bu tamga (8)biz ikigü-nüñ ol men asıg bitidim.* “Maymun yılının on birinci ayının onuncu gününde. Biz Basa Temir (ve) Ked Taş birlikte ambara dökülen arpanın (bedeli olan) gümüşten iyi un-tınkı(?) bir şık iki küri arpanın (bedeli olan) üç stır altı bakır gümüşü aldık. Bu arpayı ambara getirip veririz. Bu tanık Taş. Bu tamga benimdir. Ben Asıg yazdım.” (USp126; SUK, Mi14).

4.4.2. aşlık “mutfak”

< Tü. aş-lık. *aşlık* “ mutfak”. Bk. ED 261b, UWb 243, OTWF 127, VEWT 29, DTSI 63, EUTS 16.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud). *anta ulatı aşlık küdenlik, ulug kiçig kapı, kudug, oçuk taş, sokgu tegirmen ağılık k/homsoluk ulatı yılığa atlık kişige batıgılkka tegi tözü tüketi itmiş kergek.* “ondan sonra mutfak misafir evi, büyük küçük kapı, kuyu, ocak taşı, değirmen hazine odası, erzak odası sonra yılıkya atlık, insana tuvalet dek hepsini inşa etmek gerek.” (TTVI, 85); **Karahanlı.** MK. *aşlık* “aşevi, mutfak. Oğuzlar buğdaya ‘aşlık’ derler (DLT I, 114); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS-**,

Çağdaş: YUyg. *aşhana* “<aş. Tü.+ hana< Fa. yemek hazırlamak için kullanılan yapı, ev” (UTİL, 1990,106); *oşhona*“ yemek odası; yemekhane, mutfak” (ÖTS, 2016, 351).

Aşlık sözcüğü tarihi ve modern Türk dili alanında kullanılan *aş* “yiyecek, gıda” (ED, 253b) kelimesine + *lık* isim yapım ekinin eklenmesiyle yapılmıştır. *Aşlık* kelimesinin “aşlık, yemeklik” anlamının yanında “mutfak” anlamı da bulunmaktadır. Sadece Eski Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde sözcüğün “mutfak” anlamında kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcük Diğer Türk dili alanında mutfak anlamıyla kullanılmamaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde mutfak anlamında *aşhana* (< Tü. aş + Fa. hana) kelimesi kullanılmaktadır.

4.4.3. atlık “at ahır; ahır”

<Tü. at-lık “ahır”. Bk. UWb 271b-272a, OTWF 128, DTSl 67.Bk. *atlıg*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ulatu yilkga atlık kişige batıglıkka tegi tözü tüketi itmiş kergek*. “sonra yilkıya atlık, insana tuvalet dek hepsini inşa etmek gerek.” (TTVI, 87); **Karahanlı**. MK *atlıg* “atlı, süvari” (DLTI, 97); KB-; Çağ. -, UÇİS.-, **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson sözlüğünde “at ahır, ahır” anlamına gelen *atlık* sözcüğü geçmemesine rağmen “süvâri” anlamında *atlıg* sözcüğü geçmektedir(ED, 55a). Kötürk yazısıyla yazılmış İrk Bitig’de *ala atlıg* “alaca atlı” (İrB, 2), *sarıg atlıg* “sarı atlı” (İrkB 11), *yazıg atlıg* “yağız atlı” (İrkB, 11) ifadeleri geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünde *atlıg er* “atlı adam” (DLT I 97) ifadesi geçer. Kâşgarlı’nın eserinde “hayvan barınağı, ahır” anlamıyla *akur*³¹⁷ “ahır“ (DLT I 7); *agıl* “koyunların barınağı” (ED 83b; DLT I 73); *kası* “hayvanlara ağaçtan yapılan ağıl” (DLT I 76; ED 666a); *aran* “evlerin hemen yanında inşa edilen at ahır”(DLT I 76; ED 232b); *udluk* “Argu lehçesinde ahırda sığırların yattığı yer” (DLT I 98); *aran* “ahır, at tavalası” (DLT I 76) kelimeleri geçmektedir. Ayrıca Kâşgarlı’nın eserinde *aranlıg ev* “ahır olan ev” (DLTI 79) sözcüğü kaydedilir. Çağatay Türkçesinde *atlıg/atlık* şeklinde geçen sözcüğe “süvari, atlı” açıklaması verilmiştir (Senglah,30v, 21); Yeni Uygur Türkçesinde *atlık* sözcüğü *at ahır* anlamında geçmez. Bk. YUyg. *athana* “at ahır” (UTİL, 1990, 18).

4.4.4. batıglık “ tuvalet”

<Tü. *batıglık* < batıg “tuvalet” + lık. Bk. ED 302a, OTWF128, VEWT 65.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *kışige batıglıkka tegi tözü tüketi itmiş kergek*. “İnsana tuvalet dek hepsini inşa etmek gerek” (TT VI, 87). **Karahanlı**. MK *batıg* “batak; ırmak ve ırmağa benzer şeylerin derin olan yerleri” (DLTI, 371); KB *batıg* “derin; bataklık” (Arat, 1979, 65); Çağ.-, UÇİS.-, **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

batıglık “tuvalet” sözcüğünün geçtiği Uygurca metinde ev mimarisi içinde inşa edilmesi gereken bir bölüm olarak zikredildiği görülür. Räsänen, sözcüğünde *bat-* “batmak” fiili geçer ve sözcüğün Çağ. Kzk. *bat-kak*, Osm. *bat-ak*, Çağ. *batuk* kelimelerinin “çamur, batak” anlamında geçtiği kaydedilir (VEWT 65). Doerfer,

³¹⁷ Bk. Süer Eker, “Divanü Lügati’t Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I”, **International Journal of Central Asian Studies**, c. 13, (2009): 233-283

batqaq, *batlaq* ve *bataq* sözcükleri arasında ilişki kurar ve sözcüğün Türkçeden Rusçaya, Kürtçeye ve Balkan dillerine geçtiğini belirtir (TMEN 679). Kâşgarlı Mahmud, eserinde tuvalet anlamında *çomuşluk* “tuvalet, abdesthane, ayakyolu” (DLT I, 503; ED 424a) kelimesini kaydetmiştir.

Ev mimarisinde tuvaletin evin diğer odalarından uzak olan veya evlerin arka kısmındaki nispeten korunaklı bölgelere yapıldığı hem de çevresinin çitlerle veya duvarlarla çevrildiği düşünülmektedir.

4.4.5. *bulañ* “veranda; koridor”

< Çin. *bulang* 步廊. “koridor; veranda”. Bk. Giles, 9485, 6778, ED 343a.

Tarihî: KökTü-, Uyg (Bud). *öñtün yınak kidin yınak ikidin sınar bulañ* “doğu taraf ve batı tarafta ikişer veranda” (TTVI, 85); **Karahanlı.** MK-, KB-; Çağ. -, UÇİS.-, **BDS-**,

Çağdaş. YUyg-, Özb-

Bulañ (veranda) evlerin ön kısmına ya da arka kısmına, yer ile aynı hizada bulunan üst kısmı çatıyla örtülü, yanları açık bir şekilde inşa edilen yapılardır. Uygurca metinlerden anlaşıldığı üzere Uygur evinde *bulang*’ların evin doğu ve batı tarafında olmak üzere inşa edilmesi önerilmektedir.

4.4.6. *kıznak/kaznak* “ambar, depo”

< Ar. *xazīna. kıznak* “ambar, depo”. Bk. ED 684b, TMEN III 1485, *kaznak* Bk. DTSI 439.

Tarihî: KökTü-, Uyg (Bud). *kaznakka kirip* “hazine odasına girip” (UII 76, 2). Uygur Uygur sivil belgelerinde:

(1) *yılan yıl altınç ay sekiz yanıka-ka men kutlug*(2)*ygen tonja-tan yüz kuanpu algu erti bir XW*////(3)*elig kuanpu-ka koço-taki* ////**kaznak-ka**// *sayu iki yoğun böz kirür*“Yılan yıl[1] altıncı ayın sekizinci gününde ben Kutluk, Ygen Tong’dan yüz kuan’ya Koço’daki ambara // her iki kalın bez girer.” (SUK, Lo04).

Karahanlı. MK-, KB *kaznak* “hazine” (Arat, 1979, 231); **Çağ.-, UÇİS.** *kaznak* “hazine, ambar, kiler, depo” (Yunusoğlu, 2012, 162, P158); **BDS.-**

Çağdaş. YUyg *kaznak* “nesnelerin saklandığı evin iç odası” (UTİL, 1994, 98). Yeni Uygur Türkçesinde *kaznak* adı evin en iç kısmında bulunan odalara verilen addır ve aile bireylerine ait kıymetli eşyaların saklanması için kullanılmaktadır. Özb. *qaznoq* “depo, kiler, ardiye, ambar” (ÖTS, 2016, 384).

Uygurların kıymetli mücevherler, ipekli kumaş ve para gibi şeyleri veya kurutulmuş et, konserve, üzüm şarabı, vb. besin maddelerini sakladığı özel odaları *homsuluk ağılık* veya *kaznak* olarak adlandırmışlardır. Uygurların ev mimari yapısı içinde görülen hazine odalarının, evin en önemli bir bölümünü oluşturduğu düşünülmektedir. Bu tarz odaların, ev mimarisinde daha korunaklı bir biçimde inşa edildiği varsayılmaktadır.

Clauson *kaznak* şeklinde ve “hazine” anlamında verilen sözcüğün, Arapça bir sözcük olan *xazīna*’nın, Türkçenin bazı Orta İran dillerinden ve benzeri dillerden ödünç aldığını ve *kaznak* hâlinde de geçtiğini belirtir (ED, 684b). *kaznak* sözcüğü, Arapçadan İran dillerine, İran Dillerinden veya Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Moğolcaya, Balkan dillerine, Kafkas dillerine, Kalmukçaya girmiştir (TMEN III, 1485).

Kaznak sözcüğüyle karşılaştırılabilecek benzer anlamdaki bir diğer kelime Kâşgarlı’da da geçte *tavarluk*’tır: MK *tavarluk* “mal konan yer, hazine”(DLTI, 503) < tavar (ED, 445b).

Ayrıca XI. yüzyıl Türklerinde *tavarluk* (DLT I, 503) olarak bilinen, mal ve diğer kıymetli eşyaların muhafaza edilmesi için ayrılmış odaların ve hububat cinsinden kışlık yiyeceklerinin saklandığı *tarıglık* “anbar” (DLT I,503), *tarıglıg* “anbar” (DLT I 496), *tarıglıg yer* “ekin bulunan yer; anbar” (DLT I 496) olarak bilinen anbar bulunduğu kaydedilmiştir.

4.4.7. kerem “ambar, çukur”

< Toh. *kerem* “yeraltındaki izbe, kanal”. Bk. ED 745b,a

Clauson eski Türkçede hapax (tek veri) olarak geçen sözcüğün Toharcadan ödünçleme olduğunu belirtir ve Kâşgarlı’dan aktararak sözcüğe “yeraltındaki izbe, kanal” açıklamasını vermiştir (ED, 745b).

Tarihî: KökTü.-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(100) *keremke saŋka kudsā turka (101) taşa turzun kelürgüçi kişiniñ küsüri sökülzün ala tagarnıñ yivi büzelzün* “ Ambara döküldüğünde yukarıya doğru taşısın. Yığacak kişinin kaburgası kırılsın. Alacalı? torbanın ağzı (dikişi) büzülsün.” (E2-100).

Karahanlı. MK *kerem* “izbe, yer altında kazılmış olan izbe (Aşağı ve yukarı Çin dillerinde)” (DLT I, 398); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

4.4.8. komsuluk/kömsölük “depo, ambar”.

< Çin. 含藏, *han-tsang* “depo, ambar”+ Tü. -IIk. Bk. Gabain 1989, 53, DTSI 311.

Tarihî: KökTü-, Uyg (Bud). *anta ulatı aşlık küdenlik, ulug kiçig kapıg, kudug, oçuk taş, sokgu tegirmen (87) agılık k/homsuluk ulatı yilkıga atlık kişige batıglıkka tegi (88) tözü tüketi itmiş kergek.* “Ondan sonra mutfak misafir evi, büyük küçük kapı, kuyu, ocak taşı, değirmen hazine odası, erzak odası sonra yilkıya atlık, insana tuvalet dek hepsini inşa etmek gerek.” (TTVI, 85); *hömsö* “<Çin. hantsang 含藏” (BTXXIX, E013); Sözcük Uygurca hariç diğer Türk dili alanında tespit edilmemiştir.

Uygurcada geçen *komsuluk ~ kömsölük agılık*, Bang tarafından yayınlanan TT VI serisinde *komsuluk ~* (TTVI, 87) olarak transkripsiyon edilmişken, Oda’nın çalışmasında 3 farklı yerde sözcük *kömsölük* (OdaNewFrag, 133/134) şeklinde okunmuştur. Gabain’e göre sözcük, Çincece alıntıdır: *koimsuluk. komso* < Çin. 含藏, *han-tsang* “depo, ambar” (Gabain, 1989, 53).

4.4.9. küdenlik “misafir odası”

<Tü. küden-lik. *küdenlik* “misafir odası”. Bk. ED 705a, OTWF 127,VEWT 306, DTSI 324.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *bir küden ür tursar yaramaz* “Bir konuk uzun süre kalırsa, uygun olmaz.” (İKP, 69); *küden kelir* “Misafir gelir.” (TTVII, 35); **Karahanlı.** MK *küden* “düğün yemeği, düğün” (DLT I, 404); KB *küden* “düğün, gerdek” (Arat, 1979, 298); **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Uygur evlerinde, eve gelen misafirlerin ağırlanması ve konaklanması için inşa edilmiş *küdenlik* olarak adlandırılmış ayrı odaların bulunduğu bilinmektedir (TT VI, 86). *küdenlik* “misafir odası, misafir salonu” (ED, 705a) sözcüğünün köke şekli olan *küden* “düğün ve düğün yemeği” (ED, 704) anlamına gelen bir sözcüktür (OTWF, 127).

Konuk evi ve misafir odası için kullanılan bir diğer Eski Türkçe sözcük *muyanlık*’tır. *Muyanlık ~ buyanlık* “hayır kurumu” < *muyan* (buyan) “hayır, sevap, hasenat” + IIk (ED 773b), ayrıca bk. Karahanlı. MK *muyanlık* “yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat” (DLT III 172). Türkçede *buyan* veya *vıhar* olarak adlandırılan külliyelerden adını alan *muyanlık* Budist rahiplere ikametgâh ve yolculara barınak teşkil eden yerler idi. Buyan külliyesinde aynı zamanda hem

rahipler hem de dinî kültür arayan talebeler kalıyordu.³¹⁸ İslam dininin Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, Budizm kültüründeki *muyanlık* külliyatı, Türk kültüründe yolcuların su içmeleri ve konaklanmaları için yapılan, bir tür imaret olan kurumlara dönüşür.³¹⁹

Kâşgarlı'nın kaydettiğine göre XI. yüzyıl Türklerinde *konukluk ew* “konuk için ayrılan şölen evi” (DLT I 504); *konuklug ew* “konuğu olan ev” (DLT I 498); *kelişlig-barişlig ew* “konuk odası” (DLT I 370) olarak adlandırılan misafirlerin ağırlanması için ayrılan özel odaların bulunduğu bilinmektedir.³²⁰ Evin bir odasının misafir için döşenip hazırlanma geleneği Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte sürekliliğini korumuştur. Anadolu'da misafir odası için başoda, egrek gibi eski Türk kültür izlerini taşıyan sözler söylenmiştir.³²¹ Aynı şekilde bugünkü Uygurlarda da bu gelenek devam etmiştir. Günümüz geleneksel Uygur evlerinde misafirleri ağırlamak için özel döşenmiş ayrı konuk evi anlamında kullanılan mihmanhana, mihmanhana öy'ler bulunmaktadır. Özenle süslenmiş misafir odaları genellikle evin ayvanının sağ veya sol taraflarında ya da arka tarafında bulunur ve ayrı bir giriş kapısından bu kısma girilir. Uygur evlerinde misafir odalarında burada kalacak misafirler için her zaman çeşitli kuru yemişlerle donanmış masalar ve tertemiz yorgan, battaniye, yastık gibi şeyler hazır bulunur.

4.4.10. *sugıngu/sukıngu* “banyo”

< Tü. *sukın-gu*. Bk. OTWF, 614-615.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). snānā<Skr.“banyo” yungak “banyo” (TTVIII, D12, 38); *öz evleriñe pinvat[ka] kün küniñe suv yunguk* “kendi evlerine sadaka yemeği için...günü gününe su (ve) sabun”(Daşa 4580); **Karahanlı.** MK *yungak* “çöğen; kökü sabun gibi köpüren bir bitki.” (DLTIII, 44, 45); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-. Sözcük Uygur Budist belgeleri hariç, diğer lehçelerin hiçbirinde tespit edilmemiştir. Ayrıca bk. *yunguk* < *yun-* “yıkamak” (ED, 949b).

Uygurca *Säkiz Yükmäk Yaruk* adlı Budist metinde evin kuzey yönüne inşa edilmesi tavsiye edilen banyoların muhtemelen evin avlusunun bir köşesinde, korunaklı bir alana inşa edildiği düşünülmektedir. Budizm ve İslamiyet'le beraber

³¹⁸ Emel Esin, “‘Muyanlık’ Uygur ‘Buyan’ Yapısından (Vihâra) Hakanlı Mu Yanlı Gına (Rıbât) Ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme”, **Malazgirt Armağanı'ndan Ayrıbasım**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1972): 79.

³¹⁹ Ögel, **Türk Kültür III**, 25-27.

³²⁰ Genç, **age**, 209.

³²¹ Ögel, **Türk Kültür III**, 25-27.

Türklerin, temizlik konusundaki anlayışları değişmiş ve evlerine yıkanmak için ayrı bir oda inşa etmişlerdir. İslamiyet’i benimseyen Karahanlı Türklerinin evlerinde de banyo için özel yerler mevcuttu. Kâşgarlı’nın eserinde kaydettiği *uragut başın sokundu*. “Kadın başını yıkadı.” (DLT II, 152), *sogun-* “(işeme vb. şeylerden sonra) yıkanmak” ve *yun-* “yıkanmak” fiilleri Karahanlı Türklerinde günlük yaşamın bir parçası olan yıkanmak ile ilgili sözcüklüğüdür. Bunun yanında Karahanlı dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de, Atabetü’l-Hakayık’ de ve İlk Kur’an Tercümesi gibi kaynaklarda temizlik ile ilgili birçok kavram geçmektedir.³²²

Banyo anlamına gelen *sugingu* ~ *sukingu* sözcüğü Bang’ın (TTVI, 79- 88) neşrinde geçmemektedir. Oda, daha önce hiçbir metinde tanıklanmayan sözcüğün, kökeni ile ilgili belirsizliklerin bulunduğunu diler getirir ve cümlede geçen bağlamına göre bir konut, özellikle de kışlık konut olabileceğini kaydederek sözcüğü *suk-* veya *sok-* fiiliyle ilişkilendirir (bk. OdaNewFrag, 141). Marcel Erdal, Oda’nın bu görüşüne katılmaz ve kuzey yönde “kışlık konut” olamayacağını dile getirerek sözcüğün “yazları dinlenecek oda” anlamında bulunduğunu ifade eder ve eski Türkçede bulunan *sug-ul-* *sug-ur-* *sugun-dur-* fiil örneklerinden hareketle sözcüğün *sugun-* biçiminde okunması gerektiğini dile getirir (OTWF 614-615).

Şen ise Erdal’ın öne sürdüğü *sugun-* biçiminden hareketle, sözcüğün -g’li biçimde *sugun-* olarak da okunabildiği gibi -k’li biçimde *sukun-* şeklinde de okunabildiğini dile getirir ve sözcüğün hangi biçimde yazılırsa yazılsın, Uygurcada ve Karahanlıca döneminde “yıkanmak” anlamına gelen bir fiil olarak kullandığını söyler. Bu görüşünden hareketle *sukingu* veya Erdal’ın bahsettiği *sugungu* biçimindeki sözcüğe *sukun-gu* “hamam, banyo” anlamı vermenin gayet isabetli olacağını bildirir. Ayrıca Sekiz Yükmek Sutra’da geçen *tagtın sıñar sukingu* “kuzey tarafta banyo” (OdaNewFrag, 134) ifadesinin de Türklerin ev kültürüne uygunluk gösterdiğine değinir.³²³

Güner ise Türkçenin “banyo” karşılığında kullanılan sözcüğü için yeni bir görüş bildirir. Güner sözcüğün *sukingu* değil *sugingu* okunması gerektiğini ve sözcüğün *sug-* fiiline -(X)n- dönüşlük eki getirilmesi ile türemiş olan ve yıkanmak anlamındaki *sugin-* fiilinden Eski Türkçede mekân adları da türeten -gu gelecek

³²² Emine Gürsoy, Naskali, Mehmet Salih Arçın. **Temizlik Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi, 2009):363-378.

³²³ Serkan Şen, “Türkçe’nin ‘Banyo’ Karşılığında Bilinen İlk Sözcüğü: Sukingu”, **Bilig**, yaz/ 2005, sayı 34: 83-90

zaman sıfat-fiil ekini almak suretiyle “yıkılacak yer, banyo” anlamını kazandığını belirtir.³²⁴

4.4.11. taŋ “hol”

< Çin. tang . 堂 . taŋ. Bk. TTVI, 53; ED 511a; Shōgaito, 126.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). taŋ “salon, hol” (TTVI 84). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(1) buyan demür sözüm kara demür-ke biz-niŋ ev-te (2) me sunpa oğlu barça esen tükel ol bir köñül (3) bolğıl kayu ma söz bolsar kara bagatur (4) oğlu-tın eşiditiŋ erki sen (5) aybuk-a çingsaŋ aşademür öŋşi-ka ayıdmak ıdtım (6) iç taŋda sözleşip “Buyan Demür sözüm Kara Demür’e bizim evdedir. Sunpa’nın oğlu ve diğeri hepsi iyidir. Bir gönül ol. Kara Bagatur’un oğlundan haber var mı? Sen Aybuka Çingsang Aşademür Öŋşi’y gönderelim. İç salonda konuşup” (COUL 78).

Karahanlı. MK taŋ “Eski zamandan kalmış olan yapı. Onun bayındırlığı gitmiş, yıkılmış höyükler gibi temelleri kalmış olan. Bu, höyük ve höyüğe benzer şeylerdir” (DLT III 356); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg. deŋ < Çin“ yolcuların ve onların binek hayvanlarının kaldığı yer, kervan saray” (UTİL, 1992, 71); Özb.-

4.4.12. tsaŋ/saŋ “ambar, depo”

<Çin. 倉 cang. saŋ “ ambar, depo”. Bk. ED, 831ab, Shōgaito, 127.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). tsaŋ “ambar, depo” (BTXXIII, B056); **Karahanlı.** MK-, KB.-, Çağ.-, UÇİS saŋ “< Çin. tz’ang. ambar, depo” (Yunusoğlu, 2012, 169, P383); BDS.-.

Çağdaş. YUyg. ambar, saŋ “hububat ambarı” (UTİL, 1992, 398); SUyg. saŋku<Çin. 仓库 “ambar” (Lei1992, 314b); Tuv. saŋ “maliye, hazine” (Tuw, 244); Özb.-

Saŋ “ambar, depo”; < Çin. 倉 cang ödünçleme olan sözcük, tsaŋ sözcüğünün Uygurcadaki bir diğeri biçimidir. Sözcük Uygurcada karşımıza çıkan diğeri sesteş sözcüklerle karıştırmamalıdır: saŋ (II) “belirsiz bir ilaç adı” ve Skr. samgha sözcüğünden saŋ (III) “rahipler topluluğu” (ED, 831ab).

³²⁴ Galip GÜNER, “Sukıngu ‘banyo’ Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Yeni Görüşler”, **Turkish Studies**, c. 7/2 (2012): 577-582.

Uygurcada aynı anlamda geçen bir başka sözcük *saŋ* “ambar, depo” olup Çince 仓 *caŋ*’dan ödünçlemedir. Bu sözcüğün bir yan biçimi *tsaŋ* Uygurcada geçer:

(1) *it yıl çakşapat yıl biş otuz-ka inançi-niŋ* (2) *saŋ-ka kutgan üç(?) küri ü’i-ni men iliçük* (3) *kutlug bürt biz iki altım bu tamga biz ikiğü-nuŋ ol.* “ Köppek yılının Çakşapat (sonuncu) ayının yirmi beşinde İneçü’nün ambara koyduğu üç küri darıyı ben İliçük [ve] Kutlug Bürt, biz ikimiz aldık. Bu damga biz(im) ikimizindir.”(USp117; SUK, Mi15).

(100) *keremke saŋka kudsa turka taşa turzun.*“Ambara döküldüğünde yukarıya doğru taşsın” (E1-100).

(67)[*sa....*] *kölükleri yüz bolup* (68) *saŋları oruları miŋ toşzun.*“Yük hayvanları 100 olarak ambar ve malzeme çukurları 1000’le dolsun” (E2-68).

(2)..../. *tartıg* (3) *aş tsaŋ-daki tarıg teginür erki(?) oprak* “hediyemiz depodaki darı ulaştı mı, eski giysiler” (COUL 153).

Uygur evlerinin bir veya birkaç odasının hububat, şarap ve ya diğer kıymetli eşyaları muhafaza edilmesi için ayrıldığı bilinmektedir. Genellikle tarıma dayalı üretimin esas alındığı Uygur toplumunda, tarım ürünlerinin rutubetten ve böceklerden korunarak muhafaza edilmesi önemli yer tutmuştur. Bundan dolayı Uygurların evlerin bir odasını tarımdan elde edilen hububat, tahılları saklamak amacıyla özel malzemeler kullanarak inşa ettikleri düşünülmektedir. XI. yüzyılda, Kâşgarlı, Türk evlerinin ayrı bir odasını oluşturan, *ügürlük* “darı konulacak yer kiler; Oğuzlar susama ‘ügür’ derlerdi.” (DLT I 152; ED 115b) ve *tarıglık* “zahire ambarı; Oğuzca” (DLT I 503; ED, 542a) olarak bilinen, darı konulacak kilerlerden söz etmiştir. Eski Türkçenin söz varlığında geçen bir diğer sözcük *orū* (?*orō*) “yerin altına kazılan depo, çukur” dur. Uyg. *ora* “tahıl saklanan çukur” olarak metinlerde geçer: *oruka kudar oğlanlarnıŋ udlukları yarılzun.*“Çukura boşaltan delikanlıların kalça kemikleri yarılınsın.” (E1-108). Clauson’a göre sözcüğün son ünlüsü (-a, -o, -u) arasında değişebilmektedir (ED 197b). Karahanlı döneminde de sözcük tespit edilmiştir: MK *oru* “şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur” (DLT I 87); KB *oru* “zindan” (Arat, 1979, 346). Ayrıca bk. *ōra* “çukur” (TMEN II 592).

Günümüzde Uygurların yakın dönemlere kadar hububatları saklamak için kullandıkları özel yöntemlerden biri de avlunun içinde ya da evin çevresindeki bir boş alanda bulunan, yerin dibinde dikdörtgen ve kare şeklindeki kazılmak suretiyle

inşa edilen çukurlardır. Bu çeşit çukurlar eski Türklerde olduğu gibi Uygurlar da *ora*, *orek* olarak adlandırılmaktadır. Oralar Uygurlarda sadece hububat saklamak için değil bazı sebze ve meyveleri saklamak için kullanılmıştır. Hububatlar kendir ve bezden yapılmış özel çuvallara konular ve oraya yerleştirilir. Sonra oranın üst kısmı yağmur suları geçmemesi için ilk önce oranın üst kısmına yatay şekilde uzunca ahşaplar yerleştirilir ve üstüne kamışın kurumuş dalları serilir, bunun üst kısmına ise kalınca geniş plastik örtüler konularak üst kısmı toprak ile kapatılır. Çukurun ön kısmında bir giriş vardır yukarıdan aşağıya uzanan birkaç basamaktan oluşan toprak merdivenler bulunur. Giriş kısmı da aynı yöntemlerle kapatılır ve ihtiyaç duyulduğu zaman aşağıya inilir ve ihtiyaç duyulan miktar yukarıya taşınarak kullanılır.

Anadolu'da hububat saklamak için yer altına yapılan *kesme ev* ve *sarpun* olarak inşa edilen evlerin de kullanıldığı bilinmektedir.³²⁵

4.4.13. yaylık “yazlık”

<Tü. yaylık <yaylag -“yayla, yaz geçirilen konut” < yayla- Bk. ED, 981b; TMEN 1941, OTWF 127.

Tarihî: **KökTü.** *yaylag tagıma agıpan yaylayur turur men.* “Yazlık dağıma çıkararak yazı geçiriyorum.” (IrkB, 62); **Uyg** (Bud). *yaylık* “yazlık” (BTXIII, 19,51; TTVI, 84); *samtso açarı otrakı yaylıkta nom nomlamışın* “Samtso hoca ortadaki yazlıkta din dersleri veriyordu.” (TezcanHt, 311); *ulug yaylık* “büyük yazlık”(TezcanHt, 1063); *bedizlig yaylık* “süslü köşk” (BaratHt, IX22b,6); *kutlug yaylık* “kutsal köşk” (BaratHt, IX9b, 20); *ulug yaylık* “büyük salon” (ÖlmezRöhrbornHt, 238); *yelen yaylık* “serin köşk” (SemetHt,77); *burhanlık yaylık* “Budist tapınağı” (SemetHt, 77); *yaylag ordu* “yazlık saray” (RöhrbornHt, 425); **Karahanlı.** MK *yaylag* “yayla, yazı geçirilen yer” (DLTIII, 47); KB *yay* “yaz, ilkbahar” (Arat, 1979, 533). **Çağ.** *yaylak* “yazlık ev” (Senglah, 17r. 23); **UÇİS.** *yay* “yaz” (Yunusoğlu, 2012, 178, P82); **BDS-**,

Çağdaş. YUyg. *yaylak* “hayvanların otladığı geniş alan, yayla” (UTİL, 1998,535); Özb. *yaylok* “yayla” (ÖTS, 2016,494); *yaylov* “yayla” (ÖTS, 2016, 494).

Yaylak “yazlık, yayla” sözcüğü Türkçeden İran Dillerine, Kafkas Dillerine, Rusçaya da geçmiştir (TMEN 1941).

4.5. Ev Eşyaları

³²⁵ Ögel, *Türk Kültürü* III, 29.

4.5.1. Mobilyalar

4.5.1.1. bendeñ “sandalye”

< Çin. bandeng 板凳. *bendeñ* “sandalye”. Giles 8588, Ayrıca bk. Pelliot1995, XI,1-2.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.bandeñ < Çin. bandeng 板凳 (Pelliot1995, XI, 1-2); **Karahanlı. MK-, KB-, Çağ-, UÇİS.** *bandıñ* “< Çin. pan-teng. Bank, sandalye, peyke” (Yunusoğlu, 2012, 154, P404); **BDS.** *bandan* “sandalye; Çin. 板凳 ban deng” (BDS 3409)

Çağdaş. YUyg. *bendiñ* “< Çin. sandalye”(UTİL1990,446); *pelteñ* “dört ayaklı uzun sandalye; bank” (UTİL 1990, 698); Özb.-.

4.5.1.2. keviz “halı, kilim”

<Tü. *keviz* “halı, kilim ve benzeri şeyler”, bk. ED 692b,VEWT 244-245,DTSI 304.Bk. kèvez.

Tarihî: KökTü.-, Uygur sivil belgeleri içinde bir vasiyetname metninde sıralanan nesnelere içinde keviz sözcüğü “halı, kilim” anlamında tanıklanmıştır:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men karançuk ağır iglemiştir-oglum-* (2) *-ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek* (3) *üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek. Biş bozak (4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i (?) kadıg keviz altı yigirmi yagak ayak, biş yagak tepsi* “Domuz yıl[ı] dördünc[ü] ay[da]ben Karançuk ağır hastalanmış[tım] oğluma kalan ipeği kaydedip koydum. on{ dokuz} büyük çiçekli döşek üç dörtgen döşek yedi beyaz tarda(?) döşek. Beş kahverengi beyaz tarda(?) döşek. Bir tükçük (?) döşeği. Bir manmur (?) bir ipek ///i (?) kenar[lı]halı 16 ağaç kâse, beş ağaç tepsi” (SUK,WP03; JW-Li, 6.5; Sayit -Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *kiwiz* “yaygı, halı, kilim gibi şeyler” (DLTI, 366); *küvüz* “yaygı; yünden dokunmuş döşek ve yaygı gibi şeyler” (DLTIII, 164); *kerim* “evin iç duvarlarına asılan nakışlı çarşaf veya halı” (DLTI, 398); *tam kerim*“ duvar halısı” (DLTI, 398); KB.-, **Çağ-, Kıpçak. CC.** *kövüz* “halı” (Argunşah, Güner, 2015, 516); **UÇİS-, BDS-**,

Çağdaş. YUyg. *kèvez* “pamuk, ham pamuk” (UTİL, 1994, 744-745); Alt. *kebis* “halı” (AltTS, 103); Hak. *kibiş* “halı” (HakTS, 247); Tuv. *hevis* “halı, kilim, duvar halısı” (Ölmez, 2007, 168); YUyg. *kèvez* “pamuk, ham pamuk” (Necip, 2013, 199a); Özb.-.

Clauson sözcüğe “halı, kilim ve benzeri şeyler” açıklamasını verir ve sözcüğün ilk ünlüsünün muhtemelen -a- olduğunu, daha sonra Karahanlı Türkçesinde sözcüğün yuvarlak ünlülü biçimi olan *kövüz*’ün de görüldüğünü belirtir (ED 692a); Räsänen’in sözcüğünde *käbiz* şeklinde madde başı olarak geçen sözcük <**kabir* kelimesine bağlamaktadır (VEWT 244). Sözcük Moğolcada *kebis* “halı, kilim, keçe” (Lessing 701) şeklindedir.

4.5.1.3. *kidiz/kiyiz* “keçe”

<Tü. ked-iz. *kidiz* “keçe”, bk. ED 707a, TMEN 1696, VEWT 270, DTSI 306, EUTS 73.

Tarihî: KökTü. *kidizig subka sukmuş* “Keçeyi suya sokmuş.” (IrkB 33); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *ud yıl ikinti ay bir yanıka maña* (2) *büdüis tutuñ-ka napçıkda kidiz krgək* (3) *bolup arslan sıñkur ogul-ta bir kidiz altı böz-ke altım.* “Sığır yıl[ının] ikinci ay [ının] bir[inci] gününde bana Büdüs Tutuñ’a Napçık’de keçe lâzım olup Arslan Sungur Oğul’dan bir keçe (yi) altı (5) beze aldım.” (USp63; SUK, Lo06; JW- Li, 3.20; Sayit- Yüsüp, 53; TugDok, 3a -18).

yirliĝ (10) tarta töşek bir tatar-niñ uyuk (11)-lug kidiz üç kıtıĝlıĝ bir kıtıĝ (12)-siz tört örtgüg birtim.“ yerli tarda döşek bir tatar’ın uyuklu keçe üç kenarsız dört örtüyü verdim.”(USp79; JW-Li, 5.5; TugDok, X3- 8)

(121) *vapap oĝlı taz kazçı yaktsin* (122) *toyın kedizçi ogul bars zıĝçılar munça kişi manıstanta işlezün* “Vapap oĝlu Taz, kazçı YaktsinToyın, keçeci Ogul Bars, zıĝçılar(?) bunca kimse tapınakta çalışsın.”(Geng1978, 122).

(1) *TWYY..[] sözüm yarp temir-ke* (2) *{..} .WNY[] T.....K inçe* (3) *kelgil · Y.//. .[] altı sıñgar-takı* (4) *böz alıp kelgil · munta TWβki* (5) *kılıp kidiz ök yene alalım · ////*“ *TWYY..[] sözüm Yarp Temir’e {..} . WNY[] T.....K şöyle gel. Y.//..[] Altı taraftaki bez alıp gel. Burada TWβki yapıp keçe de yine alalım.*” (COUL 76).

Karahanlı. MK. *kidiz* “keçe, Türkmenlerin çadır örgüleri ve göç zamanı bürgüleri gibi” (DLT-Dizin 329); *kidiz* “keçe” (DLTI 366); *kedüklük kidiz* “yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe” (DLTI 508); *çaydam* “yatağa doldurulan veya yağmurluk yapılan ince keçe” (DLT III, 176); KB. *kidiz* “keçe” (Arat 1979, 256); *kımız süt ya yün yağ ya yogurt kurut, yağım ya kidiz hem erej evke tut.*“ kımız, süt ya da yün, yağ veya yogurt ve peynir ile evin rahatını sağlayan yaygı veya keçe

hep bunlardan gelir” (KB 4442); **Çağ.** *kīz* “keçe” (Senglah 314r,17); *kīz* (<*kidiz*), keçe” (AL 963); *kiz* “keçe”(ŞSül, 265); *kigiz* “keçe”(ŞSül 269); **UÇİS.-, BDS.** *kiz tam* “çadırların keçeden yapılmış duvarı. Çin.毡墙 zhan qiang” (BDS 3386).

Çağdaş: YUyg *kigiz* “keçe”(Necip, 2013, 199b); Kaş.Yar. ağ. *kigiz* “keçe” (Shaw, 2014, 156b); Lop.ağ *kigiz/kigis/kiiz* “keçe” (Aliyeva, 2013, 376b); Özb *kigiz* “yün tepeleyerek hazırlanan kalın, işlenmiş kilim, keçe” (ÖTİLİ, 1981, 385).

Clauson, sözcüğe “halı, keçe” açıklamasını verir ve sözcüğün Oğuz lehçesi için keçe şeklini gösterir. Kuzeydoğu Türk dillerinden Tuv. *kidis*, kuzey-batı lehçelerinden Kk. *ki:z*, *kiyiz* şeklinde görüldüğünü açıklar (ED, 707a). *Kediz* sözünün oluşumuna dair W. Bang’ ın getirdiği açıklama genel kabul görmüştür. Buna göre sözcük *ked-* ‘giymek’, fiiline -(X)z fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Ayrıca sözcük Türkçeden Kafkas dillerine de geçmiştir (TMEN III 1696). Mazar Tagh Harabesinde bulunan Eski Türkçe-Çince lügatçede *kidiz~kigiz* “keçe, kilim” sözcüğü için ji-li-si 吉禮思 karşılığı verilmiştir (Matsui2017, 8).

4.5.1.4. örtüg/örtüg “örtü, masa örtüsü; perde”

<Tü. ört-üg. *örtüg/örtüg* “örtü, battaniye, yorgan”, bk. ED 205b,OTWF 173,DTSI 390.

Örtüg sözcüğü *ört-* “örtmek, sarmak, kaplamak” (ED 202b) fiilinden *-üg* fiilden isim yapım ekiyle türemiştir (ED 205b). Erdal’e göre sözcük, *ört-ük* “örtülü” şeklindedir (OTWF 173). Eski Uygurların evlerinde kullandıkları ev eşyalarından biri de *örtüg* ~ *örtüg* olarak adlandırılan bez, kumaş, keçe vb. malzemeden üretilen eşyalardır. Günümüzdeki işleviyle aynı olduğunu düşünebileceğimiz bu sözcük Uygur sivil belgelerinden döşek hesabı ile ilgili belgede geçer.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Man).ol yaruk örtük sayu“ her zaman o ışık belirsiz” (MIII 7,5); Uyg (Bud). *örtüg tıdıglarıg*“ örtü, engelleri” (UII 33,5; 42,9); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(11) *uyuklug kidiz üç kıtıglıg bir kıtıg(12)-sız tört örtüg birtim.* “Uyuklu? keçe üç kenarlı bir kenarsız dört örtüyü verdim.” (USp79; JW-Li, 5.5; TugDok, X3- 8).

Karahanlı. MK *örtük*“ Bir şeyin örtüsü; eğer örtüsü. Büyüklerin mezarlarına örtülen ipekli kumaş gibi her şeyin örtüsüne de böyle denir.” (DLTI 103); KB *örtüg* “örtü” (Arat, 1979, 364); **Çağ.** *örtük* “kişilerin kendilerini örtmek giydikleri örtü veya giysi” (Senglah 71r, 2); *örtük* “< ör-t-ük, örtülü” (AL 986); **UÇİS.-, BDS.-.**

Ayrıca krş. Kırım ve Osmanlı lehçesinde *örtü* “battaniye, örtü; kapak” (RI 1235), Tarançı lehçesinde *örtü* (RI 1236).

Çağdaş. YUyg -; Özb *urtuk* “nesnelerin dış tarafına örtülen perde” (ÖTİLİ 1981, 280).

4.5.1.5. *şırak/çirāg* “yağ lambası, kandil”

< Fa. *çirāg* “lamba, kandil”, bk. Steingass 389a, TMEN III 1074.

Uygur sivil belgelerinde geçen sözcük, JW-Li ve Tuguşeva tarafından *şırak* olarak (JW-Li, 5.10-14/18; TugDok, X3-13, 14/18); Clauson tarafından ise *çirāg* olarak okunmuş sözcüğe “lamba, kandil” anlamı verilmiştir (Fam. Arch, L-14/18):

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir.

(14) *[yit]i otuz satır kümüş-ke şırak/çirāg altımız.* “Yirmi yedi gümüşe yağ lambası aldık.” (Fam. Arch, L-14/18; JW-Li, 5(10)-14/18; TugDok, X3-13, 14/18).

Karahanlı. MK-, KB-, KTSV. *çıra~çırak* “ışık, meşale” (Borovkov, 2002, 97); **Kıpçak.** CC. *çırak* < *çerag* “çerağ, mum, kandil” (Toparlı, vd., 2007, 50); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg *çırak/g* “kandil, yağ lambası” (Necip, 2013, 82b); Kaş.Yar.ağ. *çırak* “lamba” (Shaw, 2014, 92a); Özb. *çirok* “evi, ortalığı aydınlatmak için kullanılan ev cihazı, lamba” (ÖTİL I, 1981, 372).

Doefler’e göre sözcük Farsçanın lehçelerinde de görülür. Sözcük Farsçadan Hintçeye (Urduca), Farsçadan Türkçeye, Türkçe üzerinde (Osmanlıcadan) Kürtçeye, Mari Dillerine, Kafkas Dillerine, Rusçaya geçmiştir (TMEM III, 1074).

4.5.1.6. *şire* “masa”

< Moğ. *şirege*. *şire* “masa”. Bk. TMEN I 243, VEWT 447-448, DTSI 523, EUTS 143, Lessing 1110.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *şire* “sıra, masa” (Pelliot, 1995, XI, 1-2); **Karahanlı.** MK-, KB-; Çağ. -, **UÇİS.** *şire* “<Moğ. Şirege. masa” (Yunusoğlu, 2012, 171, P402); **BDS.** *şire* “masa. Çin.桌 *zhuo*.” (BDS, 3406); *çoñ uzun şire* “büyük, uzun masa. Çin. 大案 *da an*” (BDS, 3405); *uzun şire* “uzun masa. Çin.案 *an*” (BDS, 3405); *kapku şire* “kapku? masa. Çin. 翹頭案 *qiao tou an*” (BDS, 3406); *siyirmalık şire* “çekmeceli masa. Çin. 抽屜桌 *chou ti zhuo*” (BDS, 3406); *tartkuçluk şire* “çekmeceli masa. Çin.

抽屜桌 *chou ti zhou*” (BDS, 3406); *çarpı şire* “çarpı masa. Çin.八仙桌 *ba xian zhuo*” (BDS, 3407);

Çağdaş. Alt. *şire* “<Moğ.1. taht 2. Kurbanlık et için örgü sepet.”(AltTS, 163); YUyg. *şire* “Ahşaptan yapılan dört ayaklı, dikdörtgen veya yuvarlak şeklindeki yazı masası veya yemek masası.” (UTİL, 1992, 841); Özb.-,

Türkçede masa anlamında kullanılan en eski sözcüklerin biri *şire*'dir. Doerfer'e göre sözcük Moğolcadan Türkçeye geçmiştir: *şire* < Moğ. *şirege* (TMEN I 243). Räsänen'in sözlüğünde *şire* “dört döşeli masa” açıklaması verilir ve sözcüğün Teleüt, Şor, Sagay, Hakas ve Kazak lehçelerinde geçtiğini belirtir (VEWT 447-448). Ayrıca bk. *kötrüm* < *kötür-* “götürmek” (ED 705a). Karahanlı. MK. *kötrüm*“ üzerinde oturlan kerevet; dükkân, seki” (DLTI, 485).

4.5.1.7. *tiñçan* “lamba, kandil”

< Çin. 灯盏 *deng zhan*. *tiñçan* “lamba, kandil”, bk. ED 516b, Giles10, 864, 300.

Sözcük tarihî Türk dili Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır.

(10) *bir tapıg-çı biş bag(11) ot bir tiñçan yag, (12) üç bag odun[...](13)temir ilçi-ke (14) yarım böz b (irtim).* “Bir tapıgçı?, beş bağ ot, bir kandil için yağ üç bağ odun [...]Demir Elçi'ye yarım bez verdim.”(USp91; JW-Li, 4.3; TugDok, X3-9).

Görüldüğü gibi *tiñçan* kelimesi sivil belgelerde “bir *tiñçan yag*” şeklinde ölçü birimi olarak kullanılmıştır.

4.5.1.8. *yula* “mum, lamba, ışık”

< Tü. *yula* “lamba, ışık, meşale”. Bk. ED 919a, TMEN III 1022 *cula*, EUTS 198, ETG 313.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *hua çiçekin yula tüstügin tünle küntüz üzüksüz tapınsun* “çiçeği, tütsüsü, kandiliyle gece gündüz sürekli ibadet etsin.” (AY, 444); *kaltı yultuz kök yula yivi kömen*“ yıldız, gök, fener, sihir gibi” (BTI, D302, G12); *yulanıñ yrukıña*“ kandilin ışığına” (BTVII, 183); *miñ yula tamturgalı*“ bin kandil tutuşturmak amacıyla” (BTXIII, 5,130); *yula yalınlıg* “kandil” (BTXXV(2), [38]95); *yula kelürser* “ kandil getirirse” (BTTXXVIII, C551); *alkınçsız yula* “bitmez tükenmez kandil” (BTXXIX, 447); *yula tamturmış kergek*.“ kandil yakmak gerek” (BTXXXVI,H086); *yula*“ lamba, kandil” (BTXXXVII (3), 1119); *yulalıg* “kandilli” (BTXXXVII (3), 1119); *yaruk yulalar* “ışıklı lambalar” (BTXXXVIII, Hg17); *tamturmış yula yalını* “ tutuşturulmuş mum pırlıtısı”(Daşa, 3552); *yaruk yula*

“aydınlık mum” (TTV, VA 79.79); *yula tamturgu künler* “mum yakacak günler” (TTVII, 40, 98,112); *yaruk yula* “Aydınlık lamba” (TezcanHt, 601); *yula* “kandil, lamba” (ÖlmezHt, 1763). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(43) *yavgan yağış y(e)ni bor yula küji tükezügte {oku :tütsügte} ulañlar üze tapıntıñızlar ‘erser (44)bo sizlerniñ tapınmış tapıñızlarını udunmuş udugunuzlarını (45) tanyadivi teñri körü aşamakları teginmekleri bolzun aşamak teginmek tıtagında bo örtgünge tarıg üklizün.* “ziyafet, kurban kanı, yeni şarap, kandil, tütsü ve diğerleri ile kurban ettiniz ise bu sizlerin kurban ettiğiniz kurbanlarınızı hizmette bulunduğunuz işleri Dhanyadeva Tanrı görüp yiyip kabul etmiş olsun. Yemek ve kabul etmek sebebiyle bu harman yerindeki mahsulü arttırsın.” (E 2- 43).

(5) *alkışka tegimlig bolmış alku ançmanniñ adaşı (6) ka’kōb kañ teg tükellig bolmış yalıñgukların (7)[y]aņası erkke türkke kanımlıg erip erkegünler (8) niñ yaruk yulası yāwsep teg körklüg meñizlig (9) erip bilgelerniñ taloy tikizi kökteki (10) frişteler küzetçilig erip köp kişilerniñ (11) igä[si](?) (Süryanice:)’amūdā şedesdā da-şrārā (12)[o]suglug alku ançmanniñ tutruki töziñe (13)[tegiñ?] erk (=erkägün) uguşlug erip törümeleriniñ(14) [tutr?]uki çin kertü alkışka teimlig bolmış (15)[lar?]üze uruğı tarığı üze yañı kız küdegü (16)üze konzun.* “Övgüye değer bütün topluluğun arkadaşı Yakup baba gibi mükemmel, mahlûkların fili (gibi) güç ve kudretle donanımlı olup Hristiyanların aydınlık kandili Yusuf gibi güzel yüzlü olup bilgelerin ve denizin derinliği gökyüzündeki meleklerin koruyucusu olup pek çok kişinin [-sahibi altın](?) tırgük altın (?) direk gibi bütün topluluğun bilgesinin, amirinin özüne [ulaşıp] Hristiyan soylu (kökenli) olup yaratılmışların amiri gerçek övgüye değer olmuş)lar soyuyla yeni kız (gelin), damat ile yaşasın.” (Hochz-8).

Karahanlı. MK *yula* “kandil” (DLT-Dizin, 810); KB. *yula* “kandil” (Arat, 1979, 557); UÇİS. *yula* “kandil, meşale, mum” (Yunusoğlu, 2012, 180); BDS.-.

Çağdaş: YUyg. *cula* “pürüzsüz, parlak”(UTİL, 1991, 579); SUyg. *yola* “lamba (cenaze törenlerinde kullanılan kutsal kandil” (Lei1992, 270a); Tuv. *çula* “meşale, kandil” (Ölmez2007, 127); Clauson, *yula* kelimesine “fener, lamba” açıklamasını verir ve sözcüğün *cula* şeklinde Moğolcaya geçtiğini belirtir (ED 919a).

Sözcük Alt. Tel. *yula*, Tuv. *çula* şeklindedir (RIII, 553), Sözcük, Moğ. *cula* (Lessing, 1665) şeklindedir.

XI. yüzyılda Türklerin evlerinde kullandıkları lambalarla ilgili Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de önemli notlar kaydedilmiştir. *Yula* "kandil" (DLTI, 492; DLTI, 25, 26) adı verilen kandiller, kandillere kullanılan keten tohumundan elde edilen yağlar ve pamuktan yapılmış kandil fitilleri olmak üzere evin aydınlatmasıyla ilgili birçok sözcüğün geçmesi³²⁶, o dönemde Türklerin *yula* adı verilen kandilleri yaygın olarak kullandığına işaret etmektedir. Ayrıca Kâşgarlı'nın *tünşü* "şamdan" (DLTI, 378) olarak bilinen şamdandan söz etmesi, mumların da söz konusu yüzyılda bir diğer aydınlatma aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir.³²⁷

4.5.2. Yatak Takımları

4.5.2.1. eşük "örtü, battaniye; yorgan"

< Tü. eşü-k "battaniye, örtü". Bk. ED 256b, OTWF 232-233, VEWT 51, DTSI 186. Clauson *eşük* sözcüğünün *eşü-* "örtmek, sarmak" fiilinden türediğini açıklamıştır (ED 256b, OTWF 232-233).

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *orun eşük töşek ton etük itig* "yatak takımları, giyecek, ayakkabı, ekipman" (BTT IX 12,6). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(36) *Samsıka kökülüg torku* (37) *[bir ya]rım sıtırka aldım. Tavar eşük*(38) *[.....]sıtırka aldım. Evlig eşükke*(39) *[.....]ünçülüg yipgin çugrı iki sıtır* (40) *[...bakır]ka aldım. "Giysi için yerel ipeği bir yarım sıtırka aldım. İpek örtüyü[.....]sıtırka aldım. Ev için kullanılan örtü için [.....] ince ile süslenmiş mor çantayı iki sıtırka [...bakır]a aldım."*(Fam.Arch. L-37/38; JW-Li, 5.10-37/38; TugDok, X3-13-37/38).

(43) *[?sıtır]ka iki kula sagrı, üç sıtırka* (44) *[.....]kulaç yolak eşükke beş yinçe*(45) *[.....]tört sıtırka aldım. "sıtırka iki kulaç ham deri, üç sıtırka [.....]kulaç çizgili örtüye beş ince* (45) *[.....]dört sıtırka aldım."* (Fam.Arch.L-44; JW-Li,5(10)-44; TugDok, X3-13-44).

Sivil belgelerde *yolak eşük* "çizgili örtü" şeklindeki biçim Uygurların ev eşyası olarak kullandıkları örtülerin çeşitli renkte ve desenlerde olduğuna da işaret etmektedir.

³²⁶ Genç, *age*, 225-226.

³²⁷ *Age*, 226.

Karahanlı: MK *eşük* “1. büyüklerin ölümünde mezarların üstüne serilmek üzere gönderilen ipek kumaş; bu kumaş sonra parçalanarak fakirlere dağıtılır. 2. bürgü, örtü; üste giyinen, bürünülen her nesne” (DLT I 14; I 72); ayrıca bk. *eşü-* “örtmek, bürümek” (DLT I 14; DLT III 253, 254); *eşül-* “örtülmek” (DLT I 197); *eşüt-* “örttürmek” (DLTI 210); *yaruk dünya yüzke eşünse eşük, men ötrü barayın ayeski tüşük* “parlak dünya yüzüne örtü örtünce, ben oraya gelirim, ey eski düşkün”(KB, 5003); Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Divan’da geçen *ol anar yogurkan eşüdi* “O, ona yorgan örttü” (DLTIII, 253-254) cümlesi XI. yüzyıl Türklerinde yorgan anlamında *eşük* değil, *yogurkan* kelimesinin kullanıldığını düşündürmektedir. Öyle ki *eşük* sözcüğü, yorgan katlandıktan veya serildikten sonra üzerine örtülen örtü tarzı şeylere işaret etmiş olmalıdır. Çağdaş Türk dillerinden Türkmencede tespit edilen sözcüğün *örtü*, *battaniye* anlamından sıyrılarak “giysi, elbise” anlamında kullandığı ve Türkmence sözcüğün kavram alanları içerisinde *içki eşik* “iç giysi”; *erkek eşiki* “erkek giysisi”; *eşiklerini çıkar-* “giysilerini çıkarmak”; *eşikle-* “sarp sarmalamak”, *eşiklen-* , *eşiklet-* vb. örneklerin bulunduğu tespit edilmiştir.³²⁸

Çağdaş Uygurcada ve Özbekçede kullanılmayan sözcük Türkmencede mevcuttur: Trkm. *eşik* “1. giysi, elbise, 2. bir nesnenin üstüne örtülen şey, örtü” (Tekin, vd., 1995, 206);

Clauson Karahanlı Türkçesi Döneminden itibaren sözcüğün izini sürmüş ve sözcük için “battaniye, örtü” açıklaması vermiştir. Ayrıca sözcüğün sadece Güneybatı Türk dillerinden Türkmencede *eşik* şeklinde görüldüğünü kaydetmiştir (ED 260b). Ayrıca krş. *yogurkan* “yorgan” (DLT III 54; ED 907a), krş. *yapgut* <*yap-* “kapatmak, örtmek” (ED, 870b); *yapgut*, Clauson’a göre eski Türkçede hapax olarak geçer (ED 874a); **Karahanlı.** MK *yapgut* “yün veya kıl didintilerinden doldurulmuş olan minder ve buna benzer şeyler” (DLT III 38).

4.5.2.2. *kirlik* “nevresim, örtü, toz engelleyici”

<Tü. kir-lik. “nevresim, örtü, toz engelleyici”. bk. ED 753a, *kir*.

Tarihî: **KökTü-**, **Uyg**(Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

bir [? sıtır] ka çikin kirlik aldım. “Bir [? sıtır] a ipek nevresim aldım.” (Fam.Arch. L-42; JW-Li,5(10)-42; TugDok, X3-13, 42).

³²⁸ Bk. Mehmet Ölmez, “Eski Türk Yazıtlarındaki eşük, kedimlig ve teve Üzerine”, **Talat Tekin için Armağan Yazılar**, Türk Dilleri Araştırmaları 18(2008): 334.

Sözcük, Uygur sivil belgeleri dışında, tarihi Türk dili alanında tespit edilmemiştir.

Çağdaş. YUyg. *kirlik* “yorgan, matras gibi şeylerin üzerine örtülen, sık sık yıkanıp kullanılan yorgan ve matras gibi şeylerin pislenmesini önleyen kumaş” (UTİL, 1994, 762); Özb.-,

Clauson sözcüğün kök şekli olan *kir* sözüne “kir, pislik, toz” anlamını verir (ED 753a). Sözcük *kir* isim köküne, isim yapım eki *-lik*’in eklenmesiyle yapılmıştır (Fam. Arch. L-42). Uygurca bir belgede tanıklanan sözcük araştırmacılar tarafından *kerlek* (JW-Li,5(10), 42), *kirleg* (TugDok, X3-13, 42), *kirlik* (Fam. Arch. L-42) olmak üzere farklı şekillerde okunmuştur. Tek veri olarak sadece Uygurcada geçen sözcük diğer tarihî Türkçelerde tespit edilememiştir.

Kirlik battaniye, döşek ve yastık gibi yatak eşyalarının kirlenmesini önlemek amacıyla üzerine geçirilen örtüdür. Yatak eşyası olarak *kirlik* kullanımı, Uygurların ev yaşamında temizliğe verdikleri önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. *Kirlik*’in yapıldığı kumaşın kolayca yıkanabilen, kir tutmayan pamuklu kumaşlardan tercih edildiği tahmin etmek mümkün. Bununla birlikte gösterişli, parlak ve ipekli kumaşların kullanıldığı da bilinmektedir. Uygur sivil belgeleri içinde bir gelinin çeyiz eşyalarının sıralandığı bir metinde geline alınan çeyiz eşyaları arasında *çikin kirlik* “ipekli kumaştan yapılmış nevresim, örtü” (Fam.Arch.L-42; JW-Li, 5(10), 42; TugDok, X3-13, 42) kullanımı Uygurlarda ipekli kumaştan yapılan nevresimlerin de mevcut olduğunu göstermektedir.

4.5.2.3. sunçuk “döşek”

< Tü. *sun-çuk*“döşek”. Bk. OTWF 357.ED, 836a. *sunçuk* “kâse”.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *sunçuk* “paspas, hasır, döşek” (BTXXVII, 6548); *karkumi barçinta ulatı oron töşek suk sunçuklarıg kat kat yaraşturu töltep töşep* “ipekli kumaştan sonra döşek, yorgan, üst üste yakıştırarak serip döşeyip” (Prajña, 45); **Karahanlı. MK.-, KB.-,Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb.-

Clauson *sunçuk* sözcüğünü *batır* (padır) sözcüğü ile ilişkilendir ve eski Türkçede tek veri olduğunu kaydeder.

4.5.2.4. töşek “döşek, yatak”

< Tü. *töşe-k* “döşek, yatak”. Bk. ED 563a, OTWF 249, TMEN II 967, VEWT 495, DTSI 582, ETG 265.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *ol ton töşek üze olursun.* “O, döşek üzerinde otursun.” (AY, 535); *aş içgü ton kedim orun töşek at yaña kañlı kölük erdini yinçü ed tavar üze* “yiyecek içecek, giyim kuşam, yatak döşek, at fil, araba, inci, mal-mülk üze” (AY, 613); *olurguluk orun töşek* “oturacak yatak döşek” (Daşa, 4475); *aş içgü ton kedim tölet töşek* “yiyecek içecek, giyim kuşam, yastık yatak” (BTXXI, 1037); *toltin töşek* “döşek” (BTXVIII, 507); *ol orun üzesinde karkumi barçinta ulatı oron töşek suk sunçuklarıg kat kat yaraşturu töltep töşep kar yinçülüg torlarıg asarlar salındururlar.* “O yerin üstünde, ipekli kumaşlar, sonra döşekler, yaygıları üst üste yakıştırarak döşeyip, kar [gibi beyaz]incileri asarlar, sallandırırılar.” (Prajñā, 45); *aşın içgüsin tonun tonagusın...[tın töşekin otıña eminge tegi alku tüketi tegürser edgü kılınç erüş mü* “yiyeceğini içeceğini, giyimini kuşamını (yastığını) döşegini, otuna ilacına kadar her şeyini eksiksiz sunsa bu iyi amel çok mudur?” (Kuan.,87).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men Karaçuk ağır igleiş-te oglum-* (2)–*ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek* (3) *üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek. Biş bozak* (4) *tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ* (5) */// i (?)kıdıg keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi* (6)*tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H* (7) *könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak* (8) *irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün* (9) */ uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kaññ bir kurug sın* (?) (10) *//g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz* (11) *on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık* (12) *küp üç birer kaplık idiş.* “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük (?)bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenâr halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sın (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer

kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88)

(1) yirliĝ **töşek** yana bir kıtığ-lig (2) bir al yirliĝ uşak-ka lig **töşek** (3) ol ok aş birgüçi-niñ aşu birmiş (4) **töşek** yana bir al yirliĝ **töşek** (5) [yana bir] ke. lig **töşek** iki sısun-lug (6) **töşek** bir al yirliĝ bir ürüng yirliĝ (7) çaşra **töşek** yana bir al yirliĝ tarta (8) **töşek** birle biş tarta **töşek** iki (9) boşka **töşek** iki kiçikig ürün yirliĝ (10) tarta **töşek** bir tatar-niñ uyuk (11)-lug kidiz üç kıtığlig bir kıtığ(12)-sız tört örtügü birtim.“Yerli döşek, yine bir kırmızı yerli döşek, bir al yerli döşek uşakka’lı döşek (3)o, aş vericinin aşu [nı] vermiş döşek yine bir al yerli yerli döşek [yine bir] ke.li döşek iki sısun’lu döşek, bir al yerli bir beyaz yerli kara döşek. Yine bir al yerli tarta döşek ile beş tarta döşek, iki boşak döşek, iki Kiçig’e beyaz yerli tarta döşek, bir tatar’ın udug’- lu keçe üç kıtığ’lı bir kıtığ’-sız dört örtüyü verdim.” (USp79; JW-Li, 5.5; TugDok, X3-8).

(64) tört (65) büküm krın **töşek** iki satır (66) kümüş-ke tartban karın **töşek** (67) altımız. “Dört bükülmüş krın döşek iki satır gümüşe tartban karın döşek aldık.”(Fam. Arch. L-65; JW-Li, 5.10; TugDok, X3-13).

(1) tağıgu yıl törtünç ay sekiz (2) ygrmike-ke murut vrhar-ka koşmuş (3) ayag-ka tegimlig kodmuş **töşek**-te orun-ta (4) kiñdsuin şila bir esiki **töşek** (5) bir eski taman çımdan-nı biz toyın (6) kulı şila kamtsuin şila-lar aldımız.“Tavuk yıl [ının] dördünc[ü]ay[ının]on sekizinde ke Murut Vihara’da Koşmuş asil koymuş döşekte yerde Kintsuin Şila bir eski döşek bir eski elbise (Hend.)’yi biz Toyın Kulı Şila (ve) Kintsuin Şila’lar aldık.”(USp84; SUK,Mi12; Sayit-Yüsüp,103; TugDok, Ra-10).

(1) İl almış sañun esengümüz pak sañun(2)-ka tañçor-niñ üç koyn yuluşın(3) munta altımız yine yagma kunup (4) almış **töşek** yanturu birgil “İl Almış Sangun’a selamımız, Pak Sangun’a Tangçor’un üç koyun satın aldık. Yine yağmaladığınız döşeği geri getirip veriniz.” (COUL 57).

(1) L//M/.. toñuz yıldı ol (2)K....W.. kidinte bir oglıñ birle yorır(3) mini köñül tegürmedi tigeş tip sakın tügüp ıdtım(4) küzki yürün yuñ ked bir tagar tıkp ıltı(5) bozı karaşı kutlug kaya içuguş **töşek** kye kılıntı “L//M/..domuz yılına aittir. Pazar yerinde bir ogling? İle geçerli, beni gönül koymasın diye hediye boğçalatıp gönderdim. Son bahar ayındaki beyaz yün çok, bir çucala koyup

gönderdi. Boz renklisi veya kara renklisi Kutluk kaya içuguş döşek kye kılındı.” (COUL 97).

(1) esengümüz ataçok-ka. Y//.N (2)YZ bile inç erki sizler men su koço-ta(3)'N antaki bir sıg yiti küri tarıgnı on (4) küri üze birip böz-kye-sin bışıg kel(5) men alıp kigürgey **töşek** kye algu “Sevgimiz Ataçok’a. Y//.N YZ hem de iyisinizdir. Ben şu Koço’da oradaki bir sıg yeri küri darıyı on küri üzerine böz kyesin? Pişmiş gel. Benim alıp gireceğim döşek Kaya alacak” (COUL 204).

Karahanlı. MK. *töşek* “döşek” (DLTI, 387); *töşeklig* *töşek* “döşenmiş döşek” (DLTI, 511); *töşek töşeldi*. “Döşek döşendi.” (DLTII, 128); *yadıgılg* *töşek* “yayılı döşek” (DLTIII, 49); *töşeklig* “döşekli, döşek sahibi” (DLTI, 509); *töşeklik* “döşeklik, döşek ve benzeri şeyleri yapmak üzere hazırlanıp ayrılmış olan” (DLTI 509); *töşeklik barçın* “döşeklik barçın” (DLTI 511); *ayak tirki başlar bu aş başçısı, negü teg kerek aygıl aş işçisi*. “Aşçıbaşı kapları ve sofrayı idare eder; bu aşçı başı nasıl olmalıdır ki” (KB, 2824); *töşekçi* “döşekçi” (Arat, 1979, 464); **Çağ.** *töşe-* “döşemek” (AL, 1023); *töşek* “töşe- (yaymak, germek), üstelik somut isim olarak dinlemek ve uyumak için yere serilen halı, kilim” açıklaması verilmiştir (Senglah, 178v, I); *töşek* “halı” (ŞSül, 119), *töşe-* “döşemek” (ŞSül, 119); **UÇİS.** *töşek* “döşek, matras, yatılacak yer”(Yunusoğlu, 2012, 125); **BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *töşek* “yatmak için serilen battaniye ve yorgan” (UTİL,1991, 360); Hot.Diy.çüvek “battaniye” (Osmanof, 2004, 307); *töşek* “battaniye, yorgan” (Gopuri, 1986, 77); *çüşek* “matras, battaniye (İli ve Kaşgar ağzında)” (Cilan, 2007, 134); Özb. *to’sak* “iç kısmına yün, pamuk gibi yumuşak şeylerin konulmasıyla yapılan kalın yatak eşyası” (ÖTİLİ, 1981, 256).

Clauson *töşek* kelimesinin < *töşe-* “sermek, yaymak”(ED, 561b) + *-k* “döşek; yatak” (ED, 563a) fiilinden türediğini belirtmiştir (ayrıca bk. OTWF 249). *Töşek* sözcüğü Türkçeden Balkan dillerine, Rusçaya, Arapçaya ve diğer bazı dillere geçmiştir (TMENII, 967).

4.5.2.5. **yastuk** “yastık”

<Tü. yasta-k. *yastuk* “yastık”. Bk. ED 974a, OTWF 225, VEWT 191, DTSI 245.

Yastuk sözcüğü tarihî Türk dili alanında Uygurcadan itibaren tespit edilir. Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(40) [...bakır]ka aldım. *yastuklug kızıl* (41) [altun]luk bir sıtırka aldım.“ [...Bakır]a aldım. Yastık için kırmızı kumaşı bir sıtıra aldım.”(Fam. Arch. L-40; JW-Li 5(10), 40; TugDok, X3- 13- 40).

51) *yastukka turgu bir teñ yün* (52)[.....]üç bakırka aldım “Yastığın içine konacak bir teng yün[ü][.....] üç bakırka aldım” (Fam.Arch.L-51; JW-Li, 5(10), 51; TugDok,X3-13, 51).

Karahanlı. MK. *yastuk* “yastık” (DLT III 43); *yastuk yastaldı*“Yastık yastandı.” (DLT III 107); KB. *yastuk-*, KB. *yastamak*“yastık dayamak” (Arat, 1979, 529); **Çağ.** *yastuk* “yastık” (Senglah, 332r.7); *yastuk* “yastuk” (ŞSül, 294); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *yastuk* “iç kısmına kuş tüyü, pamuk gibi şeylerin konularak yapılan, yatarken baş altına konulan, dörtken şekilli nesne” (UTİL, 450, 1998); Lop.ağ. *yastuk* “yastık”.(Aliyeva, 2013, 474a); Kaş.Yar.ağ. *yastuk* “yastık (baş için)” (Shaw, 2014, 306a); Özb. *yostik* “baş altına konulan, yatmak, yaslanmak için kullanılan yumuşak nesne, yastık” (ÖTİLİ, 1981, 263).

Clauson *yastuk* sözcüğünün *yasta-*“yastık dayamak, yaslanmak” + - *k* “dayanılan, destek alınan şey, yastık” fiilinden türediğini açıklar (ED 974a; Ayrıca bk. OTWF 225); *Yastuk* Uygur sivil belgelerinde para birimi olarak da kullanılmaktadır.³²⁹

Eski Uygurların evlerinde kullandıkları eşyalardan biri olan yastığın şekillerine duvar resimlerinde de rastlanılmıştır. Gabain’in tespitine göre Kumtura’da bulunan Uygur Budist manastırının duvar resimlerinde iki ucu düğümlenmiş ve nakışlarla süslenmiş yuvarlak yastıklar bulunmaktadır.³³⁰ Ayrıca Uygurların evlerinde kullanılan yastıklar arasında Bizans’taki taht yastıklarını andıran uzunca dikdörtgen yastıkların kullanıldığı da bilinmektedir.³³¹ Budist manastırlarındaki duvar resimlerinden Uygur evlerinde kullanılan yastıkların şekli ile ilgili bilgi edinmek mümkün olmakla birlikte yastık yapımında ne tür kumaşlar kullanıldığını anlamak zordur. Öte yandan Uygur evlerindeki yastıklarda pamuklu ve ipekli kumaşların kullanıldığı düşünülebilir. Yastık yapımında ipekli kumaşların kullanılması da en azından bazı özel kutlamalar ve kullanımlar için geçerli olmalıdır. Eski Uygurlarda gelinin çeyizleri arasında *yastuklug kızıl [altun]luk* “yastık için

³²⁹ Bk. Özyetgin, *Orta Zaman*, 151-167.

³³⁰ Gabain, *age*, 63.

³³¹ *Age*, 63.

ayrılmış kırmızı, altın işlemeli kumaş” (JW-Li, 5(10), 40; Fam. Arch.L-40; TugDok, X3-13, 40) ifadesi Uygur evlerinde yastık yapımı için ipekli kumaşların kullanıldığına işaret eder.

XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın da yastıkların kenarlarına yapılan *öñük* “yastıkların uçlarına yapılan ipek salkımları, saçaklar” (DLTI, 135) adı verilen ipek saçaklardan söz etmesi³³² de Türklerde yastık yapımı için ipekli kumaşların tercih edildiğini göstermektedir.

³³² Genç, *age*, 215.

5. KOÇO UYGURLARINDA MUTFAK VE BESLENME KÜLTÜRÜ

5.1. Türklerde (Uygurlar) Mutfak ve Beslenme Kültürünün Gelişimi

Türklerin ilk yaşam alanları yüksek ovalar ve bozkırlar idi. Dolayısıyla Türkler bozkır coğrafyasının iklim şartları gereği, çobanlık ve hayvan besleyiciliği ile uğraşıyorlardı. Yetiştirilen hayvanlar arasında koyun ve at önemli bir yer tutuyordu.³³³ Türklerinin gıda maddelerinin temelini et ve süt ürünleri oluşturmuştur. Eski Türklerin yiyecek ve mutfak kültürüyle ilgili bilgi veren kayıtlar da Türklerinin gıda maddelerinin temelini et ve süt ürünlerinin oluşturduğunu belirtmiştir.³³⁴ Çin yıllığı *Suishu*'nun Türklerle ilgili bölümünde "...*et yerler, kıymız içerler. Yılın beşinci ayında koyun et keser ve Tanrı'ya adak adarlar*" kaydı geçmektedir.³³⁵ Bir diğer Çin yıllığı *Beishi*'in Türklerle ilgili bölümünde "...*av avlar, hayvancılıkla uğraşırlar, et yerler ve kıymız içerler*" bilgisi not edilmiştir.³³⁶ Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişler ve bu konserveyi Çin'e de ihraç etmişlerdir.³³⁷ Bunun yanında, eski Türklerin beslenme kültüründe av hayvanları da önemli bir yeri işgal etmiştir. İlk yazılı belgelerimiz olan Köktürk yazıtlarında Türklerin avcılıkla yiyeceklerini temin ettiklerine dair şu kayıtlar bulunmaktadır: *kiyü k yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz* "Geyik yiyerek, tavşan yiyerek geçimimizi sağlarız" (Ölmez 2013, TY, G8). Tarihî kaynaklar hariç, farklı Türk boylarına ait efsane ve destanlarda da Türklerin süt ve süttten elde edilen ürünlerin yer aldığı görülmektedir.³³⁸

Türklerin beslenme kültüründe hayvansal yiyeceklerin yanında, hayvansal içeceklerde önemli bir yeri işgal ediyordu. Hunlardan itibaren en ünlü içkisi de kısrak sütünden imal edilen kıymız idi.³³⁹ Ayrıca süttten yoğurt, peynir de imal ediliyordu. Türk Bozkırlarından dünyaya yayılan yoğurdun (veya kıymızın) kiraz veya kayısı ile

³³³ Kafesoğlu, *age*, .305.

³³⁴ D.W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, 2. bs. çev. Nimet Uluğtuğ, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 74, 76.

³³⁵ Wei Zhi ve diğ., *Suishu-Tujue Zhuan*. 84. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1973), 1864.

³³⁶ Li Yanshou, *Beishi-Tujue Zhuan*. 99. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 3287.

³³⁷ Kafesoğlu, *age*, 305.

³³⁸ Sami Kılıç, Ali Albayrak. "İslamiyet'ten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies*, s.7/2 (2012): 711-712.

³³⁹ Kafesoğlu, *age*, 305.

tatlılaştırılması şeklinde hazırlanan ve Çincede “lo” adı ile geçen bir içki Hunlar arasında yaygındı.³⁴⁰

Türkler, yaşadığı coğrafyaların tarıma elverişli olan bölgelerinde çeşitli tarım ürünlerini yetiştirmişlerdi. Tarihi belgelerde kaydedildiğine göre Köktürklerde her ailenin ekip biçtiği, suladığı tarlası bulunmuştur. Kapgan Kağan’ın Çin ile 696 yılında yaptığı, Çin’in Köktürklerde 3000 ziraat aleti ile 100,000 “hu” (1250 ton) tohumluk darı teslim etmesi konusundaki anlaşma, Köktürklerin tarımla yakından ilgilendiklerini açıklamaktadır.³⁴¹ Tarımla uğraşan Türkler aynı zamandan tarımsal ürünlerden çeşitli yiyecekler üretiyorlardı. Arkeolojik bulgular sayesinde elde edilen bilgiler de Türklerin bitkisel besin maddelerini tükettiklerine kanıt getirmektedir. Çinli arkeologlar 1972 yılında Turfan’daki Astana Mezar Külliyesinde yapılan arkeolojik kazılar esnasında, şekli günümüzdeki Uygur ekmeğine benzeyen, kenarları geniş, etli ekmeklerin kalıntısını bulmuşlardı. Ayrıca bu ekmeklerin kenarlarında birçok küçük oyuklar bulunmuş ve ekmeğin hamurunun da mayalandığı tespit edilmiştir.³⁴² Öyle anlaşılıyor ki söz konusu dönemde Turfan’da yaşayan ahali hububat ve tahıllardan un elde etme tekniğine sahip idi. Ayrıca hamur mayaları da aktif bir şekilde kullanılıyordu. Tang Sülalesi döneminde bazı Türk yiyecekleri Çinlilere geçtiği bilinmektedir. Kayıtlara göre Çince “Hubing (胡饼) ‘Hu çöreği’” olarak adlandırılan, buharda pişirilen, susamlı çöreklerin Türklerden Çinlilere geçtiği ve Çinlilerin yemek menüsünde yer aldığı bilinmektedir.³⁴³

5.2. Uygurlarında Mutfak ve Beslenme Kültürü

Koço Uygur Devleti dönemi, Uygurların tam anlamıyla yerleşik hayatı benimsedikleri ve hayvancılığın yanında tarımsal faaliyetlerle uğraştıkları dönemlerden biridir. Dolayısıyla söz konusu dönemde Uygurların mutfak ve beslenme kültüründe etli besin maddelerinin yanında, tahıl, hububatların, meyve ve sebzelerin de yer aldığı görülmüştür. Ayrıca Uygurların yiyecekleri tatlandırmak

³⁴⁰ Eberhard, *age*, 92.

³⁴¹ Kafesoğlu, *age*, 314.

³⁴² Zhao Haixia, Ru Yi, “5-7 Shiji Gaochang Diqiu de Shuwu Pinzhong (5-7. yüzyıllarda Koço Bölgesindeki Yiyecek Türleri Üzerine)”, *Xinjiang Daxue Xuebao*, c.36, s.2 (2008): 66.

³⁴³ Chi-Kuang Fu, “Tangdai Yinshi Wenhua Yanjiu (Tang Sülalesi Dönemindeki Yemek Kültürü Üzerine Araştırmalar)”, (Yüksek Lisans Tezi, Guoli Zhongshan Üniversitesi, Çin Edebiyatı Bölümü, 2015), 82-83; Çince kaynaklarda bahsedilen ve buharda pişirilen çörek, Kâşgarlı’nın Divan’ında kaydettiği *çukmun* olarak adlandırılan bir çeşit ekmeği hatırlatmaktadır. Kâşgarlı eserinde *çukmun* ile ilgili “kurabiye biçiminde yapılan bir ekmektir; çömlekte su buğusunda pişirilir. Bu sindirmesi en kolay ekmektir” bilgisini kaydeder (DLTI 444).

amacıyla çeşitli baharatları kullandıkları bilinmektedir. Koço Uygurların yemek kültürüyle ilgili bilgi veren kayıtlar arasında 981 yılında Uygurları ziyaret eden Çinli elçinin seyahat raporu oldukça dikkat çekicidir.

Çin elçisi Wang Yen-te, kendisine Uygur sarayında at ve koyun eti (bk.5.5.1.1.et.) ikram edildiğinden söz etmiş³⁴⁴ ve etlerin lezzetinden bahsederken “*Buradaki koyunların eti, ayı eti gibi lezzetlidir.*” demektedir.³⁴⁵ Ayrıca Çinli elçi raporunda yerel halkın tükettikleri yiyeceklere dair bazı bilgiler vermiştir. O raporunda zengin kimselerin at eti tükettiklerini, geri kalanların ise sığır veya yaban kazı yediklerini dile getirmiştir.³⁴⁶

Tarıma dayalı üretim şekli, Uygurların yemek içme kültürünü etkilemiştir. Yerleşik yaşam kültürünün etkisiyle, Uygur nüfusunun büyük bir kısmı tarım ile uğraşmıştır. Uygurların tarımını yaptıkları ürünler arasında tahıllar ve hububatlar ilk sırada gelmektedir. Yazılı belgeler incelendiğine, Uygurların tarımını yaptıkları hububatlar arasında *borsu* “fasulye”, *üür ~ ür ~ yür ~ üyür ~ ügür ~ öyür* “darı”, *arpa ~ abra* “arpa”, *bugday* “buğday”, *konak* “darı”, *tügi ~ tügü* “darı”, *burçak* “bezelye, burçak”, *yasımuk ~ yasmuk* “mercimek”, *burçak* “bezelye, burçak”, *yarma* “yarma, tane, bulgur”, *tuturgan* “pirinç”, *künçit* “susam” gibi ürünler bulunmaktadır.³⁴⁷ Uygurlar yetiştirdikleri tahıllar ve hububatları ilk olarak besin maddesi olarak kullanmışlardır.³⁴⁸ Bunun yanında Uygurlarda hububatlar ve hububatlardan elde edilen ürünlerin bitkisel karışımlarla birlikte çeşitli hastalıkların tedavisinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.³⁴⁹ Uygurlar hayvanlardan elde edilen yağların yanında hububatlardan da yağ elde ettikleri bilinmektedir. (bk. 5.5.2.2.yag, ayrıca bk. 5.5.2.3. **yakrı**). Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk mutfağında pişirilen yemeğin türleri ve yapılışı ile ilgili oldukça zengin bilgiler kaydetmiştir. Kâşgarlı'nın

³⁴⁴ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14112; İzgi, **Çin Elçisi**, 65.

³⁴⁵ **Age**, 14111; **age**, 53.

³⁴⁶ **Age**, 14111; **age**, 57.

³⁴⁷ Gabain, **age**, 42; Tarım ürünleri cümleden hububatlar ve tahıllar çiftçilerin yanı sıra, devletin de önemli iktisadi gelir kaynağını oluşturmuştur. Bundan dolayı devlet, çiftçilerin hububat tarlalarından *tarig* ve *ür ~ üyür ~ yür* olarak bilinen bir tür vergi almıştır, bununla birlikte ekim amacıyla kiralanan arazilerin kira bedelinin hububat cinsinden olan tarım ürünleri ile de ödendiği görülmüştür. Bk. Özyetgin, **Eski Türk**, 151-154.

³⁴⁸ Uygurların buğday, darı ve mısır gibi şeyleri öğütürerek un yaptıkları bilinmektedir. Hububatlar ve tahıllardan elde edilen un, Uygurca belgelerde *min ~ mian* (SUK, Mi14-2/7; HeilkI. 67; HeilkI, 119/121), *talkan* (TTVII 24: 9/10; TTVII, 25, 10/12; Heilk II, I/91; Heilk II, 1/118; Heilk II, 130) sözcükleriyle karşılanmıştır.

³⁴⁹ Geniş bilgi için bk. Reşit Rahmeti Arat, **Zur Heilkunde der Uiguren** I-II, Berlin, 1930; (HeilkI. 67; Heilk I, 119/121; Heilk II, I/91; Heilk II, 1/118; Heilk II, 130)

kaydettiği bilgilere göre *arpa* “arpa” (DLTI,123), *bugday* “buğday” (DLTII, 253), *tarig* “ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; zahire”(DLT, 37), *tuturkan* “pirinç, döğü” (DLTI, 521), *ügür ~ yügür* “darı” (DLTI, 54; II,121; III, 9) gibi tahıllar XI. yüzyıl Türklerinin en önemli besin maddeleri arasında yer almıştır.³⁵⁰ Türkler tahıldan pekçok yiyecek ve içecekler yapılmıştır. Hayvansal besin maddeleri de, XI. yüzyıl Türklerinin mutfağında önemli yer tutmuştur. Türkler koyun, at, balıketi, tavuk eti tüketmişlerdir.³⁵¹ Ayrıca, inek, koyun ve keçe sütünden çeşitli içecekleri ve süt ürünleri de yapmışlardır. Et ve süt ürünlerinin yanında Karahanlı Türklerinin beslenme alışkanlıklarında meyve ve sebzenin de yer aldığı görülmüştür.

Uygurların beslenme şeklinde hayvansal yiyeceklerin yanında hayvansal içecekler de çok önemli yer tutmuştur. Özellikle de eti tüketilen hayvanların sütünden çeşitli yiyecekler (bk. 5.3.1. **aş**, ayrıca bk. 5.3.2. **azuk**) ve içecekler (bk. 5.3.3. **içgü**) yapılmıştır. Kısırak sütünden yapılmış *kımız* ise Uygurların severek içtikleri içeceklerden biri idi. Koço Uygurlarının yaşam beslenme kültürüyle ilgili bilgi veren Çin elçisi Wang Yen-te, Uygurların kımız içerek sarhoş olduklarını belirtmektedir.³⁵² Bunun yanında Uygurlar hububatlar ve meyvelerden çeşitli içecekler yapmışlardır. Yazılı belgeler incelendiğinde Uygurların *bor* (bk. 5.5.7.2 **bor**), *süçüg* (bk. 5.5.7.5 **süçüg**), *begni* (bk.5.5.7.1 **begni**), *sorma* (bk.5.5.7.3 **sorma**), *arkı/arxı* gibi içecekleri tükettikleri anlaşılmaktadır.³⁵³ Bor olarak bilinen üzüm şarabı söz konusu dönemde Koço Uygurları arasında yaygın olarak tüketilen içeceklerden biriydi. 1220 yılında Koço Uygurlarının yaşadığı bölgelerden geçerek, Cengiz Han’ı ziyaret etmeye giden Çinli rahip Changchun seyahat notlarında, Koço’da kendisine üzüm şarabı, meyve, ekmek ve soğan ikram edildiğini kaydetmiştir.³⁵⁴

Turfan ve çevresindeki bölgelerin iklimi meyvelerin yetiştirilmesi için de uygun iklim koşullarına sahip idi. Tarihi kayıtlarda Koço’da yetiştirilen sebze ve meyvelerden söz edilmiştir. A. Gabain Uygurca yazılı belgelere dayanarak Uygurların erik (bk. 5.5.6.1 **erük**), üzüm (bk. 5.5.6.5 **üzüm**), kavun (bk. 5.5.6.4.

³⁵⁰ Engin Çetin, “Divanü Lügati’t Türk’teki Yiyecek ve İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c.14.s.2 (2005): 186.

³⁵¹ Reşat Genç, “XI.Yüzyılda Türk Mutfağı”, **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**, (1982): 7.

³⁵² Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14110; İzgi, **Çin Elçisi**, 48.

³⁵³ Peter Zieme, “Alkoholische Getränke bei den alten Türken”, **Studia uralo-altaica** 39, (1997): 435-445.

³⁵⁴ Li, **Changchun**, 49.

kagun), ile kabak (bk. 5.5.5.3 **kabak**), bezeliye (bk. 5.5.5.2. **burçak**), soğan (bk. 5.5.5.6 **sogun**), sarımsak (bk. 5.5.5.5. **satun**) gibi meyve ve sebzeleri³⁵⁵ yetiştirdiğini tespit etmiştir.³⁵⁶ 1220 yılında Koço ve Canbalık'tan geçen rahip Changchun, Uygurların yaşadığı bölgelerde gördüklerini anlatırken “*Burası çok sıcak, üzüm çok fazladır... şehrin batısındaki üzüm teveği altında dinlendik, Uygur hakanının kabilesinden olan [bir kişi], üzüm şarabı(bor) ikram etti, [bağdan] çeşitli çiçekler ve meyvelerin kokusu geliyordu.*” demektedir.³⁵⁷ İki şehirden geçerek [aynı yıl] 9. ayın 9. günü Canbalık' a ulaşan rahip Changchun'u Uygur hakanı diğer rahiplerle bielikte karşılamaya gelmiş ve şerefine ziyafet düzenlemiştir. Changchun burada gördüklerini anlatırken Hakan ve eşinin kendisine üzüm şarabı (bor), karpuz, kavun ikram ettiğini ve kavunların yastık kadar büyük, aynı zamanda çok lezzetli olduğunu, Çin'de böyle lezzetli kavunlara rastlanılmadığını kaydetmiştir.³⁵⁸

Üzüm, hiç şüphesiz ki Koço'da yetiştirilen meyveler arasında ilk sırada yer almıştır. Koço ve çevresindeki bölgelerde yaygın olarak yetiştirilen üzüm, Moğol-Yuan Sülalesi (1271-1368) döneminden itibaren Çin'de yetiştirilmeye başlamıştır. Çin'e üzüm yetiştirme tekniğinin yayılmasında Uygurların çok önemli katkıları bulunmaktadır. Uygurlar üzümü, ilk olarak vergi ödeme aracı olarak kullanmışlardır. Uygur tıp metinlerinde üzümün çeşitli bitkisel karışımlarla birlikte hastalıkların tedavisinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.³⁵⁹

Uygurların beslenme alışkanlığında sebzelerin de yer aldığı bilinmektedir. Tarihî kayıtlarda Uygurların sebze yetiştiriciliğe dair bazı izlere rastlamak mümkündür. 1220 yılında Uygurları ziyaret eden rahip Changchun, Koço'da yetiştirilen sebzelerin Çin'de yetiştirilen sebzelerle aynı olduğuna dikkat çekmiştir.³⁶⁰ Tarım havzasında yetiştirilen bazı sebze türlerinin Moğol-Yuan Sülalesi döneminden sonra Çin'de yetiştirilmeye başladığı bilinmektedir. Örneğin turp (bk. 5.5.5.5.7. **turma**) ve maydanoz gibi sebzeler Tarım havzasından Çin'e giden sebzeler

³⁵⁵ Uygur Tıp Metinlerinde *soğan* ve *sarımsağın* çeşitli bitkisel karışımlarla beraber çeşitli hastalıkları tedavi etmek amacıyla da kullanıldığı görülmüştür Bk. Heilk I, 55-56; Heilk I, 144-145; Heilk I, 128; Heilk I, 44.

³⁵⁶ Gabain, **age**, 42.

³⁵⁷ Li, **Changchun**, 49.

³⁵⁸ **Age**, 53.

³⁵⁹ Daha geniş bilgi için bk. BUHELİQİ WEİLİ, A. Melek Özyetgin. “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği” **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, s.15(2020):115-125.

³⁶⁰ Chen, **age**, 70.

arasındadır.³⁶¹ Tarihi ve yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Uygurlarda sebze yetiştiriciliği, meyve yetiştiriciliği kadar çok gelişmemiştir.³⁶² Koço Uygurlarının beslenme alışkanlığında hayvansal ürünlerin oranı sebzelere kıyasla daha yüksektir.

Koço Uygurlarının oldukça zengin mutfak kültürüne sahip oldukları bilinmektedir. Uygur mutfağında tüketilen bazı yemek türlerinin Moğol-Yuan sarayında, hakan ailesinin yemek menüsünde de yer aldığı tespit edilmiştir. Yuan Sülalesi döneminde (1330 yılında) yazılmış *Yinshan Zhengyao* adlı eserde kaydedildiğine göre Moğol hakanları Arap, Hint, Fars, Orta Aya, Uygur, Çin gibi birçok farklı kültürüne ait yemekleri tüketmişlerdir. Bunlar arasında Türk, Arap ve Farslara ait toplam 49 farklı yiyecek türü kaydedilmiştir. Bu yemekler arasında, Uygurlara özgün *chöppün*³⁶³ adı verilen yemeğin tarifi verilmiştir. Eserde *chöppün*'ün vücuda olan faydalarından söz edilmiş ve yemek tarifi ile ilgili şu kayıtlara yer verilmiştir³⁶⁴:

“*un (6 jin³⁶⁵; hamur yapıldıktan sonra hamuru açıp, ince ince kesiniz), koyun et (2 but); pişirin ve kıymalık [et] gibi doğrayın.), koyunun bağırsağı ve ciğeri (pişirin ve doğrayın), yumurta (5 tane; omlet yapınız ve doğrayınız.), taze zencefil (4 liang³⁶⁶), Çin soğanının kökü ve dalı (yarım jin), mantar (4 liang), kolza bitkisi yaprağı, madımak otu, aspir (yabani safran). Pişirme esnasında et suyu kullanın. Bir liang karabiber, tuz ve sirke koyun.*”

Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk*'te Moğol-Yuan sarayında hakan ve aile üyelerinin yemek menüsünde yer alan *chöppün*'e benzeyen, *tutmaç*³⁶⁷ olarak

³⁶¹ Wang Yanming, “Cong Chutu Wenshu Kanzhong Gudai Shiqi Tulufan Diqiu de Shucui Zhongzhi (Bulunan Belgeler Işığında Kadim Turfan Bölgesinde Sebze Yetiştiriciliği)”, *Dunhuang Xue Yanjiu*, c. 68, s. 2(2001): 87.

³⁶² Ming Sülalesi tarafından Timurlu Devletine elçi olarak gönderilen memur Chencheng Beşbalık'ta sebzenin çok fazla yetiştirilmediğini kaydetmiştir. Bk. Chen, *age*, 102.

³⁶³ <*chöp* “oklava ile açılarak ince kesilen hamur; bir çeşit Uygur yemeği. İnce doğranmış pişmiş et, suda haşlanmış ince kesilen hamur, ince doğranmış soğan, az miktarda karabiberi birbirine karıştırarak hazırlanan karışımın üzerine et suyu konularak hazırlanır.” (bk. UTİL, 1991, 708) + *pün* < *bün* ~ *mün* “çorba” (ED 347b).

³⁶⁴ Hu Sihui, *A Soup for the Qan*, Juan 1, İngilizceye çev. Dominik Wujastyk, Paul U. Unschuld, Charles Burnett (Leiden-Boston, 2010), 288.

³⁶⁵ Çince ağırlık ölçümü birimidir. Bir *jin* 500 grama eşittir.

³⁶⁶ Çince ağırlık ölçü birimidir. Bir *liang* 50 grama eşittir.

³⁶⁷ <Tü. *tut-maç* “makarna”. Orta Çağda popüler olan bir çeşit yemek (ED 457). Doerfer, *tutmaç* sözcüğünün Türkçe veya Farsça üzerinden Arapçaya geçtiğini kaydeder, *tutmaç* sözcüğü Türkçeden Rusçaya (Rusçadan tekrar Türkçeye), Ermeniceye ve Boşnakçaya? geçtiğini belirtmiştir (TMEN 876). Kâşgarlı Mahmud, *Divan*'ında *tutmaç*'ın ilk yapılış nedeniyle ilgili olarak şunları kaydeder: “Bu yemek Zülkarneyn'in yaptığı azıklardandır; şöyle yapılmıştır: Zülkarneyn, karanlıktan çıktıktan sonra azıkları azalmış; Zülkarneyn'a açlıktan yakınmışlar, ona ‘bizi aç tutma’ demek olan ‘Bizni tutma aç’

adlandırılan bir çeşit yemekten söz etmiştir. Kâşgarlı'nın kaydettiğine göre *tutmaç*, Türklerin tanınmış bir yemeğidir ve bu yemek bedeni kuvvetlendirip yüze kızarıklık vermekte ve kolayca sindirilebilmektedir. Kâşgarlı Divanı'nda ayrıca *tutmaç* ile ilgili olarak *tutmaç sarmaldı* "Tutmaç süzüldü." (DLT II 233); *ol tutmaç sermetti* "O, tutmacı suyundan ayırttı." (DLT II 349); *tutmaç çöpi* "Tutmaç yapılmak için kıyılan yufka parçalarının her biri" (DTL III 119); *ol tutmaç bulgadı* "O tenceredeki tutmacı bulandırdı, karıştırdı" (DTL III 289) gibi birkaç farklı cümle örneği kaydetmiştir. Bu örneklere bakıldığında *tutmaç* ince kesilen hamurun suda haşlanmasıyla yapılmaktadır. Kâşgarlı'nın not ettiğine göre *tutmaç* yendikten sonra suyundan da içiliyordu (DLTI 452).

Uygurların mutfağında yiyecekleri tatlandırmak amacıyla çeşitli baharatları kullandıkları düşünülmektedir. Güney Song Sülalesi devrinde Jin Sülalesinin (1115-1234) başkenti Yanjing'e³⁶⁸ elçi olarak giden Hong Hao Uygurların *aselbent* (乳香), *civa* (安息), *menengiç* (筍耨) gibi baharatları bulduğundan söz etmiştir.³⁶⁹ İpek Yolu ticaretinde aktif rol oynayan Uygur, bu güzergâhın batı ucunda yer alan ülkelerden çıkan baharatları biliyorlardı ve kullanıyorlardı. Song Sülalesi yıllığının Uygurlarla ilgili bölümünde "*Kuça Devletinin hakanı, elçi Li Yanfu, yardımcı elçi An fu, müfettiş Zhaijin'i göndererek baharat getirtti.*" bilgisi not edilmiştir.³⁷⁰

Erken dönemlerde konargöçer yaşam tarzı süren Türklerin çadırının belli bir bölümünün mutfak olarak kullanıldığı ve orada mutfak eşyalarının muhafaza edildiği düşünülmektedir. Türklerde gerçek manadaki mutfak anlayışı, Uygurların yerleşik hayata geçerek sabit evler inşa etmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Uygur evlerinin bir odasını oluşturan *aşlık* (bk. 4.4.2 **aşlık**) olarak bilinen mutfaklar yemeklerin pişirilmesi, yenmesi esnasında kullanılmıştır.³⁷¹ Mutfağın içerisinde *ocak* (bk. 5.4.2.2 **ocak**), baca ve mutfak eşyaları konulan dolapların bulunduğu düşünülmektedir.

diyerek 'yolumuzu aç, biz yurtlarımıza gidelim' sözleri söylemişler. Zülkarneyn, bilginlerle konuşmuş ve bu yemeği çıkarmışlar. Bk. DLT I 452; **Çağ.** *tutmaç* " a kind of food (aş) made by Rolling out dough and shredding it" (Senglah, 169v.12). Sözcük Kıpçak. *tutma*, Osm. *tutmaç*. Bk. ED 457a; *Chöppün* ve *tutmaç*'ın yapılışına benzeyen ve *Narin* olarak adlandırılan bir çeşit yemek günümüzde Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin mutfağının en önemli yemeklerinden biri sayılmaktadır. *Narin*, ince ve uzun kesilmiş hamurların et suyunda pişirilmesiyle hazırlanan bir çeşit Uygur yemeğidir. Bu yemek vücudu kuvvetlendirmekte ve kolay sindirilebilmektedir.

³⁶⁸ Günümüzde Çin Halk Cumhuriyetinin başkenti olan Pekin şehridir.

³⁶⁹ Hong, **age**, 6. Çinli elçi Hong Hao, burada Ötüken Uygur Devletinin yıkılışında sonra Yanjing'e yerleşen Uygurlardan söz etmektedir.

³⁷⁰ Tuo Tuo, **Songshi-Huihu Zhuan**, 14116.

³⁷¹ Bahaeddin Ögel'e göre, eski Türk mutfağının şimdi olduğu gibi ayakta yemek pişirilen, dar bir oda olmayıp, aynı zamanda bütün gün oturulup istirahat edilen ve sohbet edilen bir yer idi. Bk. Ögel, **Türk Kültürü III**, 41-43.

Turfan'daki, Koço, Yar, Sengim ve Bezeklik'teki bazı evlerin kalıntılarında evin iç duvarının belli bir kısmının oyulmasıyla yapılan ocaklara ve ocağın etrafındaki çeşitli çiçek motiflerine rastlanılmıştır.³⁷² Ayrıca bazı evlerde ocaktan çıkan dumanın dışarıya aktarılması amacıyla bacanın yapıldığı tespit edilmiştir.³⁷³

Yerleşik yaşamla birlikte Uygurların mutfakta kullandıkları eşyaların sayısı ve türleri çoğalmıştır. Arkeolojik kazılarında Koço ve çevresindeki bölgelerde Uygurlara ait çok sayıda mutfak araç-gereçlerine rastlanılmıştır.³⁷⁴ Elde edilen ürünler arasında seramikten yapılmış mutfak araç-gereçleri de bulunmaktadır.³⁷⁵ Arkeolojik bulgular Uygurların seramik mutfak eşyalarını kullandıklarını kanıtlamaktadır. Bu bilgilerin yanında Uygurların mutfak eşyası yapımında gümüş, bakır, çelik gibi kıymetli madenleri de kullandıklarına dair tarihi kayıtlar bulunmaktadır. Bu hususta 981 yılında Koço Uygur Devleti'ni ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te'nin elçilik raporu oldukça önemlidir. Elçi, raporunda Uygurların altın-gümüştan yapılmış kıymetli mutfak eşyalarını kullandıklarını kaydetmiştir.³⁷⁶ Uygur sivil belgelerinde *kümüş kupiņ* “gümüş bardak” (bk. 5.4.5.6. **kupiņ**), *kümüş çanak* “gümüş çömlek”(bk. 5.4.3.1 **çanak**), *pulad biçek* “çelik bıçak” (bk. 5.4.1.1 **biçek**) ifadeleri de Çin elçisinin verdiği bilgileri doğrulamaktadır. Kıymetli madenlerin yanında, Uygurların ahşaptan da çeşitli mutfak eşyalarını yaptıkları bilinmektedir.

Sivil belgelerden anlaşıldığına göre, Uygurlar mutfak eşyası yapımında en çok *yagak* olarak adlandırılan ceviz ağacını tercih etmişlerdir. Ceviz ağacı, kolay işlenebilen, pürüzsüz, dayanıklı olduğundan Uygurlar mutfak araç-gereçlerinin yapımında bu ağacı kullanmış olabilir. Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığına göre mutfakta kullanılan eşyalar arasında *könek* (bk. 5.4.5.5 **könek**), *ayak* (bk. 5.4.4.1. **ayak**), *tepsi* (bk. 5.4.4.11 **tepsi**) *kapan* (bk. 5.4.4.5 **kapan**) ve *körge* (bk. 5.4.4.7 **körge**) ceviz ağacından yapılmıştır. Uygurlar, mutfağında kullandıkları eşyaların bazıları sırlayarak ve boya vurup cilalandırarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Uygurca belgelerde *sır çöki* (bk. 5.4.4.3 **çöki/çöke**), *kızıl çöki* (bk. 5.4.4.3 **çöki/çöke**), *bedizlig sır könek* (bk. 5.4.5.3 **könek**), *sır kaşuk* (bk. 5.4.4.6 **kaşuk**), *sır ayak* (bk.

³⁷² Maillard, **age**, 101-102.

³⁷³ Sengim 9 numaralı yapının doğusundan bulunan kubbeli çatılı odalara birer baca yerleştirilmiştir. Bk. Maillard, **age**, 101. Arkeolojik kazılarda içerisinde baca bulunan evlere çok fazla rastlanılmamıştır. A. von Gabain, bu durumu, Uygurların Çinliler gibi açık havada (en azından yazın sıcak aylarında) yemek pişirdiklerine bağlamaktadır. bk. Gabain, **age**, 53.

³⁷⁴ Le Coq, **Gaochang**, 164.

³⁷⁵ **Age**, 64.

³⁷⁶ Tuo Tuo, **Songshi-Gaochang Zhuan**, 14110; İzgi, **Çin Elçisi**, 48.

5.4.4.1 **ayak**) geçen ifadeleri, Uygurları cilalı, boyalı mutfak eşyalarını kullandıklarına işaret etmektedir.

5.3. Eski Uygurcada Yiyecek ve İçeceklerle Ad Olan Genel Terimler

5.3.1. aş “yiyecek”

< Tü. aş “yemek, yiyecek”. Bk. ED 253b, UWb 237, TMEN II 481,VEWT 30, DTSI 61, EUTS 15.

Tarihî: KökTü. *yagımız tegre oçuk teg erti, biz aş <t>eg ertimiz* “Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik.” (T. Tekin1997, TY, G8); **Uyg.** *aş* “yemek” (AY, 610; Suv,168); *aş içkü* “yiyecek içecek; toy, ziyafet, şölen” (Chuas.56; MI16,2; TTVII, 24, 22; AY,4); *beş yüz erenniñ aşı suvı* “beş yüz kişinin yiyeceği, suyu” (İKP, 28); *livi aşı* “yemeği” (TTVII, 1,48,17,18); *yme üzüt aşına twratsar er (?)*//////*twratsar ötlese sizler ular sawınça yorınlar* “yine ruh aş gönderirse kişi (?),////// gönderirse, nasihat ederse, siz onların söylediği gibi hareket ediniz” (TTIII10,76); *kin bir tuşda kız aşı tıtagınta ud koyn tonguz kaz ödirek takıguda ulatı üküş telim özlügerig ölürüp ulug aş içgü kultı.*“Sonra, bir zaman düğün ziyafeti dolaysıyla inek, koyun, domuz, kaz, ördek, tavuk gibi çok canlıları öldürüp büyük toy verdi.” (AY, 4); *mlunki aşçı* “aşçı Mlunki” (UIII, 64, 1,18); *aşamak*“ yemek, silip süpürmek” (AY,138); *aşanmak* “yemek yemek, gıda almak” (TTI, 26); *aşlagalı unamadı* “Yemek yemeği kabul etmedi” (İKP, 19); *yaglıg aş* “yağlı aş” (Heilk II, 3,43); *aş içgü* “yiyecek içecek” (BTIII, 344; BTVII, 333; BTXX, 718; BTXXIII, BI 29; BTV,0072; BTXXXVIII, Hc74; BTXXIX, 481); *aşa aşagu* “yiyecek yemek” (BTXIII, 47,20); *aş azuk* “yiyecek-içecek” (BTXXV, 2953; BTXXIX,V033); *livi aşı* “yiyeceği, içeceği” (BTXXIII,G013); *kız aşı* “düğün yemeği” (BT XVIII, S056); *aş buşı birmek* “yiyecek sadaka vermek” (BTXVIII, 481); *aş azuk* “yiyecek” (Daşa, 406); *aş içgü* “yiyecek içecek” ((Daşa, 2760); *aş suvsuş* “yiyecek içecek” (Daşa, 2026-2027); *aş toy* “bayram, yemek, ziyafet” (Daşa, 2023); *sangik aş* “cemaate ait aş” (Daşa, 478); *kiçigkiye ugutkı aş* “azıcık hamurdan aş” (Daşa, 3347).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(15) *yalguz yorıp ogrı tev kalsar yok* (16) *itük kalsar men kaytso tu başım-ka bolur* (17) *igleser yiti künki **mün aş** men çıntso şile birürmen.*“Yalnız yürüyüp hırsız tev?ederse yok itük? ederse ben Kaytso tu benim sorumluyum. Hastalanırsa yedi gün içinde yiyecek ben Çıntso Şile veririm.” (SUK, P101).

(1)//////// umugsuz urısız kalgay tip (2) bu iki oğlan-larım-ta turmuş atlıg (3) oglumnu sudbak-ka il törüsi (4) birle ogul-luk birdim andın (5) şük kalmış-ta bu ogul sutmaknuñ (6) birmiş aşın yip aymış(7) işin kılıp ogul törüsi birle (8) ölginçe köni bışıg tapınsun. “//////// umutsuz, erkek evlatsız kalacak diye bu iki oğlumdan Turmuş adlı oğlumu Sutbak’a halk töresi ile evlatlık verdim. Ondan sonra sabit kalarak, bu oğul, Sutbakın verdiği aşı yiyerek hatırladığı işini yapıp oğul töresi ile öleceği zamanda kadar saygı göstereyim.” (USp 98; SUK, Ad03; JW-Li, 6.7).

Monjakka (31) liv birip tıriler aşı suwsuşı teñsiz boolsar iki (32) xruxanlar öz aşı azukı birle birip “Rahibe yiyecek verip Tanrılar(ın) yiyeceği ve içeceği eşitsiz olursa, iki Xruxanlar kendi yiyeceğini de vererek...” (Geng1978, 32).

(1)] T’L ermez siz-ler men yme [] [] arkış kelser idi bitig- (2) -iñiz-ler savıñız-lar yok biz so arkış sayu bitig idur+biz tegir erki (3)] ’ekem-ke toña şeli takı bir savım · yüzük-nüñ PYN samış-takı (4)] S’N tokuz-on S[]N belek(?)mkelser yme kaçan (5)] samış(?) alıp(?) TWL’RWK çeçek teñrim (6)]L’R bilen keñeşip aş içgü savın sözleşip “T’L değilsiniz. Ben yine [] [] kervan gelirse mektup [gön]deriniz. Söyleyecekleriniz yok biz so? her kervan ike nmektup göndeririz. Ulaşır, Erki Ağabeyime, Tonga rahibe de söyleyeceğim. Yüzük’ün PYN Samış’taki S’N doksan S []N hediye(?) m gelirse yine ne zaman Samış(?), Alp(?)TWL’RWK Çiçek Hatun ile danışıp yiyecek içecek hakkında konuşup” (COUL 135).

..../. tartıg (3)aş tsañ-daki tarıg teginür erki(?) oprak “hediyemiz depodaki darı ulaştı mı, eski giysiler” (COUL 153).

Karahanlı. MK aş “yemek” (DLT, 42); KB. *olarda birisi küdenke aş ol, ya sünnet aşı ya togursa ogul* “Bunlardan biri düğün ziyafetidir; biri de bir oğulun doğumu ya da sünneti dolayısıyla verilen ziyafettir (KB, 4575); *öküş türlüg ol bu okıgu kişi, telim türlüg ol bu konukluk aşı* “Çağırın kişiler çeşitli sınıf ve tabakalara mensup olduğu gibi, ziyafetlerde de türlü türlü olur” (KB, 4574); *adaş koldaş erdeş kadaş aşları, bolur erse körgü barıp işleri* “Arkadaş, dost, ahbab ve kardeş ziyafetleri olursa, oraya gidip eşi, dostu görmeli.” (KB, 4579); *yog aşı bolur ya ölüg atıña ya ol at bulup aş birür yatıña* “Ya da bir ölü için yapılan yog aşı olur, ya da biri bir rütbe alınca başkalarına ziyafet çeker.” (KB, 4577); **Çağ.** aş “yiyecek” (Senglah, 41v.22); **UÇİS.** aş “yemek” (Yunusoğlu, 2012, 152); **BDS.** āş “yemek, yiyecek, aş,

Çin. 饭 fan” (BDS, 3742); *kuruk āş* “pilav; Çin. 乾饭 qian fan” (BDS, 3742); *suyuk āş* “çorba; Çin 稀饭 xi fan” (BDS, 3742); *konak āş* “Mısır unundan yapılmış yemek. Çin. 黄米饭 huang mi fan” (BDS, 3743); *ālşangu konak āş* “alsangu yemek. Çin. 臘八粥 la ba zhou” (BDS, 3743); *āk uşak* “ak uşak?; Çin. 擦的饭湖 ca de fan hu” (BDS, 3743).

Çağdaş. YUyg. *aş* “yemek; pilav; hububat” (UTİL1990, 104); Özb. oş “pişmiş yemek; pilav” (ÖTS, 2016, 350).

Eski Türkçenin söz varlığı içerisinde yiyecek, içecekler ve onların türlerine ait olan zengin bir dil malzemesi dikkati çeker. Bu sözcüklerin başında ilk yazılı metinlerimizden itibaren görülen ve günümüzde birçok Türk lehçesinde tespit edilen ve yemek için kullanılan genel bir adlandırma olan *aş* sözcüğüdür. “yemek, yiyecek” anlamına gelen *aş* (ED 253b) sözcüğü tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanan bir temel söz varlığı ögesidir. *Aş* sözcüğü, Türkçeden Arapça, Moğolca, Samoyedçe, Gürcüce, Doğu Fince, Rusça ve Balkan Dillerine de geçmiştir (TMEN II 481). Räsänen, *āş* sözcüğünü <**āl* ile ilişkilendirmektedir (VEWT 30).

Türkler genelde aile bireyleriyle birlikte yemek yerlerdi. Ancak çeşitli törenlerde, ziyafetlerde ve bayramlarda ise yemekler toplu bir şekilde yenirdi. Uygurca belgelerde *üzüt aş* “ruh aş” (TTIII10,76), *kız aş* “düğün yemeği” (AY, 4) gibi yemeklerden söz edilmektedir. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig’de, XI. yüzyılın ziyafet türleri olarak altı altı çeşit yemekten bahsetmekte ve bu ziyafetlere gidilmesi gerektiği görüşünü çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Bu yemekler *konukluk aş* “misafir yemeği” (KB, 4574), *küdenke aş* “düğün yemeği” (KB, 4575), *sünnet aş* “sünnet yemeği” (KB,4575), *koldaş yemeği* “arkadaş yemeği” (KB, 4579), *yog aş* “ölü yemeği” (KB, 4577) gibi farklı yemek türlerinden söz etmiştir.

5.3.2. azuk “yolculuk için hazırlanmış yiyecek”.

< Tü. *azık* “yolculuk için hazırlanmış yiyecek”. Bk. ED 28a,UWb 327, TMEN II 475 *azuka*.

Tarihî: KökTü. *biziñ sü atı toruk azukı yok erti* “Bizim askerlerimizin atları zayıftı, yiyecekleri de yok idi” (Tekin2014, KT, D39); Uyg (Man). *azuk* “erzak” (MIII,10,5;UIII, 29); Uyg (Bud). *aş azuk* “yiyecek-içecek” (BTXXV, 2953; BT, XXIX, V033); *aş azuk* “yiyecek” (Daşa, 406). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

Monjakka (31) liv birip tjriler aşı suwsuşı teñsiz boolsar iki (32) xruxanlar öz aşı azukı birle birip “Rahibe yiyecek verip Tanrılar(ın) yiyeceği ve içeceği eşitsiz olursa, iki Xruxanlar kendi yiyeceğini de vererek...” (Geng1978, 32).

Karahanlı. MK. *azuk* “azık; yiyecek” (DLTI, 7); *azukluk* “azıklık, azık için hazırlanmış şey” (DLTI, 150); *azuklıg* “ azığı olan, azıklı” (DLTI, 148); KB. *azık* “yiyecek, azık” (Arat, 1979,50); **Çağ.** *azuk/azug* “yolculuk için hazırlanmış yiyecek” (Senglah, 39R,14); **UÇİS-**, **BDS-**.

Çağdaş. YUyg. *ozuk* “yenilebilecek tüm eşyalar” (UTİL, 1995, 645); *ozuk-tuluk* “ yenilebilecek tüm eşyalar, yiyecek-içecekler” (UTİL, 1995, 646); Özb. *ozik* “azık, yiyecek, besin, gıda” (ÖTS, 2016, 348).

Clauson *azık* sözcüğüne “sefer için hazırlanmış yiyecek açıklamasını vermiştir (ED 28a). Doerfer’in sözlüğünde *azuka* şeklinde madde başı olarak geçen sözcük Türkçeden Urduçaya, Rusçaya, Kürtçeye geçmiştir (TMENII 475).

5.3.3. içgü “içecek”

<Tü. iç-gü “içecek”. bk. ED19a, ED 24b, VEWT 168, DTSI 202.

Tarihî: **KökTü.-Uyg.** *aş içkü* “yiyecek içecek; toy, ziyafet, şölen” (Chuas.56; MII6,2; TTVII, 24, 22; AY,4; Suv, 4; UIV, 38,117; BTIII, 344; BTVII, 333; BTXX, 718; BTXXIII, BI 29; BTV,0072; BTXXXVIII, Hc74; BTXXIX, 481; Daşa, 2760); *aş suwsuş* “yiyecek içecek” (Daşa, 2026-2027); *küniñe adınçig tatağlıg aş içkü kelürüp tapınurlar erti* “Günlerce, oğlağanüstü özel ve lezzetli yiyecek ve içecekler getirip, ona saygı gösteriyorlardı.” (İKP,71); *içgü* “içecek” (TTI, 211). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmemiştir:

(1)] T’L ermez siz-ler men yme [] [] arkış kelser idi bitig- (2) -iñiz-ler savıñız-lar yok biz so arkış sayu bitig idur+biz tegir erki (3)] ’ekem-ke toña şeli takı bir savım · yüzük-nüñ PYN samış-takı (4)] S’N tokuz-on S[]N belek(?)mkelser yme kaçan (5)] samış(?) alıp(?) TWL’RWK çeçek teñrim (6)]L’R bilen keñeşip aş **içgü** savın sözleşip “T’L değılsiniz. Ben yine [] [] kervan gelirse mektup [gön]deriniz. Söyleyecekleriniz yok biz so? her kervan ike nmektup göndeririz. Ulaşır, Erki Ağabeyime, Tonga rahibe de söyleyeceğim. Yüzük’ün PYN Samış’taki S’N doksan S []N hediye(?) m gelirse yine ne zaman Samış(?), Alp(?)TWL’RWK Çiçek Hatun ile danışıp yiyecek içecek hakkında konusup” (COUL 135).

Karahanlı. MK. *içgü*“ içki, içilen şey” (DLTI, 128); *yigü içgü aş*“ yiyecek içecek” (KB, 524); *aş içgü tuz ekmek* “yiyecek içecek tuz ekmek” (KB, 2318); *yegü içgü* “yiyecek içecek” (KB, 2439); *aş içgü yigü* “ yiyecek içecek” (KB, 2826); **Çağ.** *içgü* “içecek” (Senglah, 96v, 21); *içkü* “şarap sohbeti” (AL, 947); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *içkü* “ içeceklerin genel adı” (UTİL, 1998, 182); Özb. *içkilik* “içki, içecek” (ÖTS, 2016, 201).

5.3.4. liv “bir çeşit yemek”

< Çin. *li* 粒 “tahıl; bir çeşit yemek”. bk. ED 763a, Giles 6958, DTSI 333, EUTS 85

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *liv* “kurban yemeği” (TTVII, 23.8); *livi aş* “yemek” (TTVII, 14; BTXXIII, G013). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(26) *tjrilerge sekiz-er on şık* (27) *bugday yiti şık könçit iki şık burçak üç* (28) *şık konuk birzün liv tutzun. Ödme* (29) *birip...t(sağ)ta basa iki iş ayguçlar birzün(30) uz uzagutka iş ayguçlar liv tutzun. Mojakke liv birip* “ Tanrılara sekizer on şık buğday, yedi şık susam, iki şık bezeliye, üç şık mısır versin, yiyecek olarak kullansın. Ödme? vererek... T(sağ)ta Basa iki usta(ya) versin. Zanaatkârlar ve ustalar yiyecek olarak kullansın.” (Geng1978).

(29) *balık-taki wang(?) yanlıg saşışdwrı seli bolup liv yimezünler*“Şehirdeki wang(?)yanlıg saşışdwrı rahip olarak yiyecek yemesinler.” (JW-Li, 4.14).

Karahanlı. MK.-, KB. *liv aş tirki kirse körü körü ıdsa köz, yaragsızını körse anı tıdsa öz.* “Yemek tepsisi girdiği vakit onu gözaltında bulundurmalı ve uygun olmayan şeyleri görürse buna engel olmalı.” (KB, 2549); *iki neş bedütür bu begler çavı, ilinde tuğı kör törinde livi.*“ Beylerin şöhretini iki şey büyütür, eşiginde tuğı ve başköşesinde sofrası.” (KB, 2553); **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Tarihi Türk dili alanında Uygur döneminden itibaren tespit edilen sözcük *liv* ve *liv aş* ikilemesi şeklinde görülmektedir. *liv aş* ikilemesi bazı araştırmacılar tarafından Türkiye Türkçesinde görülen *lavaş*, Azeri Türkçesinde görülen *lavaşa* kelimesi ile ilişkilendirilmiştir. Ancak Prof. Dr.Mustafa Kaçalın, Eski Uygurcadan beri görülen *liv* ve *liv aş* kelimeleri üzerinde durur ve bugünkü Türkçede görülen şekli ile eski Türkçede görülen şekli arasında yanıltıcı ses benzerliğinden başka bir ilişki olmadığını kanıtlar.³⁷⁷

5.3.5. mün “çorba, et suyu”

³⁷⁷ Bk. Mustafa. S.Kaçalın, “Liv aş‘aş’ Üzerine, **Türk Dili Dergisi.** s.757 (2015): 48-53.

< Tü. *bün* “çorba, et suyu”. bk. ED 347b, TMEN III 114, DTSI 352, EUTS 90.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *mün birle içgü ol* “Çorba ile içiniz.” (HeilkI, 111; HeilkII, 32. 17). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de geçer:

(15) *yalguz yorıp ogrı tev kalsar yok* (16) *itük kalsar men kaytso tu başım-ka bolur* (17) *igleser yiti künki **mün aş** men çintso şile birürmen.* “Yalnız yürüyüp hırsız tev?ederse yok itük? ederse ben Kaytso tu benim sorumluyum. Hastalanırsa yedi gün içinde yiyecek ben Çintso Şile veririm.” (SUK P101).

Karahanlı. MK. *mün* “çorba” (DLT, 416); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-,BDS.-.**

Çağdaş. SUyg. *mın* “balık çorbası” (Malov, 78); Tuv. *mün* “çorba” (TuW, 221); Hak. *mün* “et suyu” (HakTS,310); Alt. *mün*“ et suyu” (AltTS, 136); YUyg-, Özb-.

Sözcük kuzeydoğu Türk dillerinin bir kısmında yaşamaktadır (RIV, 2152, 2221); Ayrıca bk. *şorba* < Fa. *şurbā/şorpā* (Steingass, 456b), (ED 347b; TMEN III 114; ayrıca bk. UÇİS. *şorba* “çorba” (Yunusoğlu, 2012, 171, P502); *şorba* “et suyu çorbası” (BDS, 3766); bk. *şorpa* “et suyu” (UTİL,1992, 807).

5.3.6.ötmek “ekmek”

< Tü.“ötmek” *ekmek* “ekmek”. Bk. ED 60a, VEWT 376, DTSI 393, EUTS 103, Sevortyan 257.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *ötmek* “ekmek” (MIII 12, 5). Uygur sivil belgelerinde meslek adı olan *ötmekçi* sözcüğü geçer:

İki xruxanlar iş ayguçılar birle turup(49) ig aşçılarag ötmekçilerig kawıra turzunlar. “ ‘İki hizmetçi, iş buyuranlarla bir araya gelip hasta aşçıları fırıncıları toplasınlar” (Geng1978, 50).

Karahanlı. MK. *etmek/ètmek* “yenecek ekmek” (DLT, 203); *etmekçi* “ekmekçi” (DLTII, 48/49); *etmeklenmek* “ekmek sahibi olmak” (DLTI, 314); KB.-, **Çağ. ötmek** “ekmek” (Senglah, 62r. 29); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *hemek nan* “ hamur ince açılarak yapılmış ekmek” (UTİL, 1995, 528).

Clauson, *epmek* kelimesiyle birlikte *ötme* ve *etmek* sözcüğünün eski Türkçedeki “ekmek” anlamına gelen sözcükler olduğunu kaydeder (ED, 60a; ayrıca bk. *nan* < Fa. *nān*, Steingass, 456b); Yeni Uygur Türkçesinde *nan* “hamurdan yapılan, tandır, ocak, tencere, fırın gibi şeylerin içine konularak pişirilen yiyecek” (UTİL, 1995, 352).

Clauson sözcüğün *ek-* ‘ekmek’ fiiliyle ilişkili olabileceğini ifade etmiştir (ED 60a). *Joki ötmäk*’ in Moğolcadan alındığını öne sürmüş, sözcüğün etimolojisine dair yorumları tatmin edici bulmayan Sevortyan, *Joki*’ nin görüşüne katılmamıştır (Sevortyan, 257). Sözcük yukarıda zikredilen tarihî kullanımlarından başka çağdaş Türk dillerinin pek çoğunda ekmek, *epmek*, *etmek*, *ötmek*, *ötpək* temel biçimlerinde yaşamaktadır (Sevortyan, 254). Ayrıca sözcük Türkçeden Samoyedçe ve Kalmukça’ya da geçmiştir (VEWT, 376).

5.3.7. *yemiş* “yemiş, meyve”

< Tü. *ye-miş* “meyve”. Bk. ED 938b, DTSI 255, EUTS 193, OTWF 127, *yemişlik*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *ol üç tigitle hua çeçek tüş yemiş idigeli ataları ilig begke ötüniüp ayıtıp bardılar.*“ O, üç şehzade, çiçek, meyve toplamak için babası hakandan ricada bulundular.” (Suv, 608; AY, 608); *yemiş* “yemiş, meyve” (İKP, 72, 75, 79, 80); *yemiş* “meyve” (TTVIII, K4); *yemiş* “meyve” (TTVII, 24/12, 25/13); *tüş yemiş* “meyve” (TTVII, 28/42; BTXXIII, D048); *aş yemiş* “yiyecek ve meyve” (BTXXXVIII, Aa137); *yemiş*“meyve” (BTV, 292). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de tanıklanmıştır.

(1) *erkegün esengüm kav-tanyil iş kuman-ka* (2) *inç mü sen ikinti savım tegirmençi bugday* (3) *sirke künçit, arça yemiş kurug üzüm*“Erkegün’e selam, Kav-Tanyil İş Kuman’a (selam). İyi misin? İkinci sözüm değirmenci buğday, sirke, susam, arça? Meyve, kuru üzüm” (COUL, 63).

Karahanlı. MK *yemiş* “meyva” (DLT, 772); *yemişlen-* “yemişlenmek, yemiş, meyve vermek” (DLTII, 269; III,114); KB-; **Çağ.** *yemiş* “meyve” (Senglah,352r.28); **UÇİS.** *yemiş* “meyve, yemiş” (Yunusoğlu, 2012, 179, P130); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg *yel-yemiş* “ıslak ve kurutulmuş meyveler” (DLT, 1998, 575); Özb *yemiş* “ yiyecek, erzak, gıda” (ÖTS, 2016, 495).

Clauson sözcüğün < *ye-* “yemek”+ *mış*. *Yemiş* “meyve” şeklinden türediğini belirtir ve sözcüğün Macarcada *gyümölcs* şeklinde görüldüğünü açıklar. Clauson’a göre *gyümölcs* şekli Pro-Bulgarca üzerinden Macarcaya geçtiğini kaydetmiştir (ED, 938b).

Yemişlikçi sözünün türediği *yemiş* tabanının oluşumuna dair iki görüş dile getirilmektedir. Genel kabul gören ilk görüş bu tabanın *ye-* ‘yemek’ fiiline *-miş* eki getirilerek oluştuğudur. Ligetti’ nin başını çektiği ikinci görüşün taraftarları *yemiş*’in *-ş* ekiyle kurulmuş bir türev (*yem-i-ş*) olduğunu öne sürmektedirler. Türkçenin

gelişim safhalarının tamamında rastlanan yemiş sözcüğündeki kapalı ‘e’ günümüzde açık ‘ä’ ye dönüşebilmiştir. Değişik seslendirilişleriyle Çağdaş Türk dillerinin hemen tamamında ‘yemiş, yiyecek, tohum’ gibi anlamlarla yaşayan *yemiş*, Macarca, Moğolca, Arapça, Farsça, Bulgarca gibi dillere de geçmiştir.³⁷⁸ ET’de özellikle tarım alanlarını belirten yer adları yapımında kullanılabilen +IXk ekinin (OTWF 127) yemiş tabanına eklenmesiyle ‘bağ, bahçe’ anlamındaki yemişlik sözü oluşmuştur. Buradan türeyen yemişlikçi sözcüğünün Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası’nda *borlukçı* ile eş anlamlı olarak kullanılması (İKP, 63-64) karşıladığı mesleğin oldukça eskiye dayandığını düşündürmektedir.

5.4. Mutfak

5.4.1. Yiyeceklerin Hazırlanmasında Kullanılan Mutfak Aletleri

5.4.1.1. bıçak/biçek “bıçak”

<Tü. *bıç-* +Ak. *bıçak* “bıçak”. Bk. ED 293b-294a, *piçāk* TMENII844, OTWF 47, DTSI 98, EUTS 27, VEWT 75.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. biçek *uçında* “bıçak ucunda” (HeilkII 428, 167); *yiti bicekin* “onun keskin bıçağı” (UIII64,9); *bıçak* “ bıçak” (UIV32,7; BTXXV, 777; BTXXVII, 3725) Sözcük Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır.

(45) [.....] *tört sıtırka aldım. iki* (46)[.....] *ükmen tört sıtırka aldım. (47) iki pulad biçek altı bakırka aldım.(48) iki temen çimatu bir sıtırka aldım. (49) iki üşgek çimatu bir törtgil (50) temen çimatu bir sıtırka aldım.*“ [.....] dört sıtırka aldım. iki [.....] ükmen [i]dört sıtırka aldım. iki çelik bıçağ[ı]altı bakırka aldımiki [tane]iğne kutusu[nu] bir sıtırka aldım. iki burgu kutusu [nu] bir sıtırka aldım.”(Fam.Arch, L-47; JW-Li, 5(10)- 47; TugDok, X3-13, 47).

(22) *kirgini kirmiş bugra teg kökreyü. açmış bars teg alıku (23) avtaki keyik teg yügürü. kümüslüg tag teg körklenü kümüt (24) hua teg açılı börk teg kedilü biçek teg sapılı kum [teg] (25) yığılu korum kaya teg yimrilü terk ödün kelmeki k [üsençig] (26) meñi bulu tegingey erti.*“ Çiftleşme anı gelmiş kızgınlığına girmiş deve gibi böğürüp acıkmış kaplan gibi güzelleşip avdaki vahşi (hayvan) gibi koşarak gümüslü dağ gibi güzelleşip Kumuda çiçeği gibi

³⁷⁸ Hasan, Eren. “Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek”. **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi**, Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları. (Ankara: Güven Matbaası, 1989), 451-452.

açılarak takke gibi giyilerek bıçak gibi saplanarak kum gibi yığılarak kaya gibi devrilip çabucak gelme arzusu (ile) huzura ulaşacaktı.” (MängiB-24).

(1)] . biriñler · iduk [(2)]ıña beg-tin ' [(3)] ayguçı bolmuş-ta [(4)]KYM(?) totok ad///. [(5)] . il+ım'ga toña+çor [(6)]ZWP idtımız · biz [(7)] . takı muntag [(8)]N ayguçı-ka [(9)]YNKL'R · **bıçak** Y[(10)] anın bitig idtımız. “Veriniz. Iduk[kut]a, beyden, danışmana KYM(?) Totok ad///. İlınga Tonga Çor ZWP gönderdik. Biz dahi böyle danışmana YNKL'R bıçak Y[] dolayısıyla mektup gönderdik.” (COUL 180).

siz-ler ikigü) (20) JK iki turma iki bıçek idtum (21)] . turma iki **bıçek** idtum.“Sizlere ikinize iki turma? İki bıçakgönderdim.” (COUL 188).

Karahanlı. MK *bıçek* “bıçak” (DLT 90); *koş bıçek* “makas; çift bıçak” (DLTIII 126); *yitik bıçek* “bilenmiş, keskin bıçak” (DLTIII 18); *salcı*“ aşçı; mutfakta bulunan kimse. Asıl dilde böyle iken sonradan aşçı bıçağına dahi *salcı bıçek* denilmiştir.” (DLTIII, 442); *bıçeklemek* “bıçaklamak, bıçakla vurmak” (DLTIII, 240); *bıçeklenmek* “ bıçak sahibi olmak” (DLTII, 265); Ayrıca bk. MK. *kıñrak* “ et ve hamur kesmek için kullanılan satıra benzer büyük bıçak” (DLTIII, 382,ED 639b-640a); KB *bıçak* “bıçak” (Arat, 1979, 76); **Çağ.** *bıçek*“ bıçak” (Senglah 144r.7); *bıçek* “iğne” (AL, 910); *bıçak* “iğne, ibre, suzen” (ŞSül 89); **UÇİS.** *bıçek* “bıçak” (Yunusoğlu 2012, 155, P408); **BDS.** *fıçak* “bıçak; Çin.小刀 xiao dao” (BDS 1068);

Çağdaş: YUyg. *piçak* “çelikten yapılmış bir uçlu ya da çift uçlu kesme aleti” (UTİL,1990,782); Kaş.Yar.ağ *piçak* “bıçak” (Shaw, 2014, 205b); Lop.ağ. *piçak* “bıçak” (Aliyeva, 2013, 42b); *piç* “bıçak (Kèriye ağzı) ” (Cilan, 2007, 65); Özb. *piço*’k “sapa yerleştirilen yassı ve uzun sivri mutfak eşyası” (ÖTİL I, 1981, 589); SUyg. *pucak* “bıçak” (Lei1992, 76).

Bıçak ~ *bıçek* “bıçak kelimesi, *bıç-* “kesmek” fiiline (ED 292b) -Ak ekinin eklenmesiyle türetilmiştir (ED 293b-294a; TMEN II 844). Doerfer’in *piçāk* şeklinde kaydettiği kelime, Türkçeden Tibetçeye, Arapçaya, Balkan konuşma dillerine, Macarcaya, Macarcadan ise Lehçe gibi komşu dillere geçmiştir (TMEN II 844), tarihî ve çağdaş Türk dili alanında yaygın geçen bir sözcüktür. Räsänen, *bıçak* sözcüğünün kökeni olan *bı* kelimesini Çince *pei*’den geldiğini savunmaktadır (VEWT 75). Ayrıca Räsänen, Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahip olan *bıçak* sözcüğü *bıç-* fiilinden türetildiğini söyleyerek bu sözcüğün kökeni olan *bī*, *mī*nın

Tunguzcada, Fin-Ugor dillerinde yer alan Ural-Altay dillerinde ortak bir sözcük olduğunu da belirtir (VEWT 75). Doerfer'e göre *bıçak* sözcüğü, *bıç-* “kesmek” fiilinin bir türevidir (TMEN 721). Erdal, sözcüğün *bıç-* kökünden değil *bî* sözcüğüne eklenen *+çak* eki ile sözcüğün türemiş olduğunu belirtir (OTWF 47).

Eski Türkçede “bıçak” anlamında kullanılan sözcüklerin biri de *bi*'dir. *Bi* “bıçak, çaki, keseccek alet”. Clauson, sözcüğü *bile-* fiili ile ilişkilendirmektedir (ED 291b). Sözcük Uyg. *yegünün pisi* “ tıraş bıçağının ağzı” (TTVIII, A1); *agu bi bıçgu ot suv* “ zehir, keskin aygıt, ateş, su” (UII, 59,4); *bi bıçgu*“ keskin alet, bıçak” (UIV, 20, 237) geçer.

Bıçgu sözcüğü de eski Türkçede “bıçak” anlamında kullanılan bir diğer sözcüktür. *Bıçgu* “ testere veya başka kesici aygıtlar” (ED294a; OTWF 357); < *bıç-* “ kesmek, doğramak” (ED 292b); KökTü. *biçmek* “biçmek, kesmek” (IrKB, 5); Uyg. *bi kılıcı biçgesi* “testere ve kılıç” (Kuan.27); Karahanlı. MK *bıçgu* “bıçkı, bıçak” (DLTI, 13); *yığaç bıçgu* “ağaç kesilen şey” (DLTII, 69); KB.-, Çağ. *bıçğı* “testere” (Senglah, 144r.8); *bıçguç* “makas” (ED, 294b; OTWF, 357); *bi bıçgu* “bıçak” (BTVII, L18; BTXXV, 411); **Karahanlı.** MK *bıçguç* “makas, sındı” (DLTI, 452).

Bıçak Uygur evlerinde yaygın kullanılan eşyaların başında gelmiştir. *Bıçaklar* yiyeceklerin hazırlanmasında, av esnasında, yemeklerin yenmesi sırasında kullanılmaktadır. Bunun yanında bıçaklar süs eşyası olarak kuşaklara veya kemerlere takmak amacıyla da kullanılmıştır.³⁷⁹ Ayrıca Koço Şehri'nin kalıntılarında yapılan arkeolojik kazılarda sapı ahşaptan yapılmış, uzun namlulu ve deri kılıflı olan bıçaklara rastlanılmıştır.³⁸⁰ Önemli mutfak eşyaları arasında yer alan bıçaklar, mutfakta et, sebze v.s doğramak için kullanılmalarının yanı sıra çatal yerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Erken dönemlerde Türk evlerinde mutfak eşyası azdı ve bu yüzden bıçaklar bazen direkt olarak ete batırılıp ağza konularak yeniliyordu. Gabain, Koço Uygurlarının konargöçer yaşam kültürünün etkisiyle, eti keserek bıçakların üç kısmına batırıp yediklerini belirtmiştir.³⁸¹ Madencilik ve el sanatlarında ileri gitmiş olan Uygurlar, ev eşyalarının bir kısmını çok kaliteli madenlerden yaptıkları anlaşılmaktadır. Uygur sivil belgelerinde *pulad bıçek* “çelik bıçak” (Fam.Arch, L-47; JW-Li, 5(10)-47; TugDok, X3-13, 47) ten söz edilmesinden

³⁷⁹ Uygur sivil belgelerinde *kezik* olarak bilinen, kadınların kullandıkları süs bıçaklarından söz edilmektedir. Bk. YangNiu,1.7; HamTouHou,30.7. Kaşgarlı Mahmud, *kezik* “küçük kadın bıçağı, kadınlar üst elbiselerine takarlar” demektedir. Bk. DLTI, 478.

³⁸⁰ Le Coq, **Gaochang**, 162.

³⁸¹ Gabain, **age**, 66.

Uygurların maden işlemeciliğinde oldukça bir mesafe kat ettiklerini ve bıçağın yapım malzemesi için iyi dövülmüş madenlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uygurlarda bıçağın sapının yapımı için çeşitli hayvanların boynuzu, kemiği ve ağaç malzemeleri kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Koço şehir kalıntılarında yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen sapı ahşaptan, namlusu uzun, deri kılıflı bıçaklar Uygurların sosyal yaşamlarında kullanıldıkları bıçak çeşitlilerinden olmalıdır.³⁸² Belgelerde farklı şekillerde tespit edilen, yaygın olarak kullanılan eşyalardan biri de XI. yüzyıl Türklerinde de şüphesiz ki bıçağın kullanım alanları sadece mutfak ile sınırlı değildi. Yerleşik hayata geçen Türkler boyları, bıçakları daha günlük yaşamında kullanışken, bazı konargöçer Türkler ise bıçakları avlanma esnasında da aktif olarak kullanmıştır. Kâşgarlı'nın XI. yüzyılda olarak adlandırılan mutfakta kullanılan bıçaklardan söz etmesi Türklerin evlerinde özel olarak kullanılan bıçakların bulunduğu işaret etmektedir.³⁸³

Bıçaklar, Türklerde önemli bir süs eşyası olarak da kullanılıyordu. Kâşgarlı'nın *koş bıçak* “çift bıçak” (DLTIII, 126) olarak kaydettiği çift bıçaklar, muhtemelen erkeklerin kemerlerine süs eşyaları olarak bağladıkları bıçaklardır. Sayın hocamız Bahaeddin Ögel, Kâşgarlı'nın *koş bıçak* olarak adlandırdığı çift bıçakların, Koço Uygurlarına ait duvar resimlerinde görülen erkeklerin kemerlerine taktıkları çift bıçaklara işaret etmektedir.³⁸⁴ Türklerde ilk dönemlerden itibaren kadınlar da erkekler gibi ata biner ve avlanırdı. Bu yüzden bıçaklar da kadınlar da yanlarında bıçak bulundururdu. Kâşgarlı, eserinde *kezik* “kadınların üst elbisesine taktıkları küçük” bıçaklardan söz etmektedir (DLT I, 478).

Günümüzde Doğu Türkistan'da Uygurlar arasında “Yengihisar³⁸⁵ Bıçağı” olarak adlandırılan Uygur bıçakları çok meşhurdur. Uygur geleneksel el sanatlarından biri olan Yengihisar bıçağının 20'den fazla türü bulunmaktadır. İhtiyaca ve kullanım alanına göre bıçağın sapı ve namlusu farklı şekillerde ve farklı malzemelerden yapılmaktadır. Yengihisar bıçağının namlusu için genellikle en kaliteli çelikler kullanılır ve çeliğin kireçlenmesini önlemek amacıyla defalarca kızgın ateşte dövülür ve sonra sıcak suyu batırılır.³⁸⁶ Kullanım alanlarına göre

³⁸² Le Coq, *Gaochang*, 162.

³⁸³ Genç, *age*, 231; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş IV*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 97.

³⁸⁴ Ögel, *Türk Kültür IV*, 101.

³⁸⁵ Yengihisar Doğu Türkistan'da bulunan bir şehirdir. Tarım havzasının güneydoğusunda yer almaktadır.

³⁸⁶ Rahman, v.diğ., *age*, 66

Yengihisar sapı sapı da farklı şekillerde yapılmaktadır. Mesela çift sapı bıçaklar, kasap bıçağı, mutfak bıçağı ve süs bıçağı gibi. Bununla birlikte Yengihisar bıçağının sapı için çeşitli hayvanların boynuzu, kemiğı, gümüş, yeşim taşı ve inci gibi kıymetli madenlerde kullanılır ve sap kısmına çeşitli motiflerde de çizilir.³⁸⁷

Yengihisar bıçağının en önemli özelliklerinden biri de kılıflı olmasıdır. Yengihisar bıçağının kılıfının yapımı için genellikle iyice tabaklanmış inek derisi kullanılır, bazı durumlarda alüminyum veya bakırın da kullanıldığı görülür. Kılıf yapıldıktan sonra ise üzerine çeşitli nakışlar oyulmaktadır.

Uygurların geleneksel halk kültüründe bıçağın önemli bir yeri vardır. Bıçak Uygur kültüründe cesaretin, yiğitliğin sembolü sayılmaktadır. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar arasında yakın dönemlere kadar erkeklerin beline kuşak bağlayarak bıçak asma geleneğı bulunmaktaydı. Bununla birlikte geleneksel Uygur kültüründe yeni doğan erkek bebeklerin beşiğinin alt kısmına bıçak koyma geleneğı ve uzaktan gelen misafirlere bıçak hediye etme geleneğı de bıçağın sadece bir mutfak eşyası olmayıp aksine derin kültürel kimliğin göstergesi olduğunu kanıtlamaktadır.

5.4.1.2. çomurmış “kepçe”

< Tü. *çomurmış* “ “Sulu şeyleri almağa mahsus kepçe”. Bk. DTSI 153, EUTS 43. Ayrıca bk. çamça ED 422a, TMEN 1121.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. bir çomurmış su “bir kepçe su” (TTVII. 35,11); **Karahanlı. MK. çömçe** “kepçe (Oğuzca)”(DLTI, 417); **KB.-, Çağ. çemçe** “ahşaptan yapılmış çorba koymak için kullanılan büyük kaşık” (Senglah, 209r.19); **UÇİS.-, BDS. çömüç** “kepçe. Çin.馬勺 ma shao” (BDS, 3431).

Çağdaş. YUyg. çömüç “sıvı şeyleri koymak için kullanılan alet” (UTİL,1991, 716);**Özb. cho'mich** “kepçe” (ÖTS, 2016, 551).

Clauson'un sözcüğünde “kepçe” anlamına gelen *çomurmış* sözcüğü geçmez. Buna karşın *çamça* sözcüğü geçer ve Clauson *çamça* sözcüğünün Farsç *çamça*'dan alıntı olduğunu açıklar (ED 422a). *çumça/çömçe* sözcüğü farklı şekillerde Farsçadan Moğolcaya, Kafkas dillerine, Hintçeye, Türkçeye, Türkçe üzerinden Rusçaya, Rusçadan Çuvaşçaya ve Kazan Tatarcasına geçmiştir (TMENIII 1121). Farsça *çömçe* kelimesi ile Uygurca belgelerde görülen *çomurmış* arasında bağlantı olabilir. bk. *çommak/çömmek* “batmak, suya girmek” (ED 422a). *Çomur-/çömür-* “batırmak” (ED, 423b); *çömçe* “ kaşık, kepçe”. Sözcük Farsça *çamça*'dan alıntı alınmıştır (ED 422a);

³⁸⁷ Age, 66.

Ayrıca bk. *kamiç* “kepçe” (ED 626a); Sözcük, Koybal, Küerik ve Sagay lehçelerinde bazı küçük fonetik değişikliklerle yaşamaktadır (RII, 486); Tarihî: KökTü. *yaglıg kamiç bulupan* “yağlı bir kepçe bulup”(IrkB 13); Uyg.-, Karahanlı. MK *kamiç* “kepçe” (DLTI 359). Derleme sözlüğünde çömçe şeklinde geçen sözcüğe “kepçe, büyük tahta kaşık” açıklaması verilmiştir (DS, 1284).

5.4.1.3. *egdü* “kavisli bıçak”

< Tü. *eg- dü. edgü* “kavisli bıçak”. Bk. ED 102b, OTWF 332, VEWT 37, DTSI, 165, EUTS 46.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yanar erngek egdü teg enge tutgil* “İşaret parmağını eğik bıçak gibi eğik tut.” (TTV A120); **Karahanlı. MK. *ekdü*** “Kılıç kını ve kılıç kınına benzer şeyler oymak için kullanılan ucu eğri bıçak.” (DLTI 125); KB. *egmek* “eğmek” (Arat 1979, 143); **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. TT(ağ.). *egdi* “1. Ağaç oymakta kullanılan oluklu aygıt. 2. ucu eğri ağaç, gelberi.” (Dilçin, 2013, 90); YUyg.-, Özb.-.

Clauson’a göre *egdü* sözcüğü *eg-* “eğmek” fiilinden gelmektedir (ED 102b). Calsuon sözcüğün güneybatı lehçelerinden Osm. *ekdi/ikdi*, Trkm. *ekdi* şekliyle karşılaşılır (ED 102b). Tarama Sözlüğünde *egdi* biçiminde ve “① ağaç oymakta kullanılan oluklu aygıt. 2. ucu eğri ağaç, gelberi” anlamlarındadır (TS, 90). Bu sözcük Türkiye Türkçesi ölçünlü yazı dilinde bu anlamda yer almamakta, ancak ağızlarda *egdi* ~ *egri* biçimlerinde birçok farklı anlamda bulunmaktadır: *eğdi* (I) ‘yüksek dallardaki meyveleri toplamaya yarayan çatal ağaç’ *eğdi* (II) (*eydi* I) “1. sebze diplerindeki otlar› kesmeye ve sebzelerin diplerini kabartmaya yarayan bir çeşit çapa. 2. ağaç kaşıkların içini oymaya yarayan bir çeşitli araç’ *eğdi* (IV) “peteklerden bal almakta kullanılan *egri* uçlu demir araç” *eğri* (III) “bıçak” (TS, 1674). Görüldüğü gibi *ekdü* sözcüğü bugün ağızlarımızda aynı anlamda birçok farklı anlamında içerek çok az ses değişimiyle *egdi*~*egri* biçimlerinde yaşamaya devam etmektedir.

5.4.1.4. *kalbir* “kalbur, elek”.

< Fa. *galbir* “kalbur, elek”. Bk. Steingass 892a, TMEN 1505.

Sözcük tarihî Türk dili alanında Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(147) *kalbir bogrı beş bakırka* (148) *sürtünç üç bakırka altımız*. “Kalbur [u], çantayı beş bakıra biley taşı[nı]? Üç bakıra aldık.” (Fam. Arch. L-147; JW-Li, 5(10), 147; TugDok, X3-13, 147).

Taihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man).-, Karahanlı. MK-, KB-, Çağ-, UÇİS-, BDS-. Krş. Osm. *kalbur* “kalbur” (Sami, 2011, 801).

Çağdaş. YUyg. *gelvir* “buğday, pirinç gibi şeyleri öğütmek için ip veya telden dokunmuş, yuvarlak çerçeveli ev eşyası, delikleri elekten daha büyüktür” (UTİL, 1992, 884); Hot.Diy. *gelviy~gelive(r)* “kalbur, elek” (Osmanof, 2004, 318); Lop.ağ. *galbir* “kalbur” (Osmanof, 2006, 453); Kaş.Yar.ağ. *galbir* “kalbur” (Shaw, 2014, 111); Kum.şiv. *galbur* “kalbur, elek” (Ekip, 1997, 186); Özb. *galvir* “taneleri elemek için kullanılan, seyrek delikli, büyük elek” (ÖTİLII, 1981, 650).

Doerfer *kalbūr* sözcüğüne “kalbur, elek” açıklamasını verir ve sözcüğün Farsçadan Türkçeye Türkçeden tekrar Farsçaya *kalbūr* şeklinde, Türkçeden Rusçaya *chalbur* şeklinde geçtiğini belirtir (TMEN1505).

5.4.1.5. sokgu “havan”

< Tü. *sok- ku. soku* “havan”. Bk. ED 805b, DTSI 509

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud). *sokgu tegirmen* “el değirmeni” (TTVI 86); **Karahanlı.** MK *soku* “havan, el değirmeni” (DLTIII, 226); Ayrıca bk. *keli* “havan” (CC,82/12); KB.-, Çağ. *sokku* “büyük ahşap değirmen” (Senglah 245r, 16); UÇİS-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson, sözcüğün *sok-* “sokmak, ezmek” fiilinden türemiş olduğunu açıklar (ED 805a). Sözcük Karahanlı Türkçesinde ikinci hecedeki-g- sesinin düşmesiyle *soku* şeklinde görülür. Sözcük Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinde tespit edilmemiştir.

Tarama Sözlüğünde *sokku*’ya rastlamamamıza karşın *soku* “1. taş dibegin tokmağı. 2. havan, büyük taş dibek” anlamında karşımıza çıkmaktadır (TS, 201). Türkçe Sözlükte rastlamayan “tokmak” anlamlarında bulunmaktadır (TS, 1787). Ağızlarda *soku* olarak da kullanılan sözcük, yeni anlamlar da kazanmıştır. *soku*[I] “1. tahıl dövmeye yarayan büyük taş dibek. 2. dibekte, havanda dövme işini yapan tokmak’ (DS X; DS XII). Söz Derleme Dergisi’nde ise sözcük bazı ufak ses değişimleri ile aynı anlamını koruyarak kullanılmaktadır: *soka* → *soku*, *sohu* “dibeklerde bulgur dögmeye yarayan tokmak”; *sohu* “taş dibek”; *soku* “1. kapı sürgüsü, 2. havan, dibek, 3. dibekte hububat dögmeye yarayan bir çeşitli tokmak (→ *eldeç*); *eldeç* , 4. sarımsak döveceği (→ *soku*, *solku*); *soku* “solku” (SDD 3, 1239, 1240).

5.4.1.6. sürtünç “biley taşı”

< Tü. *sürt-* “sürtmek”+ünç . Bk. ED 846b.

Tarihî Türk dili alanında sözcük sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(148) *sürtünç* üç bakırka aldım, baş kabın-(149) daki koyunka bir sıtır bir yarım bakır (150) bérdim. “Biley taşını üç bakıra aldım. Ana çeyiz için koyuna bir stir bir yarım bakır verdim.” (Fam. Arch. L-148; JW-Li, 5 (10)-148; TugDok, X3-13, 148)

Yukarıdaki belgede geçen sözcüğü Tenişev *sowdıç* olarak okumuş ve DLT’e göre kelimeye “meyve sepeti” açıklamasını vermiştir. Ancak Clauson bu sözcüğü *sürtünç* olarak okumuş ve modern lehçelerde bu sözcüğün olmamasına karşın sözcüğe “biley taşı” açıklamasını vermiştir (bk. Fam.Arch, 1971, L-148).

Sürtünç sözcüğü *sürt-* “sürtmek” (ED 846b) fiilinden türemiştir. Çağdaş Türk dili alanında tespit edilemeyen sözcüğün kök şekli için krş. YUyg. *sürke-* “bir nesnenin dış kısmını, başka bir nesnenin dış kısmına sürterek hareket ettirmek” (UTİL, 633, 1992); Özb. *sürt-* “bir nesnenin yüz kısmını, başka bir nesnenin yüz kısmına sürtmek” (ÖTİL, 1981, 87).

5.4.1.7. süzgülü“süzgeç”

< Tü. *süz-* *gü.* *süzgü* “süzgeç”. Bk. ED 862a. DTSI 519, *süzmek*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *süzkü* “süzgeç” (TTVIII, C8); Karahanlı. MK.-KB.-; Çağ. *süzgüç*“süzücü alet” (SSül 190); UÇİS.-, BDS. *süzgüç* “süzgeç; Çin. 兜網 dou wang” (BDS, 3049).

Çağdaş. YUyg. *süzgüç* “süzme esnasında kullanılan alet” (UTİL 1992, 636); Özb. *süzgiç*“süzgeç, elek” (ÖTS 2016, 441).

Clauson, *süzgü* sözcüğün *süz-* fiilinden geldiğini kaydeder. Clauson *süz-* fiilinden türeyen aynı anlamı karşılayan iki isim olan *süzgiç* ve *süzgü* alet adlarından *süzgiç* isminin *süzgü*’den küçük fonetik değişikliklerle birlikte daha yaygın bir kullanımda olduğunu belirtmiştir (ED 862a). *Süzgü* < *süz-* “süzme, filtrelemek” (ED862a). Aynı işlevi taşıyan bir başka sözcük için bk. Karahanlı. MK *çovli*“tutmaç süzgeci, kençekçe” (DLTIII, 422); BDS. *çovli* “süzgeç. Çin. 箆籬 zhao li” (BDS, 3430).

5.4.2. Pişirme Aletleri

5.4.2.1. işiç/êşiç “tencere, kazan”

< Tü. *eşiç* “tencere, kazan”. Bk. ED 257a, VEWT 51, DTSI 63 *aşıç*, EUTS 51.

Tarihî: KökTü.-Uyg(Bud). *eşiçteki teg* “tenceredeki gibi” (UIII, 24,8); *eşiçteki* “tenceredeki” (UIII, 44,3); *işiç* “kazan” (BTII, 227; BT XIII, 5,77; BTXXV, 2162; BTXXVII, 1947; Daşa, 721); *irklik eşiç* “tencere, kazan” (BTXXV, 2161-2162); *işiçte çokuratıp* “tencerede kaynatıp” (HeilkI, 47); *işiçte ısıdıp* “tencerede ısıtıp” (HeilkI, 99). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(3)////////// bir inek bir **işiç** bir *snaç* bir (. . .) //// (4) ////////// k [] // [] kalıñ öçgü üç yastuk berzün. “////////// bir inek, bir kazan, bir deri çanta bir (. . .) //// (4) ////////// k [] // [] başlık parasını ödeyecek (?) üç yastuk versin.”(USp55; SUK, WP04; Sayit-Yüsüp, 89).

(11) ////////// (. . .) **işiç** bir *snaç* on ayak bir inek ‘äski ulus(?)’-nıñ (12)////////// tegmiş tüz y(a)rımınıñ taytsañt(a)kı kum borlukumta booş (13)////////// z yarıp öñdün yanın çurkuşı bile t(e)rbişke(14) //////////mıška bertim.“ ////////// (. . .) kazan, bir deri çanta, on kâse, bir inek äski ulus (?)un ////////// ulaşmış eşit yarısının Taysañ’daki kum üzüm bağında boş, ////////// z yarıp doğuda Çurkiş ile Trbiş’e verip //////////mış’a verdim.”(USp55; SUK, WP04; Sayit-Yüsüp, 89).

(25) ////////// inek üç eşgek bir bedük bir kiçig iki **işiç** bir(26) ////////// kiğmen on ayak bir kümüş kupiñ an-a tgir-i mamat mongul-çın (27)////// ödekçi bile ortuk altı sıg yer bile mınça t (e)girni (28)////////// z bu munça m (a)ña bermiş ülişni bitigdekiçe alıp (29)////////// i üçegü biridi törter s(i)tır tüz tutup yorızunlar.“ //// kasma, on kâse, bir gümüş şişe. Anneye düşen [miras] mahmat mongolçin //// ödekçi ile ortak altı sıg toprak ile bunça payı ////////// bunca bana verdiği hisseyi senette [yazılana] göre alıp ////////// üçümüzden birisi dörder sıtır eşit ölçüde tutup usülünce davransınlar”(USp55; SUK, WP04; Sayit-Yüsüp, 89).

(12) *altun* (13) *sarıgınta körü eşiç karası tolusu yeg*.“ Altın sarısına göre tencerenin karası, dolusu daha iyidir” (HamTouHou,16.13; NiuYang, YangNiu, 3.6).

Karahanlı. MK. *aşıç kezi* “tencere dibi” (DLTI, 327); *aşıç bukaç* “tencere tas (bu iki kelime birlikte söylenir)” (DLTI, 357); *çodın aşıç* “bakır tencere” (DLTI, 409); *toy aşıç* “topraktan yapılan çömlek” (DLTIII, 142); *eşiçlenmek* “tencere sahibi olmak”(DLTI, 291); KB-, **Çağ-, UÇİS.** *içiç* “kazan, çömlek” (Yunusoğlu, 2012, 160, P429); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Clauson'da *eşiç* şeklinde geçen sözcüğüne “tencere, kazan, topraktan yapılmış yemek pişirme kabı” açıklamasını verir. Ancak etimolojisi hakkında görüş bildirmez. Bahaeddin Ögel sözcüğü, *aş* “yemek, yiyecek” sözcüğüne bağlar.³⁸⁸ Räsänen'in sözcüğünde *eşiç* olarak madde başı alınan sözcüğe “tencere, kazan” açıklaması verilir ve sözcüğünün Yakutçada *işit* şeklinde geçtiği belirtilir (VEWT 51). Kâşgarlı Mahmud'un sözcüğünde *aşiç bukaç* şeklinde geçen sözcüğe “tencere, tas” açıklamasını vermiştir. MK'de “çamurdan yapılmış çömlek” anlamında *bukaç* kelimesi geçer. bk. ED 312b; Karahanlı. MK. *bukaç* “su kabı, topraktan yapılan çömlek ve benzeri şeyler” (DLTI, 357); *aşiç bukaç* “tencere, tas” (DLTI, 357/411); Derleme Sözlüğünde *buk* kökünden olduğunu düşündüğüm şu sözcükler vardır: *buk* (II) ‘kavun karpuz ekilen yer’ (DS,783), *bukara* “su taşımaya yarayan ardıç ağacından yapılmış yuvarlak fiçi” (DS,784) *bukbuka* “1. su bardağı 2. desti, *bukkal* ‘şişe, su kabı’ (DS, 784). *Buk* sözcüğünün “toprak” anlamı ile çömleğin de topraktan yapılmış olması arasında bir bağ olduğunu düşünülebilir.

5.4.2.2. ocak/ocok “ocak”

< Tü. *ocak* < *hõt+çak*. ED 22a, TMEN 421, VEWT 356, DTSI. 362, EUTS 92.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *oçok taş* “ocak taşı” (TTVI, 85); *ocaktın örlemek* “ocaktan yükselmek” (BTXXXVIII, Hd016); **Karahanlı.** MK. *oçak* “ocak” (DLT-Dizin, 422); *oçaklık titig* “çamur ve çamura benzer ocak yapılacak nesnelere”(DLTI, 150; ED; 24); *oçaklıg ew* “ocaklı ev” (DLTI, 147); *ev oçaklandı* “eve ocak yapıldı” (DLTI, 293); *tör* “ocak başı” (DLTIII, s. 121,122); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Clauson sözcüğün anlamını “hearth, fireplace” olarak “ocak, şömine” olarak vermiştir, ancak sözcüğün etimolojisi ile ilgili görüş bildirmemiştir (ED 22b). Doerfer *oçak* sözcüğünün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Tuvacaya, Mansi Dillerine, Mari Dillerine, Kafkas Dillerine, Balkan Dillerine geçtiğini belirtmiştir (TMEN 421). Räsänen sözcüğün *ōč-ak* şeklinde *ōt*'dan geliştiğini dile geliştiği dile getirir (VEWT 356).

XI. yüzyılda Türkler ocak yapımı için özel çamurlar kullanmış ve bu çamur *oçaklık titik*³⁸⁹ olarak adlandırılmıştır. Kâşgarlı'nın eserinde kaydettiği ocakla ilgili

³⁸⁸ Ögel, **Türk Kültür IV**, 239.

³⁸⁹ < *oçaklık titig* “çamur ve çamura benzer ocak yapılacak nesnelere” (DLTI, 150; ED, 24a).

deyişler³⁹⁰ de ocağın, yerleşik Türklerin mutfak mimarisinde önemli bir unsur olduğuna delalet etmektedir. Bunun yanında, söz konusu yüzyılda, Türklerin mutfağının bir köşesinde veya evin avlusunun bir köşesinde tandır bulunduruyordu. DLT’de kaydedilen *İşler ötmek yaptı* “kadınlar ekmek pişirdi.” (DLT III, 57) ifadesi, Türklerin elde ettikleri tahıllardan, un öğütüp ekmek pişirmeyi bildiklerini kanıtlamaktadır.

Ocağın, mutfak düzeninin önemli bir parçasını oluşturan ocak, Türk kültüründe de sembolik anlamlar taşımaktadır. Yeni Uygurlarda “evlenmek, yeni bir aile kurmak” anlamında kullanılan *öylük-oçaklık bol-* ifadesi, ocağın, aileyi teşkil eden önemli unsurların başında yer aldığına işaret emektedir.

5.4.2.3. saç “sac, tava”

< Tü. sâç “sac, tava”. Bk. TEKİN 1995, 174, ED 794a, DTSI. 479, VEWT 392.

Tarihî: KökTü.-, Uyg.[...] hariçandrè yağıg[...] *kelürünler amtu men tapıp kızartmış saç üze turgur.*“...Hariscandra, düşmanı... getiriniz. Şimdi ben ... bulup kızartmış... tava üzerine yerleştir...” (Daşa, 1914-1917); **Karahanlı.** MK. *sac* “tava” (DLTIII, 147); **KB.-, Çağ.** *saç* “emek yapımı esnasında kullanılan yuvarlak demir tepsi” (Senglah,229v.17); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Sözcük, Clauson’da *sâç* (sa:c) “an iron plate for baking; a fryingpan (= pişirme yapılan demir tabak; tava)” olarak verilmiştir. Sözcük bugün güneydoğu Az. *sac* ve Trkm. *sâç* biçiminde yaşamaktadır. Tarihî lehçelerde Çağ. *sac*, Kıpçak. *şac* ve Osm. *sac* olarak varlığı gösterilmiştir (ED, 794). Sözcük Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde tespit edilmemiştir. Räsänen bu sözcüğün Türkçeden Sırpçaya, Rusçaya, Arnavutçaya geçtiğini belirtir (VEWT 392). Eski Türkçeden itibaren “tava, kızartma tavası, ekmek pişirmeye yarayan demirden yapılmış “tabla” anlamlarında kullanılan sözcük Derleme Sözlüğünde madde başı olarak geçmez, ancak sözcükte *saç urmak* “yukfa ekmeğini pişirmek için sacı ateş üzerine koymak” (TS, 188).

5.4.3. Kaplar

5.4.3.1. çanak “çömlek, kap”

< Çin. +Tü. *çan-ak*. Çin. 盞 *zhan* + Tü.+Ak. *çanak* “çömlek”. Bk. ED 425b, OTWF 40, TMEN III 1125, DTSI 138.

³⁹⁰ Bk. *oçaklıg ew* “ocaklı ev” (DLTI, 147); *ew oçaklandı* “Eve ocak yapıldı” (DLTI, 293), *tör* “ocak başı” (DLTIII, 121,122).

Tarihî: KökTü.-. Uyg (Bud, Man)-, sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(1) *bars yıl altınç ay iki otuz-ka maña yigedmiş-(2) -ke tüş-ke üür krgek bolup çanak-ta vaptso tu (3) –nuñ küri-si üze iki şıg üür altım.* “Kaplan yıl [1] altın [1] ay[ın] yirmi ikisinde bana Yegädmiş’e (2) faize (verecek) darı gerekli olunca Çanakta Vapsto Tu’nun (3) kürisi ile iki sıg darı aldım.”(SUK, Lo19; Sayit-Yüsüp, 66).

(2) *altunçıda ekki kümüş çanak ekki kümüşlüg keş (3) alğu kaltı.* “kuyumcuda iki gümüş çanak, iki gümüştan [yapılmış] okluk alacak[ımız] kaldı.”(HamTouHou, 34.2; YangNiu, 19.2).

Karahanlı. MK. *çanak* “kap kaçak (Oğuzca)” (DLTI, 84); *çanak* “tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap” (DLTI, 381); *yogrı çanak*“ kap kaçak” (DLTIII, 32); KB.-,Çağ. *çanag* ~ *çanak* “kâse” (Senglah, 209r, 28); *çanak* “çukur kap” (ŞSül, 149); UÇİS.-BDS.-.

Çağdaş. YUyg *çanak* “altın, gümüş, bakır gibi metalleri eritmek için yapılmış kap” (UTİL, 1991, 663b); Kaş.Yar.ağ. *çanak* “değirmenin huni biçimindeki yem kabı” (Shaw, 2014, 82b); *çanak* “değirmenin hububat alan bölümü (deliği)” (Gopuri, 1986, 105); *çanak* “regetke” (Kuça ağzı)” (Cilan, 2007, 122); Özb.-.

Erdal *çanak* “çömlek” sözcüğünü Çin. 盞 *zhan* “bardak, kupa” ile ilişkilendirmektedir (OTWF, 40). Clauson sözcüğün kökenine değinmezken “oyulmuş konik nesne” açıklaması ile verdiği *çanak*’ın güneydoğu Türk dillerinde “un değirmenin oluşu” anlamıyla da yaşadığını kaydeder (ED, 425b). Doerfer ise sözcüğün Türk dili alanında *çanag* ~ *çanağ* ~ *canak* ~ *canag* ~ *canağ* gibi farklı biçimlerle yaşadığını ve sözcüğün Türkçeden Farsçaya, Lehçeye, Kafkas dillerine, Macarcaya ve Rusçaya geçtiğini belirtir (TMENIII 1125). MK’de “çanak, çömlek; çanak çömlek parçaları” anlamında *çeşkel* sözcüğü de geçer (Bk. DLTI, 482). Tarama sözlüğünde çanak sözlüğü rastlanılmamasına karşın *çanacuk*“çanakçık, küçük çanak” sözlüğü geçer (TS, 62). Sözcük < *çan+ak+cuk şeklinde.

Sözcüğün Uygurca metinlerde geçtiği örneklerden anlaşıldığı üzere Uygurlar bazen evde kullanacakları çanakları gümüş gibi kıymetli maddelerden yaptırmaktadır. Ayrıca, toplumda çanakları, profesyonel olarak yapan, *altunçı* (kuyumcu) olarak bilinen kimselerin bulunduğuna işaret etmektedir. Türklerde kadeh, kâse görevlerinde kullanılan çanak ve ayaklar ağaç, toprak ve bazı kıymetli madenlerden

yapılabilmektedir ve and içme, düğün ve toy gibi özel merasimlerde ve sembolik olarak kullanılabilir³⁹¹.

5.4.3.2. kaça/kāçā “kap, kaçā”.

< ?kaça “kap, kaçā, konteyner”. Bk. ED 590a, VEWT 217, DTSI 400.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *sag toyın zinüçi sügçü silig evteki ulug kiçigke*(2) *üküş üküş köñ ül ayıtu itur men öñre-ken bitig itur* (3) *biz sen-ler neñ bir bitig itmaz senler negül şaçu'da kegde yok mu*(4)*sagsi toyın-ka bir savım tezek bardı edgüti*(5) *açın tezek ne sav sözleşse savın sima üse tezek bilen* (6)*kelgil kelü umasa tezekig mançulayu açın maña kaça kurç*(7) *kezik itgil* “ Sag Toyın Zinüçi Sügçü'deki Silig'in evindeki büyük küçüğe çok selam gönderiyorum. Önceki mektubumuza siz niçin dönüş yapmadınız. Acaba Saçu'da kâğıt yok mu? Sagsi Toyın'a bir laf sözüm, Tezek gitti, iyice dinleyin, Tezek ne söylerse, sözünü, Sima üze Tezek ile gel. Gelemezsene Tezek'e bu hediyeyi bana [gönder]. Kap-kaçak, süs bıçağı gönder” (YangNiu,1.7; HamTouHou,30.7; COUL93).

Karahanlı. MK. *kaça* “kap. kakaça= kapkaçak anlamındadır. Kısaltılarak kaça dahi dendiği vardır.” (DLTIII, 238); *kakaça* “ içine akarlar konan kap, kap kaçak” (DLTIII, 211); *ka* “kap. Bu kelime, içerisine akarlar konan kap için kullanılır ve kakaça denir.” (DLTIII, 211); **Çağ.** *kab kaçak* “ kap kaçā” (Senglah, 265v.7); *kap* “çanak, ayak” (ŞSül, 211); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *kaça* “gıda, yemek konulan nesnelerin ortak adı, çoğu zaman kâseyi ifade eder.” (UTİL, 1994, 33); Kaş.Yar.ağ. *kaça* “kap, tas (herhangi bir çeşit) maden veya topraktan yapılmış kap” (Shaw, 2014, 134a); Lop.ağ. *kaça* “çuvalları dikmek için kullanılan bir çeşit ip” (Aliyeva, 2013, 384b). *kaça* “kaça-sava “kaça, mutfak takımı” (Cilan, 2007, 224); Özb.-,

Clauson, kelimeye “kap” açıklaması vermiş ve *ka:* kelimesinin alıntı olabileceği kaydetmiştir (ED, 590a). Clauson, Radloff'un sözlüğünden hareketle bu kelimenin sadece (?) güneydoğu Tatarcada yaşadığını kaydeder (RII, 334). Clauson gene kelimenin güneybatı lehçelerinde Osmanlıcada mevcut olan *kap kaçak, çanak,*

³⁹¹ Ögel, **Türk Kültür IV**, 172-179; Serkan Şen, “Orhun, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü” (Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 104.

tava kelimesinin kalıntısı olabileceğini söylemektedir (ED 590a). Tarama Sözlüğünde doğrudan *kaça* sözcüğüne rastlanılmamıştır. Ancak “kap kacak” anlamında *kab kaç* ikilemesi vardır (TS, 133).

5.4.3.3. kap “kap; deri tulumu, tulum”.

<?Tü. *kap* “kap; deri tulumu, tulum”.Bk. ED 578b, TMENIII 1364, VEWT 214, DTSL 420, EUTS 110, Shōgaito, 140jia 甲.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. kaplarta tolkuklarta ol yangalarka küçi yitmişçe su yüdtürüp “kaplara tulumlara, o fillere gücü yetinceye kadar su yükletip” (AY, 604); *kab* “kap, tas” (BTXIII, 17,3; BTXXV, 3635; BTXXVII, 1508; Daşa, 2292). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de geçer:

(1)/// yıl törtünç ay tokuz yergmi-ke maña ilte ////(2)//////// p artmış –ta altmış üç kuanpu ka altım s //// (3) ////////// ı -ta kapıg kiriçe -ki küp üze bir (.)////////(4) /// (.)ginçe **kap** yarılısar kölük bertinser ////////// “/// yıl [1] dördünc[ü]ay [1n] on dokuzunda bana ilde//// ////////// p Artmış’tan altmış üç kuanpu aldım s //// ////////// ı- ta kabı girişteki küp içine bir ////////// (.) inca kap yarılırsa araba yıpranırsa//////// //” (SUK, Lo03).

(1) *luu yıl ikindi ay beş otuz-ka*(2) *maña torçı-ka süçüg-ke*(3) *böz kergek bolup kyımtu-tın* (4) *bir yarım böz altım küz yanıka*(5) *odusar tenbin süçüg-ni* (6) *Bir kap birürmen.*“Ejderha yılının ikinci ayının yirmi beşinde bana Torçı’ya Süçüg’e bez gerek olduğu için Kayımtu’dan bir yarım bez aldım. Sonbaharda otuzar tenbin tatlı şarabı bir kap vereceğim.” (USp10; SUK, Lo14; JW-Li 3.9; TugDok, 3a-19).

(5) *Yangıda oduz tämbin bir kap* (5) *Süçüg köni birürmen* “Sonbahar’da otuz tembin bir kap şarap [1] doğrudan veririm.”(SUK, Lo23; TugDok, 3a 22).

(6) *bolup turı baxşı-tın yarım kap bor* (4)*altım küz yñıda bir bir kap* (5)*süçüg köni birürmen.* “olup turi bahşı’dan yarım kap şarap aldım. Sonbahar ayında bir kap şarap [1] doğrudan veririm.”(USp1; Clark9; SUK, Lo30; JW-Li 3.18; TugDok, 3a 28).

(1) *it yıl bir yegirminç ay iki otuz-ka*(2) *yeke buka yüçin ilçi-ke altı*(3) *otuz-ka tegim kezik aş-ka bir kap* (4) *bor-nı biküş borluk-ı birzün.*“İt yıl[ının] on birinci ay[ının] yirmi ikisinde Yeke Buka [ve] İlçi’ye yirmi altısına kadar kezig aş karşılığında bir kap şarabı Bigüş Buka [kendi] üzüm bahçesinden versin.” (USp. 75; Clark 114; JW-Li, 4.6; TugDok, Ra-27).

(1) *kuda bıdın-ka otuz* (2) *tembin bir kap bor* (3) *indu-ka bir kap bor* (4) *idi kurt-ka bir kap* (5) *bor inç seke on tembin* (6) *bor temür buka-ka altı* (7) *tembin bor ilçi* (8) *tiri-ke altı tembin bor berkin seke* (9) *maşı ikegü-ke biş tembin bor* “Kuda Bıdın’a otuz tembin bir kap şarap, Indu’ya bir kap şarap, İdi Kurt’a bir kap şarap, İnçi Kaya’ya on tembin şarap, Temür Buka’ya altı tembin şarap, İlçi Tiri’ye altı tembin şarap, bars Kaya’ya [ve] Maşı’ya ikisine beş tembin şarap” (USp4; Clark 122; JW-Li, 5.6; TugDok, X31).

(1) *takıgu yıl çahşaput ay* (2)..... *yegirmike kar-a okuy* (3)..... *un koça başlıg beg* (4)..... *Tenbin alıp öngü* (5) *iki koyın iki kap bor tenbin* (6) *kabı bir koyın* (7) *birip onunç kezik-ke* (8) *tutzun yana bir* (9) *bor ma birip üçünç* (10) *kezik-ke tutzun* “Tavuk yıl[ının] on ikinci ay[ının] on... ıncı gününde Kara Nogoy, ...un Koça başta olmak üzere beylere eşit olarak alıp hareket etmek için iki koyun, iki kap şaraptan altı Kabı bir koyun verip onuncu kezig’e tutsun. Yine bir kap şarap da verip üçüncü kezig’e tutsun.” (USp. 65; Clark 113; JW-Li, 5.9).

Karahanlı. MK. *kap* “tulum” (DLTIII, 146); *koturmuş kap* “boşalmış kap” (DLTII, 170); *ka* “kap, tabak” (Arat, 1979, 211); **Çağ.** *kab* “kap” (Senglah, 265r.7); *kap* “çanak, ayak” (ŞSül, Hic. 1298, 211b); **UÇİS.** *kapku* “kutu, torba, çuval” (Yunusoğlu, 2012, 161b, P439); **BDS.** *kaf* “kap; Çin. 石 dan” (BDS, 3019); *kaf* “çuval, torba; Çin. 口袋 kou dai” (BDS, 3447).

Çağdaş. YUyg. *kap* “içine nesne koymak için kullanılan; kumaştan dikilen ya da pamuk, yün gibi suni ipliklerden dokunmuş nesne” (UTİL, 1994, 2); Kaş.Yar.ağ. *kap* “kap, kutu ya da kapak, örtü” (Shaw, 2014, 140b); Lop.ağ. *kap* “kap, tabak” (Aliyeva, 2013, 387); Özb. *ko’p* “saçılmaya meyilli nesnelerin konulması için yapılan torba, çuval, heybe” (ÖTİL II, 1981, 598).

Clauson *kāb* kelimesine “deri çanta, su kabı, testi” açıklamasını vermiş ve sözcüğün bütün Türk lehçelerinde *kap* şeklinde yaşadığını kaydetmiştir (ED, 578b). Ancak Clauson sözcüğün kökeniyle ilgili bir görüş belirtmemiştir. Doerfer sözcüğün Türk dillerinde “kap, tulum, çuval, torba, dağarcık” gibi anlamlarda kullanıldığını kaydeder ve sözcüğün Türkçeden Kafkas dillerine, Rusçaya (?), Udmurtçaya, Farsçaya ve Farsça üzerinden Hintçe ve Urduçaya geçtiğini kaydetmiştir (TMEN III,

1364). Shōgaito sözcüğün Çince *jia* 甲 kelimesinden ödünç olduğunu belirtmiştir (Shōgaito,140jia).

Tarihî Türk dili alanında ve çağdaş Türk dillerinde *kap* sözcüğünün yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür. Sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk dili alanında mutfak eşyası olan “kap kaçak” anlamının yanında, tulum, çuval, heybe gibi farklı anlamlarda kullanıldığı tespit edilmiştir. Uygur sivil belgelerden anlaşıldığına göre kap, sıvı şeylerin konması için kullanılmasının yanında, sıvıları ölçmek için ölçü aleti olarak da kullanılmıştır. Kap, Uygurlarda sıvılar için özellikle şarap anlamına gelen *bor*, *süçüg* için yaygın kullanılan bir ölçü birimi olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹²

5.4.3.4. küzeç “testi veya başka kaplar”

<Fa. *küzeç* “testi veya başka kaplar”. Bk. ED 757b, VEWT 312,DTSI 331, EUTS 84.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. pattihliktāki küzeç “lavabodaki kap” (TTVIII,C10); *altun küzeç* “altın kap” (TTI, 189); **Karahanlı. MK. közeç** “ bardak, testi” (DLTI, 360); *ködeç* “bardak, testi (Arguca)” (DLTI, 360); *közüçlük titig* “çömlek yapmak için ayrılan hamur” (DLTI, 506); *közüçlüg* “çömlek sahibi” (DLTI, 506); KB.-,Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson *küzeç* sözcüğüne “testi veya başka kaplar” açıklamasını verir ve sözcüğün İran dillerinden alıntı alınmıştır (ED757b). Derleme Sözlüğü’nde göveç/güveç [→ gödeç] “1. içinde yemek pişirilen toprak kap. 2. toprak tencerede pişirilen yemek, 3. toprak kapta pişirilen ekme” olmak üzere farklı anlamlara da karşılık gelmektedir (DS, 2167).

5.4.4. Sunum Araçları

5.4.4.1. ayak “içki içilen kap”.

< Tü. *ayak* “içki içilen kap”. Bk. ED 270a, UWb 297, TMENII 629, EREN 26, DTSI. 27.

Tarihî: KökTü. uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış.“Bir kadın kabını kaçağını bırakıp gitmiş.” (İrkB, 42); **Uyg (Bud). içgün ayakın** “içeceğini, bardağını” (BTV, 612); *ayak* “kâse” (HeilkII, 2, 80/81). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

toñuz yıl törtünç ay men karançuk ağır igleiş-te oglum- (2)–ka kalmış tavar-ig ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek(3) üç törtkil töşek yiti yurün

³⁹² Bk. Özyetgin, *Orta Zaman*, 142.

tarda (?) tőšek. Biş bozak(4) tarda (?) tőšek. Bir tükçük (?) tőşeki. bir manmur (?) bir siliş (5) /// i (?)kızığ keviz altı ygrmi **yagak ayak** beş yagak tepsi (6) tőrt ıgaç tepsi iki yagak kőnek bir bedizlig sır H (7)kőnek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkūn (?)iki sőgūt irkūn (?) bir **sır ayak** üç yagak mūn (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kaşın bir kurug sın (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çōki sekiz (11) on kişilik kızıl çōki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) kűp üç birer kaplık idiş.“ domuz yıl [1] dőrdünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden dőšek) üç tane dőrtgen dőšek, yedi tane beyaz tarda (?) dőšek, beş gri tarda dőšek, bir tükçük bir dőšek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 [ağacından ceviz yapılmış] kāse, beş ceviz [ağacından yapılmış] tabak dőrt ađaç[tan yapılmış] tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [1] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkūn (?)iki sőgūt [ağacından yapılmış] irkūn (?), bir cilalı kāse, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?) iki ceviz [ağacından yapılmış] kap, yedi ađaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sın (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç kűp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

(11) ////////// (. . .) işiç bir snaç on **ayak** bir ingek ‘eski ulus(?)-nın (12)//////// tegmiş tüz y(a)rımınñ taytsañt(a)kı kum borlukumta booş (13)//////// z yarıp öñdün yanın çurkuşı bile t(e)rbişke(14) //////////mışka bertim.“ ////////// (. . .) kazan, bir deri çanta, on kāse, bir inek eski ulus (?) un ////////// ulaşmış eşit yarısının Taysañ’daki kum üzüm bağımda boş, ////////// z yarıp doğuda Çurkiş ile Trbiş’e verip //////////mış’a verdim.” (USp55; SUK,WP04; Sayit-Yüsüp, 89).

(26) //// kiğmen on **ayak** bir kűmüş kupiñ an-a tğir-i mamat moñgul-çın (27)//// ödekçi bile ortuk altı sıg yer bile mınça t(e)girni (28)//////// z bu munça m (a)ña bermiş ülüşni bitigdekiçe alıp (29)//////// i üçegü biridi tőrtter s(i)tır tüz tutup yorizunlar.“ //// kazma, on kase, bir gűmüş şişe. Anneye dűşen [miras] Mahmat //// Ödekçi ile ortak altı sıg toprak ile bunca payı ////////// bunca bana verdiği hisseyi senette [yazılana] göre alıp ////////// üçümüzden

birisi dörder sıtırı eşit ölçüde tutup usûlünce davransınlar.”(USp.55; SUK,WP04; Sayit-Yüsüp, 89).

(13) *yürüñ* (14) *kümüşde körü ayak tolusı yeg.*“ Beyaz gümüşe göre, ayak dolusu daha iyidir.” (HamTouHou, 16; YangNiu, 3).

(8) *tört şıñ bodug tsır ayak bergey men tep yeme bermediñ.* “ Dört litre boya, sırlanmış ayak vereceğim diye yine vermedin.” (HamTouHou,24; YangNiu, 3).

Karahanlı. MK *ayak* “çanak (Oğuzca), kâse, kadeh” (DLT, 53); *kaşuklug ayak* “kaşıklı ayak”(DLT I, 497); *sırlıg ayak* “sırlı, nakışlı ayak”(DLT I, 324); *çeliñ ayak* “bakır ayak”(DLT III, 371); *ayakçı ayak sırladı* “Kâseci, kâse sırladı.”(DLTIII, 296); *ayak sırlandı* “ayak sırlandı”(DLT II, 246- 247); *ol ayak sırlattı* “ O çanak sırlattı.” (DLTII, 346); KB. *ayak tirki başlar bu aş başçısı, negü teg kerek aygıl aş işçisi.*“ Aşçıbaşı kapları ve sofrayı idare eder; bu aşçı başı nasıl olmalıdır ki” (KB, 2824); KB. *ayak* “çanak, kâse, kadeh” (Arat, 1979, 45); **Çağ.** *ayak* “kadeh, ayak”(AL, 904); *ayak* “kâse” (Senglah, 91r, 25); **UÇİS.** *ayak* “kâse, kadeh, çanak” (Yunusoğlu, 2012, 153, P422, P923, P924, P925); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *ayak* “ahşaptan iç kısmı oyup yapılan, yassı şekilli, tabağa benzeyen büyük kâse” (UTİL, 1990, 209); Kaş. Yar.ağ. *ayak* “kâse, çukur kap (tahta veya çömlekten yapılmış çanak, çömlek vb. olarak)” (Shaw, 2014, 46); *ayak-koşuk* “mutfak takımı ve benzeri şeyler (Kağılık şivesi)” (Cilan, 2007, 18); *ayak* “ahşap kâse” (Gopuri, 1986, 18); Özb. *oyok* “(eski) kâse, idiş, kadeh” (ÖTİL II, 1981, 523).

Tarihî ve Çağdaş Türk dili alanında tespit edilen sözcük için Clauson Sözlüğünde “kap; bireysel olarak kullanılan içecek kabı, tas, kâse, bardak” anlamını vermiştir (ED, 270a). Doerfer’in de “su bardağı, fincan, yemek tabağı” olarak kaydettiği *ayak* sözcüğünün, Türkçeden Kürtçeye, Arapçaya, Moğolcaya da geçtiğini kaydetmiştir (TMEN II, 629).

Galip Güner, sözcüğün Türkçenin en eski metinlerinden itibaren takip edilen “avuç içi” anlamına gelen *aya* kelimesine araç gereç yapan +*Ak* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu söylemiş ve sözcüğün kadeh anlamında kullanılmasını avuç içi yardımıyla tutulan, daha çok yayvan ve çukurca kaplar olduğuna bağlamıştır.³⁹³ *Ayak* sözcüğü tarihî Türk dili alanında Eski Türkçeden beri yaygın bir şekilde tanımlanabilmektedir.

³⁹³Bk. Galip Güner, “Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak ‘Kâse, kadeh’”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, s.7/2 (2018): 654.

Ayak eski Uygurların evlerinde kullanılan muhtemelen ahşaptan veya diğer madenlerden yapıldığını düşündüğümüz ev eşyalarının biridir. *Ayaklar* genellikle ağacın iç kısmının oyulmasıyla yapıldığı ve yemeklerin yenmesi veya sıvı şeylerin içilmesi esnasında kullanıldığı düşünülmektedir. Arkeolojik kazılarda konargöçer Türklerin altından yapılmış kulplu kadehleri kullandıklarına dair bilgilere rastlanılmıştır.³⁹⁴ Yerleşik düzende yaşayan Uygurlar el sanatları konusunda oldukça becerikli idiler ve kendi şehirlerinde ürettikleri cam kâseleri Çin’le yapılan ticarete kullanmışlardı.³⁹⁵

Uygurlarda ayakların yapımı için ağaç cinsinden bitkilerin kullanıldığı, özellikle de ceviz ağacının tercih edildiği bilinmektedir. Uygurca belgelerde geçen *yagak ayak* “ceviz ağacından yapılmış kadeh” (SUK, WP03-5/8; JW-Li, 6(5)-5/8; Sayit- Yüsüp, 88-5/8) ifadesi, kolayca şekil alan, pürüzsüz, dayanıklı ceviz ağacının mutfak eşyaları yapımında en çok tercih edilen malzemelerinden biri olduğunu açıklamaktadır. Derin estetik anlayışa sahip Uygurlar evlerinde ve mutfaklarında kullandıkları kapkacakları da sırlayıp cilalandırarak çiçek motifleriyle ve çeşitli desenlerle süsleyerek kullanmayı tercih etmişlerdir. Mirasla ilgili belgelerden tespit ettiğimiz *bir sır ayak* “bir cilalı kadeh” ifadesi (SUK, WP03-5/8; JW-Li, 6(5)-5/8; Sayit-Yüsüp, 88 -5/8; YangNiu, 3.8; HamTouHou24.8) Uygurların evlerinde, cilalı, sır vurulmuş eşyaları kullandıklarını ve bu tip eşyaları miras olarak aile bireylerine bırakacak kadar kıymetli madenlerden yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında Kâşgarlı’nın Divanı’nda geçen *kaşuklug ayak* “kaşıklı ayak” (DLT I, 497); *sırlıg ayak* “sırlı, nakışlı ayak” (DLT I, 324); *çeliñ ayak* “bakır ayak” (DLT III, 371); *Ayakçı ayak sırladı*. “kâseci, kase sırladı.” (DLTIII, 296); *ayak sırlandı* “Ayak sırlandı.” (DLT II, 246- 247); *ol ayak sırlattı*.“ O çanak sırlattı.” (DLTII, 346) ifadeleri Türk evlerinde kullanılan ayakların çeşitliliğine ve yapıldığı malzemeye işaret etmektedir. Ayrıca Kutadgu Bilig’de de mutfak eşyaları, çanak, çömlükler ve ayakların temiz tutulmasıyla ilgili olarak da şu beyit geçmektedir: *ayak tirki ev bark arıg tut töşek, töşegil aş içgü yime keđ kerek*.“ Evin barkın, sofrası ve tabakların temiz, odanın minderlerle döşenmiş, yiyecek ve içeceklerin de seçkin olmalı.” (KB, 4645).

5.4.4.2. **çaçan/çan** “çay fincanı”

< Çin. 茶盞 “çay fincanı”, bk. ED 424a, Giles 300. Shōgaito, 136 çan 盞.

³⁹⁴ Eyüp Sarıtaş, **İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat**, (İstanbul: Scala Yayınevi, 2010), 149.

³⁹⁵ İzgi, **Çin Elçisi**, 106

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *aç karınka birer çan kuma yağı içürser* “aç karına birer fincan keten tohumu yağı içirirse” (HeilkI, 62). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *tonuz yıl törtünç ay men Karaçuk ağır igleiş-te oglum- (2)-ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek(3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek. biş bozak(4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ(5) /// i (?)kadıg keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi (6)tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7)könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kañıñ bir kurug sın (?) (10) //g bir **çaçan** iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş*“Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek (5) kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek”(SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

(1) *-tunum · katun teñrim-ke · ygen togrıl içi-ke · yimek [(2) ogulaç eke-ke kavşurmuş katun ekeke · tañut [(3) utmış-ka ötüş-ke · sevitmiş üküş ayıtu idur+men [(4) -mazlar · men yme inç men · ötüş-ke takı bir savım [(5) asgarmış-takı biş kuanpu alıp idgil · kavşurmuş [(6) ygrmi kuanpu · kök üm-üm yastuk · üçük .[(7) bir **çan** · ygen togrıl içi-te iki küri tarıg* “ Tunum, kadın efendiye, Ygen Togrıl ağabeyime Yimek Ogulaç ağabey Kavşurmuş kadın’a, ağabeye, Tangut Utmış’a Ötüş’e Sevitmiş’e çok sevgiler gönderiyorum. Ben yine sağlıklıyım. Ötüş’e bir sözüm Asgarmış’daki beş

kuanpu alıp gönder. Kavşurmuş'a yirmi kuanpu, Kök Üm. Yastuk, bir bardak, Ygen Togrıl ağabeye iki küri darı" (COUL 95).

(1) *tiğso TW...WN ŧeli(?)* [(2) .[]-ke KWYR.[(3) *toņa-ka kuğlug* .[(4) *buyanlarığ üküŧ ayıt* [(5) *edgü mü erki «körkle ''P'N M'''» men su* [(6) *M. ...'''N «maņa» K'''.....* [(7) *C../. toņa-ka takı bir savım* .[(8) *'''WN P'K çan kölmäk itıñ* .["Titso TW...WN rahip (2)-e KWR Tonga'ya Kutluk Buyanlara çok sevgi gönderiyoruz. İyi misiniz? ''P'N M'''» ben su? M ...'''N «bana» K'''..... [(7) *C../. Tonga'ya dahi bir sözüm* .[(8) *'''WN P'K bir bardak, gömlek gönderin.*" (COUL 123).

Karahanlı. MK.-, KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-, fakat krş. Alt. *şaacın* "porselen" (AltTS, 809); Kırg. *çanaç* "tulum, çanak, tulumba" (Yudahin 1994, 250a).

Clauson'un sözlüğünde *çaçan* kelimesi geçmez. Ancak Clauson *çan* kelimesinin Çince *chan* 盞 "içki bardağı" (Giles 300) kelimesinden alıntı olduğu kaydeder (ED 424a). Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Eski Uygurcada tespit edilir.

5.4.4.3. çöki/çöke "çubuk, yemek çubuğu".

< Tü. *çöki* < *çök-* "çökmek" Bk. ED, 413b. *Çöki*. Bk. ED 414a, Jarring 76, DTSl 154-155

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man)-. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men karançuk ağır igleiş-tä oglum-* (2)-ka kalmıŧ tavar-ığ ötiğlep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek. Biş bozak (4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i (?)kıdığ keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi (6)tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kañıñ bir kurug sın (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır **çöki/çöke** sekiz (11) on kişilik kızıl **çöki/çöki** bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiŧ "Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir

döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [l1]kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış]irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit- Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK-, KB-; Çağ. -, **UÇİS.** *çöki* “yemeklerde kullanılan çubuk, yemek çubuğu” (Yunusoğlu, 2012, 158, P430); **BDS.** *çöki* ~ *çögi* “yemek çubuğu. Çin. 筴 zhu” (BDS, 3414).

Çağdaş. YUyg. *çoka* “yemek yemek için kullanılan düz ve ince ahşap alet” (UTİL, 1991, 689); Kaş. Yar. ağ. *çoka* “Çinli usulü yemek yemek için kullanılan çift çabuk” (Shaw, 2014, 95); Kum. şiv.*çöküç/ş* “çubuk” (Ekip, 1997, 162); Tur.Diy. *çüke* “yemek çubuğu” (Yakup, 2011, 446).

Clauson *çöki* sözcüğünün çökmek “çökmek” fiilinden geldiğini kaydeder (ED, 413b) ve güneydoğu Türk dillerinde “terazinin çubuğu” anlamında kullanılır (ED, 414a); ayrıca bk. Jarring, 76). Clauson, Çince İngilizce sözcükten yararlanarak 筴子 *zhu zi* açıklaması vermiştir (Giles, 2563). Tarihî Türk dili alanında eski Uygurcada ve Çince Uygurca İdikut Sözlüğünde geçen sözcük, Yeni Uygur Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinin ağızlarında yaygın bir şekilde geçer.

Uygur sivil belgelerinde geçen *altı kişilik kişilik sır çöki sekiz on kişilik kızıl çöki* “altı kişilik cilalı yemek çubuğu, 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu” ifadesi, bir Uygur evinde ortalama bulunan bu türden bir mutfak eşyasının sayısı ve niteliği konusunda bize bir fikir vermektedir. Uygurların kullandığı bu *çökiler*in bir kısmının sırlanmış muhtemelen porselen çubuklar olduğu anlaşılmaktadır. Gabain yemek çubuklarının Koço Uygur döneminde yaygın kullanıldığını, dolayısıyla da duvar resimlerinde görülen üst tabakadan olan asilzadelerin kuşaklarına astıkları nesnelere arasında geçtiğini belirtmektedir.³⁹⁶ Ayrıca Koço ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda üst kısmı dikdörtgen şeklinde olan aşağıya doğru yuvarlak inen kırmızı

³⁹⁶ Gabain, *age*, 66

sırla sırlanmış ahşap çubuklar bulunmuştur.³⁹⁷ Yemek çubukları tıpkı duvar resimlerinde görüldüğü gibi belki de sadece üst düzey asilzadeler ve zenginler tarafından ya da Koço Uygur Devletinde yaşayan diğer farklı etnik gruplar tarafından kullanılmış olabilir. Kuşkusuz yemek için kullanılan bu çubuklar Uygurlar arasında Çin etkisiyle yayılmıştır. Çünkü Budist Uygurların kullandıkları bu yemek çubuklarının soydaşları olan Müslüman Karahanlıların mutfağında yer almadığı dikkati çeker.

Günümüzde Uygur mutfağına Çin yemek kültürünün etkisiyle giren yemek çubukları yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak Doğu Türkistan'da yakın dönemlere kadar geleneklere bağlı Uygur aileleri tarafından yemeği çubuklarla kısararak yemenin yemeği karşı yapılan saygısızlık olarak sayıldığı düşüncesiyle çubuk kullanımı reddedilmiştir.

5.4.4.4. kadıñ “tahta kâse, tahta tabak”

< Tü. *kadıñ* “kayın ağacı, betula; kayın ağacından yapılan tas”. Bk. ED 602b,

Tarihî: KökTü. -, Uyg. *bir ulug kadıñ yorgutka bulgap* “ bir büyük bardak yoğurta karıştırıp” (HeilkI, 169); *bir bakır...k kadıñ suv-ka* “ bir bakır... k bardak suya” (HeilkI, 192). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1)tonguz yıl törtünç ay men Karaçuk ağır iglemiş-te oglum-(2) -ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum on {tokuz} ulug hu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek biş bozak(4) tarda (?) bir tükçük (?) töşeki bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i(?) kızıg keviz altı ygrmi yagak ayak biş yagak tepsi (6) dört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?) iki söğüt irkün (?) bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kadıñ yiti tirek **kadıñ** bir kurug sin (?) (10) // g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku, üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz) ipek. şek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak, bir. . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak (6) dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [1] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz

³⁹⁷ Le Coq, *Gaochang*, 62.

tarda (?) dö ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *kadıñ* “kayın ağacı” (DLTIII, 369); *kayın* “kayın ağacı (Oğuzlar ve Uyanlarca)” (DLTI, 32); KB. *kadıñ* “kayın ağacı” (Arat, 1979, 214); **Çağ.-, UÇİS.** *kayın* “kayın ağacı” (Yunusoğlu, 2012, 162, P182); *kadıñ* “huş ağacı; tahta kâse, tahta tabak (kayın ağacından yapılmış)” (Yunusoğlu, 2012, 161, P440).

Çağdaş. YUyg. *keyin* “(botanik) kayın, kayın ağacı”(Necip, 2013, 233); Kaş.Yar.ağ. *kayın* “huş ağacı” (Shaw, 2014, 150b); Özb. *kayın* “kuzey tarafta yetişen, dimdik, beyaz kabuklu ağaç” (ÖTİL, 1981, 537).

Clauson kelimeye “kayın ağacı, betula” açıklaması verilmekle beraber ilk dönemlerde “kayın ağacından yapılan tas” anlamına geldiğini kaydedilmektedir (ED, 602b). Sözcük güneybatı lehçelerinden Trkm. *ğayın*, Osm. *kayın* şeklinde geçer (ED, 602). Görüldüğü gibi, Uygur sivil belgelerinde *kadıñ* şeklinde tespit edilen sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk dillerinde görülen anlamı daha çok “kayın ağacı, ağaç”tır. Sözcüğün Uygur sivil belgelerinde mutfak eşyaları arasında geçmesi, kelimenin kayın ağacından yapılmış bir tür mutfak eşyası olduğunu düşündürmektedir.

5.4.4.5. kapan“tabak”

< Çin. 甲盘 *jia pan. kaban~kapan* “tabak”. bk. ED 585a, Giles,8620.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men karaçuk ağır iglemiştir-te oglum-(2) -ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum on {tokuz} ulug hu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek biş bozak (4) tarda (?) bir tükçük (?) töşeki bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i(?) kızıg keviz altı ygrmi yagak ayak biş yagak tepsi (6) dört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?) iki söğüt irkün (?) bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kadıñ yiti tirek katıñ bir kurug sin (?) (10) // g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku, üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş “Domuz yıl [1] dördünc [ü]*

ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri (4)tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK-, KB-, Çağ-, UÇİS-, BDS-

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Sözcük, *ka* sözü ile *pan* “tabak, tepsi” sözünün birleşmesinden oluşmuştur (Giles 8, 620). Clauson, kelimeye “büyük tabak, tepsi” açıklamasını vermektedir (ED, 585a). Uygur sivil belgelerinde geçen sözcüğe ilgili metni yayımlayanlar *kapan* < Çin. 花盘? *kaban~kapan* “tabak” açıklaması vermiştir. bk. SUK, WP03-7. Sivil belgelerde sözcüğün *yagak kapan* “ceviz ağacından yapılmış tabak”, *ıgaç kapan*“ ahşap tabak” şeklinde geçmesi, *kapan*’ın ahşaptan yapılmış tabak olabileceğini düşündürmektedir. Sözcük Uygur sivil belgeleri hariç tarihî ve çağdaş Türk dili alanında tespit edilememiştir.

5.4.4.6. kaşuk “kaşık”

< Tü. *kaşı- k* “kaşık”. Bk. ED 671a, TMEN III 1393, VEWT 241, DTSI 432, EREN 2016-217, EUTS 113.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *bir kaşukça alıp* “bir kaşık kadar alıp” (HeilkI, 169); *üç kaşuk içzün* “üç kaşık içsin” (HeilkII, 63). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men kraçuk ağır iglemiş-te oglum-(2) -ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum on {tokuz} ulug hu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurünj tarda (?) töşek biş bozak (4) tarda (?) bir tükçük (?) töşeki bir manmur (?) bir silin (5) /// i(?) kızıg keviz altı ygrmi yagak ayak biş yagak tepsi (6) dört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç*

kapan bir yagak (8) irkün (?) iki söğüt irkün (?) bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk”23 iki yagak kadın yiti tirek katın bir kurug sin (?) (10) // g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku, üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6. 5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *kaşuk*“ kaşık” (DLTIII, 347); *kaşukladı* “kaşıklamak” (DLTIII, 347); *kaşuklug ayak* “kaşıklı kadeh” (DLTI, 497); KB.-, **Çağ.** *kaşuk* “kaşık, çorba içmek, istimal olunan oyuk tahta parçası” (SSül, 220); **UÇİS,-, BDS.** *koşok* “kaşık. Çin. 匙子 shi zi” (BDS, 3418); *kadama koşuk* “ kadama? kaşık. Çin. 匙子 shi zi” (BDS, 3418); *tuç koşuk* “tunç kaşık. Çin. 铜匙 tong shi” (BDS, 3419).

Çağdaş. YUyg. *koşuk* “yemek yemek için kullanılan ahşap ve metalden yapılan kepçeye benzer alet” (UTİL, 1994, 258); Kaş.Yar.ağ. *koşuk* “kepçe” (Shaw, 2014, 166a); Özb. *koşik* “yiyecek yemek ve içmek için kullanılan mutfak eşyası” (ÖTİL, 1981, 607).

Clauson’a göre sözcük *kaşı-* “kaşıyarak delik açmak” fiilinden türemiştir (ED, 671a) + *k* (ED, 671b). Doerfer’in *kaşık* şeklinde kaydettiği kelime, Türkçede İran dillerine (Farsça, Tacikçe), Moğolcaya (Kalmukça), Kafkas dillerine, Rusçaya ve Balkan dillerine geçmiştir(TMEN III, 1393). Sözcük tarihî ve çağdaş Türk dili alanında yayın bir kullanıma sahiptir.

Eski Uygurlarda *kaşuk* ağaçtan ya da seramikten yapılan bir çeşit mutfak eşyası olmalıdır. Uygurca belgelerde geçen *iki sır kaşuk* “iki cilalı kaşık”

(SUK,WP03-10; JW-Li, 6(5)-10; Sayit-Yüsüp, 88-10) ifadesinden anlaşıldığı üzere Uygurlarda sirlama ve cilalandırma işinin oldukça yaygın olduğunu, evde, mutfakta kullanılan birçok eşyanın sır vurularak cilalandırıldıktan sonra kullanıldığını açıklamaktadır. Koço eski şehir kalıntılarında yapılan arkeolojik kayıtlar esnasında Koço şehir surları içinde bulunan Mani dini tapınağı olarak bilinen K olarak numaralandırılan tapınağın kalıntıları arasından sarı bakırdan yapılmış olan çorba kaşıkları bulunmuştur.³⁹⁸ Kâşgarlı'nın kaydettiklerine göre XI. yüzyıl Türk dünyasında en iyi kaşıklar ağaçtan değil, boynuzdan yapılan kaşıklardır. Kâşgarlı eserinde, kaşık yapmak için ayrılan boynuzlardan ve delinerek çorba gibi şeyler içilen *kaltuk* adlı yaban sığırı boynuzlarından bahsetmesi Türklerde boynuzdan yapılmış kaşıkların daha çok rağbet gördüğüne işaret etmektedir.³⁹⁹ Bugün Doğu Türkistan'da kırsal kesimde yaşayan Uygurlar tarafından ceviz ağacı, erik ağacı ve çınar ağacından yapılan kaşıklar kullanılmaktadır.

5.4.4.7. *körge*/"ahşap tabak".

<? *körge* "ahşap tabak". Bk. ED 741b-742a, DTSI 318.

Tarihî. KökTü.-, Uyg (Bud, Man).-, Sözcük sivil belgelerde şu şekilde tespit edilmiştir:

(4) *körge-ni sep birti*. "Ahşap tabağı çeyiz [olarak] verdi."(Fam . Arch. L-7JW-Li, 5(10),7; TugDok, X3 -13, 7)

(21) *tatar töşek, biş töşek bir çamgağ (?) bir temür kürg(e)k* (22) *iki ertü (?) yigedmiş oğlan bir yagak körke altı*.(23) *bu biş töşek-niñ çamgağ-niñ tamir kürgek* (24) *yagak körke-niñ kuanbu sıkın tutup biş yüz* (25) *kuanbu boltı*. "Tatar döşek?, beş döşek, bir çengel (?) bir demir kürek iki ertü (?)Yigedmiş Oğlan bir ceviz [ağacından yapılmış] tabak aldı. Bu beş döşegin, çengelin, demir kürek[in] ceviz [ağacından yapılmış] tabağın kuanbu[sunun] toplamı beş yüz kuanbu oldu."(JW- Li, 5.11).

Karahanlı. MK. körke "ağaçtan yapılmış tabak (Kençekçe)" (DLTI, 430); **Çağ. körege** "mecliste üzerine sürahi, belbele, kadeh ve testi konulan sandal ağacı, şarap kabı, belbele" (AL, 968); *körege* "üzerine testi veya içki sürahisi konulan masa" (Senglah, 305v,4); **UÇİS.-,BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. körge "Çölde yetişen dikenli bir çeşit bitki" (UTİL, 1994, 633a); *körge* "Çölde yetişen dikenli bir çeşit bitki (Lopnur ağzı)" (Gopuri, 1986,

³⁹⁸ Le Coq, *Gaochang*, 162.

³⁹⁹ Genç, *age*, 234.

212); *körge* “Çölde yetişen dikenli bir çeşit bitki. (Lopnur, Mekit ağzı) bu kelime Niye ağzında “körük” şeklindedir. (Cilan, 2007, 261). Ayrıca krş. Başk. *körege* “1. kımız, bal, boza koymak için kullanılan kap; küp. 2. bal küpü.” (BaşkTS, 297).

Clauson sözcüğün alıntı olabileceğini kaydeder ve sözcüğün güneybatı Kırımcasında *körege* “bardak” (RII, 1251) şeklinde yaşadığını belirtir (ED,741b-742a). Sözcük Kâşgarlı'nın kaydettiğine göre, *kendük* kelimesi gibi, Kençekçe bir kelimedir. Clauson kelimenin Kençekçe ve alıntı olduğunu belirtir. Ancak kelimenin İran kökenli olup olmadığı kanıtlamanın zor olduğu söyler (ED, 741b). *Körge-körke* kelimesi hakkında Starostin ve arkadaşları ilgi çekici tespitler ortaya atar. Starostin ve ekibi verilerden hareketle kelimenin Altay dillerine ait ortak bir kök olduğunu açıklar ve kelimenin Altayca *körke* “bir çeşit kap” biçiminin uzantısı olduğuna değinmekle beraber Altay dillerinde görülen farklı biçimlerinden örnekler verir.⁴⁰⁰ Anlam bakımından tarihi Türk dili alanında ve bazı Türk lehçelerinde kelime, genel olarak “sıvı konmak için yapılmış kap, tabak, küp” gibi anlamlarda kullanılmışken, Yeni Uygurca ve Yeni Uygurcanın ağızlarında kelime, “çölde yetişen dikenli bir çeşit bitki” anlamında kullanıldığı tespit edilmektedir.

5.4.4.8. *padır* “kâse”

< Skr. *patra*. *padır* “kâse”. Bk. ED 307a. *badar*. Bk. Lessing2003, 104

Tarihi Türk dili sahasında Uygur sivil belgelerinin yanına sadece Budist Uygur metinlerinde görülen *padır* ~ *patır* kelimesi, Çağdaş Türk dili alanında tespit edilememiştir. **Uyg (Bud)**. *padır* “kâse” (BTXIII, 24,12; BTXX, 505); *patırımın sunçugumın kötürgil* “dilenci kasemi ve sunçugumu (?) taşı.” (TTX, 124-5); *bir patır ayak bor bir batır ayak su birle* “ bir kase şarap, bir kase su ile ” (HeilkI, 16-17); *padır* ~ *patır* kelimesi, Uygurlarda mutfak eşyası olarak kullanılmasının yanında, sıvılar için ağırlık ölçü birimi olarak da kullanılmıştır.⁴⁰¹

(1) *kayımtu-tın* (5) öz **padır** bile on iki (6) **padır** künçiğ aldım. Küz (7) yanıda ygrimi iki **padır** (8) künçiğ kōni birürmen. “Kayımtu’dan kendi bağır[1] ile on iki kâse susam aldım.” (USp. 27; SUK, Lo27-; TugDok, 3a 25).

...tip meniñ **padır**-ta şükün-te kaşganmış negü kim-ni satıp yulup Koço-takı (8) aday tutuñ-nuñ pinduñ altg kırk yaş-lık kıday oglan-ın nom bitig (9) bilir üçün tokuz ystuk çao birip yulup altım.“...diyerek benim kâsede bardakta [elde

⁴⁰⁰ Bk. Galip Güner, “Divanü Lugati’t- Türk’te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”, **Bilig**, s.48 (2008): 80-81

⁴⁰¹ Bk. Özyetgin, **Orta Zaman**, 142.

avuçta] kazanmış ne[yim] [varsa] satarak alıp Koço'daki Aday Tutung'un Pintung adlı kırk yaşındaki Kıday oğlan [nı] [Buda] din[i] öğretilerini] bildiği için dokuz yastık çao vererek yolup aldım.”(SUK, Em01; JW-Li, 1(10)c; Sayit-Yüsüp, 85).

Clauson, sözcüğün Sanskritçe *patra* kelimesinden alıntı olduğunu ve Soğdca üzerinden Türkçeye geçtiğini belirtir (ED, 307a). Sözcük Moğolcaya *badar* (badır, badr-a, petra) “ dilencilerin sadaka toplamak için taşıdıkları çukur kap; tabak; bağış, sadaka, yardım veya hayır derneği için yapılan bağış” (Lessing, 2003, 104) geçer.

5.4.4.9. **sin** “ bir çeşit mutfak eşyası?”

Sin “bir çeşit mutfak eşyası?”. Uygur sivil belgeleri içinde yer alan iki vasiyet belgesinde tanımlanan sözcük için Yamada soru işareti koymuş ve hiçbir anlam vermemiştir. Ancak geçtiği metnin bağlamından anlaşıldığı üzere vasiyet bırakılan ev eşyaları arasında geçen sözcüğün bir tür mutfak eşyası eşyası olması muhtemeldir (SUK, WP03-9; WP05-4):

(1) *tonguz yıl törtünç ay men Karaçuk ağır igleiş-te oglum- (2)–ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek(3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek. Biş bozak(4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i (?)kdıg keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi (6)tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7)könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kañıñ bir kurug **sin** (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş.* “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?) //g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik

cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK,WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88)

(1) *takıg yıl ikinti ay y (... ..) //// (...)-niñ kalmıñ ta'var ötügi* (2) *iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çug iki (...) kvgak* (3) *bir yiplig (?) işgirti iki k (..) {bir}ala torku bir T'KW(. .)ak* (4) *bir ületü iniş (?) bir sin (?) (. . .) bir laty iki ületü alkugun*(5)*tört sıtır biş ba'kır sökti (?) altun iki sıtır itig* (6)*altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il* (7)*üşünmiş oğlum yrp turmuş-ka bg turmuş-k eniçük-ke birürmen.*“tavuk yıl[inın]ikinci ay[inın] (... ..) //// (...) [gününde?] kalmıñ tavar[in]faizi iki ince elbise, iki kurdeleli süslü kese, bir siyah kese, iki büyük çarşaf (örtü) bir kurdeleli mendil, iki geniş, bir ala ipek kumaş, bir beyaz mendil bir de iniş (?) bir sin (?) (. . .) bir ince ipekliden kalça şalı, iki mendil, hep birlikte dört sıtır, beş bakır sökti altın, iki sıtır altın, dört bin kuanbu koyun, bu kadar davarı ben İl üşünmiş oğlum Yrp Turmuş'a [ve]Beg Turmuş'a [ve]Erinük'e veririm.” (USp127; SUK, WP05; JW- Li, 6 .6; Sayit-Yüsüp, 90).

5.4.4.10. sunçuk

<Tü? *sun-* “sunmak, uzatmak”. Bk. ED 836a, OTWF 357.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. batırımın sunçukumın kötürgil “dilenci kasemi götür.” (TTX, 124-5; Daşa, 2465); *sançug* “kâse” (BaratHt, X10b6); **Karahanlı. MK.-, KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-

Clauson *sunçuk* sözcüğünü *batır*(padır) sözcüğü ile ilişkilendirir ve eski Türkçede tek veri olduğunu kaydeder. Tarihî Türk dili alanında sadece eski Uygurcada tespit edilen sözcük Uygur sivil belgelerinde geçmez.

5.4.4.11. tepsi “tepsi”

<Çin. *tieh* 碟 tzu 子. bk. Giles, 11, 123; 123, 17. *Tevsi* “tabak, tepsi”. Bk. ED 445b, TMEN I 123 tebşi, VEWT 468 *tevşi*, Lessing 239b, 790b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. tevsi kovgası “tepsi ve kovası” (BTXXXVI, G20; MI, 36,20).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

toñuz yıl törtünç ay men Karançuk ağır igleiş-te oğlum- (2)–ka kalmıñ tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek(3) üç törtkil töşek yiti yuriñ

tarda (?) tüşek. biş bozak(4) tarda (?) tüşek. Bir tükçük (?) tüşeki. bir manmur (?) bir siliş (5) /// i (?)kidiş keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak **tepsi** (6)tört ıgaç **tepsi** iki yagak könek bir bedizlig sır H (7)könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kaşın bir kurug sın (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş. “Domuz yılının dördüncü ayında ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden düşek üç tane dörtgen düşek, yedi tane beyaz tarda (?) düşek, beş gri (4)tarda düşek, bir tükçük bir düşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [lı] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *tewsi* “tepsi, sofrı” (DLTI, 431); *ayaklıg tewsi* “kaşeli tepsi” (DLTIII, 50); KB.-, **Çağ.** *tebsi* “sini” (ŞSül, 107); **UÇİS.** *tepsi* “tepsi; tahta tabak” (Yunusoğlu, 2012, 173, P428); **BDS.** *tehsi* “tabak; Çin. 盤 pan”(BDS, 3019); *tehsi* “ tabak, tepsi. Çin. 碟子 die zi” (BDS, 3420); *kiçik tehsi* “ küçük tabak. Çin. 小碟子 xiao die zi” (BDS, 3421).

Çağdaş. YUyg. *tehse* “tabak gibi geniş ağızlı, yassı şeklinde yapılmış yemek kabı”(UTİL, 19991, 122); Özb.-, ayrıca bkz. Alt. *tepsi* “1. Tahta leğen, büyük kap, tabak, ağaçtan yapılan tabak. 2. Kurban töreni sırasında haşlanmış kurban etinin parçalarının konulduğu özel kap” (AltTS, 174); Hak. *tipsi* “(et doğramak için) ağaçtan yapılmış tekne” (HasTS, 512a); TT. *tepsi* “fincan, tabak, bardak vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliğı olmayan, türlü büyüklükte düz kap”(TüSl, 2327).

Clauson sözcüğü *tepsi* “tabak, tepsi” şeklinde madde başı olarak geçer(ED, 445b). Sözcük Çince *Tieh* 碟 (Giles, 11, 123) tzu 子 (Giles, 123, 17) kelimesinden alıntı alınmıştır. Sözcük, Harold Bailey’e göre İran dillerinden alıntı alınmıştır, ancak

Clauson bu görüşü doğru bulmaz (TMENİ,123) ve sözcüğün Çince kökenli olduğunu belirtir. Ayrıca sözcük Farsçadan veya Türkçeden Arapçaya geçmiştir (TMENİ,123); *tebşi* “tepsi” (TMENİ, 123); *tebsi* “tepsi, büyük dikdörtgen tabak” (Lessing, 1220). Sözcük Azerbaycan Türkçesinden *tepsi*, Osmanlı Türkçesinde *tebsi/tepsi* şeklinde tespit edilir (RIII, 1115-1117). Ayrıca bk. *tergi* “ mutfaktaki tepsi, sofa” (DLTI 429; ED, 544a). Türkçe Sözlükte tepsi olarak “1. fincan, tabak, bardak vb. şeyleri taşımaya yarayan, derinliği olmayan, türlü büyüklükte düz kap, 2. içinde börek, tatlı vb. pişirmeye yarayan, az derin, geniş, düz kap” anlamlarında yer alır (TüSl, 1956).

5.4.5. Saklama Gereçleri

5.4.5.1. burnaç “kap”

< Tü. *burun-aç* “burun, ön, evvel”. Bk. ED 366b, DTSI 125b-126a.

Tarihî: KökTü. -, Uyg. yunguluk burnaçığı (...) içgünlük burnaçığı “yikanacak bulaşığı (...) su kabı” (TTVIII, 88); *burnaçda suv tutdurup* “kaba su doldurup” (AY, 477/9-10); *örtlüg yalınlig burnaç enjinlerinte kötürüp* “alevli ibrikleri omuzlarında götürüp” (TekinMaitri, 72/1). *burnaç etözlüg erür* (TekinMaitri, 73/33 [s. 137, 246]); *yig burnaçka okşatı* “einem ungebrannten Tongefäß” (RöhrbornHt, 2153); *burnaçın kudar teg* “so als ob man [etwas] von einem Krug [in den anderen] gießt” (RöhrbornHt, 926); *burnaç* “kap, sürahi”(BTXX, 371); **Karahanlı-, Çağ.-, UÇİS-, BDS-**,

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-

Clauson, *burnaç* kelimesinin *burun* ‘burun, ön, evvel’(ED, 366b) kökeninden türediğini kaydeder (ED, 367b). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *burnaç* ‘sukabı, testi’ anlamıyla kaydedilmiş ve kökeni hakkında bir açıklama yapılmamıştır (DTS,125b-126a). Erdem Uçar’a göre *burnaç* kelimesi ile ‘burun, ön, evvel’ anlamına gelen *burun* kelimesi arasında herhangi bir anlamsal ilişki yoktur. Sözcük Sanskritçe *pūrṇa*, *pūrāṇa* veya Soğdca *pwrn* kelimesi ile ilişkilendirilebilir.⁴⁰² Sözcük Çince 甌器 *ping qi* (Giles 9, 069, 1,123) karşılığıdır.

5.4.5.2. idiş “kap kaçak, çömlek”.

< Tü. *idiş* “kap kaçak, çömlek”. Bk. ED 72a, DTSI 203, EUTS 60.

Tarihî: KökTü. uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış.“Bir kadın kabını kaçağını bırakıp gitmiş.”(IrkB, 42); **Uyg(Bud).** *burkanların nom idişi titir*

⁴⁰² Bk. Erdem Uçar, “Eski Türkçe Burnaç ‘Sukabı’ Kelimesinin Kökeni Üzerine Düşünceler”, **Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**. c.5, s.11(2016): 116-121.

“Burhanların öğretti kabı denir” (TTVI, 200-1); *idişler üze tolu bolup*“ kaplarr üste kadar dolu olup” (AY, 413; AYVI, 210); *idişlerte* “kaplarda”(AYVII, 429; Daşa, 503); *idiş* “kap kaçak, çömlek” (BTI, B200; BTXIII, 24,12; BTXVII, 407; BTXVIII, 1652; BTXXIII, 11018; BTXXV, 381; BTXXVII, 11018).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *tonguz yıl törtünç ay men karançuk ağır igleiş-tä oglum-* (2)–*ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek* (3) *üç törtkil töşek yiti yürüñ tarda (?) töşek. biş bozak*(4) *tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ* (5) */// i (?) kızıg keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi* (6)*tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H* (7)*könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak* (8) *irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün* (9) */ uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek kañıñ bir kurug sın (?)* (10) *//g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz* (11) *on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık* (12) *küp üç birer kaplık* **idiş** “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [1] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK, WP03; JW-Li, 6 .5).

(79) **idişlerte sorma alıp** (80) *tanyadivi t(e)ñrike tapıgka udugka* (81) *turduñuzlar erser tanyadivi t(e)ñri* (82) *aşamakı teginmeki bolzun*. “küp şeklindeki kaplardan sorma (buğday) birası alıp Dhanyadeva Tanrıya saygıda bulundunuz. Dhanyadeva Tanrı yemiş ve kabul etmiş olsun. (E1-79).

Karahanlı. MK. *idiş* “kadeh. Yağma, Tohxı, Yemek, Oğuz, Argu dillerinde tas, bardak, kap, tencere gibi her şeye *idiş* denir ” (DLT I, 61); *idiş* “kadeh, bardak”(Arat, 1979, 188); *iwrık idiş tizildi*. “ ibrik kadeh dizildi.” (DLTIII, 131); *tolu*

idiş “ dolup kap. Dolu olan her hangi bir nesneye de böyle denir.” (DLTIII, 232); *idişçi*“ içkici, şarapçı” (Arat, 1979, 188); *idişçi başı* “içkici başı” (KB, 2925); **Çağ.** *idiş* “kap kaçak” (Senglah, 97r.16); *idiş* “kap” (AL, 947); **UÇİS.** *idiş* “fıçı, kap, tas, çanak, kap kacak” (Yunusoğlu, 2012, 160, P926); BDS.-.

Çağdaş. YUyg. *idiş* “çeşitli nesnelere koymak için topraktan yapılmış ağız kısmı büyük, bel kısmı iri, dibi ise küçük ev eşyası” (UTİL, 1998, 202a); Özb. *idiş* “çeşitli nesnelere konulduğu ev ya da mutfak eşyası” (ÖTİL I, 1981, 314).

Clauson *idiş* sözcüğünün “kap kaçak, çömlek” anlamıyla Türk dillerinin bir kısmında yaşadığını kaydeder (ED 72a). Bahaeddin Ögel’e göre *idiş* kelimesi Türk kavimlerinde üç değişik mana karşılığı olarak kullanılıyordu: 1. geniş olarak içki kadehi. 2. Tanrı dağlarının orta kesimlerinde yaşayan Yağma ve Tuhsı Türklerince “yemek”. 3. Oğuzlar ve Argu bölgelerinde ise, tas, kap, tencere ile her türlü kap kaçak için söyleniyordu.⁴⁰³ Kökeni tam olarak bilinmeyen sözcük tarihî ve çağdaş Türk dili alanında yaygın bir kullanıma sahiptir.

Uygurların mutfakta kullandıkları, muhtemelen topraktan yapılmış eşyaların başında *idiş* gelmektedir. *İdiş*’in bir tür özel yapışık topraktan yapıldığı, sıvı içeceklerin muhafaza edilmesi için kullanıldığı düşünülmektedir. İlk dönemlerden itibaren Türklerin, kımız başta olmak üzere çeşitli içecekleri içtikleri ve misafirlere içecek ikram etme âdetinin bulunduğu bilinmektedir. Özellikle hükümdar otağlarında ya da saraylarında gerek hükümdarın kendisine gerekse misafirlerine sunulmak için çeşitli içecekler hazır tutulmuştur⁴⁰⁴. Uygurca belgelerde söz edilen *kaplıg idiş*’ler “kapağı olan çömlek” (SUK,WP03-12; JW-Li, 6(5),12) üzümden ve çeşitli hububatlardan elde edilen şarapların saklandığı kaplar olmalıdır. Öte yandan Budizm’i ve Maniheizm’i benimseyen Uygurlar dinî inançlar gereği, tanrıya sık sık bağlıta bulunmuşlardır. Bağışladıkları şaraplar da *idiş*lerle sunulmaktadır (E1-79).

5.4.5.3. kendük “topraktan yapılan büyükçe bir kap”.

<Orta Far.“kandū (Orta Farsçada. kandūg) hububat saklamak için topraktan yapılmış büyükçe kap”. *kendük* “topraktan yapılan büyükçe bir kap” bk. ED, 729a, DTSI 298.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:
(115) *kendükte tıkar kelinlerniñ*(116)*keteni kerilzün küpke tıkar* (117)
künlerniñ körki üzülzün. “[Topraktan yapılmış] kaba [unu] dolduran gelinlerin

⁴⁰³ Bk. Ögel, **Türk Kültür IV**, 190.

⁴⁰⁴ Şen, agt, 294.

keteni gerilsin. Küpe [unu] dolduran cariyeye (köle) güzelliği yok olsun.”(E1-115).

Karahanlı. MK. *kendük* “Küp gibi topraktan yapılan büyükçe bir kaptır; içerisine un ve una benzer şeyler konulur. Kençekçe” (DLTI, 480); *kendükke un tıkdı.* “Küpe un tıkdı.” (DLTII, 129); KB.-, **Çağ.** *kündük* “Su kabı, testi” (Senglah, 310r.14); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *köndük* “topraktan yapılmış sandık, kap” (UTİL, 1994, 690a); Tur. Diy. *köndük* “duvarlar içindeki gizli kap” (Yakup, 2011, 456); *köndük* “topraktan yapılan sandık, içine hububat veya giysi koymak için kullanılmaktadır. (Kumul şivesi)” (Gopuri, 1986, 216); Özb.-

Tarihî Türk dili alanında Orta Türkçe döneminden itibaren tespit edebildiğimiz *kendük* kelimesi, Kâşgarlı'nın belirttiğine göre Kençekçe bir kelimedir. Kâşgarlı Kençekleri Soğdak ve Argu'ların yanında iki dil bilenler arasında zikretmiştir (DLTI, 29). Kâşgarlı'nın Kençekçe olarak belirttiği kelime üzerinde çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Starostin'in belirttiğine göre kelime, Clauson'un belirttiği gibi Farsça alıntı değildir. Altay dillerindeki çeşitli biçimlerini ortaya koyan araştırmacı kelimenin Proto-Altaycadaki kiântú-kV “bir çeşit kap” olan ortak biçimden türemiş olduğunu kaydetmiştir.⁴⁰⁵ Tarihî Türk dili alanında *kendük* şeklinde tespit edilen kelime, Çağdaş Türk dillerinden Yeni Uygurcada ve Yeni Uygurcanın ağızlarında ilk hecedeki e ünlüsü yuvarlaklaşmasıyla *köndük* şeklinde geçmektedir. Anlam bakımından kelime tarihi ve çağdaş Türk dili alanında eşya konmak için yapılmış herhangi bir tür kaba işaret etmektedir.

5.4.5.4. kovga “su kovası”

< Moğ. kovga “kova”. Bk. ED 583b, VEWT 273b *kobka*, DTSI. 461 *kova/kovka*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kovgasın suv içre kemişmişler* “Kovasını suyun içerisine sokmuşlar”(MI,35,16-17); **Karahanlı.** MK. *kova* “kova. (Oğuzca)” (DLTIII, 237); *uruklug kova* “urganlı kova” (DLTI, 147); *aftabi* < Fa. “kova, Oğuzca” (DLTI, 432); *susık* “ kova” (Bir diyalekte) (DLTI, 382; ayrıca bk. ED856a); KB.-, **Çağ.** *kobga* “su kovası” (Senglah, 282r); **UÇİS.-, BDS.-,** fakat krş. *soga* “su kovası; ahşap kova; Çin. 木桶 mu tong” (BDS, 3443); *destelik sogu* “saplı su kovası; Çin.把桶 ba tong” (BDS, 3443); *soga baldak* “kyudan veya ırmaktan su getirmek için kullanılan,

⁴⁰⁵ Bk. Gürer, Divanü Lugati't, 78.

çift kovayı omuzda taşımak için kullanılan, uç kısmında ilmeği olan yatay ağaç; Çin. 桶樑 tong liang” (BDS, 3443); *soguçak* “kova; Çin. 茶桶 cha tong” (BDS, 3421).

Çağdaş. Trkm. *gova* “ kova, kuyudan su almak için yapılmış deri kova” (TrkmTS, 284); YUyg-, Özb-.

kovuk ile ilişkilendirilen sözcük Moğolcadan ödünç alınmıştır (ED, 583a). Sözcük Kırım lehçesinde *kopka* şeklinde geçer (RII, 654). Sözcüğün Çağataycada görülen şekli Moğolcadan geri ödünçlemedir. Ayrıca bk. Osm. *koga* “1. kuyudan su çıkarmaya mahsus kap, delv; demir, ağaç, meşin kova; kuyu kovası. 2. bahçe sulamaya veya su taşımaya vesâir şeylere mahsus teneke çinkodan muhtelif eşkâlde kap; su kovası, süprüntü kovası, 3. frenk tulumbalarının pistonuna bitişik kaplık” (Sami2014, 855).

5.4.5.5. könek “kova”

< Tü. *kön-ek. könek/-g* “kova” . Bk. ED 731a.

Tarihî: KökTü. *köneki nelük toñay*“ kovası niçin donsun.” (IrkB, 57); Uyg. *könek ~ könyek* “kova” (ETG, 283a). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *toñuz yıl törtünç ay men Karaçuk”1 ağır iglemiş-e oglum-(2) -ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum on {tokuz} ulug hu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurüñ tarda (?) töşek biş bozak (4) tarda (?) bir tükçük (?) töşeki bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i(?) kızıg keviz altı ygrmi yagak ayak biş yagak tepsi (6) dört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?) iki söğüt irkün (?) bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kadıñ yiti tirek katıñ bir kurug sin (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişlik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku, üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş* “Domuz yılının dördüncü ayında ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [ı](7)kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan

yapılmış]kap, bir kurug sin (?) //g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek” (SUK,WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *könek* “matara, ibrik, su tulumu” (DLTI, 392); KB. *könek* “kova burcu” (Arat, 1979, 276); **Çağ.-, UÇİS.-.BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *könek* “arıların kendileri için yaptıkları kovan” (UTİL, 1994, 689a); Alt. *könök* “kova” (AltTS, 122a); Hak. *könek* “kova” (HakTS, 268b); Tuv. *hönek* “ çaydanlık” (TuvRS, 490); Özb. *könek* “kırmızı koymak için kullanılan idiş, kap” (ÖTİL, 1981, 415).

Clauson *könek* sözcüğünün *kön* “tabaklanmamış deri” (ED, 725a) sözünden türemiş olduğunu açıklar (ED 731a); Sözcük bugün kuzeydoğu Türk dillerinde *könek/könök*, merkezî kuzey Kır. *könök*, Kaz. *könek*, merkezî güney Özb. *künak* biçimlerinde yaşamaktadır.

Uygur evlerinde yaygın olarak kullanılan mutfak eşyalarından biri olduğunu düşündüğümüz *könek*’ Uygur sivil belgelerinde geçmektedir. Uygurca belgelerde geçen *yagak könek bir bedizlig sır H könek* “iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cilalı kova” (SUK, WP03-6/7; JW-Li, 6(5)-6/7; Sayit-Yüsüp, 88-6/7) ifadesi Uygur evlerinde süslü, cilalı mutfak eşyalarının yaygın olarak kullanıldığını düşündürmektedir. *Könek* olarak bilinen su kovaları, XI. yüzyılda, Karahanlı Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Karahanlılar da tıpkı Uygurlar gibi su ihtiyacını karşılamak için evlerine kuyular kazmışlardır. Söz konusu yüzyılda Türklerde, *könek* olarak bilinen su kaplarının yanı sıra *uruklug kova* “organlı kova” (DLTI, 147) olarak bilinen kuyudan su çıkarmaya yarayan ipli, organlı kovalardan Kâşgarlı da söz etmiştir.

5.4.5.6. *kupij* “kupa”

< Çin.胡瓶 hu ping”. *kupij* “kupa, şarap kupası, su kabı, ibrik”. Bk. SUK, WP04, 26.

Tarihî: **Köktü.-,Uyg** (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(26) // // // // *kidmen on ayak bir kümüş kupij an-a tgir-i mamat mongul-çın*
(27) // // // // *ödekçi bile ortuk altı sığ yer bile munça t (e)girnî (28) // // // // // z bu*
munça m (a)ña bermiş ülüşni bitigdekiçe alıp (29) // // // // // i üçegü biridi törter
s(i)tır tüz tutup yorizunlar.“ // // // // // kazma, on kase, bir gümüş şişe. Anneye düşen

[miras] mahmat mongolçin //// ödäkçi ile ortak altı sığ toprak ile bunça payı
//////// bunca bana verdiği hisseyi senette [yazılana]göre alıp //////////
üçümüzden birisi dörder sıtırı eşit ölçüde tutup usülünce davransınlar.”
(USp55; SUK, WP04).

Karahanlı. MK-, KB-; Çağ.-,UÇİS. *kupıñ* “<Çin. hu-p’ing. Demlik, çaydanlık; vazo” (Yunusoğlu, 2012, 163, P427). **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *hupıñ* “ısınmak için köz konulan, metalden yapılan kap”(Cilan, 2007, 147).

Eski Uygurların sıvıları muhafaza etmek için kullandıkları mutfak eşyalarından biri *kupıñ*’dir. *Kupıñ*’in daha çok şarap, su gibi sıvı maddeleri muhafaza için kullanıldığı düşünülmektedir. Ev eşyalarına veya ev süslemelerine oldukça meraklı olan Uygurlar evlerinde kıymetli madenlerden yapılmış vazo veya ibrikleri de bulundurmıştır. Duvar resimlerinde kulaklı, kulaksız, desenli, kapaklı ve diğer farklı şekillerdeki ibriklerin resimleri çizilmiştir (bk. Ek 12, Resim 62). Arkeolojik kazılarda çizgilerle, çiçeklerle çeşitli desenler çizilen seramik ibriklerin kırık parçaları bulunmuştur.⁴⁰⁶

5.4.5.7. **küp** “büyük şarap kupası”.

<Fa. *küp* “büyük şarap kupası”. Bk. ED 687a, VEWT 309, DTSI 328.

Tarihî: KökTü. *küp* “küp, kap” (ETYII, 96); **Uyg.** sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(68) *oruñlar esindilig küpte sorma (69) kelürüp ırlaştu içüreyin.* “Durmadan biçiniz. kızgın (sıcak) küpte sorma (buğday birası) getirip şarkı söyleyip [sizlere] içireyim.” (E1-68).

(1) //yıl törtünç ay tokuz yergmi-ke maña ilte-//(2)////////p artmış-ta altmış üç kuanpu-ka altmış s////(3)////////i-ta kapıg kiriçe-ki **küp** üze bir (.)////////(4)////ginçe kap yarulsar kölük bertinser(5)////(.)men artmış bilirmen bu süçüg bi////////(6)////(.) men kıryakuz köni birsün tnuk yoğu////////(7)//// biz ekegü-nüñ ol bu süçüg algalı //////////(8)////miş intü berirmen“||| Yıl[1] dördüncü ay[ın] on dokuzuncu [gününde] bana İlte--||| //////////p Artmış-ta altmış üç kuanpu’ya altmış s s//// //////////i-ta kapı kiriçe-ki? Küp üzerine bir (.)//////// //ginçe kap patlarsa, araba yıpranırsa////(.) ben Artmış bilirim Bu şarap bi//////// //(.).ben Kıryakuz doğrudan versin şahit yogu//////// //|||

⁴⁰⁶ Le Coq, *Gaochang*, 165-167.

biz ikimizindir. Bu şarap almaya //////////// //miş intü? Veririm.”
(SUK,Lo03).

(114) Bir **küp** bor-nı sekiz satır kümüş birgü-ke (115) erük-tin altımız bu sayan-nıñ yarım (116) yastuk-ka yigirm satır asugı bile birtimiz.“Bir küp şarabı sekiz satır gümüş verecek, Erük altımız. Bu Sayan’ın yarım yastuğunu, yirmi satır faizi ile birlikte verdik.” (Fam.Arch.L-114; JW-Li, 5.10; TugDok, X3-13).

(6) kutlug sañun-ka bir **küp** [ka] tık bor k [o] şup birti bu ok(7) kuanbu-nı algu-ta beş balık-takı begler-ke yüz (8) altmış koço bözi tapış birmiş bu tapış almış (9) birmiş-ke evtin iltmiş taw [ar](?) ötügi iki kab yavlak (10) **bor** yana ... “ [Bilmiş için evden almış mal-mülkün hesabı iki kap güçlü (kötü, acı) şarap ilave edip verdi. Bu kuanbu’yu al alacağım zaman Beş Balık’daki beylere yüz almış Koço bezi Tapış Birmiş, Bu Tapış Almış Birmiş’e evden İltmiş ipekli kumaş? Ötügi? Bir kap sert şarap yine” (JW-Li, 5.11).

(1) küskü yıl bir ygrminç ay altı yañı-ka biz tolu ky-a (2) mısır ulug inç ky-a mısır başlap onluk-lar-ka on öñdün-in-de (3) böz kergek bolup////////ke(?)(.L)////(.).kalan-çımız(?) teg/// (4) barıp yorır(?) kalanı yüz başındaki eski //(.) kelmiş (5) beg-lig bir **küp** bor tegmeyük üçün (.)////(.).lık-ı PYL/// yüz iki bag-lık böz “Fare yıl[1], on birinci ay[ın] altıncı gününde, biz Tolu Kaya (2)Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere, onluklara önceden on (3) pamuklu kumaş gerek olup..... kalançımız...(4) varıp yürürlükte olan kalan vergisini yüz başındaki eski... biz onluklara(5) kaldığı için Üdey Elçi’ye domuz yılında bizim on....Gelmiş bey için bir küp şarap ulaştırmadığımız için yüz.....yüz çift katlı bez(pamuklu kumaş)” (SUK, Sa09; Clark37; Sait-Yüsüp 9).

(1) koyn yıl aram ay on yañkı-ka men taşık turı-ka (2) bitig birür men men kalan-kaa yadap birim alım (3) telim bolup alımcı-larım m-a telim bolup (4) turgu teg bolmayın kaçıp yaşıp barmış (5) üçün yene turı birle-ki maña teger üç er kömer (6) borlukum-nı turı-ka meniñ birim-lerim-ni (7) sen üzüp sen alıp kalı mu sen tiser-men (8) yok erser özge kişi-ke kodar-men tiser-men(9) turı birimiñ-ni men birür-men borluk-ka (10) özge kişi kögürmez-men timiş üçün barça(11) toyın-ka iki tavar kançuk-ka yarım **küp** bor yumşak-ka iki sıg ür “Koyun yıl[ının] Aram ay[ının] onuncu gününde, ben Taşık Turı’ya senet

veririm. Vergiye güç yetmeyerek vereceğim çok olup, alımcılarım çok olup, duramadığım için kaçıp ayrılıp varmış için yine Turı ileki bana ait üç hizmetkâr çalışır bahçemi Turı'ya benim borçlarımı sen kesip sen alıp kalır mısın desem, ben Turı borçlarını ben veririm, bahçeye başka kişi sokmam dediği için Barça Toyın'a yarım ipekli kumaş Karaçuk'a yarım küp şarap Yumşak'a iki şığ darı" (USp.32; Clark74; SUK, Mİ19; JW-Li, 2.18).

Karahanlı. MK. *küp* "küp" (DLTIII, 119); KB.-, *açıklık küp* "içinde ekşi bulunan, içerisine konulan şey, ekşiten küp" (DLTI, 147); **Çağ.** *küp* "küp" (AL, 972); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *küp* "Sıvı maddeler konulan büyükçe seramik kap" (UTİL, 1994, 695a); *küpsen* "büyük, iri küp" (UTİL, 1994, 695a); Lop.ağ. *küp* "delik" (Aliyeva, 2013, 382); Özb. *küv* "boyun kısmı ince, ağız kısmı küçük, uzun seramik kap; su, süt gibi sıvıları koymak için kullanılır" (ÖTİL, 1981, 401).

Clauson *küp* (kü:p) için 'topraktan yapılmış kavanoz ya da sürahi/testi' açıklamasını yapmıştır. Sözcük ü: ve p sesleri için iyi bir ispattır. Sözcük sadece (?) güneybatı Az. *küpe* ve Osm. Türkçesinde *küp* olarak yaşamaktadır. Sözcük aynı anlamlarda tarihî dönemlerde şöyle görülmektedir: Erken dönemde küp, Uyg. *küp*, Hak. *kü:b* (kü:p ?), güneybatı dillerinde ve *küp* (ED, 687a). Räsänen Farsça kökenli bu sözcüğün Ural, Mezopotamya ve Akdeniz bölgesinde yaygın bir kültür sözcüğü olarak kullanıldığını belirtir (VEWT 309).

Derleme Sözlüğünde küp, farklı anlamlarının yanında 'testi, küp; büyük toprak kap' anlamını da korumaktadır. Ağızlarda *küp* sözcüğünün buradaki anlamı ile bağlantılı olduğunu düşündüğüm *küpecik*(1) [küpecük, küpeç, küpüç] "1. küçük küp, çömlek, kazan" (DS, 3040).

Görüldüğü gibi tarihi Türk dili alanında erken dönemlerden itibaren görülen küp kelimesi, tarihî ve çağdaş alanda genel olarak "sıvı konmak için kullanılan küp, kap" anlamında kullanılmıştır. Kelime, Uygur sivil belgelerinde ev eşyası olarak kullanılan somut bir eşya olmanın yanında, sıvıları ölçmek için kullanılan ağırlık ölçü birimi olarak da kullanılmıştır.⁴⁰⁷ Kelimenin çağdaş Uygurcada görülen küp şeklinin yanında, küp ile aynı anlamda kullanılan *küpsen* şekli dikkat çekicidir. Ayrıca yeni Uygurcanın Lopnur ağzında kelimenin "delik" anlamı da kaydedilmiştir.

5.4.5.8. sanaç/snaç "deri kap"

⁴⁰⁷ Bk. Özyetgin, *Orta Zaman*, 142.

< Tü. *sanaç* “Un v.b şeyleri koymak için torba olarak kullanılan bütün keçi derisi”. bk. ED 835b, TMEN 1267, DTSI 483.

Tarihî: **KökTü.-;Uyg**(Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır.

(3)////////// bir ingek bir işiç bir *sanaç* bir (. . .) //// (4) ////////// k [] // [] kalın öçgü üç yastuk berzün. “////////// bir inek, bir kazan, bir deri çanta bir (. . .) //// ////////// k [] // [] başlık parasını ödeyecek (?) üç yastuk versin.”(USp. 55; SUK, WP04; Sayit- Yüsüp, 89).

(11) ////////// (. . .) işiç bir *snaç* on ayak bir ingek ‘aski ulus(?)’-nın (12)//////// tegmiş tüz y(a)rımınuy taytsaht(a)kı kum borlukumta booş (13)//////// z yarıp öndün yanın çurkuşu bile t(e)rbişke(14) //////////mışka bertim.“ ////////// (. . .) kazan, bir deri çanta, on kase, bir inek aski ulus (?)un ////////// ulaşmış eşit yarısının Taysaht’daki kum üzüm bağında boş, ////////// z yarıp doğuda Çurkiş ile Trbiş’e verip //////////mış’a verdim.” (USp.55; SUK, WP04; Sayit- Yüsüp, 89).

Karahanlı. MK. *sanaç* “dağarcık, kırmızı dağarcığa *sanaç kesürgü* denir.” (DLTI, 358); KB.-, **Çağ.** *sanac* “deri, deri çanta” (Senglah, 235v.10); UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg. *sanaç* “deri kap” (Necip, 2013, 340); Kaş.Yar.ağ. *sanaç* “un vb. şeyleri koymak için torba olarak kullanılan bütün keçi derisi” (Shaw, 2014, 216); *çanaç* “deri kese” (Gopuri, 1986, 105); Özb. *sanoç* “genelde deriden yapılan idiş, deri torba” (ÖTİL I, 1981, 19).

Clauson, kelimenin güneydoğu Türk lehçelerinde yaşadığını söyler ve bu lehçelerde kelimenin “un vb şeyleri koymak için torba olarak kullanılan bütün keçi derisi” anlamına geldiğini kaydeder (ED 835b); Ayrıca bk. *kesürgü*“ dağarcık, kap” (DLTI 490). *sanaç* < **san+aç*. Sözcük, san sözüne +*aç* küçültme (addan ad yapma) ekinin getirilmesi ile türetilmiş olmalıdır. Krş. (bakraç < *bakır+aç*, bukaç < *buk+aç* gibi).

5.4.5.9. **şükün**“çaydanlık, kâse?”

<?sökün~ şökün “çaydanlık; kâse?” Bk. SUK, Em01-7; JW-Li, 1(10)c-7; Sayit-Yüsüp, 85-7.

Tarihî: **KökTü.-, Uyg** (Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(7)...tip meniñ padır-ta **şükün**-te kaşganmış negü kim-ni satıp yulup Koço-taki
(8) aday tutuñ-nuñ pinduñ altg kırk yaş-lık kıday oglan-ın nom bitig (9) bilir
üçün tokuz ystuk çao birip yulup altım.“...diyerek benim kâsede bardakta [elde

avuçta] kazanmış ne[yim] [varsa] satarak alıp Koço'daki Aday Tutung'un Pintung adlı kırk yaşındaki Kıday oğlan [nı] [Buda] din[i] öğretilerini] bildiği için dokuz yastık çao vererek yolup aldım.”(SUK, Em01; JW-Li, 1(10)c; Sayit- Yüsüp, 85).

Karahanlı.MK.-, KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS. *çögün* “çaydanlık. Çin. 茶酒壺 cha jiu hu” (BDS, 3422); *saflık çögün*“ sapı olan çaydanlık. Çin. 執壺 zhi hu” (BDS, 3422); *bor ince çögün* “üzüm? ince çaydanlık. Çin. 腰子壺 yao zi hu” (BDS, 3422); *türük çögün* “türük? çaydanlık. Çin. 柿子壺 shi zi hu” (BDS, 3423).

Çağdaş. YUyg. *çögün* “Bakır veya alüminyum gibi metallere ocak ya da sobada su kaynatmaya uygun biçimde tasarlanmış, ağzı ve sapı olan su kabı.” (UTİL, 1991, 714); Hot. Diy. *çogun* “çaydanlık” (Osmanof, 2004, 306); Kum. şiv. *çögün* “çaydanlık” (Ekip, 1997, 62).

Clauson'un sözlüğünde geçmeyen ve sadece Uygur sivil belgelerinde *şükün padır* ikilemesi şeklinde geçen s *şükün* sözcüğüne Nobuo Yamada “çaydanlık; kâse?” anlamını verir ve kelimenin anlamının yanına soru işareti koyarak anlamının şüpheli olduğunu belirtir (SUK, Em01-7). Sözcük Yeni Uygurca ve Yeni Uygurcanın ağızlarında yaşamaktadır. Yeni Uygurca ve Yeni Uygurcanın ağızlarında söz başı ş sesinin ç'ye değiştiği görülür. Yeni Uygurcada *çögün* “metalden veya bakırdan yapılmış su kabı” anlamında kullanılmışken, Hoten diyalektinde *çogun* ve Kumul şivesinde *çögün* şeklinde geçen kelime “çaydanlık” anlamında kullanılmaktadır.

5.4.5.10. **suvluk** “su kabı”

< Tü. *suv-luk*“ su kabı” < *suv* “su” (ED, 783a) + *luk*. Bk. ED 788b; OTWF 788.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *suvlukta tñridem suv kelürüp* “su kabında ilahi su getirip” (UIII, 38, 28); **Karahanlı. MK.** *suvluk* “mendil” (DLTI, 471); **KB.-, Çağ. suluk** “su kabı” (Senglah, 246r.23); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-, Krş. TT (ağ). *suluk* “su kabı; su birikmiş yer” (Dilçin2013, 206).

5.4.5.11. **tagār** “büyük kap, çuval”.

<Tü. *tagār* “büyük kap, çuval”. Bk. ED 471a, TMENII 905, VEWT 454, DTSI 526, EUTS 144.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir.

(3) *İrinçipl (?) -tin iki yırım* (4) *tagar bugday aldım*. “İrinçipl'den iki yırım çuval bugday aldım.” (SUK, Lo18).

(86) bir *tagarka* miñ *tagar* (87) *tüş süziün tartıp yanç(ı)g* (86) “Bir çuvala bin çuval (87) yemiş olsun.” (E1-86).

(1)//...L.....L. (2) iki *tolkuk tagar* birle *kutlug*(3) bir *kölük tolkuk tagar* birle (4) *tagar* *tolkuk tutuzu biriñlerPWR*(5) *YK kılmañlar, anın bitig ıdtımız*“://...L.....L. iki deriden yapılmış çuval ile bir araba deriden yapılmış çuval birle, deriden yapılmış çuval veriniz. Dolayısıyla mektup gönderdik.” (COUL, 116).

(1) *L//M/.. toñuz yıldı ol* (2) *K....W.. kidinte bir oğlıñ birle yorır* (3) *mini köñül tegürmedi tigeý tip sakın tügüp ıdtım*(4) *küzki yürüñ yuñ ked bir tagar tıkp ıltı* (5) *bozı karaşı kutlug kaya içuguş töşek kye kılıntı* “*L//M/..domuz yılına aittir. Pazar yerinde bir oğlıñ? İle geçerli, beni gönül koymasın diye hediye boğçalatıp gönderdim. Son bahar ayındaki beyaz yün çok, bir çucala koyup gönderdi. Boz renklisi veya kara renklisi Kutluk kayaya içuguş döşek kye kılındı.*” (COUL 97).

Karahanlı. MK. *tagar* “çuval, dağarcık, içerisine buğday ve başka şeyler konan nesne, harar”(DLTI, 17); KB. *tagar* “çul” (Arat, 1979, 418); **Çağ.** *tagar* “1. çömlek veya büyük kâse. 2. ölçü. 3. asker erzağı 4. bir çeşit uzun çuval” (Senglah, 157r, 19); *tagar* “< Far. dağar” (AL, 1003); *tagar* “kap, zarf, kese” (ŞSül, 101); UÇİS.-, **BDS.** *tagar* “çuval; Çin. da shi 大石” (BDS, 3022).

Çağdaş. YUyg. *tagar* “buğday ve benzeri şeyleri koymak için kullanılan, pamuk, yün, kendir iplerinden ya da suni iplerden dokunan nesne”(UTİL,1991, 57); Hot.Diy. *tagār* “çuval”(Osmanof, 2004, 299); Lop.ağ. *tagaa(r)* ~ *tagar* ~ *tagay* “çuval” (Aliyeva, 2013, 442); Kaş.Yar.ağ. *tagar* “torba, çuval” (Shaw, 2014, 243); Kum.şiv. *tagār* “tavar”(Ekip, 1997, 145); Özb. *togara* “< Far. Tac; büyük, derin ve yuvarlak kap” (ÖTİL, 1981, 212).

Clauson *tagār* sözcüğüne “ büyük kap, konteyner” açıklamasını verir ve kesin olmamakla birlikte sözcüğün “çuval” anlamının bulunduğu belirtir. *Tagār* kelimesi, Farsçaya ve başka birkaç dile girmiştir (ED, 471). Doerfer, *tagar* şeklinde madde başı olarak aldığı kelimenin Türkçede *tagara* ~ *tagar* ~ *takar* gibi şekillerinin de olabileceğini savunur. Bununla birlikte, Kelimenin Türkçeden Moğolcaya, Ermeniceye, Balkan dillerine, Rusçaya geçtiğini kaydeder (TMEN II, 905); *tagar* “ kaba halı; kalın yün ipten yapılmış el halısı; dağarcık, kaba yünden yapılmış çuval”

(Lessing, 1181b). Tarama Sözlüğü'nde *tagar[dagar]* “kap, çanak, küp, çömlek” (TS, 212).

5.4.5.12. *tol*kuk/*tol*kak “deri kabı, torba”

<Tü. *tol*kuk < *tol-uk-u-k*. Bk. ED 496b, OTWF 359, DTSI 573, EUTS 160.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. (Bud). *kaplarta tol*kuklarta ol yangalarka küçi *yitmişçe su yüdtürüp* “kaplara tulumlara, o fillere gücü yetinceye kadar su yükletip” (AY, 604); *tol*guk “deri kabı, torba” (BTXVIII, S093). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(1)//...L.....L. (2) iki ***tol*kuk** tagar birle kutlug(3) bir kölük ***tol*kuk** tagar birle (4) tagar ***tol*kuk** tutuzu biriñlerPWR(5)'YK kılmañlar, anın bitig *ıdtımız*“://...L.....L. iki deriden yapılmış çuval ile bir araba deriden yapılmış çuval birle, deriden yapılmış çuval veriniz. Dolaysıyla mektup gönderdik.” (COUL, 116).

Karahanlı. MK. *tulkuk* “tulum, ürülmüş ve şişirilmiş tuluk” (DLTII, 289); **KB.-, Çağ.- UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Tolkuk “deri kabı, torba” < *toluk-* (ED, 496b). *Tol-* eyleminin *-uk* eylemden eylem ve ardından *-k* eylemden ad yapma ekini alması ile türeyen bir sözcük olmalıdır. Clauson *tol*kūk d için genelde “deri kap” anlamının kullanıldığını ancak tam karşılığının “an inflated skin container or bladder (= şişirilmiş bir deri kap veya kese)” olduğunu belirtir. Bugün her lehçede olan son olarak *doluk-* biçimini alan sözcüğün Eski Türkiye Türkçesindeki karşılığı *to:l-* eyleminden türemiş *toluk-* şeklindedir. Kıpçak. *dolkuk~tol*kuk “deri kap”, Osm. *tol*kuk ‘deri kap’ (ED, 496). Ayrıca Derleme Sözlüğünde *tuluk ~ tuluh ~ tulum* gibi farklı söylenişlere sahip sözcük, “1. pekmez, peynir, yağ vb. şeyler koymaya yarayan ya da yayık olarak kullanılan deri, tulum, 2. ağaç yayık; tombul, şişman, 3. hayvanın sidik torbası...” anlamlarını taşımaktadır. Derleme Sözlüğünde sözcüğün Eski Türkçedeki kökeni *tulkuk* olarak verilmiştir (DS, 3988).

5.5. Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler

5.5.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri

5.5.1.1. et “et”

< Tü. *et* “et”. Bk. ED 33b,VEWT 52, DTSI 186. Ayrıca bk. ayrıca bk. Fa.< goşt “et” Steingass, 486b).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *balık etin yemişler* “Balık etini yemişler.” (MI 35,16); *et aşılgılar* “etçiller” (UII 60, 2); *it etin satguçı* “köpek eti satan” (TTIV8, 58-9); *etin kanın satar* “Etini ve kanını satar.” (İKP3, 4-5); *yig etler* “pişmemiş et, çiğ et” (TTI, 192); *burun içinde et önüp* “burun içine et çıkarsa” (HeilkI, 141); Sözcük Uygur sivil belgelerinde de geçer:

Bu saçı buyruk begi bolmuş-ta(3) birmişim öñü-ke (4) iki batman min b [yana](5) iki batman et tüki(6) iki batman bir boguz-lıg (7) at bir küri borsu bir (8) tapıgçı otuñ (9)öktüş önde bir (10) tapıgçı beş bag ot bir tinçan yag “Bu Saçı Bey’i Bolmuş’a verdiklerim. Öngük’e iki batman un bu [yine] iki batman et, Tüki’ye iki batman bir kesilecek at, bir küri bezelye bir Tapıgçı odun, Öktüş Önde bir Tapıgçı beş bağ ot, bir kandil için yağ” (USp76; JW-Li, 4. 3)

(1) bars yıl sekinçi ay beş otuz-ka türçi alp taş(2)-nuñ koyın-tın iki saglıg koyın iki saglıg eçkü (3) bir teke beş kozı birle turugın-ta (4) ölüp bartı içinte men körüp altım bir (5) saglıg-tın inan-çı-ka birtim kozı etin (6) eçkü etin satıp on kuanbu kün birmiş sañun“Aslan yılı sekizinci ayın yirmi beşinde Türçi Alp Taş’ın koyunundan iki dişi koyun iki dişi keçi bir erkek keçi beş kuzu barınağında öldü. İçinde ben görüp aldım bir dişi koyunu Inanç’a verdim kuzu etini, keçe etini satıp on kuanbu’yu Kün Birmiş Sangun” (JW-Li, 5.8).

Karahanlı. MK *et* “et” (DLT, 200); *etlik* “et asılacak çengel; kesilmek için hazırlanan koyun.” (DLTI, 101); *etlik koy* “etlik koyun” (DLTI, 101); KB. *et* “et” (Arat, 1979,162); **Çağ.** *et* “et” (Senglah,95v.8). **UÇİS.** *et* “et” (Yunusoğlu, 2012, 159); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *et* “1. insan ve hayvanların eti, 2. meyvelerin dış kabuğu ile çekirdeği arasındaki katman, 3. toprağın üst katmanındaki verimli tabaka (Yan anlam)” (UTİL, 1990, 227); Özb *et* “et; beden, vücut” (ÖTS, 2016, 144).

Clauson, *etin* anlamının “et, kas” “beden, et” olduğunu açıklamıştır (ED 33b); Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcük Yeni Uygurca Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Yeni Uygur Türkçesinde yiyecek maddesi olan *et* için göş “et” (Necip, 2013, 118) kelimesi kullanılmaktadır.

5.5.2. Yağlar

5.5.2.1. sag yag “tereyağı”

< Tü. *sag* + *yag*.“tereyağı”. bk. ED 803a, TMEN 1047, DTSl. 223, DTSl 480, EUTS 128.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tumagu bolup kidmeser sogun sakalı sadun sakalı birle sokup sag yag-ka yogurup işleser alku tugma-gu yaraşur* “Nezle olup geçmezse, soğan parçaları, sarmasak parçaları ile ezip tereyağıyla yoğurup merhem yaparsa her türlü nezle iyileşir.” (HeilkI,15/145); *etleri sünükleri sag yag teg sızılıp* “etleri kemikleri tere yağı gibi eriyip” (Daşa, 763); **Karahanlı.** MK. *sag yāg* “tereyağı” (DLT 512/410, 515/413); KB-; Çağ. -UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson sözcüğünün kökeninin açık olmadığını belirtir ve Uygurca Budist metinlerde tespit edilen sözcüğün “saf yağ” anlamının yanında “daha sağlıklı” anlamını da kaydeder (ED 805a).

5.5.2.2. yag “yağ”

< Tü. *yag* “yağ”. Bk. ED 895a, VEWT 177, DTSl 223.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *yagi sızılı akıp*“ yağı eriyip ve akıp” (UIII, 24); *ingek yagi* “inek yağı” (TTVII, 22. 17); *tiktāk yag içürmiş kerek* “ona acı yağ içirmeniz gerek.” (TTVIII, I.24); *balıknıñ yagin yakrısın* “balığın yağını” (Daşa, 4542); *yag* “yağ” (HeilkI, 75/83/89/175); *künçit yagi* “susam yağı” (HeilkI, 86/96/105/107; HeilkII, 49/71). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

Bu saçı buyruk begi bolmış-ta (3) birmişim öñü-ke (4) iki batman min b [yana](5) iki batman et tüki (6) iki batman bir boguz-lıg (7) at bir küri borsu bir (8) tapıgçı otuñ (9) öktüş önde bir (10) tapıgçı beş bag ot bir tiñçan yag “Bu Saçı Bey’i Bolmışa’a verdiklerim. Öngük’e iki batman un bu [yine] iki batman et, Tüki’ye iki batman bir kesilecek at, bir küri bezelye bir Tapıgçı odun, Öktüş Önde bir Tapıgçı beş bağ ot, bir kandil için yağ” (USp76; JW-Li, 4.3).

Karahanlı. MK *yag* “iç yağı” (DLT, 725); *sag yag* “sadeyağ, sağ yağ” (DLTIII, 154/159); KB. *yag* “yağ” (Arat, 1979, 512); **Çağ.** *yag* “yağ” (Senglah, 333r.2); **UÇİS.** *yag* “yağ” (Yunusoğlu, 2012, 177, P494); **BDS.** *tutuş yag* “tutuş yağ?; Çin. 廉貼油 *lian tie you*” (BDS, 3755); *yag* “yağ; Çin. 油 *you*” (BDS, 3756); *toñ yag* “katı yağ. Çin. 浮油 *fu you*” (BDS, 3756); *su yag* “sıvı yağ; Çin. 素油 *su you*” (BDS, 3802);

Çağdaş: YUyg. *yag* “hayvanların vücudunda, bitkilerin yumurtalarında veya taneciklerinde olan madde. Katı, yumuşak veya sıvı halinde görülür.” (UTİL, 1998: 459); Özb. *yog* “yağ” (ÖTS, 2016, 506).

Eski Türkçeden itibaren kullanılan sözcüğe “yağ, hayvan yağı” (ED, 895a) açıklaması vermiştir. Sözcük, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde yaygın bir kullanıma sahiptir.

5.5.2.3. *yakrı* “yağ”

< Tü. *yakrı* “yağ”. Bk. ED 905a, DTSI 238, EUTS 183.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. (Bud). *yakrı aşığlar* “yağ yiyiciler” (UII60, 2); *yakrı* (BTXXVII, 10764; HeilkI 58); *balıknıñ yağın yakrısın* “balığın yağını” (Daşa, 4542); **Karahanlı. MK.** *yakrı* “yağ, iç yağ” (DLTII, 105); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg.-, Özb.-,

Clauson’a göre etimolojik bakımdan *yag* sözcüğü ile *yakrı* sözcüğü arasında ilişki bulunmamaktadır (ED 905a).

5.5.3. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri

5.5.3.1. *kurut* “bir çeşit kurutulmuş peynir”.

<Tü. *kuru-t* “bir çeşit kurutulmuş peynir”. Bk. ED 648a-b; OTWF 309, TMEN 1472, VEWT 304, DTSI 470, EUTS 124.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kurt* “peynir” (, kurut, kuru yoğurt” (DLTI, 357); *ol, koydan kurut sogdı* “O, koyundan kuru yoğurt elde etti” (DLT II, 15); KB. *kurut* “peynir” (Arat, 1979: 293); **Çağ.** *kurut* “süt kurusu bir tür peynir” (ŞSül, 235); **UÇİS.-, BDS.** *kurut* “kurutulmuş peynir; Çin. 奶餅子 *nai bing zi*” (BDS, 3834);

Çağdaş. YUyg. *kurut* “koyun, keçi veya inek sütünü önce mayalayıp sonra kurularak yapılmış bir çeşit süt ürünü”(UTİL, 1994, 323a); Özb. *kurut* “kurut; süzmenin kurutulmasıyla elde edilen peynir çeşidi” (ÖTS, 2016, 394).

Eski Türkçedeki *kurug* > *kuru* değişimiyle gelen kuru sıfatı, *kırı-* fiilinden türemiş, küçük fonetik farklılıklarla ve metaforik yeni anlamlarla tarihsel ve modern Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda yaşamaktadır (ED 652b). *Kurut*, Moğolca ve Rusçaya da geçmiştir: Moğ. *Hurūd* “kurut, kurutulmuş peynir, bir tür Moğol peyniri” (Lessing, 1528). Rusça. *kurt, krut* “kurutulmuş, ekşi, tuzlanmış kaşar peyniri” (TMENIII, 1472). Doerfer kelimeye *kurūt*“ kurutulmuş ve yoğunlaştırılmış sütten yapılmış ekşimiş peynir” (TMENIII, 1472); Tarihi ve Modern Türk dili alanında

temel anlamıyla “bir çeşit kurutulmuş peynir” anlamıyla geçen kurut sözcüğü vergi yükümlülüğü anlamıyla Altın Ordu sahasında tespit edilmiştir.⁴⁰⁸

5.5.3.2. süt “süt”

< Tü. *süt* “süt”. Bk. ED798b, VEWT 438, DTSI. 518, EUTS 141.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *süt* “süt” (BTXX, 246;BTXXV, 1602); *eçkü südi* “keçe sütü” (TTVII 23,1; HeilkI 1, 16); *kara ingekniñ sütinge* “kara ineğin sütüne” (TTVII 26,13); *odlar söküp süt birle kayımturup*“ otları koparıp, süt ile [karıştırarak] kaynatıp” (TTVIII M34); *yañı sagmış süt* “yeni sağmış süt” (HeilkI, 3, 144); *aşın sütin* “yiyeceğini sütünü” (BTXXIII, HI83); *bişiğ isig süt* “sıcak süt” (BTXXXVIII, Aa147). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de tanıklanır:

(1) *it yıl bir ygrminç ay altı otuz-ka maña kyytso tutuñ-ka*(2) *yuñlak-lık tvar krgek bolup titso atlıg oglum-nı çintso*(3) *ayag-ka tegimlig-ke süt sevinci yarım yastuk alıp ogulluk birtim*“ Köpek yılı on birinci yirmi altısında bana Kyytso Tutung’a kullanmak için ipekli kumaş gerek olup Titso adlı oğlumu Çintso adlı saygı değer üstada süt sevinci? Olarak yarım yastık alıp oğulluğa verdim.” (SUK, Ad01).

(1) *Ud yıl sekizinç ay beş ygrmike men titso akam* (2) *ançuk bile aytışıp akam-nıñ boguzın yigedgli* (3) *alıp bolmış-ka inim antso-nı tugmış-ımız* (4) *toynak şilavanti-ka süt sevinci ygrmi stır kümüş alıp ogul-luk birtimiz*.“Sığır yılı sekizinci ayın on beşinde Ben Titso, abim Ançuk ile konuşup abimin boguzın yidedgl? Alarak Bolmuş’a erkek kardeşim Antso’yu akrabamız olan Toynak adlı Şilavanti’e (rahip) süt sevinci? olarak yirmi stır gümüş alıp oğulluğa verdik” (SUK, Ad02).

Karahanlı. MK. *süt* “süt” (DLTI, 157); KB *süt* “süt” (Arat 1979, 412) **Çağ.** *süt* “süt” (Ünlü,2013,1019); **UÇİS.-, BDS.** *süt* “süt; Çin.奶子 nai zi”(BDS, 3813).

Çğadaş. YUyg. *süt* “Kadınların veya memeli dişi hayvanların memelerinden gelen beyaz sıvı. ” (UTİL, 1992, 628); Özb. *sut* “süt” (ÖTS, 2016, 440).

5.5.3.3. yogurt “yoğurt”

< Tü. *yogurt* “yoğurt”. Bk. ED 906b, TMEN IV 1866, VEWT 205, DTSI 270, EUTS 195.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *yogurthug aş* “yoğurt karıştırılmış yemek” (TTVII, 16); *yogrut üzeki aş* “yoğurt üzerindeki aş?” (BTXXIII, BI 29); **Karahanlı.**

⁴⁰⁸ Bk. Özyetgin, *Eski Türk*, 149-151.

MK. *yogurt* “yoğurt” (DLT, 797);KB. *yogurt* “yoğurt” (Arat, 1979, 549); Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg. *katık* “sütün mayalanmasıyla hazırlanmış ekşimsi, kolay sindirilen içecek” (UTİL, 1994, 372); Özb. *katık* “yoğurt” (ÖTS, 2016, 383).

Yogurt sözcüğü, <*yugur-* “yoğurmak” fiilinden gelmektedir (ED 906a). Clauson, kelimeye *yugrut* “mayalanarak pıhtılaştırılmış süt, yoğurt” (ED 905b). Kuzey-batı Türk lehçelerinden Nog. *yuvirt*, Kırım. *yogurt/yugurt* (RIII 412, 453). Räsänen, Clauson, Erdal *jogur-* fiilinden geldiğini belirtmiştir. *yogurt* < *yogur-* “to knead” (OTWF 313, ED 905b, VEWT 205). Doerfer de *yogurt* “Art saure Milch” < *yogur-* “kneten (yoğur-)” fiilinden gelmiş olabileceğini söylemekle birlikte Kıpçakça *yagurt* biçimin oluşumunda *yag*’ın etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır diyerek Türkçeden Farsçaya, Rusçaya, Balkan dillerine geçtiğini aktarmıştır (TMEN 1866).

5.5.4. Zirai Besin Maddeleri

5.5.4.1. min “un”

< Çin. mian 麵. Bk. ED 766b, Giles, 7892, 7895, EUTS 87, Shōgaito, 137.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(55) *tegirmenke barıp min ögüp* (56) *teşgütke barıp er kılıp temürçike* (57) *barıp orgak sokturup bag* (58) *baglaguçı kişi aş kılguçı tişike tegi barça anda kılıp* “Değirmene gidip un öğütüp burgu imalatçısına gidip burgu imal edip demirciye gidip orağı biletip bağı bağlayacak kişi yemek yapacak dişiye kadar hepsini orada yapıp” (E1, 55)

(16) *tegirmenke barıp min ögüp* (17) *teşgüt tege er kılıp* (18) *temirçi barıp orgak sokturup orgak bag* (19) *baglaguçıka tegi Basa evdigüçike tegi* “Değirmene gidip un öğütüp burgu üreticisine burgu(?) yaptırıp yaptırıp demirciye gidip orağı biletip, orağı biletip demeti, bağı bağlayacak kişiye kadar” (E2, 16).

(1) *esengüm* (2) *totok(?) sanjun-ka* (3) *amtı bitigde ne üküş sav ıdalım* (4) *bitigler ıdtım iki M’K kirküsi birle(?)* (5) *sav bar labın kölükin yüdürüp çekrek* (6) *///ıdgıl labın yupa P’..W ıdgıl munta Manistan-ta tapmagıl. TW!//..W* [(8) *ıdın yine... K...L* (9) *ötünüp bilmeser ‘M..* (10) *kelmiş-teki itig kılgu(?) yigü biz şığ-ça kavca* (12) *yürüñ min* “Selamım, Totok Sangun’a. Şimdi mektupta ne çok sözümüzü söyleyelim. Mektuplar dönderelim. Yabani P’..W gönder.

Burada Manistan'a tampa. TW//..W gönderin. Yine ...K....L rica edip bilmiyorsa 'M Kelmış'teki süs yapacak(?) yiyecek biz Şığça Kavca beyaz un" (COUL 45).

Karahanlı. MK. *un* "un" (DLT,m693); KB-; **Çağ.** *un* "un" (Senglah, 88v.22); **UÇİS.-, BDS.** *un* "un; Çin. 麵 mian" (BDS, 3767); *kara bugday un* " karabuğday unu; Çin. 黑喬麥麵 hei qiao mai mian" (BDS, 3956).

Çağdaş. YUyg. *un* "buğdayın değirmende öğütülmesi sonucu oluşan toz" (UTİL, 1995, 762); Kum. şiv. *uç un* "beyaz, en kaliteli un" (Gopuri 1986, 260); Özb. *un* "un" (ÖTS, 2016, 468).

5.5.4.2. talkan "un"

< Tü. talkan < talk-. bk. ED, 496b, TMENII, 928.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yeti tutum talkan* "yedi avuç ezilmiş tahıl"(TTVII 24,9; 25,10; Heilk II, 12,91); **Karahanlı.** MK *talkan* " kavut, kurutulmuş, dövülmüş arpa" (DLTI, 440); KB.-, **Çağ.** *talkan* "öğütülmüş buğdaydan yapılmış bir çeşit yemek" (Senglah, 160v, 14); **UÇİS.-, BDS.** *talkan* "kavrulmuş un, kavut; Çin.炒麵 chao mian" (BDS, 3815).

Çağdaş. YUyg. *talkan* "Tencerede kavrulmuş tahılların unu." (UTİL, 1991, 78); Özb. *tolkon* "yulaf ezmesi" (ÖTS, 2016, 459).

Clauson *talkan* sözcüğüne "ezilmiş tahıl"(ED, 496b)açıklamasını verir ve **talkgan* şeklinden geldiğini ve *talk-* fiilinden türediğini ileri sürmektedir. Sözcük Türkçeden Moğolcada, Moğolcadan Tuvacaya ve diğer dillere geçmiştir (TMENII, 928).

5.5.4.3. un "un"

< Tü. *un*. Bk. ED, 166b, VEWT 514, DTSI 612.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(113) *ögümüş unı ödür bolzun* (114) *opa teg ak önlüg bolzun* (115) *kendükte tıkar kelinlerniñ* (116) *keteni kerilzun küpke tıkar küñlerniñ körki üzülzün* "Öğütülmüş unu ödür? olsun. Pudra gibi ak renkli olsun. Çömleğe unu dolduran gelinlerin keteni gerilsin. Küpe dolduran cariyelerin güzelliği yok olsun." (E1-113).

(1) *biçin yıl bir ygrminç ay on yañıka biz basa temir ked taş birle açığ-ka kutar arpa kümüñ-inte edgü un-ta(4)-kı bir şık iki küri arpanıñ* (5) *üç stur altı bakır bakır kümüñ altımız.* "Maymun yıl[ının] on birinci ay[ının] onuncu

gününde biz Basa Temir [ve] Ked Taş birlikte ambara dökülen arpanın [bedeli olan] uç stir altı bakır gümüşü aldık.” (USp. 126; SUK, Mi14).

Karahanlı. MK. *un* “un” (DLT, 693); KB-,**Çağ.** *un* “un” (Senglah, 88v.22); **UÇİS.-, BDS.** *un* “un; Çin.麵 mian” (BDS, 3767); *kara bugday un* “ karabuğday unu; Çin. 黑喬麥麵 hei qiao mai mian” (BDS,3956);

Çağdaş. YUyg. *un* “Buğdayın değirmende öğütülmesi sonucu oluşan toz” (UTİL, 1995, 762); Kum. şiv. *uç un* “beyaz, en kaliteli un” (Gopuri, 1986, 260); Özb. *un* “un” (ÖTS, 2016, 468).

5.5.5. Sebzeler

5.5.5.1. bitmül “uzun biber”

< Skr. *pippala* “uzun biber” . Bk. ED 305b, DTSI 106, VEWT 75.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *pitpiti* “uzun biber” (HeilkI, 7,15, 159); *bitmul* “uzun biber” (HeilkII, 127, 159;284, 3126); *bitbül* “uzun biber” (TTVII, 22.8); **Karahanlı.** MK. *bibli* “darü fülül” (DLTI, 430); KB-,**Çağ-, UÇİS-, BDS-,. Çağdaş.** YUyg-, Özb-.

Bitmül “uzun biber” sözcüğü Sanskritçe *pippala* sözcüğünden çeşitli değişimler sonucu *bibli* şeklini alır ve eski Türkçede sözcüğün orta şekli *pitpiti* şekliyle karşılaşılır (ED, 305b). Räsänen de Türkiye Türkçesinde görülen *biber* kelimesinin Yunancadan dilimize girdiğini ancak köken itibari ile Sanskritçe *pippala* olabileceğini ve Orta Türkçede de *bibli butmul* “Pfefferbaum” olarak Türkçeye girmiş bir sözcük olduğunu belirtir (VEWT 75). Räsänen biber'in Yunancadan dilimize girdiğini ancak köken itibari ile Sanskritçe *pippala* olabileceğini ve Orta Türkçede de *bibli butmul* “Pfefferbaum” olarak Türkçeye girmiş bir sözcük olduğunu belirtir (VEWT 75).

5.5.5.2. burçak“bezelye”.

< Tü. *bur-çak* “bezelye”. Bk. ED357b, TMEN II 730, VEWT 89, DTSI 125, EUTS 35.

Tarihî: KökTü.-; Uyg. *yaşıl burçak* “yeşil bezelye” (BTXXIII,G077; TTVII, 25,11); *kundu burçak* “kundu < Çin.紅豆 “kırmızı bezeliye” (TTVII, 16,14); *kara burçak* “siyah bezeliye” (BTXXIII, G068; TTVII, 14,59); *tuturkanlar, burçak şeker* “pirinç, bezelye, şeker” (TTVIII, I.13); *burçakça* “bezelye tanesi kadar” (HeilkI, 197; HeilkII, 8,32); *kızıl burçak* “kırmızı biber” (HeilkII, 132); **Karahan.** MK. *burçak*

“bezelye” (DLTI 466); KB.-**Çağ.** *burçak* “taneleri, nohuda benzeyen, yeşil, bir çeşit hububat” (Senglah, 132v.15); **UÇİS.** *burçak* “burçak” (Yunusoğlu, 2012, 157, P133); **BDS.** *burçak* “bezelye; Çin. 豆 dou” (BDS, 3951); *faklan furçak* “ faklan ? bezelye; Çin. 豇豆 jiang dou” (BDS, 3952); *köçeklik? furçak* “ köçeklik? bezelye; Çin. 豌豆 wan dou” (BDS, 3952); *halta furçak* “taze fasulye; Çin. 茶豆 cha dou” (BDS,3952); *taş furçak* “taş furçak?; Çin. 贼豆 zei dou” (BDS, 3954);

Çağdaş. YUyg. *purçak* “burçakgiller familyasındaki bir çeşit bitki” (UTİL, 1990, 748); Özb. *burçok* “ bezeliye” (ÖTS, 2016, 101).

Burçak “bezelye” <bu:r- “kokmak” (ED, 357b); sözcük Türkçeden Moğolcaya, Macarcaya, Mari dillerinde, Rusçaya, Sırpçaya geçmiştir (TMENII, 730).

5.5.5.3. kabak “kabak”.

< Tü. *kabak* “kabak”. Bk. ED, 582, TMEN 1419, DTSI. 399.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kabak ku-a-sı* “kabak çiçeği” (HeilkII, 107); **Karahanlı.** MK. *kabak(g)* “kabak, yaş iken yemeği yapılan bir sebze” (DLTI, 382); *kabaklık* “ kabak tarlası, kabak biten yer” (DLTI, 503/505); **Çağ.** *kabak* “kabak” (Ünlü2013, 556); **UÇİS.-, BDS.** *kafak* “kabak, su kabağı, göz kabağı 葫簾” (BDS, 1272).

Çağdaş: YUyg. *kapak* “1. su kabağı, 2. kabak (sebze), 3. şekli kabağa benzeyen başka bitki, 4. mecâzi anlamı. beceriksiz, aptal. ” (UTİL, 1992, 4); Özb. *kovok* “kabak” (ÖTS, 2016, 391).

kabak~kapak < *kab* “ küçük kap; kabak”+ak (ED, 582b); *kabak* kelimesi, Türkçeden (Azeri Türkçesi) Tatarcaya, Türkçeden Moğolcaya, Türkçeden Macarcaya, Türkçeden Rusçaya geçmiştir (TMENIII, 1419).

5.5.5.4. murç/murç “biber”.

< Skr. *marica/marīca* “biber”. Bk.771b, VEWT 345, DTSI 351.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kara murç* “kara biber” (HeilkI, 134); *yürünj murç*“ beyaz biber” (HeilkII 1,102); *murç*“ biber” (TTVII, 22,3). **Karahanlı.** MK. *murç*“ karabiber” (DLTI, 343); *ol murç sokturdı* “O, karabiber döğdüdü.” (DLTII, 186); **Çağ.** *burç* “biber” (Senglah, 132v.13); **UÇİS.** *murç*“ < Skr. Marica, marīca, karabiber” (Yunusoğlu, 2012, 167, P175); **BDS.** *kara murç*“ kara biber. Çin. 胡椒 hu jiao” (BDS, 3801); *kızıl murç* “kırmızı biber; Çin. 秦椒 qin jiao” (BDS, 3801);

Çağdaş. YUyg. *muç*“ biber” (UTİL, 1995, 204); Özb. *murç*“ karabiber” (ÖTS, 2016, 307).

Murç/murç “biber”, sözcük Sanskritçe *marica/marīca* şeklinden, İran (?) dilleri üzerinden Türkçeye geçmiştir (ED, 771b). < Tü. *bur-ı-ç*. bk. ED 771b, DTSI. 351, VEWT 345. Clauson'a göre Sanskritçe *marica/marīca* İranî bir dil aracılığıyla Türkçeye geçmiştir. m > b değişimi görülmektedir (ED 771b). Şirin, *bur-* “kokmak” fiilinden hareketle *bur-ı-ç* > *burıç* > *burç* şeklinde bir gelişim gösterdiğini, çeşitli bitki adlarının kökenini oluşturmasının bir örneği olarak Çağatay Türkçesinde “isti ot” (füfül, siyah biber) adının verilmesinin koku ile ilişkilendirildiğini belirtir.⁴⁰⁹

5.5.5.5. *satun* “sarımsak”

< ? *satun* “sarımsak”. Bk. ED 802b, DTSI 491, EUTS 131.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sogun sakalı satun sakalı birle sokup* “soğan kökü, sarımsak kökü ile öğütüp”(HeilkI, 144/176; HeilkIII2, 101); *satunnu yançıp eki kulakınka tolu tıksar keter* “Sarımsağı ezip iki kulağa dolu bir şekilde tıksarsa” (HeilkI, 176); **Karahanlı.** MK-, KB-, Çağ.-, UÇİS. *satun* “sarımsak” (Yunusoğlu, 2012, 170, P161); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson tarafından alıntı olabileceği düşünülen sözcük *sarumsak* (ED, 853b) sözcüğü ile karşılaştırılmıştır (ED, 802). Sözcük tarihi Türk dili sahasında Uygur Tip Metinleri hariç, İdikut sözlüğünde tespit edilmiştir. Tarihi Türk dili alanında MK’de *sarmusak* “sarımsak, sarımsak” (DLTI, 527), BDS’de *sarumsak* “sarımsak; Çin.蒜 suan” (BDS, 3801) şeklinde geçen sözlük Yeni Uygur Türkçesinde *samsak* (UTİL, 1992, 424), Özbek Türkçesinde *sarimsok* şeklinde geçer (ÖTS, 2016, 416).

5.5.5.6. *sōgun* “soğan”

< Tü. *sōgun* “soğan”. Bk. ED 812a, VEWT 425, DTSI 507, EUTS 136, Alt. Gr 34.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *sogunnu bışurup* “Soğanı haşlayıp” (HeilkI, 128, 144). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(83) *tñri mojakka bir küri bising songun içinte(?)...*(84) *bising songun. İki encmn tñrilerge bir tene songun birzün.* “Tengri Mojak’a bir küri iyi soğan içinde... iyi soğan. İki[nci] [derecede] rahipler birliğindeki tengrilere tene? Soğan versin.” (Geng1978, 83-85).

Karahanlı. MK. *sogun* “soğan” (DLTI, 409); KB-; Çağ. *sogan* “soğan” (Senglah, 244v, 24); UÇİS. *sogun* “soğan” (Yunusoğlu, 2012, 171, P160); **BDS.-.**

⁴⁰⁹ Hatice Şirin, User. “Türk Dillerinde çilek ve yilek”, **Studies on the Turkic World A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80 th Birthday** edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków (2010): 136.

Çağdaş: YUyg.-, Özb.-.

Tenişev'e göre *soq- "vurmak, koymak, sokmak" + -an > *soq-an > soğan "vuran" anlamındaki sözcük olabileceğini (?) ile belirtmiştir (Tenişev, 141). Clauson *sōgun* (*sōgon*) Sözcüğü erken dönemlerde Moğolcaya geçtiğini belirtir(ED 812a). Moğolcada sözcük *songina* "soğan" (Lessing, 2003, 1127) şeklinde tespit edilir. Yeni Uygur Türkçesi ve Özbekçede soğan sözcüğü bulunmaz. Yeni Uygur Türkçesinde *soğan* anlamında Farsçadan alıntı *piyaz* (UTİL,1990, 809), Özbek Türkçesinde *piyoz* (ÖTS, 2016,367) kelimesi geçmektedir.

5.5.5.7. turma "turp".

< Fa. ? *turma* "turp". Bk. ED 549b, TMEN 897, VEWT 501, EUTS165.

Turma "turp" (ED, 549b).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *turma suvi* "turp suyu" (HeilkI, 102); *turmanı sokup* "turpu ezip" (HeilkI, 85); **Karahanlı.** MK. *küwij turma* "tadı bozulan, tadı kaçan turp. Tadı kaçan her şey için de böyle denir." (DLTI, 366); *turp* "turp. Farsça 'sarig *turma*' denir, 'sarı turp' demektir" (DLTI, 431); KB-; **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,.

Räsänen sözcüğün kökenini Farsça *turma*, *turp*, *turt* Şekilleri ile birlikte vermiştir (VEWT 501). Clauson sözcüğün kökeninin Farsça olabileceğini belirtmiştir. Soru işareti ile Türklerin havucu karşılamak için *geşür*, *sarı turma*, *gezri* kullanımlarını göz önünde bulundurmuş ve Farslardan etkilenmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir (ED 549b). Doerfer'in sözcüğünde sözcüğünün *turma*, *turp*, *turf* gibi farklı biçimleri geçer ve sözcüğe "radish" açıklaması verilir, ayrıca sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Macarcaya geçtiğini belirtmiştir (TMEN 897).

Ögel ise Türklerin Orta Asya'da yaşadıkları dönemde komşuları olan Soğdlarla müşterek kullandıkları bir sözcük olarak *turma*'yı vermiştir. Eski Farsçada olmayan bu sözün köklerinin Sanskritçe olabileceğini belirtmiştir.⁴¹⁰ Şirin ise temel bazı fiil köklerinden gelişmiş bitki adları olduğunu söyleyerek *tur-* fiilinden *turma* "turp" isminin türemiş olduğunu belirtir.⁴¹¹

5.5.6. Meyveler

5.5.6.1. erük "kayısı, erik".

⁴¹⁰ Ögel, **Türk Kültür II**, 246.

⁴¹¹ Hatice Şirin, "Türkçe'de 'Yag' ve 'Ufak' Kavramlarından Gelişmiş Meyve Adları", **Meyve Kitabı**, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 336.

< Tü. *erük* “kayısı”. Bk. ED 222a, TMEN 1952, VEWT 49, DTSI. 182, EUTS 50.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *tülüg erükniñ kasıkn* “şeftali kabuğu” (HeilkI, 37-8); *sarıg erük uruğı* “kayısı çekirdeği” (HeilkI, 101); *erük xwası* “kayısı çiçeği” (HeilkII8, 22); *tülüg erük çiçekenür* “Şeftali çiçek açar.” (TTVIII, P.24). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

Küç tuzun sañun-ka (7) bēlekimiz bir kap kurug üzüm sanmış tüzün-ke bēlekimiz (8) bir erük kutlug yegen bars-ka kutlug bars-ka (9).....menğü-ke üküş ayıtu ıdur biz. kulutı it bars yeme (10) köñül ayıtu teginür men küç tüzün y yegen bars-ka belekim (11) bir kap çubukan arkış tavrak barır üçün anın bitig (12) ıdtımız“Küç Tuzun Sangun’a hediyeimiz bir kap kuru üzüm, Sanmış Tüzün’e hediyeimiz bir [paket] erik, Kutlug Yegen Bars’a, Kutluk Bars’a, Mengü’ye çok selam gönderiyoruz. Kulutı It Bars’a da gönülden selam gönderiyorum. Üç Tüzün Yegen Bars’a hediyeimiz bir paket hünnap. Kervan gittiği için bu mektubu gönderdik.” (HamTouHou, 29; YangNiu, 14; COUL 56).

Karahanlı. MK. *erük* “şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel ad” (DLT, 13); KB.-, **Çağ. *ürk* “kayısı, şeftali”** (Senglah,37v.10); **UÇİS.** *erük* “kayısı” (Yunusoğlu, 2012, 159, P144; ayrıca bk. *tülüg* “şeftali” (Yunusoğlu, 2012, 175, P143); **BDS.** *ürük* “erik; Çin. 杏 xing” (BDS, 3960).

Çağdaş. YUy. *örük* “kayısı” (UTİL,1995, 807); Özb. *o’rik* “kayısı” (ÖTS, 2016, 524).

Clauson, *erük* “a generic term for ‘stone fruit’” açıklamasını vermektedir. Clauson’un bildirdiğine göre sözcük kuzeydoğu Türk dilleri hariç, diğer Türk lehçelerinde -ö/-ü ünlüsüyle tespit edilir. Ayrıca sözcük Rusçaya *uryuk* şeklinde geçer (ED 222a). Doerfer’in sözlüğünde *erük* sözcüğünün Türkçeden Moğolcaya ve Bulgarcaya geçtiği belirtilir (TMEN 1952).

5.5.6.2. çubukan “hünnap”

<? *çıbıkān* “a jujube fruit, Zizyphus vulgaris”. Bk. ED 396a, TMEN III 1151, DTSI 156, EUTS 44.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çubukan* “ hünnap” (HeilkII, 3, 39). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

Küç tuzun sañun-ka (7) bēlekimiz bir kap kurug üzüm sanmış tüzün-ke bēlekimiz (8) bir erük kutlug yegen bars-ka kutlug bars-ka (9).....menğü-ke

üküş ayıtu idur biz. kulutı it bars yeme (10) köñül ayıtuteginür men küç tüzün y yegen bars-ka belekim (11) bir kap çubukan arkiş tavrak barır için anın bitig (12) idtımız“ Küç Tuzun Sangun’a hediyeimiz bir kap kuru üzüm, Sanmış Tüzün’e hediyeimiz bir [paket] erik, Kutlug Yegen Bars’a, Kutluk Bars’a, Mengü’ye çok selam gönderiyoruz. Kulutı It Bars’a da gönülden selam gönderiyorum. Üç Tüzün Yegen Bars’a hediyeimiz bir paket hünnap. Kervan gittiği için bu mektubu gönderdik.” (HamTouHou, 29,11; YangNiu, 14,11).

(1) er biş totok-ka kuba katun-ka kavşurmuş sañun-ka (2) kay-a sañun üküş köñül ayıtu idur biz neteg inç mü sizler inal (3) bars barıp savıñız-lar yok öpkeletñiz-ler mü siz-lerke (4) belekimiz iki küri kuçgıntı, iki küri çubukan itil (5) biş-niñ otuz böz yme küsen ilti.“Er beş Totok’a, Kuba Hatun’a Kavşurmuş Sangun’a, Kaya Sangun’a içten selamlar gönderiyoruz. Nasılsınız, iyi misiniz? Inal Barsın hediyesini almadığınız için kızdınız mı? Size hediyeimiz iki küri kuçgını, iki küri hünnap iletti. Yirmi beş bez yine Küsen’e gönderdi.” (COUL 97).

Karahanlı. MK *çıpıkan* “innap; vücutta çıkan kırmızılık” (DLTI, 448); KB.-, **Çağ.** *çıban* “çıban, bacak kol gibi uzuvlara çıkan çıban” (Senglah, 215v.14); **UÇİS.** *çubugan* “hünnap” (Yunusoğlu, 2012,158, P146); **BDS.**

Çağatay. YUyg. *çilan* “İğdegillerden, koyu kahve renkli bir meyve ki, Kaşgar’ın çilanı ünlüdür.” (UTİL,1991,780); Özb.-

Clauson sözcüğe *çibikān* “a jujube fruit, Zizyphus vulgaris” açıklamasını verir ve sözcüğün metaforik olarak “an inflamed boil or ulcer” anlamında kullanılabildiğini belirtir. Clauson tarihi Türk lehçelerinde sözcüğün farklı şekillerde geçmesinden dolayı sözcüğün Hint dillerinden alıntı olabileceğini dile getiri (ED,396a). Orta dönemde sözcüğün -k- sesi düşer ve güneybatı lehçelerinden Osm.*çıban*, Trkm. *çīban* “boil, ulcer” şeklinde geçer (TMENIII, 1151). Yeni Uygur Türkçesinde sözcüğün *çilan* şeklinde geçtiği tespit edilir.

5.5.6.3. çüşüm“dut”

<? çüşüm “dut”. Bk. ED 431b, DTSI 158, EUTS 44.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çüşüm kurug üzüm suvı* “dut ve üzüm suyu” (HeilkI, 83); *çüşüm söğütñiñ kasıktı* “dut ağacının dalları” (HeilkI, 191); **Karahanlı.** MK.-; KB.-, **Çağ-, UÇİS.** *çüşüm*“ dut ağacı, dut meyvesi” (Yunusoğlu, 2012, 159, P139); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg *ücme* “Dut familyasındaki yaprak dökken ağaç veya meyvesi” (UTİL, 1995, 864); Özb. -,

Çüşüm “dut”, sözcük, güneydoğu lehçelerinden Turfan ağzında *cücem/yücem* şeklinde tespit edilmektedir. Geç dönem Turfan belgelerinde görülen *üjme* şekli ve *cücem/yücem* şeklinin ikisi de Clauson’a göre muhtemelen alıntıdır (ED, 431b).

Sözcük Uyгур sivil belgelerinde tespit edilmemiştir:

5.5.6.4. *kāgūn* “kavun”.

<Tü. *kāgūn* “kavun”. Bk. ED 611b, TMEN 2069 =N 124, VEWT 220, DTSI 406, EUTS 107.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kagun* “kavun” (TTVIII, 95); *kagun* “kavun” (BTV, 748). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

bir kula ygamirir ? kagun manistanga kelürzün. Otuz kagun ulug manistanga birzün. Otuz kagun kiçig manistanga birzün. Bu kagunug yigmiş yigip kelürzün. “Bir kula? Ygamirir kavun?[u] Mani tapınağına getirsin. Otuz kavun [u] büyük Mani tapınağına versin. Otuz kavun[u] küçük Mani tapınağına versin. Bu kavun[lar] ı yığıp getirsin.” (Geng1978,79-82).

Karahanlı. MK *kagun* “kavun” (DLT, 250); *kagunlug* “kavunlu”(DLTI, 499); *kagunluk* “kavunluk, kavun tarlası” (DLTI, 504/505); KB. *kagun* “kavun” (Arat, 1979, 215); *neçe körklüg erse kagun taş yüzi, yıdı ya bedizi ya menzi tözi* “Kavunun dışı, kokusu, şekli veya rengi ne kadar güzel olursa olsun.” (KB, 5110); *içinde tatıg bolmasa ol kagun, anı taştın atgu bolur ay sıgun* “İçinde tadı yoksa o kavunu kaldırıp atmak gerekir, ey dağ keçisi gibi çevik insan” (KB, 51119); **Çağ.-, UÇİS.** *kagun* “kavun” (Yunusoğlu, 2012, 161, P390); **BDS.** *tuzlagan kagun* “tuzlanan kavun; Çin. 酱瓜 jiang gua” (BDS, 3804); *tatlık kogun* “tatlı kavun; Çin. 甜瓜 tian gua” (BDS, 3980); *kuli kogun* “Kuli? kavunu; Çin. 高麗香瓜 gao li xiang gua” (BDS, 3980); *maz kogun* “maz? kavun; Çin. 民甜瓜 min tian gua” (BDS, 3980).

Çağdaş. YUyg *kogun* “kabakgiller familyasındaki bir yıllık saman saplı bitki türü” (UTİL, 1994,265); Özb *kovun* “kavun” (ÖTS, 2016, 392).

Sözcük, kuzeydoğu Türk dillerindeki büyük ses değişiklikleri hariç diğer lehçelerde sözcük *kavun/kawun* olarak geçer. *Kāgūn* “kavun” < **kāg-* ; Clauson’a göre sözcük iki ünlüsü de uzun olan sözcüklerden biridir ve ödünçleme olabilir (ED, 611b). TMEN’de *kāvūn* şeklinde madde başı olarak geçen sözcüğün Türkçeden

Kürtçeye, Moğolcaya, Mari Dillerine, Arapçaya, Slavcaya ve diğer dillere geçtiği belirtilmiştir (TMEN 2069=N 124).

5.5.6.5. üzüm “üzüm”.

< Tü. *üz-üm* “üzüm”. Bk. ED 288a, TMEN 473, VEWT 524, EUTS 179.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yürüñ kurug üzüm* “beyaz kuru üzüm” (HeilkI, 30/135), *kurug üzüm* “üzüm üzüm” (HeilkI, 19/118); *it üzümü* “yabani üzüm” (HeilkII, 180/267). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(45) *kayu yeme iş güç tegürmedin borluk-ıña* (47) *ögen kesgüçi-ler, suvçı kirmedin asgu üzüm* (48) *ısıg tirkük yeme almazun. Anın bu tuta turgu bitig yarlık aldımız.*“ Hangi kişi iş güç yaptırmadan bağına, nehir temizleyicileri, suçular girmeden asılı üzümünden ve direğe bağlı [üzümünden] de [vergi] almasın. Onun için tuta turgu bitig yarlık buyurduk.” (USp88; JW-Li, 4.14)

(1) *teñri ram ra’şit ta’aşın zada koştr-lar kutlarıña* (2) *yztan puxr esengümüz bitigde ne üküş sav ıdalım* (3) *edgü sıñkur bardı asagu üzüm murut kölük ne* (4) *birip ıdıñlar*“Tanrı Ram Raşit Ta’aşın Zada Koştr-lar şerefine Yztan Puxr’a selamımız olsun. Mektupta ne çok söz gönderelim. Edgü Sıñkur gitti. Üzüm Murutluk ‘a nasıl gidip gönderiniz.” (COUL 33).

Küç tuzun sañun-ka (7) *bëlekimiz bir kap kurug üzüm sanmış tüzün-ke bëlekimiz* (8) *bir erük kutlug yegen bars-ka kutlug bars-ka* (9).....*mengü-ke üküş ayıtı ıdur biz. kulutı it bars yeme* (10) *köñül ayıtuteginür men küç tüzün y yegen bars-ka belekim* (11) *bir kap çubukan arkış tavrak barır üçün anın bitig* (12) *ıdtımız* “Küç Tuzun Sangun’a hediyeimiz bir kap kuru üzüm, Sanmış Tüzün’e hediyeimiz bir [paket] erik, Kutlug Yegen Bars’a, Kutluk Bars’a, Mengü’ye çok selam gönderiyoruz. Kulutı It Bars’a da gönülden selam gönderiyorum. Üç Tüzün Yegen Bars’a hediyeimiz bir paket hünnap. Kervan gittiği için bu mektubu gönderdik.” (HamTouHou, 29; YangNiu, 14; COUL 56).

(1) *erkegün esengüm kav-tanyil iş kuman-ka* (2) *inç mü sen ikinti savım tegirmençi bugday* (3) *sirke künçit, arça yemiş kurug üzüm*“Erkegün’e selam, Kav-Tanyil İş Kuman’a (selam). İyi misin? İkinci sözüm değirmenci buğday, sirke, susam, arça? Meyve, kuru üzüm” (COUL, 63).

(1) bu tavgaç küin-te men mankuy tutuñ bitidim (2) bars çim-ke ıraktan üküş köñül ayıtu idur men inç (3) erki sizler men su inç turur men (4) belekke bir küri **kurug üzüm** “Bu Çince rolü kitabı ben Mankuy Tutung yazdım. Bars Çim’e uzaklardan çok sevgiler göndeririz. Sağlıklı mısınız? Ben sağlıklıyım. Hediye olarak bir küri kuru üzüm” (COUL 108).

Karahanlı. MK *üzüm* “üzüm” (DLT I, 75); *üzüm salngulandı* “Üzüm salkımlandı.” (DLT III, 410); KB-; Çağ. -, **UÇİS** *üzüm*“ üzüm” (Yunusoğlu, 2012, 177, P170); **BDS.** *üzüm* “üzüm. Çin.葡萄 pu tao” (BDS, 3967); *kara üzüm*“ siyah üzüm; Çin. 黑葡萄 hei pu tao” (BDS, 3968); *beyaz üzüm*“ beyaz üzüm; Çin.野葡萄 ye pu tao” (BDS, 3968); *it üzüm* “köpek üzümü?; Çin. 杜李 du li” (BDS, 3969).

Çağdaş. YUyg *üzüm*“ Üzüm familyasındaki yaprak dökken, ipek dallı bitki.” (UTİL, 1995, 881); Özb *uzum* “üzüm” (ÖTS, 2016, 471).

Üzüm Turfan Uygurlarına ait sivil belgelerde üzüm, üzüm bağı, üzümde elde edilen ürünler, üzüm şarabı yapımcısı, bahçıvanla ilgili birkaç farklı terim geçmektedir. Bu terimlerin başında günümüz Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde aynı şekilde görülen üzüm kelimesi gelmektedir. Genel Türkçede de üzüm şeklinde geçen kelimenin *üz-* “koparmak, yolmak” filinden geldiği bilinmektedir (ED, 279b; TMEN II, 473); üzüm“ üzüm” (ED, 288a).

5.5.7. İçecekler

5.5.7.1. begni “bira, içki”.

< Orta. Fa. *bag(a)nī. begni* “bira, içki”. Bk. ED 328a, TMEN II 759, VEWT 68b.

Tarihî: Köktü. *begni* “buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki” (TYIV, 10(II), 96); **Uyg(Bud).** *begni* ~*bekini* “ bira” (BTVII, A95; BTXVIII, 1109; TTVII, 36, 14); *borka begnike tokıtmuş kişi* “şaraba, içkiye doymuş kişi” (TTVIII, I,11); *bor begni* “üzüm şarabı, içki” (HeilkI, 52/53); *balıka iç tapıg birle suv beni kodup*“şehre iç hizmet ile su, arpa birası koyup” (BTVII, 293/294); *suvtın begnitin kodup oza iç tapıggı kutadturmuş teg ök kutadturup* “ sudan, arpa şarabından koyup, iç hizmeti hürmet gösterip (kutlatıp) gidi kutlatıp” (BTVII, I-3/5); **Karahanlı.** MK. *bekni* “buğday, darı gibi şeylerden yapılan içecek” (DLTI, 434; III, 60/81); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg.-, Özb.-,

Begni “bira, içki” (ED, 328a; ayrıca bk. TMENII, 759). Räsänen’in sözlüğünde *begni* için “buğday, mısır gibi tahıllardan yapılmış şarap” anlamını vermektedir ve kelimenin Orta Farsça *bag(a)nī* kelimesinden geliştiğini ileri sürmektedir (VEWT, 68b). Karahanlı Türkçesinde “şarap” anlamında kullanılan *buhsum* kelimesi için bk. *buhsum* “darıdan yapılan bir içecek” (ED, 320b); MK. *buxsum* “boza, darıdan yapılan bir içki” (DLTI, 485); *buxsı* “Pişmiş buğday ile badem içi üzerine bal ve süt ile yapılmış bulamaç dökülerek meydana getirilen bir yemek.” (DLTI, 423); MK. *ugut* “içki yapılan bir çeşit hamur” (DLTI, 50); MK. *uxak* “kayısı, erik gibi meyvelerin sıkılmış suyu” (DLTI, 122); MK. *agartgu* “şerbet gibi buğdaydan yapılan içki, bir çeşit buğday birası” (DLTIII, 442).

5.5.7.2. *bor* “üzüm şarabı”.

<Orta Far. *bōr* “üzüm şarabı”. Bk. ED 354a, TMENII 780, VEWT 80, DTSI 112, EUTS 31.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *borka begnike tokıtmuş kişi* “şaraba, içkiye doymuş kişi” (TTVIII, I,11); *bor* “şarap” (TTVII, 24. 12); *bor* “şarap” (HeilkII, 17, 53, 70, 95); *bor begni* “şarap” (BTVII, A95; BTXVIII, 1109). Sözcük Uygur sivil belgelerinde yaygın bir şekilde geçer:

(1) *yılan yıl-kı kalan-ka* (2) *ilçi-ke birmişim, temür* (3) *buka-ka bir böz yana beg*(4) *temür buka-ka bir böz* (5) *birtim yana tumur-ka bir* (6) *böz birtim yana bay buka* (7) ***bor-ka*** *yarım böz birtim* (8) *senmiş-ke ton-ka kükü-ke* (9) *bir böz birtim yana kara* (10) *bağşı-ka bir böz birtim* (11) *yana tütün birmiş-te bir* (12) *böz ilçi-ke bir böz birtim*(13) *yana bor-ka tip bir böz mısır-tın* (14) *alıp birtim.*“Yılan yıl[ında] ki kalan [vergisi olarak] İlçi’ye verdiğim: Temür Buka’ya bir bez, yine [...] Temür Buka’ya bir bez verdim. Yine Temür’a bir bez verdim. Yine Bay Buka’ya şarap için yarım bez verdim. Sermiş’e, Ton’a [ve] Kükü’ye bir bez verdim. Yine Kaya Bakşı’ya bir bez verdim. Yine Tütün Birmiş’e bir bez, İlçi’ye bir bez verdim.” (USp.38; Clark 131; JW-Li, 4.1; TugDok,X3, 4).

(1) *it yıl bir yegirminç ay iki otuz-ka* (2) *yeke buka yüçin ilçi-ke altı* (3) *otuz-ka tegim kezik aş-ka bir kap* (4) ***bor-nı biküş borluk-ı birzün.***“İt yıl[ının] on birinci ay[ının] yirmi ikisinde Yeke Buka [ve] İlçi’ye yirmi altısına kadar kezig aş karşılığında bir kap şarabı Bigüş Buka [kendî] üzüm bahçesinden versin.” (USp.75; Clark114; JW-Li, 4.6; TugDok, Ra-27).

(1) koyun yıl onunç ay bir (2) yegirmike **bor** siktugalı (3) kelgüçi kurla İlçi kan (5) ilçi soktu ilçi (6) ulag-ka balık-ta miün'gü (7) altı ulag-ka bağag-a (8) tag yos-inta bolmuş (9) terz bir at iki kün birip (10) üç bakır kümüş kopçır-ka tutzun “ Koyun yıl[ının] onuncu ay[ının] on birinde bor siktugalı? Gelen Kurla İlçi, Kan İlçi, Soktu İlçi Ulag'a şehirde binmek için atı Ulag'a Baçak'tan yüzinte Bolmuş-tan bir at iki kün için vererek üç bakır gümüş kopçır'a tutzun.” (USp. 53; Clark, 107; JW-Li,4.10c; TugDok,Ra-36)

(3) tuşguka üntürgü bor-tın kayzada (4) açarı [-niñ] yigirmi badman edgü **bor** (5)amti bir-zün asan atşag olar-(6)ka on bolzun. “Tuşğu'ya verecek şarap için, Qayzada Açarı'de olan yirmi badman iyi şarabı versin. Asan Atşag on tanesini iptal etsin” (USp.71; JW-Li, 4.18,4; TugDok, Ra-26).

(1) kuda bıdın-ka otuz (2) tembin bir kap **bor** (3) indu-ka bir kap **bor** (4) idi kurt-ka bir kap (5) **bor** inç seke on tembin(6) **bor** temür buka-ka altı (7) tembin **bor** ilçi (8) tiri-ke altı tembin **bor** berkin seke (9) maşı ikegü-ke biş tembin **bor** “Kuda Bıdın'a otuz tembin bir kap şarap, Indu'ya bir kap şarap, İdi Kurt'a bir kap şarap, İnçi Kaya'ya on tembin şarap, Temür Buka'ya altı tembin şarap, İlçi Tiri'ye altı tembin şarap, bars Kaya'ya [ve] Maşı'ya ikisine beş tembin şarap” (USp. 4; Clark 122; JW-Li, 5.6; TugDok,X31).

(5) yañı bulata-nuñ bir küp küçi **bor** satıp üç yüz tokuz (6) on kuanbu boltı. “Yangı Bulat'ın sattığı bir küp sert şarabın [fiyatı] 390 kuanbu oldu”(USp.35; JW-Li,5.7; TugDok, X3,5).

(1) takıgu yıl çahşaput ay (2)..... yegirmike kar-a okuy (3).....un koça başlıg beg(4)..... Tenbin alıp öñgü (5) iki koyun iki kap **bor** tenbin (6) kabı bir koyun (7) birip onunç kezik-ke (8) tutzun yana bir (9) **bor** ma birip üçünç (10) kezik-ke tutzun “Tavuk yıl[ının] on ikinci ay[ının] on... ıncı gününde Kara Nogoy, ...un Koça başta olmak üzere beylere eşit olarak alıp hareket etmek için iki koyun, iki kap şaraptan altı Kabı bir koyun verip onuncu kezig'e tutsun. Yine bir kap şarap da verip üçüncü kezig'e tutsun.” (USp. 65; JW-Li, 5.9).

(114) Bir küp **bor**-nu sekiz satır kümüş birgü-ke (115) erük-tin altımız bu sayan-nuñ yarım (116) yastuk-ka yigirm satır asuğı bile birtimiz.“ Bir küp şarabı sekiz satır gümüş verecek, Erük altımız. Bu Sayan'ın yarım yastuğunu, yirmi satır faizi ile birlikte verdik.” (Fam.Arch.L-114; JW-Li, 5.10; TugDok, X3-13).

(6) kutlug sañun-ka bir küp [ka] tık **bor** k [o] şup birti bu ok(7) kuanbu-nı algu-ta beş balık-takı begler-ke yüz (8) altmış koço bözi tapış birmiş bu tapış almış (9) birmiş-ke evtin iltmiş taw [ar](?) ötügi iki kab yavlak (10) **bor** yana ... “ [Bilmiş için evden almış mal-mülkün hesabı iki kap güçlü (kötü, acı) şarap ilave edip verdi. Bu kuanbu’yu al alacağım zaman Beş Balık’daki beylere yüz almış Koço bezi Tapış Birmiş, Bu Tapış Almış Birmiş’e evden İltmiş ipekli kumaş? Ötügi? Bir kap sert şarap yine” (JW-Li, 5.11)

(1) küskü yıl bir ygrminç ay altı yañı-ka biz tolu ky-a (2) mısır ulug inç ky-a mısır başlap onluk-lar-ka on öñdün-in-de (3) böz kergek bolup/////ke(?) (..L)////(.)kalan-çımız (?) teg/// (4) barıp yorır(?) kalanı yüz başındaki eski //(.) kelmiş (5) beg-lig bir küp **bor** tegmeyük üçün (.)////(.)lık-ı PYL/// yüz iki bag-lık böz “Fare yıl[1], on birinci ay[ın] altıncı gününde, biz Tolu Kaya (2)Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere, onluklara önceden on pamuklu kumaş gerek olup..... kalançımız...varıp yürürlükte olan kalan vergisini yüz başındaki eski... biz onluklara (5) kaldığı için Üdey Elçi’ye domuz yılında bizim on Gelmiş bey için bir küp şarap ulaştırmadığımız için yüz.....yüz çift katlı bez (pamuklu kumaş)” (SUK, Sa09; Clark37; Sait-Yüsüp9).

(1) koyn yıl üçünç ay iki otuz-ka (2) maña miñ tmür-ke tüş-ke **bor** kergek (3) bolup turı bahşı-tın yarım kap bor (4) altım küz yıñda bir kap süçüg köni birür men. “koyun yıl[ının] üçüncü ay[ının] yirmi ikisinde bana Ming Temür’e faizi ile şarap lazım olup, Turı Bakşı’dan yarım kap (deri tulum) şarap aldım. Sonbaharda [bir] kap deri tulum tatlı şarabı doğru olarak veririm.”(USp.1; Clark 9; SUK, Lo30; JW-Li,3.18; TugDok, 3.18).

(1) koyn yıl aram ay on yañkı-ka men taşık turı-ka (2) bitig birür men men kalan-kaa yadap birim alım (3) telim bolup alımcı-larım m-a telim bolup (4) turgu teg bolmayın kaçıp yaşıp barmış (5) üçün yine turı birle-ki maña teger üç er kömer (6) borlukum-nı turı-ka meniñ birim-lerim-ni (7) sen üzüp sen alıp kalır mu sen tiser-men (8) yok erser özge kişi-ke kodar-men tiser-men (9) turı birimiñ-ni men birür-men borluk-ka (10) özge kişi kögürmez-men timiş üçün barça (11) toyın-ka iki tavar kançuk-ka yarım küp **bor** yumşak-ka iki sığ ür “Koyun yıl[ının] Aram ay[ının] onuncu gününde, ben Taşık Turı’ya senet veririm. Vergiye güç yetmeyerek vereceğim çok olup, alımcılarım çok olup, duramadığım için kaçıp ayrılıp varmış için yine Turı ileki bana ait üç işçinin

çalışacağı bahçemi Turı'ya benim borçlarımı sen kesip sen alıp kalır mısın desem, ben Turı borçlarını ben veririm, bahçeye başka kişi sokmam dediği için Barça Toyın'a yarım ipekli kumaş Karaçuk'a yarım küp şarap Yumşak'a iki şıg darı" (USp.32; Clark 74; SUK, Mİ19; JW-Li, 2.18).

Karahanlı. MK. *bor* "şarap, süci" (DLTIII, 119, 121); KB. *bor* "şarap" (Arat, 1979, 103); **Çağ.-, UÇİS.** *borluk* "üzüm bahçesi" (Yunusoğlu, 2012, 156, P69); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-, SUyg. *por* "şarap" (Malov, 1957, 94).

Üzümden yapılan ürünlerin adlandırmasında ilk sırada şüphesiz ki üzüm şarabı anlamında kullanılan *bor* kelimesi gelmektedir. Kelimenin, Orta Farsçada "şarap" anlamında kullanılan *bōr* kelimesinden geldiği ve Türkçeye geçtiği bilinmektedir (TMENII 780; ED, 354a). Clauson sözcüğün Türkçedeki *çagır* karşılığında şarap anlamında kullanıldığını ve bunun Orta Farsçadan alıntı *bōr* sözcüğü olduğunu belirtmiştir. Moğolcada *da* bor olarak geçtiğini dile getirir (ED 354a). Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde tespit edilmeyen sözcük, SUyg. *por* şeklinde geçer.

5.5.7.3. sorma"şarap, bira".

< Tü. *sor-ma* "şarap, bira". Bk. ED 852b, TMEN 1241, OTWF 319, DTSl 518.

Tarihî: **Köktü.-, Uyg.** *tañda sayu bor sorma birle içürser* "[hastaya] her sabah bir şarap içirirse" (Heilk I, 164); *idişlerte sorma alıp* "idişlere şarap alıp" (E1-79); **Karahanlı.** MK.-, KB.-, **Çağ.-, UÇİS.** *sorma* "şarap" (Yunusoğlu, 2012, 171, P493); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson, sorma sözcüğünün sor- fiilinden türetilmiş olup *so:r-* "emmek", *bor*, *çagır* gibi alkollü içeceklerden olan sorma adı verilen içki "şarap, bira" anlamında olduğunu söyler (ED 852a). Doerfer de *sor-* "emmek, içine çekmek, özümlemek" anlamındaki fiilden türetildiğini söylemiştir. Fiilden isim yapan *-ma* eki olarak yeni bir isim oluşturmuştur. Doerfer, sorma "Buğdaydan yapılmış bir çeşit içki" olarak açıklamıştır. (TMEN 1241). *Sor-* "emmek, sormak" fiiline getirilen kalıcı adlar türeten *-ma* ekini almış türemiş bir isimdir (OTWF 319).

5.5.7.4. suvsuş "içecek, bira"

< Tü. *suvsı - ş*. Bk. *suvsı-* ED 793b, OTWF 262, DTSl 516, EUTS 140.

Tarihî. KökTü.-,Uyg(Bud). *şuvsuş* “içecek, bira” (BTXXV, 1417; BTXXXVIII, Ga33); aş *suvsuş* “yiyecek içecek” (Daşa, 2026-2027); *üküş tuturkan suvsuşug saykadılar erkii alkınçsız*“çok pirinç içeceğini doldurdular gücü, kuvveti tükenmeden...” (GabainHt, 1940-1943); *suvsuş* “içki, içilecek şey” (TTVIII, 98). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

Monjakka (31) liv birip tjriler aşı suwsuşı tehsiz boolsar iki (32) xruxanlar öz aşı azukı birle birip “Rahibe yiyecek verip Tanrılar(ın) yiyeceği ve içeceği eşitsiz olursa, iki Xruxanlar kendi yiyeceğini de vererek...” (Geng1978, 32).

Karahanlı. MK. *suvsuş*“ buğdayın kuvveti gittikten sonra alınan son suyu. Üzerine su konulan ayrana da böyle denir” (DLTI, 460); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson, ED’de *suvsı-* fiilinden türemiş bir isim olarak vermiş ancak morfolojisi hakkında bilgi vermemiştir. Hububat ve benzerlerinden yapılan bir tür içecek olduğunu söylemiştir (ED 793a). Erdal, *suvsuş* ismini < *suv* + *sı-* / *suv*+ *sa-* olarak ifade etmiştir (OTWF 262). *suv*+*sa*-*ş* > *suvsuş* şeklinde bir gelişen sözcük ince ünlülü şekle geçmiş olmalıdır.

5.5.7.5. **süçüg** “tatlı şarap”.

< Tü. *süçi-* + k. *süçig* “tatlı şarap”. Bk. ED 796b, TMEN 1281, OTWF 534, VEWT 434, DTSI 516, EUTS140.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *it yıl ygrminç ay on yañıka men ara tmür turı-ka* (2) *bitig birür-men turı-nıñ borluk-nıñ maña kılıp birmiş* (3) *baş bitig ıdış bitig ol soñ bayan çın bitig* (4) *ol tip çam çarım kılmaz men borluk-ın kaçan tilser negü-ke me* (5) *şıldamayın yandurup birür-men yne toñuz yıl edlemiş-ke* (6) *almış tmbin süçüg yaka-nı köni birür men* “Köpek yıl[ının] birinci ay[ının] onuncu gününde ben Ara Temür Turı’ya senet veriyorum. Turı’nın, bağı için bana hazırlayıp vermiş olduğu esas senet geçersiz senet [olmuş]tur. Bundan sonra Bayan gerçek senettir diye itiraz etmeyeceğim. Bağını ne zaman geri istese nasıl olursa olsun karşı koymadan geri vereceğim. Yine domuz yılına kadar tarım yapmam karşılığı altmış tembin tatlı şarap kirayı doğru vereceğim.”(USp. 6; SUK, Mi21; JW-Li, 2.9).

(1) *koyn yıl üçünç ay iki otuz-ka* (2) *maña miñ tmür-ke tüş-ke bor kergek* (3) *bolup turı bahşı-tın yarım kap bor* (4) *altum küz yñıda bir kap süçüg köni*

birür men.“koyun yıl[ının] üçüncü ay[ının] yirmi ikisinde bana Ming Temür’e faizi ile şarap lazım olup, Turı Bakşı’dan yarım kap (deri tulum) şarap aldım. Sonbaharda [bir] kap deri tulum tatlı şarabı doğru olarak veririm.” (USp.1; Clark 9; SUK, Lo30; JW-Li, 3.18; TugDok, 3.18).

(1) *luu yıl ikindi ay beş otuz-ka* (2) *maña torçı-ka süçüg-ke*(3) *böz kergek bolup kyımtu-tın* (4) *bir yarım böz altım küz yañıka* (5) *odusar tenbin süçüg-ni* (6) *Bir kap birürmen.* “Ejderha yılının ikinci ayının yirmi beşinde bana Torçı’ya Süçüg’e bez gerek olduğu için Kayımtu’dan bir yarım bez aldım. Sonbaharda otuzar tenbin tatlı şarabı bir kap vereceğim.” (USp. 10; Clark 12; SUK, Lo14; TugDok, 3a-19).

Karahanlı. MK. *süçik* “tatlı; içilecek şey; şarap” (DLT, 547); *kızıl süçig* “kırmızı şarap” (DLTI, 408); KB. *süçig* “tatlı; içilecek şey, şurup” (Arat, 1979, 411); **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Uygurca belgelerde “şarap, tatlı şarap, üzüm şarabı” anlamında kullanılan kelimelerden biri de *süçüg*’dür. Clauson *süçi*-“tatlanmak, güzelleşmek” fiilinden türemiş olan bu ismin “tatlı, tatlı bir madde, şarap” anlamına geldiğini kaydeder (ED, 796b). Erdal ise sözcüğün süt “süt” adından benzerlik kuran +sI- eki ile türediğini *süt+sI- ve buradan da “tatlı şarap” anlamındaki *süçig* adının türediğini kabul eder (OTWF, 534).

5.5.8. Tatlandırıcılar ve Baharatlar

5.5.8.1. *artun* “kimyon”

<? *artun* “kimyon”. Bk. DTSI 57, EUTS14, Alt.Gr.295.

Tarihî: KökTü.-,Uyg. *artun bir bakır* “kimyon bir bakır” (TTVII, 22.10); *kaz üyüri yıbunu artun naga kisara naga kisara* “beyaz hardal, kişniş *Mesua ferrea*” (AYVII, 412); *enetkek artunı* “Hint kimyonu” (HeilkII, 15); *ardun*“ kimyon” (HeilkI, 1, 38, 91); **Karahanlı.** MK.-, KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Artun sözcüğü tarihî Türk dili alanında sadece Eski Uygurcada tespit edilmiştir. Sözcük Uygur Tıp Metinlerinin açıklama kısmında, AY’de sözcüğün Skr. *yavanī* “*Carum copticum*” ve Çin.馬芹 *ma ki’in* ile karşılaştırıldığı belirtilmiştir (HeilkI, 465,15).

5.5.8.2. kadız “tarçın”

< Tü? *kadız*“ ağaç kabuğu; *tarçın*” < **kad-* . Bk. ED 608a, DTSI 403, EUTS 107.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Man). *yëtinçsiz bilge ıgaç kadızı* “ uçsuz bucaksız bilge ağacının kabukları” (MIII, 31); *kadız* “ tarçın kabuğu” (HeilkI, 6, 107); *kadız iki bakır*“tarçın iki bakır” (TTVII, 22, 5); **Karahanlı. MK.-, KB.-, Çağ.-, UÇİS.** *kadız*“ tarçın” (Yunusoğlu, 2012, 161, P179); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Clason *kadız* sözcüğün **kad-* fiilinden gelebileceğini açıklar (ED, 608a). Sözcük tarihi Türk dili alanında eski Uygurcada ve Uygurca-Çince İdikut Sözlüğünde tespit edilir.

5.5.8.3. kürküm “safran”

< Skr. *kunkuma* . Bk. ED 743a, VEWT 311, DTSI 329, EUTS 83.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kürküm* “safran” (BTVII, 173); *kürküm* “safran” (HeilkII, 67/94); **Karahanlı. MK** *kürküm* “safran” (DLTI, 486); **KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Kürküm “safran”. Sözcük Sanskritçe *kunkuma* şeklinde bozularak Türkçeye geçmiştir. Sözcük Farsça ve Arapçada *kürküm* şekliyle tespit edilmektedir (ED, 743a). Räsänen, kürküm sözcüğünün Osm. kürküm şeklinde geçtiğini belirtir (VEWT 311).

5.5.8.4. sirke “sirke”

< Fa. (?) *sirke*. Bk. ED 850b, TMEN 1237, VEWT 423, DTSI 501, EREN 70.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *bor sirke* “ üzüm sirkesi” (HeilkI, 70/101/140); *sirke*“ sirke” (HeilkII, 97/115/137). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *erkegün esengüm kav-tanyil iş kuman-ka* (2) *inç mü sen ikinti savım tegirmençi bugday* (3) **sirke** *künçit, arça yemiş kurug üzüm*“Erkegün’e selam, Kav-Tanyil İş Kuman’a (selam). İyi misin? İkinci sözüm değirmenci buğday, sirke, susam, arça? Meyve, kuru üzüm” (COUL, 63).

(1) *Avtadan koştiranç kutıña* (2) *kulutı kiçig*(3) *üküş köñül ötünü teginüt biz*(4)*LYN eşidip sevinü teginür biz* (5) *oğlan sirke xyar algalı bartı*. “Avtadan Koştiranç şerefine, Kulutı Kiçig, gönülden sevgiler. LYN iştüp seviniriz. Bizim oğlan salatalık sirkesi almaya gitti” (COUL, 6).

Karahanlı. MK *ol sirkeni yogurtka kattı* “O, sirkeyi yoğurda kattı.” (DLTII, 295); *sirke açıldı* “Sirke ekşidi.” (DLTIII 252); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.** *sirke* “sirke” (Yunusoğlu, 2012, 171, P500); **BDS.** *sirke* “sirke. Çin. 醋 cu” (BDS, 3809);

Çağdaş. YUyg *sirke* “ekşi üzümün mayalanmasıyla hazırlanan, kokusu güçlü, tuzsuz sıvı” (UTİL, 1992, 686); Özb. *sirka* “sirke” (ÖTS, 2016, 430).

Sirke “sirke” olarak Farsçada bugün de mevcut olan sözcük, Clauson’un tespitine göre İranî dillerden ödünçleme olabilir (ED, 850b). Doerfer ise kültür tarihi açısından İran kökeninden geldiğini belirtir ve sözcüğün kökeninin açık olmadığını söyler. Ancak Türkçede olduğu gibi Farsçada da sözcüğün etimolojisi açık değildir. Buna göre Doerfer sözcüğün üçüncü bir dilden gelmiş olabileceğini dile getirir (TMEN 1237). Sözcük Türkçeden Sırpçaya *sirće* olarak geçmiştir (EREN 370).

5.5.8.5. şeker “şeker”

< Fa. *şeker* “şeker”. Bk. Steingass 456b. DTSI.522 *şeker* “şeker”.

Tarihî: KökTü.-, : Uyg (Bud). *şeker* “şeker” (BTXXV, 1417; TTVIII. 96; HeilkI, 6/9); **Karahanlı.** MK-, KB. *şeker* “şeker” (Arat, 1979, 415); **Çağ.** *şeker* “şeker, tatlı; hoş” (Ünlü2013, 610); **UÇİS.-, BDS.** *şeker* “şeker; Çin. 白糖 bai tang” (BDS, 3835);

Çağdaş. YUyg. *şeker* “şeker kamışı veya kızılıcık şerbetini kaynattıktan sonra oluşan karışım” (UTİL, 1992, 830). Özb. *şakar* “şeker” (ÖTS, 2016, 535).

5.5.8.6. tuz “tuz”

<Tü. *tuz*. Bk. *tūz tuz* TEKİN 1995, 180, ED 571a, VEWT 502, TMEN 903, TİETZE 667, DTSI. 594,

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *yumşak tuz* “yumuşak tuz” (HeilkII, 2/19); *yıdıg tuz* “kokulu tuz” (HeilkII, 29/115); *kara tuz* “siyah tuz” (HeilkII, 3/20/39/220/223/ 225); *tuzçı* “ tuz satan” (TTVIII, 100); **Karahanlı.** MK. *tuz* “ tuz” (DLT, 665); KB. *tuz* “ tuz” (Arat, 1979, 476); **Çağ.** *tuz* “ tuz” (Senglah,175v.9); **UÇİS.** *tuz* “ tuz” (Yunusoğlu, 2012, 175, P498); **BDS.** *tuz* “tuz; Çin. 鹽 yan” (BDS, 3802); *taş tuz* “katı tuz; Çin. 石鹽 shi yan” (BDS, 3802); *şor tuz* “ katı tuz, göl tuzu; Çin. 池盐 chi yan” (BDS, 3802).

Çağdaş. YUyg. *tuz* “tuz” (UTİL, 1991, 330); Özb. *tuz* “tuz” (ÖTS, 2016, 464).

Clauson'a göre *tuz*“ tuz”. Kelime, bazı durumlarda benzetme görevinde kullanılabilir. Sözcük Tuv. *dus*, Azericede *duz*, Trkm. *düz*, Osm. *tuz* (ED, 571a).

Räsänen, Moğolca *dabu-sun* ile ilgili kurulmuş olan ilgiyi göstermiştir. Ancak Orta Türkçe Döneminde Çince'den *tūza* “Grindkopf” olarak Çince'den *t'ou-cz^b* “Köpfchen” sözcüğünden ve Uygur Türkçesi Döneminde ise *tuži* “Schlächter” Çince *t'ut-tsu* sözcüğünden geçtiğini öne sürmüştür. Ancak kendi de madde başında **tūr* farazi bir sözcük olduğunu ileri sürmüştür (VEWT 502).

5.5.9. Diğer Besin Maddeleri

5.5.9.1. mir “bal”

< Çin. *mi*, 蜜 “bal”. ED 771b, Giles 7834;EUTS 88, Shōgaito 134 蜜 miet.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *mir* “bal” (AY, 477; 544; 596; BTXXXVI, H113); *burun içinde ed önüptin alu umasar agırsar kızıl bagır ikisin yar tuzi birle inçke kinlep mır-ka yogurup burun içinde ursar önedür* “Burun içinde et çıkarsa ve gezmezse kırmızı kara ciğer ile taş halindeki tuz ile ince ufaltarak, bal ile karıştırıp burun içine sokarsa [yara] geçer.” (HeilkI, 15, 143); *mir* “bal” (TTVII, 22, 13; TTVIII, I, 13, 19); **Karahanlı. MK.-,KB.-, Çağ.-UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson'a göre Çince sözcük, Toharca B'deki *mit*'den gelmiştir (ED, 771b). (Ayrıca bk. bal“ bal” (DLT, 64); Ayrıca bk. YUyg. *hesel* “Bal arılarının çiçeklerin üzerindeki polenleri toplayarak yaptığı koyu, tatlı ve sarı renkli sıvı.” (UTİL, 1995, 512).

5.5.9.2. yumurka/yumurdka “yumurta”

<Tü. *yumurka/yumurdka* < yum- “yumurta”. Bk. ED,972, DTSI, 280;EUTS, 198.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *yumurka* “yumurta” (BTXXXVIII, Aa0127); *takıgu yumurkası* “tavuk yumurtası” (HeilkI, 69, 182); **Karahanlı. MK. yumurtga** “yumurta, bütün kuşların yumurtaları, insanların ve hayvanların taşakları” (DLTII, 313; DLTI, 433); KB.-; **Çağ. -, UÇİS.-,BDS.-.**

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-, fakat krş. YUyg. *tuhum* “< Fa. *tohm*. yumurta” (UTİL, 1991, 314); Özb. *tuhum*“ yumurta” (ÖTS, 2016, 464).

yumurtga “yumurta” < yum- ile semantik ilişkisi olduğu belirgindir (OTWF 381). Tenişev *jumur-tka* “yaytso” sözcüğünün tüm kaynaklarda bilinen anlamıyla

kullanıldığını söylemiştir (TENİŞEV, 149). Clauson, sözcüğe *yumurtgā* “Yumurta, tavuk ya da kuş yumurtası; erkek insanlarda ya da hayvanlardaki er bezi.” (ED, 972-938).

6. KOÇO UYGURLARINDA GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME KÜLTÜRÜ

6.1. Türklerde Giyim Kuşam Kültürünün Gelişimi

Bir toplumun sosyo-kültürel yapısıyla ilgili önemli bilgiler edindiğimiz unsurların başında giyim kuşam ve süslenme ile ilgili alışkanlıkları gelmektedir. Maddi kültürün bir ögesi olan giyim kuşam ürünleri, aynı zamanda toplumun kimliğini de yansıtmaktadır. Milletlerin ayırt edici yönlerini ortaya çıkaran giyim kuşam kültürü; coğrafi unsurlar, iklim koşulları, üretim şekli, dinî inançlar ve toplumlar arası kültürel alışverişlerin de etkisiyle şekillenmiştir.

Türklerin ilk faaliyet alanları bilindiği üzere bugünkü Moğolistan bozkırlarıdır. Hayvancılıkla geçinen ve konargöçer yaşam tarzı süren Türkler, coğrafi koşullara ve iklim şartlarına uygun giysiler seçmişlerdir.⁴¹² Türklerin giyim kuşamının ana malzemesini hayvan derisi ve yünden yapılmış keçe oluşturmuştur.⁴¹³ Bunun yanında, Çince kaynakların aktardığına göre Türkler, Çinlilerden farklı bir giyinme tarzına sahiptir. Çinliler sağdan ilikli elbiseler giyer ve saçlarını kafasının ortasına toplayarak topuz yaparken, Türkler elbiselerini sağdan iliklemekte saçlarını da açık bırakmaktadır.⁴¹⁴ Tang Sülalesi (618-907) yıllığının Tai-zong'un Prensleri bölümünde “*Chang-shan beyi Cheng-qian, Türk dilini iyi konuşur. Türkler gibi giyinir. Onun yüz şekli de Türklerin yüz şekline benzer. Onlar [Türkler] koyun derisinden elbiseler giyer, örme saç bırakırlar.*” kaydı geçmektedir.⁴¹⁵

630 yılında Batı Türk Kağanı Ye-hu (叶护) Kağan ile görüşen Çinli rahip Xuanzang, Batı Türk Devleti'nde gördüklerini anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Kağan yeşil saten elbise giymiştir, saçlarını ise açık bırakmıştır; başına yaklaşık üç metre civarında ipekli kumaş bağlamış ve kumaş ucunu arkaya atmıştır. Kağanın çevresinde 200 memur vardır ve onların hepsi ipekli kumaştan elbise giymişlerdir.*”

⁴¹² Ögel, **Türk Kültür IV**, 1-2; Fikri Salman, “Göktürk Dönemi Kıyafetleri”, Ankara Üniversitesi, **Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi**, s. 9 (2006): 12-34.

⁴¹³ Wei Liangtao, “Tujue Hanguo yu Zhongya (Türk Kağanlığı ve Orta Asya)”, **Xiyu Yanjiu**, s. 3 (2005): 22; Eberhard, **age**, 76-77; Li Yanshou, **Beishi-Tujue Zhuan**, 3287.

⁴¹⁴ Liu Xigan, **Tujue Hanguo Shi**(Türk Kağanlığı Tarihi), (Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Yayınevi, 1996), 113; Eberhard, **age**, 86-87; Ayrıca bk. Wei Zhi ve diğ., **Suishu-Tujue Zhuan**, 1864.

⁴¹⁵ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu. Taizong Zhuzi Zhuan**, 80.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 3564.

Hepsinin saçları örgülüdür. Onun sağ ve solundaki süvariler kürkten ve ipekli kumaştan yapılmış elbise giymiştir.”⁴¹⁶ Rahibin anlattığına göre, ipekli kumaşlardan yapılan giysiler Türk soyluları, beyleri ve komutanları tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Ötüken Uygur Devleti dönemi, Tang Sülalesi (Çinliler) ile Uygurlar arasındaki ticari, diplomatik ve kültürel ilişkilerin oldukça yoğun olduğu bir devirdir. Söz konusu dönemde Uygurlarla Çinliler arasında evlilik yoluyla diplomatik ilişkiler kurulmuş, Çin yıllığı *Jiu Tangshu*'da Uygurlara gelin giden Çinli prenses Tai-he ile ilgili olarak “*Chang-qing*'in 2. yılı (822.yılı), [Çinli] prensese ‘Hatun’ unvanı verildi. Kağan yukarıya çıkararak, doğu tarafına yönelerek oturdu. Prenses için kağan otağının yanında çadır kurdurdu. Bir grup Hu dindarları, Hu geleneğine göre, prensesin Tang [geleneğine ait] giysilerini çıkartıp Hu giysisini giydirdi.” kaydı geçmektedir. ⁴¹⁷ Ötüken Uygur Devleti’yle Tang Sülalesi arasındaki yoğun ilişkilerden dolayı, Çinliler arasında “Uygurlar gibi giyinme ve Uygurlar gibi süslenme” modası ortaya çıkmıştır. Çin yıllığı *Xin Tangshu*'da “*Tian-bao*'ın ilk yıllarında, [Çinli] aristokratlar ve beyler arasında Hu giysileri ⁴¹⁸ ve Hu şapkaları ⁴¹⁹ (bk. 6.7.1.1. **börk**) modadır, kadınlar ise saçlarını [Hu’lar gibi] tokalarla süslerler ve dar kollu giysiler giyerler.”⁴²⁰ ifadesi yer almaktadır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Uygurlar söz konusu dönemde başlarına şapka takmışlar; kadınlar ise saçlarını tokalarla süslemiş ve dar kollu giysiler giymişlerdir.

6.2. Uygurlarda Giyim Kuşam Kültürü

Uygur kültürünün geliştiği bir diğer bölge olan Tarım havzasında devlet kuran Uygurlar, önceki Türk devletlerinden farklı olarak yerleşik yaşam tarzını benimsemiştir. Bu durum Uygurların üretim şeklinde dolayısıyla da giyim kuşam

⁴¹⁶ Wriggins, **age**, 32; Samuel Beal, **Life of Hiuen-Tsiang**, (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. LTM Broadway House, 1911): 42.

⁴¹⁷ Liu Xu, **Jiu Tangshu. Huihe Zhuan**, 5212-5213.

⁴¹⁸ Çinlilerin, kuzeyde ve batıda yaşayan Hu’ların giysilerine verdikleri genel addır. Çinliler oldukça bol ve geniş kollu giysiler giyerken, Hu’lar ise genellikle vücudu saran kısa kaftan, uzun pantolon ve çizme giymektedir. Bk. <https://baike.baidu.com/item/胡服>

⁴¹⁹ Hu başlığı “浑脱帽 hun tuo mao” veya “胡公帽 hu gong gao” olarak da adlandırılmaktadır. Genellikle kalın kumaşlar kullanılarak dikilir. Ayrıca şapkanın uç kısmı sivridir ve dört köşesi çiçek desenleri ile orta kısmı ise çeşitli mücevherle süslenebilmektedir. Bk. Shang Yanbin, “Tangdai Xiyu Fushi Laolue (Tang Sülalesi Döneminde Batı Bölgelerindeki Giysiler Üzerinde Araştırma)”, **Xinjiang Daxue Xuebao**, s. 1 (1989): 23.

⁴²⁰ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Wuxing Zhi (1)**, 34.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 879.

kültüründe bazı tesirler bırakmıştır. Koço Uygur Devleti döneminde Uygurların giyim kuşam ürünlerinde deri, keçe ve ipekli kumaş gibi malzemelerin yanında pamuğu da kullandıkları bilinmektedir. Bu konuda Uygurları ziyaret eden Arap seyyah Yakubi şöyle demiştir: “*Bunların (Tokuzoğuzların) elbiseleri Çin ipeğindedir. Kıyafetleri Çinlilerininki gibidir. Hükümdarın kuşandığı bir kemeri vardır.*”⁴²¹ Seyahat notlarının bir diğer yerinde “*Oğuz halkının hepsi kırlarda, çadırlarda ve hârkâhlarda otururlar. Bunların hükümdarının elbisesi Çin dibasıdır ve ipekli. Halkı ise ipekli ve pamuklu ham bez giyerler. Elbiseleri harmani (lihaf), yenleri geniş ve etekleri uzundur. Hükümdarların kemeri mücevherlerle süslüdür. Meclisinde insanlar toplanınca başına taç giyerler.*” demektedir.⁴²² Seyyahın notlarından anlaşıldığına göre Uygurlarda ipekli kumaşlar, genellikle üst tabakadan kimseler tarafından kullanılmakta, halk ise kendi yetiştirdiği ürün olan pamuktan giysiler giymektedir. A. von Gabain de yaygın biçimde pamuk tarımı yapılan Koço’da yerel halkın giyim kuşam malzemesinin pamuklu kumaşlardan olduğunu not etmiştir.⁴²³

Eski Uygurların giyim kuşam kültürüne ait en önemli bilgiler Koço Uygur ve Sha-zhou Uygur döneminden kalma duvar resimlerinden edinilmiştir. Duvar resimlerinde Uygurlar saç şekli, giyim ve süslenmeleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır.⁴²⁴ Duvarlara çizilen portreler daha çok hükümdar ile toplumda üst sınıfı oluşturan beyler, soylu hanımlar, din adamları ve askerlere ait kimselerin portreleri olup, yerel halktan kimselerin resminin çizilmediği görülmüştür. Duvar resimlerinde görülen giysiler üzerinde araştırma yapan Gabain, giysileri kadın-erkek giysileri, çocuk giysileri ve din adamları, rahip ve rahibelerin giysileri olmak üzere farklı başlıklar üzerinde inceler. Gabain’in tespitine göre Uygur giysileri şekil açısından oldukça çeşitlilik göstermektedir. Uygur giysileri arasında yuvarlak yakalı, dik yakalı, sağdan sola veya soldan sağa iliklenen, aşağıya doğru veya dize doğru

⁴²¹ Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına**, 90.

⁴²² Age, 80.

⁴²³ Gabain, **age**, 94.

⁴²⁴ Duvar resimleri temelinde Koço ve Shazhou Uygurlarının giyim kuşam kültürüne dair bilgi veren çalışmalar için A.von. Gabain, **Gaochang Huihu Wangguo de Shenghuo, 840- 1250** (Koço Uygur Krallığında Hayat, 850- 1250), Çinceye çev. Zou Rushan. Turfan: Tulufan Shi Difang Zhi Bianji Shi, 1989; Maillard, Monique. **Gudai Gaochang Wangguo Wuzhi Wenming Shi** (Eski Koço Hükümdarlığı Uygarlık Tarihi). Çinceye çev: Geng Sheng. Pekin: Zhonghua Yayınevi, 1995; Meng Fanren ve diğ., **Gao-chang Bihua Ji** (Koço Duvar Resimleri), (Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1995); Shen Yan, “Dunhuang Bihua zhong de Huihu Fuzhuang Yanjiu (Dunhuang Duvar Resimlerinde Görülen Uygur Giysileri Üzerinde Araştırma)”(Yüksük Lisans Tezi, Donghua Daxue, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2005).

uzanan, dar kollu ve geniş kollu elbiselere rastlanmıştır.⁴²⁵ Bunun yanında Sha-zhou Uygurlarına ait duvar resimlerinde Uygur hakan ve prensleri, başlarında nilüfer yaprağı gibi uçlu taçlarla, yuvarlak yakalı, dar kollu ve ejderha desenli yırtmaçlı elbiselerle, beline deriden yapılmış kemer bağlanmış şekilde ve uzun beyaz çizmelerle (bk. 6.7.1.3. **çaruk/çruk**) çizilmiştir.⁴²⁶ Yine Dunhuang'daki Mo-gao Mağara Külliyesinde Uygur Tian (Tengrim) prensesinin⁴²⁷ saçlarını yüksekçe topuz yaparak, çeşitli tokalarla süslediği, şeftali şeklinde taç taktığı ve saçlarına kırmızı kuşak bağlayarak saçlarını arkaya attığı görülmüştür. Uygur prensesi; alnının ortasına ince çiçek resmi yapıştırmış, kulağına küpe, boynuna ise mücevherden yapılmış kolye takmış; yuvarlak yakalı, dar kollu, kuş resmi ile desenlendirilmiş kırmızı renkli, bol ve uzun bir elbise giymiş şekilde tasvir edilmiştir.⁴²⁸

Duvar resimlerinden yansıyan bu Uygur giyim tarzı, Çin tarihi kaynaklarındaki bilgilerle de benzerlik göstermektedir. Song Sülalesi devrindeki önemli tarihî kaynaklardan biri sayılan *Songhui Yaoji Gao* adlı eserde Uygurlarla ilgili olarak; “*Qiuci (Kuça), Uyguların bir başka koludur. Hükümdar kendini Aslan Han olarak adlandırır. Hakan taç takar ve sarı kaftan giyer. Vezirler ise Fars ipeklili kumaşından giysiler giyer. (Hakan) önden ata binerek gider. (Onlara) her zaman şarkı eşlik eder. Hatun (Kraliçe) un adı 阿厮迷 A-si-mi'dir. Kırmızı altın işlemeli elbise giyer. (Giysileri) mücevherlerle süslenmiştir. Her sene bir kez saraydan dışarıya çıkar ve gezer.*”⁴²⁹ ibareleri yer almaktadır.

Duvar resimleri incelendiğinde bazı Uygur giysilerinin kol ucu, yaka kısmı ve elbise kenarlarında farklı bir çeşit kumaştan süslemeler yapıldığı tespit edilmiştir.⁴³⁰

⁴²⁵ Gabain, **age**, 87-92.

⁴²⁶ Xie Jing, Xie Shengbao, “Dunhuang Shiku zhong Huihu, Xixia Gongyangren Fushi Bianxi (Dunhuang Mağaralarındaki Uygur, Tangut Bağışçıları'nın Giysileri Üzerinde Tahlil)”, **Dunhuang Yanjiu**, s. 4, (2007): 82.

⁴²⁷ Dunhuang Mogao Mağara Külliyesindeki 22, 55, 61, 98, 100, 108, 401, 428 numaralı mağaralar ve Yulin Mağara Külliyesindeki 16 numaralı mağarada Uygur Tian(Tengrim) prensesin resimleri bulunmaktadır. Bk. Xie Jing, “Dunhuang Shiku Zhong Huihu Tiangongzhu Fushi Yanjiu(Dunhuang Mağaralarındaki Uygur Tengrim Prensесin Giysileri Üzerinde Tahlil)”, **Xibei Minzu Yanjiu**. s. 3, (2007), 14; *Tengrim*, eski Uygurca bir unvan olup hakanların eşleri veya kızları genellikle *Tengrim* olarak adlandırılmaktadır (Bk. ED 524a). Buna dair Çin yıllıklarında “Hakan, yüksekçe otağda oturur. Hatuna ise ‘Tian(Tengrim)’ unvanıyla adlandırılır” kaydı geçmektedir. Bk. Ou Yangxiu, **Xin Wudai Shi-Siyi-Fulu (3)**. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 916.

⁴²⁸ Xie agm, 14.

⁴²⁹ Liu Lin ve diğ., **Songhui Yaoji Gao-Fanyi(Qiuci)**, (Shanghai: Shanghai Guku Chuban She, 2014), 9773- 9774.

⁴³⁰ Bk. Gabain, **age**, 244 (Ek 18, Resim 110), 248 (Ek 19, Resim 121), 249 (Ek 20, Resim 123), 251 (Ek 21, Resim 126).

Çin yıllıklarında *naşiç*⁴³¹ olarak adlandırılan ve giysilerin yaka, kol ucu ve kenar süslemelerinde kullanılan kumaşlardan söz edilmektedir.⁴³² Giysilerin yaka ve kol ucu kenarlarının farklı bir kumaşla süsleme geleneği Çin, Orta Asya ve İslam kültürüne ait bir gelenek olup Yuan Sülalesi zamanında Moğollar arasında da yayılmıştır.⁴³³ Çin kaynaklarında 1276 yılında Beşbalık'ta kurulan Beşbalık Atölyesi'nden (别失八里局 Bie Shi Ba Li Ju) söz edilmekte olup bu atölyede Moğol hakan ailesi, üst tabakadan aristokratlar, beyler ve hatunlar için *naşiç* üretildiği bilgisi verilmektedir.

Uygurların giyim kuşam kültürünün önemli parçalarından birini de börkler oluşturur. Börkler Türklerin giyim kuşamında belirleyici unsurlardan biridir. Öyle ki Kâşgarlı, eserinde Oğuzların börkünden tanındığını kaydetmektedir (DLTII, 301; III, 336). Çin kaynaklarında “Hu başlığı⁴³⁴ (Hu mao 胡帽)” olarak bilinen külah şeklindeki başlıkların batı bölgelerinde yaşayan kavimler tarafından yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴³⁵ Monique Maillard ve A von Gabain, duvar resimlerindeki başlık şekillerine göre Uygur erkeklerinin giydikleri şapkaları dört farklı gruba ayırarak incelemiştir:⁴³⁶ Üç dişli kenarsız börk (bk. Ek 14, Resim 95, 96), yelpaze şeklindeki börk (bk. Ek 16, Resim 101, 102, 104), eski Fars hükümdarlarının tacına benzeyen börk (bk. Ek 14, Resim 98), yuvarlak börk (bk. Ek 15, Resim 99; bk. Ek 16, 101, 102, 104). Duvar resimlerinde soylu kadınların çeşitli börkler kullandıkları ve kabarık topuzlarına çeşitli tokalar taktıkları veya kumaşlar bağladıkları görülmüştür (bk. Ek 17, Resim 106, 107). Yine bazı resimlerde soylu kadınların, uzun şapka giydikleri resmedilmiş olup bu başlıkların Uygurların Moğollara tabi olduğu dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir.⁴³⁷(bk.6.7.1.8.

⁴³¹ Naşiç < Fa. نسيج (nasich) “a kind of silken stuff embroidered with gold” (Steingass, 1401). Ayrıca bk. ناسنج (nāsinj) “a kind of cloth, called the cloth of Paradise, ornamented with gold, silver and silk embroidery” (Steingass, 1373).

⁴³² Song Lian, **Yuanshi- Baiguan Zhi Yi**, 85.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 2149.

⁴³³ Kristin Scheel Lunde, “13th-14th Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe”, (A thesis submitted for the degree of MPhil, London University, Department of the History of Arts and Archaeology, 2017), 80.

⁴³⁴ Hu başlığı “浑脱帽 hun tuo mao” veya “胡公帽 hu gong gao” olarak da adlandırılmaktadır. Genellikle kalınca kumaş kullanılarak dikilir. Ayrıca şapkanın uç kısmı sivridir ve dört köşesi çiçek desenleri ile orta kısmı ise çeşitli mücevherle süslenebilmektedir. Bk. Shang Yanbin, “Tangdai Xiyu Fushi Laolue (Tang Sülalesi Döneminde Batı Bölgelerindeki Giysiler Üzerinde Araştırma)”, **Xinjiang Daxue Xuebao**, s. 1 (1989), 23.

⁴³⁵ Shang Yanbin, “Jianding Mao Kaoshi (Uçlu Şapka Üzerine Tahlil)”, **Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Dergisi**, s.1 (1991): 55-59.

⁴³⁶ Maillard, **age**, 149-150; Gabain, **age**, 84.

⁴³⁷ Gabain, **age**, 85.

kükü) A. Gabain, duvar resimlerinde bazı genç kızların şapka takmış bir şekilde çizildiğini ifade etmektedir.⁴³⁸ (bk. Ek 18, Resim 108). Bu şapkaların Koço Uygur döneminde nasıl adlandırıldığı bilinmese de Çin elçi Wang Yen-te'nin, Koço'da gördüklerini anlatırken “*Kadınlar başlarına you-mao (油帽) diye tabir edilen şapka giyerler ve bu şapkalar su-mu-zhe (蓀幕蔗) olarak da adlandırılır.*” cümlesini akla getirmektedir.⁴³⁹

Baş giysileri, XI. yüzyıl Karahanlı Türklerinin giyim kuşamında da önemli bir yer tutmaktadır. Hatta Karahanlılar içindeki bazı Türk boylarının kendine özgü baş giysileri de bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde geçen *kıymaç börklerin* “tiftikten yapılan beyaz başlık olup Çigiller giyer” (DTLIII, 175) Çigiller tarafından giyildiğinden söz etmektedir. Bunun yanında Kâşgarlı'nın Divanının'da *kuturma börk* “önde ve arkada iki kanadı bulunan börk” (DTLI, 490), *sukarlaç börk* “uzun külâh” (DTLI 493), *kıdırlı börk* “kenarlı, kıyılı külâh” (DTLI 496) gibi başlık şekillerinden söz etmektedir.

Uygurların baş giysisi olarak kullandıkları börklerle ilgili kayıtlara Ming Sülalesi dönemine ait elçilik raporlarında da yer verilmiştir. Çin'de kurulan Moğol-Yuan Sülalesinin yerine geçen Ming Sülalesi (1368-1644) devrinde Koço Uygurlarını ziyaret eden Çin elçisi Chen Cheng, Beşbalık'taki Uygur hakanı ile hatununun giysilerinden söz ederken şöyle demektedir: “*Hükümdar, küçük kenarları olan uçlu börk giymiş ve börküne kuş tüyü takmıştır. Üzerindeki giysi ise kısa kolludur. Hakanın saçları kısadır ve kulağına küpe takmıştır. Hatun ise bir beyaz pamuklu kumaşı boynuna sarmıştır, elbisesinin kolları dardır.*”⁴⁴⁰ Ming Sülalesi elçisi Chen Cheng, Moğol-Yuan Sülalesinin ortadan kalkmasından yarım asır sonra yani, 1413 yılında Uygurların giyim kuşam kültürüyle ilgili bu bilgileri kaydetmektedir. Elçinin verdiği bilgilere bakıldığında, Uygurların giyim kuşamında tarihî süreç içinde bazı değişiklikler görülmüşse de erkeklerin börk giymeleri, küpe takmaları, kadınların dar kollu elbiseler giymeleri gibi alışkanlıkların hâlâ devam ettiği görülmektedir.

Günümüz Doğu Türkistan'ında sayı ve tür bakımından baş giyim ürünleri oldukça zengindir. Uygurlarda baş giyimi ürünleri, yediden yetmişe herkes tarafından kullanılmaktadır. Uygur halk sözü olan *Bêşi barnıñ börki bar* “Başı olanın

⁴³⁸ Age, 85.

⁴³⁹ Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14111.

⁴⁴⁰ Chen, age, 102.

börkü vardır” ifadesi, Uygurlarda baş giysilerinin yaygın kullanıldığını kanıtlamaktadır. Uygurlarda genel olarak kullanılan başlıklar arasında *doppa*⁴⁴¹, *kalpak*⁴⁴², *tumak*⁴⁴³, *telpek*⁴⁴⁴ ve *kulakça* gibi baş giysileri oldukça yaygındır. Bu başlıklar içinde *doppa*, *kalpak*, *tumak*’ın kendi içinde 25’ten fazla türü bulunmaktadır.⁴⁴⁵ Bunlar kişinin yaşına, konumuna, yaşadığı bölge veya şehre göre farklılık arz etmektedir.

Giysilerin üzerine bağlanan kuşaklar ve kemerler (bkz 6.7.2.4 *kur*) de eski Türklerde erkek giysilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Türkler kemerleri genelde tokalarla süsleyerek kullanmış, kemerlerine hançer, kılıç v.b. şeyler asmışlardır. Hsi-ch’a-kou’daki Hun mezarlarından çeşitli ebatlarda bronz ürünler ve elbise süslerinin yanı sıra, farklı üsluplarda yapılmış bel kemerleri, kemer tokaları gibi eşyalar ele geçmiştir.⁴⁴⁶ Uygurlara ait duvar resimlerinden kuşağın, Uygurlarda farklı statüye sahip erkeklerin giysilerinde yer aldığı; kadın, çocuk ve din adamlarının giysilerinde ise kuşak kullanılmadığı tespit edilmiştir.⁴⁴⁷ Öyle anlaşılıyor ki eski Uygurlarda kuşaklar, yetişkinliğin ve olgunluğun sembolü olmuş; sadece genç ve yetişkin erkekler tarafından kullanılmıştır. Kuşak ve kemerlerin XI. yüzyıl Karahanlı Türkleri arasında da yaygın olduğu bilinmektedir. Kâşgarlı’nın bildirdiğine göre kuşaklar yünden ve deriden yapılabilmektedir. Yünden yapılmış kuşaklar tek başına kullanılmayıp üzerine bir deri kuşak sarılarak bağlanmaktadır.⁴⁴⁸ Kemerler de deriden yapılmakta ve iki ucuna toka yerleştirilerek takılmaktadır.⁴⁴⁹ Karahanlı Türklerinde yetişkinlik çağına gelen erkeklere törenle kuşak bağlanıp bu durum için *kur kuşanmak* “kuşak kuşanmak” (DLTII, 255) deyimini kullanılmaktadır. Bununla birlikte Koço Uygurlarında kuşaklara çeşitli şeyleri asma geleneği de vardır ve bu geleneğin kökeni Türklerde eski dönemlere dayanmaktadır.⁴⁵⁰ Uygur duvar

⁴⁴¹ Yüksek olmayan koni şeklindeki tepe ve kenardan oluşan başlık, doppelar bazen kenarlı, bazen de yuvarlak olarak dikilebilmektedir.

⁴⁴² Doğal beyaz keçeden dikilir. Kalpağın kenarına kadife veya atlastan kenarlık dikilir. Yuvarlak şeklindeki baş giysisidir.

⁴⁴³ İşlenmiş koyun veya keçi derisinden yapılmaktadır. Şekil bakımından kalpağa benzemektedir.

⁴⁴⁴ Koyun ve keçe kıllarının işlenmesiyle yapılır. Koni şeklindedir.

⁴⁴⁵ İslamcan Kasimi, *Uygur Milli Giyimleri*, Türkçeye akt. Soner Yalçın, (Ankara: 1996), 11.

⁴⁴⁶ Sarıtaş, *age*, 107.

⁴⁴⁷ *Age*, 101.

⁴⁴⁸ Köymen, Mehmet Altay. “Alp Aslan Zamanı Türk Giyim kuşamı”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. (1971): 71.

⁴⁴⁹ Genç, *age*, 193.

⁴⁵⁰ Türklerde kuşaklara kılıç, hançer, vb. şeyleri asma geleneği vardı. Köktürk döneminde kemerlere takılan ve içine çakmak taşı ile “kav” konan, deriden veya kumaştan yapılmış çantalar çok yaygındı. Yuvarlak şeklindeki bu çeşit çantalara Altay, Tuva, Orhun bölgelerindeki heykellerde rastlanılmıştır. bk.

resimlerinden giysilere bağlanan kuşakların üstünden saçakların sarktığı ve bu saçaklara kişinin günlük yaşamda ihtiyaç duyduğu bazı eşyaların tutturulduğu anlaşılmaktadır. Uygurlarda kuşaklara asılan şeyler arasında hançer, kılıç, çakmak taşı ile “*kav*” olarak bilinen ateş yakma gereci yanında çuvaldız, yemek çubukları, kalem ve mürekkep kutusu da bulunmaktadır. Gabain’in tespitine göre, kuşaklara günlük yaşamda kullanılan şeyleri bağlama geleneği, duvar resimlerindeki kişilerin Uygur olup olmadığının öğrenilmesi ölçütlerinden biri sayılmaktadır.⁴⁵¹ Kuşaklara günlük yaşam eşyalarını asma geleneği, Türklerden Çinlilere de geçmiştir. Tang Sülalesi döneminde Çinli devlet memurlarının kuşak veya kemerlerine Uygurlarda olduğu gibi çeşitli günlük yaşam eşyalarını astıkları bilinmektedir.⁴⁵² İslamiyet’ten önce Türklerde yiğitliğin sembolü olarak görülen kemerler ve bu kemerlere asılan küçük çantalar, tarihi süreç boyunca giysilerin tamamlayıcısı olmasının yanında, av veya savaşlarda silah ve benzer araç gereçlerin muhafazası için de kullanılmıştır. Zamanla bu tip kemerlerden sarkan çeşitli objeler vasıtasıyla askerin veya subayın rütbesi ifade edilir olmuştur.⁴⁵³

Kaftanlar üzerine kuşak bağlama geleneği, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlar arasında Batı tarzı takım elbiselerin ve kot giysilerin moda olmasından önce oldukça yaygındır. Kuşak bağlama âdeti, Uygurlarda cesaretin ve delikanlılığın sembolü olarak bilinmektedir. Bu nedenle kuşaklar erkek giysilerinin en önemli tamamlayıcısı olmuştur. Kadın giysilerinde ise kuşak kullanılmamaktadır. Doğu Türkistan Uygurlarında kuşaklar farklı renklerdeki iplerden ve ipekli kumaşlardan yapılmaktadır. Genç erkekler daha çok kırmızı, yeşil ve desenli kuşaklar bağlarken, yaşça büyük erkekler ise siyah renkte kuşakları tercih etmektedir.⁴⁵⁴ Uygurlarda dış giysileri tamamlayıcı en önemli unsur olan kuşak, belden aşağıya kadar uzanan ceketler ve uzun kaftanların üstüne bağlanmaktadır. Bele bağlanan kuşakların yanında, kuşaklara önemli günlük yaşam eşyalarını asma geleneği de eski Uygurlardan günümüz Uygurlarına kadar gelen önemli geleneklerden biridir. *Her kişiğe lazımdur beş nesre asmak: ustura, targak, mısvak, bıçak hem çakmak* “Her

Bahaeddin Ögel. **İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi**, 6.bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 157.

⁴⁵¹ Gabain, **age**, 99.

⁴⁵² Maillard, **age**, 152.

⁴⁵³ Tilla Deniz Baykuzu, “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**, c. 53, s. 1, (2013), 238.

⁴⁵⁴ Rahman ve diğ., **age**, 23; Rao Lei, “Weiwu’erzu Fushi Yanjiu (Uygur Giysileri Üzerinde Araştırma)”, (Yüksek Lisans Tezi, Pekin Giysi Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2006), 28.

kişiyeye lazımdır beş nesne asmak; ustura, tarak, misvak, bıçak hem çakmak” söyleyişii, Uygurlarda kuşağa bağlanan günlük yaşam eşyaları ile ilgili bilgi vermektedir. Kuşağa bağlanan bu eşyalar, daha çok Uygurların günlük yaşamındaki temizlik ve beslenme kültürü ile ilgili eşyalardır ve bu, Uygurların temizlik algısının maddi kültüre yansımaları bakımından dikkat çekicidir.

Giyisi hediye etme geleneği, konargöçer yaşam tarzı süren toplumların devlet geleneğinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Çinli kaynaklarda da Uygurların giysi hediye etme geleneğine değinen bilgilere rastlanmıştır. Bu kaynakların anlattığına göre Moyunçur Kağan (747-759) Tang Sülalesinden 758 yılında gelin aldığında Tang Sülalesi tarafından ona hediyeler sunulmuştur. Moyunçur Kağan kendisine sunulan ipekli kumaşları, çeşitli renklerden oluşan giysi ve kaftanları hemen emri altındaki vezirlere, komutanlara, beylere dağıtmıştır.⁴⁵⁵ Konargöçer yaşam süren bir diğere toplum olan Moğollarda da aynı gelenek devam etmiştir. Öyle ki, Çin’de kurulan Moğol-Yuan İmparatorluğunda *naşiç* kumaşından üretilen giysiler sadece saray tebaası için kullanılmamış, aynı zamanda, onlara tabi olanlara, dış ülkelerden gelen misafirlere ve kabilelerde yer alan kimselere de hediye edilmiştir.⁴⁵⁶ XIII. yüzyılda yaşamış olan Venedikli Marco Polo’nun anlattığına göre, Kubilay Han 12000 saray muhafızına mücevher ve incilerle süslenmiş 13 farklı renkte kaftan hediye etmiş ve onlardan yılın farklı aylarında farklı renkteki kaftanlarını giymelerini istemiştir.⁴⁵⁷ Moğol imparatorluğu döneminde ortaya çıkan, saray muhafızlarının askerlerden farklı olarak giyinme âdeti, Qing Sülalesinin (1636-1911) ortadan kaldırılmasına kadar Çin hanedanları arasında devam etmiştir.⁴⁵⁸ Giysi hediye etme, bireye duyulan saygı ve sevginin ifadesi olarak bilinmekte olup, bu gelenek Orta Asya Türk cumhuriyetlerinde de hâlâ devam etmektedir. Hediye olarak sunulan giysiler arasında baş giysisi olarak bilinen börkler (*kalpak*, *doppa*) ve kaftanlar (*çapan*) başı çekmektedir.

6.2.1. Koço Uygurlarında Süslenme Kültürü

Çeşitli tarihi ve arkeolojik bulgular incelendiğinde Türklerin altın, gümüş, bronz, kıymetli madenlerden yapılmış çeşitli süs eşyalarını kullandıkları

⁴⁵⁵ Macerras, **age**, 64.

⁴⁵⁶ İldiko Oka, “Mongol Clothing in the Yuan Period”, **Acta Orienta Academiae Scientiarum Hung.** c. 68, s. 4, (2015), 399.

⁴⁵⁷ Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişii, Harikalar Kitabı**, çev. Işık Ergüden-Zühre İlkelen, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 201.

⁴⁵⁸ Liu Xinru, **Silk Road in the World History**, (London: Oxford University Press, 2010), 122.

görülmektedir. Köktürk heykellerinin kulağına takılan küpeler, arkeolojik kazılarda ele geçen kemer tokaları ve kurganlarda bulunan Çin aynaları⁴⁵⁹ Türklerin takı ve aksesuarlara meraklı olduklarını akla getirmektedir. Türklerde takı ve aksesuarlar erken dönemlerde, kadınlar ve erkekler tarafından cinsiyet ayrımı gözetilmeden kullanılmıştır. Ancak kadın takı ve aksesuarları, erkeğinkine kıyasla daha gösterişli, daha işlemeli bir şekilde tasarlanmıştır. Wenshi ilçesi Pao-tzu-tung köyündeki Doğu Köktürk mezarlarında yapılan arkeolojik kazılarda, bronzdan yapılmış çeşitli süs eşyaları, saç tokaları, yüzükler, boncuklar, takılar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu bronz eşyalar arasında geyik, koyun, kuş ve aslan gibi hayvan süsleri oldukça fazladır.⁴⁶⁰

Süslenme kültürü içinde taçların da önemli bir yeri vardır. Türklerde hükümdarlığın sembolü olan taçların şekli ile ilgili ilk bilgilere arkeolojik kayıtlarda rastlanmıştır. Noin-Ula kurganlarında ele geçen ipekli kumaşa sarılmış taç ve daha sonra Bilge Kağan lahiti üzerinde bulunan taçlar⁴⁶¹ Türk hükümdarlarının taçları ile ilgili fikir vermektedir. Anlaşıldığı üzere Türklerde hükümdar taçları mücevherlerle ya da çeşitli hayvan, kuş motifleri ile süslenebilmektedir. İç Moğolistan'da bulunan Hun başlığının üst kısmı bir erkek kartal ile süslenmişken⁴⁶² bazı Hun mezarlarından çıkarılan taçlarda desenleri keçi resimleri oluşturmaktadır.⁴⁶³ Emel Esin, tacın *börk* tasviri olduğunu belirtirken, üç dilimli taca benzemesinin sebebini öndeki siperle yanlardaki kulaklık dilimlerinin yukarı kaldırılmış haliyle tasvir edilmesi olarak açıklar.⁴⁶⁴ İster *börk*'ü andıran taçlar olsun ister kuş, hayvan motifleriyle süslenmiş taçlar; hepsinin Orta Asya'da veya Osmanlılarda hanedan üyelerinin kullandığı kaşbastı (didim, diadem) olduğunu düşünmek mümkündür. Kaşbastı, *diadem* veya *didim* (bk. 6.7.4.2. **didim/titim**) isimleriyle de anılan bu taçların antik dönemlerden itibaren farklı biçimlerde kullanıldığı bilinir. İlk ortaya çıktığı zamanlarda kadının veya erkeğin saçını tutturmaya yarayan bant olarak kullanılan kaşbastıların, zamanla sembolik anlamlar kazandığı bilinmektedir.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ Ögel, **İslamiyetten Önce**, 156-158.

⁴⁶⁰ Sarıtaş, **age**, 202.

⁴⁶¹ Zühre İndirkaş, "Türklerde Taç Geleneği" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), 37, 43-44.

⁴⁶² Sarıtaş, **age**, 69

⁴⁶³ **Age**, 114

⁴⁶⁴ Emel Esin, "börk", **İslam Ansiklopedisi**, c.6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1992): 327-328.

⁴⁶⁵ Nurhayat Berker, "Kaşbastı (Diadem)", **Türk Etnografya Dergisi**, s. 13 (1973): 9.

Uygur duvar resimleri incelendiğinde, hanedan üyelerine ait altın-gümüş telle işlemeli kaşbastıların (*diadem, didim*) çeşitli biçimlerine tesadüf edilmiştir. Soylu kadınlarda daha çok saç tuvaleti olarak kullanılan kaşbastılar, oldukça kabarık ve çeşitli süslemelerle dolu iken, hükümdar ailesinden olan erkeklerin taçları nispeten daha sade ama süslemeleriyle ihtişamlı görünmektedir. Bunun yanında Uygur toplumunda farklı sınıf ve dinlere mensup kişilerin kendilerine özgü başlıkları olduğu da bilinmektedir. Uygur duvar resimlerindeki taç şekilleri incelendiğinde yüksek taç başlıklar, üç çıkıntılı taç başlıklar, yapraklı taç başlıklar, mantar biçimindeki taç başlıklar gibi farklı örneklere rastlanmıştır.⁴⁶⁶ Orta çağ Türklerinde *didim* veya kaşbastıların hükümdarlık sembolü olarak kullanılmasının yanında günümüzde olduğu gibi gelinin başlık süslemesi olarak kullanıldığı da görülmektedir. Uygurca belgelerde geline alınacak çeyiz eşyaları arasında adı geçen “didim”in (Fam. Arch. L-87; TugDok, X3-13, 87; JW-Li, 5(10)-87) Karahanlı Türkleri tarafından da kullanıldığı ve gerdek gecesinde geline giydirilen taç olduğu tespiti yapılmıştır (DLTI, 397).

Küpelere Türklerin erken dönemlerden itibaren kullandıkları süs eşyaları arasında özel bir yere sahiptir. Hun mezarlarında yapılan arkeolojik kazılarda oymalı bronz küpelere rastlanmıştır.⁴⁶⁷ Yine Orhun bölgesi ile Altay ve Tanrı Dağları’nda yapılan arkeolojik keşif kazılarında Köktürk dönemine ait heykellerinin küpeli olduğu görülmüş, bu döneme ait kurganlarda da halka biçimli değişik küpeler ortaya çıkarılmıştır.⁴⁶⁸ Bu durum Türklerde küpenin yaygın olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Koço Uygurlarına ait duvar resimlerinden küpelerde Buda figürlerinin yer aldığı, bu küpelerin üst sınıf aristokrat erkek ve kadınlar tarafından tercih edildiği görülmektedir. Monique Maillard’in tespitine göre Koço’da erkeklerin taktıkları küpeler, kadın küpelerine kıyasla daha sade ve gösterişsizdir. Bunlar bazen bir halkadan ibaret iken bazen de bir veya birkaç inci ile süslenmiştir.⁴⁶⁹ Dunhuang Mağara Külliyesi’ndeki Uygur başışçıların resimlerinde göze çarpan halka şekilli sallantılı küpelerin soylu erkek ve kadınlar tarafından kullanıldığı görülmüştür.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ İndirkaş, agt, 48

⁴⁶⁷ Sarıtaş, **age**, 111

⁴⁶⁸ Ögel, **İslamiyetten Önce**, 152.

⁴⁶⁹ Maillard, **age**, 158.

⁴⁷⁰ Tian Hua, “Dunhuang Mogao Shi Tang Shiqi Ershi Yanjiu (Dunhuang Mogao Mağara Külliyesindeki Tang Sülalesi Dönemine Ait Küpeler Üzerinde Araştırma)”, (Yükseklisans Tezi: Donghua Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2006), 27-31.

Türk kadın ve erkeklerinin küpe takma geleneği söz konusu dönemde Uygurlar vasıtasıyla Çinlilere de sirayet etmiştir. Çin’de Tang Sülalesi’nden önce küpe çok nadir kullanılan bir çeşit süs eşyası iken Tang Sülalesi devrinde Uygurların kullandıkları halkalar, sallantılı küpeler Çinliler arasında moda olmuştur.⁴⁷¹

Kâşgarlı’nın kaydettiğine göre küpe⁴⁷² XI. yüzyıl Türkleri tarafından da aynı adla adlandırılmaktadır. Bu sözcük Türkler arasında küpeye verilen genel bir ad olmuştur. (DLTIII, 217). Bunun yanında Kâşgarlı’nın eserinde küpe için başka kelimelere de rastlanmıştır. Divan’da *ökmek* “kadınların kulaklarına taktıkları altın veya gümüşten yapılmış halka” (DLTI, 105), *ökmeklenmek* “küpelemek, küpe sahibi olmak” (DLTI, 314) ifadeleri geçer ve Kâşgarlı bu tip küpeleri takan kadınları ifade etmek maksadıyla *uragut ökmeklendi* “Kadın küpelendi, küpe sahibi oldu” (DLTI, 314) cümlesini kullanmaktadır.⁴⁷³ Bunun yanında Kâşgarlı eserinde, *tolgag* “kadın küpesi” (DLTII, 288) olarak bilinen bir çeşit küpeden bahseder ve *yinçü tolgak* ifadesiyle bu çeşit küpelerin inciden de yapılabildiğine dikkat çeker.⁴⁷⁴ Kâşgarlı’nın *Kız yinçü tolgadı* “Kız inci küpe taktı” ifadesinden (DLTIII, 289) söz konusu yüzyılda küpelerin daha çok kadınlar tarafından kullanıldığı sonucuna varılmaktadır. Oysa küpeler Turfan ve Shazhou Uygurlarında kadın erkek herkes tarafından kullanılmıştır. Kâşgarlı’nın eserinde geçen *yinçü kulaktın salındı* “İnci kulaktan sarktı” (DLTII154) ifadesi de kadınların uzun küpeleri tercih ettiklerini düşündürmektedir.⁴⁷⁵

6.2.2. Saç Şekilleri

Bozkır Türklerinin örgülü saç kullandıkları öteden beri bilinmektedir. Türklerin saç örgüleriyle ilgili ilk somut kayıtlara Hun dönemine ait kurganlarda rastlanmıştır. Eski bir Hun mezarında, kadın saçı olduğu düşünülen on yedi adet örgü saçı bulunması dönemin saç modası hakkında fikir vermektedir.⁴⁷⁶ Köktürk dönemine ait heykellerde de Türklerin kullandıkları saç örgüleri görülmektedir.

⁴⁷¹ Shen Yan, “Tang Song Shiqi Huihu Dui Hanzu Nüxing Ershi de Yingxiang” (Tang Song Sülalesi Döneminde Uygurların Çinli Kadınların Küpelerine Olan Etkisi), **Shilun Kongjian**, s.12 (2012): 64-65.

⁴⁷² İlk olarak Miren Yazıtında rastlanılan sözcüğe “küçük metal halka” açıklaması verilmiştir (ED, 687b); Sözcük Moğolcada kühe şeklinde görülmektedir (TMENI, 346). Ayrıca sözcük Şor lehçesinde kübe “koşum takımının halkaları”, Osmanlı Lehçesinde kübe “küpe” (RII, 1517) şeklinde geçer.

⁴⁷³ Genç, **age**, 196.

⁴⁷⁴ **Age**, 196.

⁴⁷⁵ Köymen, agm, 79.

⁴⁷⁶ Sarıtaş, **age**, 129.

Heykellerin arkadan ikili örülmüş saçları hemen göze çarpmaktadır.⁴⁷⁷ Altay dağlarındaki heykellerin de, tepeden yapılmış topuz şeklindeki saç tuvaletleri de bulunmaktadır.⁴⁷⁸ Bunun yanında Çin kaynakları da Uygurların saç şekli hakkında bazı bilgiler vermektedir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Uygurlar saçlarını tepeden örmüşler ve kısa sakal bırakmışlardır.⁴⁷⁹ Türklerde örgülü saç geleneği uzun bir süre devam ettirilmiştir. Tang devri Çin kaynaklarında Uygur hakanının arkadan örgülü saçları olduğuna dair ifadeler bulunmaktadır.⁴⁸⁰ Ayrıca Tang Sülalesi dönemine ait *Xin Tangshu*'da Uygur kağanının dış görünüşü tasvir edilirken “*Hükümdar, kırmızı yuvarlak yakası olan, dar kollu ve çiçekli kaftan giymiş ve beline Tatar kemeri takmıştır. Koyu kaşları ve sakalı vardır. Örgülü saçlarını arkaya atmıştır. İki kulağına beyaz mücevherden yapılmış yuvarlak taşlı sallantılı küpe takmıştır.*” kaydı geçmektedir.⁴⁸¹ Aynı yıllığın bir diğer yerinde de Türklerin keçeden elbise giydiklerinden ve saçlarını ördüklerinden söz edilmektedir.⁴⁸²

Bunun yanında Tang Sülalesi döneminden sonra Uygur kadınlarının kullandıkları bazı saç şekilleri, Çinli kadınlar arasında yaygınlık kazanmış, Tang devrindeki Çinli kadınlar arasında “Huihe Bin (回纥鬢) ‘Uygur Saç Topuzu’” olarak bilinen, Uygur kadınlarına özgü saç topuzu moda olmuştur. “Huihe Bin” (回纥鬢) saç topuzlarının şekliyle ilgili Çin yıllıklarında bazı kayıtlar geçmektedir. Çin’in Beş Sülale dönemindeki⁴⁸³ kayıtlarda Uygur kadınlarının genellikle saçlarını 5-6 cun⁴⁸⁴ yukarı kaldırarak topuz yaptıkları, bu topuzu kırmızı kurdele ile bağladıkları, evlendikten sonra ise başlarına keçe şapkalar taktıkları kaydedilmiştir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁷ Ögel, **İslamiyetten Önce**, 170.

⁴⁷⁸ **Age**, 158.

⁴⁷⁹ Eberhard, **age**, 74.

⁴⁸⁰ **Age**, 74

⁴⁸¹ Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu- Huihu Zhuan**. 221. Bölüm, (Pekin: Zhongha Shuju, 1975), 6224.

⁴⁸² Ouyang Xiu ve diğ., **Xin Tangshu-Taizong Zhuji Zhuan**, 3564.

⁴⁸³ Beş Sülale Dönemi Çin literatüründe genellikle 五代十国 wudai shiguo “Beş Sülale, On Hanedanlık” olarak ele alınmaktadır. Beş Sülale, On Hanedanlık Dönemi, Çin’de tek bir hanedanlığa işaret etmeyip, aksine Tang ve Song Sülaleleri ortadan kalktıktan sonra ortaya çıkan özel bir tarihi döneme işaret etmektedir. Beş Sülale 后梁 Hou Liang, 后唐 Hou Tang, 后晋 Hou Jin, 后汉 Hou Han, 后周 Hou Zhou gibi birbirinin ardından gelen sülalelere işaret etmektedir. On Hanedanlık Dönemi ise Beş Sülale Döneminden sonra ortaya çıkan ona yakın hanedanlıklara işaret eder. Bunlar 前蜀 Qian Shu, 后蜀 Hou Shu, 吴 Wu, 南唐 Nan Tang, 吴越 Wu Yue, 闽 Min, 楚 Chu, 南汉 Nan Han, 南平 Nan Ping, 北汉 Bei Han’dır. Bunlar hariç gene bazı küçük hanlıklarda bulunmaktadır. Beş Sülale On Hanedanlık Dönemini genellikle 907-960 yıllar arasını işaret etmektedir. Bazı araştırmacılara ise göre ise 907-979 yıllar arasına işaret etmektedir. Bk.

<https://zhidao.baidu.com/question/1496006662996675139.html>

⁴⁸⁴ Eski Çinde kullanılan bir çeşit uzunluk ölçü birimidir. Bir cun 寸 3.333 santimetreye eşittir.

⁴⁸⁵ Ouyang Xiu, **Xin Wudai Shi-Siyi-FuLu**, (3), 916.

Koço Uygur Dönemine ait duvar resimleri incelendiğinde Uygur asilzade erkeklerinin saçlarını düz tarayarak arkaya attıkları, soylu kadınların ise saçlarını oldukça kabarık bir şekilde topuz yaparak saç tokalarıyla süslediği görülmüştür (bk. Ek 14, Resim 95, 96; Ek 15, 97, 98; Ek 17, Resim 106). Duvar resimlerinden anlaşıldığına göre kılık kıyafeti yerinde olan ve saçlarına farklı aksesuarlar takanlar genellikle üst tabakaya ait kimselerdir; bu kişiler genellikle uzun saçlarını arkasına doğru tarayıp bırakmakta ve alnındaki kâkülü iki tarafa doğru ayırmaktadır.⁴⁸⁶ (bk. Ek 14, Resim 95, 96; Ek 15, 97, 98, 99).

Eski Uygurlarda genç erkekler sakalını kestirirken yetişkin ve yaşlı erkekler az da olsa sakal uzatıp bıyık bırakmıştır.⁴⁸⁷ Duvar resimlerinde Uygurların saç şekilleri, farklı bir şekilde boyanmıştır. A. Gabain'in tespitine göre, saçları kahverengi ve dalgalı gösterilen Uygurlar, bu saç şekilleriyle, başlarına taktıkları şapkalarla diğer millet ve kavimlerden ayrılabilir. ⁴⁸⁸ Uygurların Moğollara tabi olmasıyla birlikte, hem Uygurlarda hem de Moğollarda yaygın olarak kullanılan bazı saç şekilleri ortaya çıkmıştır. 103 numaralı duvar resminde görülen erkek, saçını iki tarafa doğru tarayarak saç örgüsü yapmış ve bu örgüleri kulağın arka kısmına kelebek şeklindeki bir kurdele ile bağlamıştır. Bu tarz saç tipi geç Uygur döneminde yaygınlaşmış olmalıdır.⁴⁸⁹ Bu saç modelinden 1220 yılında Cengiz'i ziyarete giden rahip Changchun da bahsetmektedir. Rahip, Moğolların yaşadığı topraklardan geçerken Moğol erkeklerinin saçlarını ördüklerini ve örgülerini kulağın iki tarafından arkaya sarkıttıklarını ifade etmektedir.⁴⁹⁰

Türklerde ilk dönemlerden beri var olan örgülü ve örgüsüz saç modelleri, kısa saçlar, tıraş edilmiş başlar XI. yüzyıl Karahanlı Türkleri arasında da yaygındır. Kâşgarlı eserinde saç ile ilgili birçok kelime ve tabiri kaydetmiştir. Bunlar arasında, *sulundu* “erkeğin arkaya doğru salıverdiğini saç” (DLTI, 449), *yüli-* “tıraş etmek” (DLTIII, 90), *yüligü* “Oğuzlar dışında kullanılan saç tıraş eden ustura” (DLTIII, 174) ifadeleri Türklerde saç tıraşının yapıldığını akla getirmektedir. Yine Kâşgarlı eserinde kadınların saç örgülerinden de söz etmektedir. Divan'da geçen *örgüç* “kadınların başlarında bulunan saç örgüsü, örülmüş saç; (DLTI, 93), *örküç* “örülmüş saç” (DLTI, 103), *örçük* “örülmüş saç” (DLTI, 103) ifadeleri, Türk kadınları arasında

⁴⁸⁶ Gabain, *age*, 84.

⁴⁸⁷ *Age*, 85.

⁴⁸⁸ *Age*, 83.

⁴⁸⁹ *Age*, 84.

⁴⁹⁰ Li, *Changchun*, 34.

örgülü saçların kullanıldığına işaret etmektedir. Divan'da geçen *öñik* “kadınların takma keçe kılından yaptıkları zülûf” (DLTI, 135) ve *öñiklen-* “zülüflü olmak, takma saç zülûf takmak” (DLTI, 312) ifadeleri, Türk kadınlarının süslenme amacıyla takma saçları da kullandıklarını düşündürmektedir. Takma saç kullanımına dair Çin tarih kaynaklarında da bazı bilgiler vardır. Bu kaynaklar, Batı bölgelerinde ve Çin'de popüler olan bir çeşit sahte saç topuzundan bahsetmektedir.⁴⁹¹

Günümüzde uzun saçlar ve saç örgüleri hemen hemen tüm toplumlarda kadınlara özgü bir tarz olarak kabul edilmektedir. Uygurlarda da aynı şekilde saçlar, kadın güzelliğinin bir parçasıdır. Uygur kadınlarında saç örgüleri eskiden beri kadınların toplumsal kimliğini vurgulayan bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Uygur kadınları; çocukluk, gençlik, annelik dönemlerine göre farklı sayı ve tarzda saç örgüleri kullanmaktadır. Örneğin Uygurlarda evlenmeyen genç kızlar genellikle saçlarını on beş, on yedi, yirmi bir, kırk bir tek sayılarına göre örerken; evlendikten sonra örgülerin sayısı çift hâle geçmektedir.⁴⁹²

6.3. Uygurlarda Pamuklu, İpekli Kumaş Dokumacılığı, Deri ve Yün İşlemeciliği

Koço'nun sıcak ve kurak iklimi pamuğun yetişmesi için uygun koşullar sağlamıştır. Arkeolojik kayıtlarda Çinlilerin “Batı Bölgeleri” olarak adlandırdıkları bölgelerde M.Ö. III. yüzyıldan itibaren pamuk yetiştirildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁴⁹³ Turfan ve çevresindeki bölgelerde pamuk yetiştiriciliği ve pamuklu kumaş (bk. 6.6.1.1. **böz**) dokumacılığı ile ilgili bilgilere Çin yıllıklarında rastlamaktayız. Liang Sülalesi (502-557) devrindeki tarihi olayları içeren *Liangshu*'nun Koço ile ilgili bölümünde buradaki pamuk yetiştiriciliği ile ilgili şu kayıtlar geçmektedir: “*Koço'da bitkiler çoktur; kamış gibidir, adı 白叠子 bai die-zi (pamuk) olarak bilinir. Ülke insanları onlardan kumaş (bez; pamuklu kumaş) dokurlar. Bu pamuklu kumaşlar hem beyaz hem yumuşaktır. Pazarda alışveriş için kullanılır*”.⁴⁹⁴ Eski Tang yıllığında ise Koço ile ilgili olarak “*Burada topraklar çok verimlidir, hububatlar yılda iki kere mahsul verir, üzüm şarabı üretilir.[Burası] beş*

⁴⁹¹ Ouyang Xiu ve diğ., *Xin Tangshu- Wu Xingzhi*(1), 34. Bölüm. (Pekin: Zhonghua Shuju, 1975), 875.

⁴⁹² Rahman ve diğ., *age*, 156.

⁴⁹³ Li Yang, Yang Fuxue, “Gaochang Huihu Zhimian ye Jiqi zai Shijie Mianzhi Shishang de Diwei (Koço Uygurlarında Pamuk Yetiştiriciliği ve Onun Dünya Pamukçuluk Tarihindeki Yeri)”. *Shihezi Daxue Xuebao*, c.32. s.1 (2018): 96.

⁴⁹⁴ Yao Silian, *Liangshu- Gaochang Zhuan*, 54.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1974), 811.

çeşit meyvenin⁴⁹⁵ yetişmesi için oldukça uygundur. ‘*Bai-die* 白叠’ olarak bilinen bir çeşit bitki yetişir, insanlar onların çiçeğini toplar ve onlardan bez dokur.” bilgisi verilmektedir.⁴⁹⁶

Song sülalesi yıllığının Koço bölümünde “*Koço’dan samur kürk, pamuk, işlenmiş, çiçek motifli pamuklu kumaşlar çıkar.*” denmektedir.⁴⁹⁷ Ayrıca aynı yıllık, Kuça ile ilgili de buna benzer bilgileri kaydetmiştir. Song Sülalesi yıllığında Kuça bölümünde halkının pazarda bözle alışveriş yaptığı belirtilmiştir.⁴⁹⁸ 964-1072 yıllar arasında Koço Uygurlarının Song Sülalesinin başkenti Kaifeng şehrine ihraç ettiği ticari ürünler arasında çiçek desenli pamuklu kumaşların da bulunduğu bilinmektedir.⁴⁹⁹ Pamuk tarımı ve pamuk dokumacılığı Shazhou Uygurlarının da günlük yaşamında önemli yer tutmuştur. Shazhou Uygurları devrinde pamuk üretimi çoktan Hexi koridorundaki bölgelere yayılmıştır. Shazhou Uygurlarının Song Sülalesi ile yaptıkları ticarete çok sayıda pamuklu ürünü sattıkları bilinmektedir.⁵⁰⁰ XIII. yüzyılda Koço Uygurlarının yaşadığı bölgelerden geçen rahip Changchun Almalık şehrine geldiğinde gördüklerini anlatırken “*Tu-ma-lin* 秃麻林⁵⁰¹ olarak bilinen bir çeşit dokuma bulunur. Belki yünden üretiliyor olabilir. Biz kışlık giysi yapmak için yedi bağ dokuma aldık. Buradaki yün⁵⁰², söğüt çiçeği gibi parlak, beyaz, yumuşak ve incedir, ipleri halat, dokuma eşyalar ve giysiler yapmak için kullanılır.” demektedir.⁵⁰³

Koço Uygur döneminden kalan sivil belgelerde de Uygurların pamuk yetiştiriciliği ve pamuklu kumaşların kullanımına dair geniş bilgilere rastlanmıştır. Bu dönemde pamuklu kumaş dokumacılığı meslek hâline gelmiştir.⁵⁰⁴ Kadın

⁴⁹⁵ Beş çeşit meyve hünnap, armut, kayısı, şeftali, ve kestanedir.

⁴⁹⁶ Liu Xu, *Jiu Tangshu-Gaochang Zhuan*, 5293-5294.

⁴⁹⁷ Tuo Tuo, *Songshu-Gaochang Zhuan*, 14111

⁴⁹⁸ Tuo Tuo, *Songshi-Qiuci Zhuan*, 14123.

⁴⁹⁹ Cheng, *age*, 391.

⁵⁰⁰ Tuo Tuo, *Songshi-Huihu Zhuan*, 14117.

⁵⁰¹ Bu sözcük 兜罗马 dou-luo-ma, 秃鹿马 tu-lu-ma olarak bilinen bir çeşit pamuk dokumadır. Bk. Li, *Changchun*, 52, (Açıklamalar kısmı 19).

⁵⁰² Çincesi mao 毛’dır, “yün” anlamına gelmektedir. Çin’de pamuk yetiştirilmediğinden dolayı, Çinliler pamuğa yabancı olabilir. Burada kastedilen *pamuk*’tur.

⁵⁰³ Li, *Changchun*, 54.

⁵⁰⁴ Uygur sivil belgelerinde *bözçi* olarak bilinen dokumacılardan söz edilmektedir. *Bözçi* < Tü. böz-çi “dokumacı, pamuklu kumaş satıcısı. ED, 390a, OTWF 112. **Tarihî: KökTü.**-, **Uyg**(Bud, Man)-, **Karahanlı**. MK.-, KB.-, **Çağ.** *bözci* “pamuklu kumaş dokuyucu”(Senglah,134r.11); *bözçi* “bez satıcısı” (SSL, 80); **UÇİS.**-, **BDS.**-, **Çağdaş.** YUyg. *bözçi* “bez dokuma işiyle uğraşan kimse” (UTİL, 1990, 514); Özb. *bo’zçi* “dokumacı, kumaş dokuyan kişi”(ÖTS, 2016, 107).

kölelerin çoğu pamuklu kumaş dokumacılığı ile uğraşmaktadır.⁵⁰⁵ Koço Uygurlarının dokuduğu pamuklu kumaşlar kalitesine, üretim yerine, kullanım amacına ve rengine göre birbirinden ayırt edilebilmektedir.⁵⁰⁶ Belgelerden tespit edildiğine göre pamuklu kumaşlar belli bir standartlara göre kesilerek veya mühürlenmekte ve alışverişlerde ödeme aracı olarak kullanılmaktadır.⁵⁰⁷ Bunun yanında Koço Uygurlarında pamuğun giysi yapımı için de üretildiği açıktır. Uygurca belgelerde geçen *böz ton* “pamuklu kumaştan yapılmış giysi” (USp116; SUK, Mi03; JW-Li,6.14; TugDok, Ra-3, 6/7; Sayit-Yüsüp, 90) ifadesi, ana malzemesi pamuktan oluşan giysilere işaret etmektedir.

İpekli kumaş dokumacılığı da Uygurlarda önemli bir iş alanı hâline gelmiştir. Tarihî belgelere bakıldığında Türklerin ipekli kumaşlarla tanışması oldukça erken dönemlere dayanmaktadır. Türk ülkelerine giren ilk ipekli kumaşlar ve giysiler ya Çinliler tarafından hediye edilmiş ya da Çinlilerle yapılan ticaret yoluyla girmiştir.⁵⁰⁸ M.Ö. 198’de Çin ile Hsiung-nular (Hunlar) arasında yapılan anlaşmanın bir maddesine göre Çin’in Hsiung-nulara her sene belirli miktarda ipek, şarap, pirinç verecek olması, Hsiung-nuların ipekli kumaşları kullandığına işaret etmektedir.⁵⁰⁹ Türklerin Çin ipeğine olan ilgisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle Köktürkler döneminde de Türklerin ipekli kumaşları kullanması Çinlilerle yapılan ticari faaliyetler aracılığıyla olmuştur. İlk yazılı kaynaklarımız olan Köktürk yazıtlarında bunun izlerini görebilmekteyiz.⁵¹⁰

VI. yüzyılın sonlarında Çin işi ipekli kumaşların ticaretinde büyük bir artış olmuştur. Çin’de üretilen ipekli kumaşlar Orta Asya’ya, oradan Batı Asya ve İran’a kadar götürülerek satılmaya başlanmıştır.⁵¹¹ Çin’de üretilen bu ipekli kumaşların batıdaki ülkelere taşınmasında Uygurların da çok önemli bir rolü olmuştur. Çinlilerle olan ticari üstünlüğünden dolayı büyük miktarda ipekli kumaşa sahip olan Uygurlar

⁵⁰⁵ Sivil belgelerde *Toyincug* adlı kişinin evinde bez dokuyan *Ay Silig* adlı pamuklu kumaş dokuyan kadın köleden söz edilmektedir. Bzk. USp73,4; SUK, Mi02,4.

⁵⁰⁶ Simone-Christiane Raschman, **Baumwolle im türkischen Zentralasien**, Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995), 51-60.

⁵⁰⁷ Özyetgin, **Orta Zaman**, 154.

⁵⁰⁸ Sarıtaş, **age**, 129.

⁵⁰⁹ İzgi, **Orta Asya**, 99.

⁵¹⁰ Kültigin yazıtının güney yüzü 5. satırında ve Bilge Kağan yazıtının Bilge Kağan yazıtının kuzey 3. satırında geçen *tavgaç bodun birle tüzültüm altın kümüş işgiti kotay buşuz ança birür. tavgaç bodun savı süçig, agısı yemşak ermiş. Süçig sabun, yemşak agın arıp irak bodunug ança yagutir ermiş.* “Çin halkı ile anlaştım. Altın, gümüş, ipekli kumaş, ipekliyi, şartsız koşulsuz öylece verir. Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözlerine kanıp, uzaktaki halkı öylece yakınlaştırmış.” cümlesi Türklerin Çinlilerle yaptığı ipek ticaretine işaret etmektedir. Ölmez, **age**, 80, 129.

⁵¹¹ Watt, Wardwell, **age**, 7.

bu kumaşların bir kısmını diğer ülkelere ihraç etmiş, bir kısmını ise kendi içinde kullanmış; beylerini, soylularını giydirmiştir.⁵¹²

Önceleri ipekli kumaşların Batı'ya taşınmasında aracı olan Uygurlar kısa süre sonra bu kumaşların üretim tekniğini de öğrenmişler ve kendi atölyelerinde ipekli kumaşlar üretmeye başlamışlardır. Tarihi kaynaklarda Uygurların *kesi*⁵¹³ olarak bilinen bir çeşit dokuma tekniğini iyi bildikleri kaydedilmiştir. *Kesi* tekniği ile bilgi veren erken kayıtlardan biri de Güney Song Sülalesi devrinde Jin Sülalesinin (1115-1234) başkenti Yanjing'e⁵¹⁴ elçi olarak giden Hong Hao (1088-1155)'dir. Hong Hao, *Songmo Jiwen* adlı eserinde Uygurların *kesi* dokuma tekniğinden söz eder. Elçi, Jin Sülalesinin başkenti Yanjing'de, Ötüken Uygur Devleti'nin yıkılışından sonra buraya yerleşen Uygurları görmüş ve onların çeşitli pamuklu, ipekli kumaşlar dokuduklarından bahsetmiş, Uygurların beş farklı ipliği birleştirerek giysiler dokuduğunu ve bunun [bu tekniğin] “kesi (克丝 ke-si)” olarak adlandırıldığını ifade etmiştir.⁵¹⁵ Uygurların yanı sıra Kitanlar, Tangutlar arasında da yaygın olan *kesi* dokuma tekniği, Moğol-Yuan Sülalesi sarayında da kullanılmıştır. Moğol-Yuan sarayında Tang Renzu adlı Çince soyad kullanan Uygur, Kubilay Han'ın portresini *kesi* tekniğine göre dokumayı üstlenen bir atölyenin başına getirilmiştir.⁵¹⁶ *Kesi* tekniği kullanılarak işlenen portrenin tamamlanması üç yıl sürmüştür. Yapılan bu çalışma kumaşın boyutunun büyüklüğünü ve karışık işleme tekniğini işaret etmektedir.⁵¹⁷

Uygurların ipekli kumaş dokumacılığının geliştiği bölgelerden biri Turfan bölgesidir. Koço Uygur Devleti Döneminde Uygurları ziyaret eden Çinli elçi “*Bu yerde (Koço'da) yabani ipek böcekleri vardır. İpek böcekleri ku-shen 苦参 bitkisi*⁵¹⁸ üzerinde yaşar. Bunlardan ipekli kumaş imal edilir.” bilgisini vermektedir.⁵¹⁹ Elçi

⁵¹² Wei Liangtao, “Tujue Hanguo yu Zhongyao (Türk Kağanlığı ve Orta Asya)”, *Xiyu Yanjiu*, s. 3 (2005): 22.

⁵¹³ *Kesi* olarak bilinen dokuma tekniği, Orta Asya veya Batı Asya'da ortaya çıkmış ve X. yüzyılın ilk yarısında Çin'e yayılmıştır. Bkz Schuyler Cammann, “Notes on the Origin of Chinese K'o-ssu Tapestry”. In *Artibus Asiae*, Vol. 11. No. 1, 2 (1948): 90–110. Çince de 克丝、刻丝、克丝 gibi farklı şekillerde görülen *kesi* sözcüğünün Arapça veya Farsça kökenli olduğu düşünülmektedir. Bk. Cammann, *agm*, 93.

⁵¹⁴ Günümüzde Çin Halk Cumhuriyetinin başkenti olan Pekin şehridir.

⁵¹⁵ Hong, *age*, 6.

⁵¹⁶ Watt, Wardwell, *age*, 62.

⁵¹⁷ Song Lian, *Yuanshi-Tang Rezu Zhuan*.134. Bölüm (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976),3254; ayrıca bk. Watt, Wardwell, *age*, 61.

⁵¹⁸ Latince *Sophora flavescens* olarak bilinen bir çeşit bitkidir. Genellikle Rusya, Japonya, Hindistan, Kore ve Çin'in kuzey ve güneyindeki bölgelerde yetişmektedir.

⁵¹⁹ Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, 14111.

seyahat notlarının bir diğerk yerinde ise “Onlar, samur kürk, post, keçe, çiçek desenli kumaş imal ederler.” demektedir.⁵²⁰ 1220 yılında Koço Uygurlarının yaşadığı bölgelerden geçerek Cengiz’i ziyarete giden rahip, Uygur şehirlerinden olan Canbalık’ta dut ağacı yetiştirildiğini kaydetmektedir.⁵²¹

Koço Uygurları Moğolların egemenliği altına girdikten sonra Moğol-Yuan sarayına bağlı olarak yönetilmiştir. Koço Uygur Devleti’nin başkenti olan Beşbalık şehri Moğol-Yuan sarayı için *naşiç*⁵²² adıyla bilinen ve İran-Maveraünnehir bölgesinde üretilen bir çeşit altın işlemeli ipekli kumaşın üretim merkezlerden biri hâline gelmiştir. Yuan Hanedanı döneminde ipekli kumaş dokumacıları, ürünlerini iki farklı yoldan Moğol-Yuan İmparatorluğu’nun Başkenti Dadu’ya⁵²³ ulaştırmıştır: biri Semerkant ve Herat’tan Dadu’ya gidenler, diğeri de Beşbalık’tan Dadu’ya giden ipekli kumaş dokumacıları.⁵²⁴

Moğol-Yuan sarayı, 1276 yılında Beşbalık’ta giysilerin yaka ve kol işlemesi için kullanılan, Çince “别失八里局 Bieshibali Ju” olarak adlandırılan *naşiç* kumaşının üretildiği Beşbalık Atölyesi’ni tesis etmiştir.⁵²⁵ İsminden de anlaşıldığı üzere bu atölyede elbiselerin yaka işlemesi ve kol ucu işlemesi için altın işlemeli, İslami Tiraz üslubunda yakalık ve yenlik üretilmiştir. Uygur sivil belgelerinde de *yakalık* (bk. 6.7.2.6 **yakalık**) ve *yeñ agızlık* (bk. 6.7.2.7 **yeñ agızlık**) olarak bilinen elbisenin yaka ve kol işlemesinde kullanılan kumaşlardan söz edilmekte olup bunların yine Koço’daki atölyelerde yapıldığı düşünülmektedir.

Diğerk yandan Moğollar döneminde İpekli kumaş üretim bölgeleri daha çok kuzey Çin’de görülmektedir. Bu dönemde önemli ipekli kumaş üretim merkezleri Beşbalık şehri hariç, Xunmalin ve Hongzhou şehirleridir.⁵²⁶ Çince yazılı belgelerde

⁵²⁰ Age, 14111.

⁵²¹ Li, **Changchun**, 53.

⁵²² Naşiç < Fa. نسيج (nasich) “a kind of silken stuff embroidered with gold” (Steingass, 1401). Ayrıca bk. ناسنج (nāsinj) “a kind of cloth, called the cloth of Paradise, ornamented with gold, silver and silk embroidery” (Steingass, 1373) .

Moğol İmparatorluğundan önce Çin’de ipekli kumaşları altın ile süsleme geleneği yoktu. Moğollar kendi sade keçelerini, dokuma elbiselerini küçük altından yapılmış süs eşyaları ile süslüyordu. Bu bireyin toplumdaki statüsünü ve konumunu belirleyen etkenlerden biri olarak biliniyordu. Bk. Lunde, agt, 35.

⁵²³ Bugün Çin Halk Cumhuriyeti’nin Başkenti olan Pekin Şehridir. Dadu şehri, Müslüman tarihçiler tarafından Hanbalık olarak adlandırılıyordu. Hanbalık, Türkçe “Kağan Şehri” anlamına geliyordu.

⁵²⁴ Lunde, agt, 38.

⁵²⁵ Song Lian, **Yuanshi-Baiguan Zhi Yi**, 85.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 2147,

⁵²⁶ Watt, Wardwell, **age**, 14-15.

de dokuma şekilleri, dokuma iplikleri ve altın işlemeli *naşiç* kumaşıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁵²⁷

Kuzey Çin’de Yuan-Moğol sarayı için *naşiç* kumaşı üretenlerin bir kısmı yerel halktan oluşsa da bir kısmı batı bölgelerinden (büyük ihtimalle Maverainnehir bölgesinden) getirtiliyordu. Bu konuda Yuan Sülalesi yıllığında “*Zhen-hai 300 ipekli kumaş dokumayı bilen dokumacı aileyi Batı bölgelerinden (Büyük ihtimalle Maverainnehir bölgesinded) getirterek Hongzhou’a yerleştirdi. Burada kurulan atölyelerde çoğu zaman hükümdarlar için ipekli kumaş üretilse de, Ögödey, bu atölyeleri Zhen-hai ve onun soyundan gelenlerin idaresine vermiştir.*” bilgisi geçmektedir.⁵²⁸ Herat’tan ve Semerkant’tan gelen bir diğer grup Beşbalık’a yerleştirilmiştir. Yerleştirilen nüfusun küçük bir kısmı Herat’a gönderilse de, büyük bir kısmı Beşbalık’ta kalıp Moğol hükümdarları ve prensleri için *naşiç* olarak bilinen ipekli kumaş dokumaya devam etmişlerdir.⁵²⁹ Müslüman tüccarların vasıtasıyla Akdeniz ve Kıpçak bozkırlarına kadar ulaşan *naşiç* kumaşı, Batı Avrupalılar tarafından “Tatar Bözü” olarak adlandırılmıştır.⁵³⁰ Koço Uygurlarından kalan sivil belgelerinden *altunluk ve çikin* (bk. 6.6.3.1 **altunluk**; Ayrıca bk. 6.6.3.4 **çikin**) olarak bilinen altın işlemeli kumaşların Uygurlar arasında kullanıldığı saptanmıştır. *Naşiç* olarak bilinen ipekli kumaş, *altunluk*’u akla getirmektedir.

Türklerde yün öteden beri geçim hayvanları olan koyun, keçi ve deveden elde edilmiştir. Hayvanların yünleri kırıldıktan sonra, dokumaya hazır hâle getirmek için kabartılarak tozlardan ve pisliklerden temizlenmiş, bu işleme de yün atma işi denmiştir. Yün atma işi genellikle ya çubukla veya hallaç yayı ile yapılmaktadır.⁵³¹ Kâşgarlı’nın XI. yüzyıl Türklerinin yün üretim işleri, yün atma esnasında kullandıkları aletler, yün sümeği ve yün yapağı gibi hususlarda detaylı bilgi vermesi, bu asırda Türklerin, yün bilgisi ve yün dokuma işlerinde gayet uzman kimseler olduklarını akla getirmektedir.⁵³² Yün işleme ve dokuma faaliyetleri Koço Uygurlarında Karahanlı Türklerindeki kadar önemli yer tutmuştur. Beş Sülale döneminde, 924- 953 yılları arasında, Uygurların Luoyang, Kaifeng şehirlerine çok

⁵²⁷ Bk. Song Lian, **Yuanshi. Jisi Liu**, 77.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 1925-1926; Song Lian, **Yuanshi. Yufu Yi**, 78. Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 1931, 1936; Song Lian, **Yuanshi-Baiguan Zhi Yi**, 2147.

⁵²⁸ Song Lian, **Yuanshi-Zhenhai**, 120.Bölüm, (Pekin: Zhonghua Shuju, 1976), 2964.

⁵²⁹ Liu, **Silk Road**, 121.

⁵³⁰ Thomas T. Allsen, **Commodity and Exchange in the Mongol Empire**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 1-4.

⁵³¹ Ögel, **Türk Kültür V**, 150.

⁵³² Genç, **age**, 373; Genç, **agb**, 8.

miktarda pamuklu kumaş, dokuma, yünlü giysi, at derisi, samur kürkü ve çeşitli kıymetli taşlar ihraç ettikleri kaynaklarda yazılıdır.⁵³³ Koço Uygurlarının yünden çeşitli giysiler ve ev eşyaları yaptıkları bilinmektedir. Uygur sivil belgelerinde de *kars* (bk. 6.6.2.1 **kars**) olarak bilinen giysinin yapımı için kullanılan bir çeşit yünlü kumaştan söz edilmektedir.

Uygurlarda deri işlemeciliği önemli zanaat kollarından biri olmuştur. Çin kaynaklarına göre Turfan'da Uygurlar “*xie he li pi* (斜合里皮)‘sağrı deri?’” olarak bilinen bir çeşit deriyi amonyak tuzu ile tabaklayıp kırmızı ve parlak hale getirmekte ve bunu çizme yapımı için kullanmaktaydı.⁵³⁴ Çin kaynaklarında bahsedilen sağrı derisi ile ilgili bilgilere Koço Uygurlarından kalan sivil belgelerde de rastlanmıştır. Uygur sivil belgelerinde *etüklük sagrı* (bk. 6.6.4.3. **sagri**) olarak bilinen, çizme yapımı için kullanılan deriden söz edilmiştir. Kâşgarlı Mahmud’un Divan’ında da *etüklük sagrı* “mest için ayrılan sahtiyan” olarak adlandırılan (DLT I152) bir deriden söz edilmiştir. Bu deri muhtemelen Çin kaynaklarında bahsedilen *xie he li pi* (斜合里皮)’dir.

Tarım havzasının güneyinde yer alan Karahanlı Türkleri el sanatları bağlamında hayli ilerlemişlerdir. Kâşgarlı’nın eserinde kaydettiği bilgilere göre, söz konusu dönem toplumunda, dokumacılık, keçe ve hasır yapımı, çanakçılık, dericilik, ayakkabıcılık, terzilik, marangozluk, kap kacak tamirciliği, berberlik, kasaplık, fırıncılık gibi zanaat ve meslek grupları oldukça yaygındır.⁵³⁵ Koço Uygur ve Karahanlı dönemindeki esnafılık, zanaatkârlık alanındaki bu gelişmeler, sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Günümüz Uygurları arasında mevcut olan zanaat türlerinin sayısı da oldukça fazladır. Üstelik bazı zanaat ve iş kolları belli bölgelerdeki halkın önemli bir gelir kaynağını teşkil etmektedir. Yengihisar şehri bıçak yapım zanaatıyla, Hoten şehri halıcılığıyla, Kâşgar şehri seramik ürünleriyle, Turfan şehri de üzümçülüğü ile meşhurdur. Bu bölgelerdeki birçok iş kolunda üretilen bu ürünler hem yurtiçi hem de yurt dışında oldukça rağbet görmektedir.

6.4. Dokumacılık ile İlgili Sözvarlığı

6.4.1. arış “dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği”.

⁵³³ Cheng, **age**, 390.

⁵³⁴ **Age**, 290-291.

⁵³⁵ Genç, **age**, 371-388.

<Tü. <*ar-ış “dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği”. Bk. ED 239a, DTSI 53.

<*ar-“dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği” (ED, 239a); Sözcük, Tel. *örüş* (RI,1226); Kırg. *eriş*, Osm. *arış. eriş* (ED 239).

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kaltı yırtınçüde erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.”(TTVI 391); **Karahanlı. MK.** *arış* “arış, argaç” (DLT I 61); KB-; Çağ. *arış* “dokuma tezgahının dikey çekilen iplikleri” (Senglah, 37v.13); **UÇİS.-, BDS.** *örüşleydu* “dikey iplik geçirmek; Çin.理豎絲 li shu si” (BDS, 3232).

Çağdaş. YUyg. *örüş* “halının dikey ipliği, atlasın ipliği”; *örüş ip* “dokumacılık veya halıcılık esnasında dikey şekilde geçirilen ip”(UTİL, 1995,807); Özb-.

6.4.2. arkāg “dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler”.

<Tü.*ar-kāg “dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler”. Bk. ED 216a, UWb 197, OTWF 268, DTSI 54, TMEN 457.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kaltı yırtınçüde erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. Tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur*“Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.”(TTVI, 391); **Karahanlı. MK.** *arkag* “argaç; bez, halı, kilim gibi şeyler dokunurken enlemesine atılan ip veya iplik”(DLTI, 118); KB-; Çağ. *arga* “dokuma ürünlerinin ipliği, iplik”(Senglah, 37r.8); **UÇİS.-, BDS.** *arkaklaydu* “yatay iplik geçirmek; Çin.理橫絲 li heng si” (BDS,3232).

Çağdaş. YUyg. *arkak* “kumaş, bez, halı gibi şeyler dokunurken dikey şekildeki ipliklerin arasından geçirilen yatay şekilde geçirilen ip”(UTİL, 1990, 71); Özb. *arkok* “dokuma ipleri, atkı, argaç” (ÖTS, 2016, 41).

Clauson, *arkag* sözcüğüne “dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler” açıklamasını vermektedir (ED 216a). Erdal, sözcüğün **arka-* “to send through” fiilinden türediğini belirtir (OTWF 268). Doerfer’in sözlüğünde *argaç* “atkı, örgü, iplik” şeklinde madde başı olarak geçen sözcüğün Türkçeden

Moğolcaya *arhamji* şeklinde geçtiği ve Moğolca *arhamji* şeklinin tekrar Türkçeye geçtiği kaydedilir. Doerfer ayrıca sözcüğün Türkçeden Farsçaya ve Makedoncaya geçtiğini belirtir (TMEN 457).

6.4.3. çıgrı “değirmenin çarkını döndüren aygıt; bobin; gök kubbe”.

<Tü. **çığır-ı*. “değirmenin çarkını döndüren aygıt; bobin; gök kubbe”. Bk. ED 410a, DTSI 148.

Clauson kelimenin *çığır-* fiilinden gelebileceğini ileri sürer ve sözcüğe “değirmenin çarkını döndüren aygıt; bobin; gök kubbe” açıklaması vermiştir (ED,410a).

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *emeri tınlıg-lar çıgarı enirer yuñ enirer kentir enirer böz bertetip kars tokıyur*“Pek çok sayıda insan çıkırık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor, onlar pamuklu bezin argacına vurarak sağlamlaştırıyor ve yünlü kumaş dokuyorlar.” (İKP, 2). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(7) *yeme satıg ogrı yok*////////////////////(8) *yok takı ekki çıgarı bözi ursar timin* (9) *lewki bulur böz mü kelüreyin ne kılâyın belgülüg*(10) *bitig sav idin* “Gene ticaret hırsız[1] yok////////////////////yok daha çapraz ipliklerden iki pamuklu kumaş dokunursa lewki(bir çeşit kumaş?) olur. Size pamuklu kumaş getireyim mi? Ne yapayım, açık mektup gönderin.” (Hamilton, 27.8 NiuYang, 12.8; COUL, 82.8).

Karahanlı. MK. *cıgrı* “çıkırık, felek”; *kök çıgrısı* “felek”(DLT I 421); *cıgrı* “değirmen, çark, dolap gibi şeylerin çıkırığı ve her türlü makara”(DLT I 421); *çıgrı çevrildi* “Çıkırık çevrildi”(DLTII 230); *çıkırı tezgindi* “çıkırık döndü”(DLT II 241);*ol çıgrını çewürdü* “O, makarayı, çıkırığı çevirdi”(DLTII,82); KB-; **Çağ.** *çıgrık* “pamuk ve ipek dokunan mekiğin tekerleği” anlamında kullanılmıştır (Senglah.219v.7); **UÇİS.-, BDS.** *çıgrılaydu* “çıkırığın iplik yapmak için dönmesi; Çin.績絲 huang si” (BDS, 3228).

Çağdaş: YUyg. *çıgrık* “Pamuğu tohumundan ayırmak için kullanılan aygıt” (UTİL, 1991, 764); Özb. *çig'irik* “Pamuğu tohumundan ayırma makinesi”(ÖTS, 2016, 548).

6.4.4. lewki/livki “dikey dokuma tezgâhı, kumaş dokuma aygıtı”.

< Çin. 立機 li-ji “dikey dokuma tezgâhı, kumaş dokuma aygıtı” Bk. Hamilton24.3; 27.8; NiuYang3.3; 12.8; COUL55,3; 82.8.

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(7) *yeme satıg ogrı yok*////////////////////(8) *yok takı ekki çıgarı bözi ursar timin*(9) *lewki bulur böz mü kelüreyin ne kılâyın belgülüg* (10) *bitig sav idiñ* “Gene ticaret hırsız[1] yok////////////////////yok daha çapraz ipliklerden iki pamuklu kumaş dokunursa lewki(bir çeşit kumaş) olur. Size pamuklu kumaş getireyim mi? Ne yapayım, açık mektup gönderin.” (Hamilton, 27.8 NiuYang, 12.8; COUL, 82.8).

(1) *Lavhan çigşi bitigimiz el almış Tarkan-ka üküş köñül* (2) *ayıtu idur men negü ne kılınçınız erdi siziñe ne yavız kılınç* (3) *erdi kergek erken ekki yinçke böz üç livki ekki kars berip* (4) *ekki torku bergey men tep bermedin*. “Lavhan çigşi’den mektubumuz El Almış Tarkan’a içten mektuplar ben iyiyim, siz nasılsınız idi. Gerek olmuş iki ince pamuklu kumaş ve üç dokuma tezgâhı, iki yünlü kumaş verip iki ipekli kumaş vereceğim deyip vermedin.” (YangNiu, 3.3; HamTouHou, 24. 3; COUL,55, 3)

Sözcük modern Uygurcada ve diğer Türk dillerinde tespit edilememiştir.

6.4.5. bodug “boya”.

< Tü. *boğu-g* (boğog?) “boya” . ED 303a, OTWF 184, DTSI 108.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. bodug “boya” (HeilkII, 13/16). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(7) *sente bodug yok erse kişite bir torkuluğ bodug alıp itgıl saña bir edgü* (8) *yig torku itgay men*. “Sende boya yok ise oradan bir paket ipekli kumaş boyası alıp gönder. Sana bir iyi seçkin ipekli kumaş göndereceğim.” (YangNiu,1.7; HamiTouHou, 30.7; COUL93,7/8)

Lawhan çigşi bitigimiz el almış Tarkan-ka üküş köñül (2) *ayıtu idur men negü ne kılınçınız erdi siziñe ne yavız kılınç* (3) *erdi kergek erken ekki yinçke böz üç liwki ekki kars berip* (4) *ekki torku bergey men tep bermedin muntag ezük kalsar bolur mu şačyu-ka* (5) *sizni birle barır men şačyuda erser men bergey men tep* (6) *arıp kalsar bolur mu amtı kiwin toyın-ta ekki torku altım* (7) *bu bitig tegser ekki edgü yig torku kiwin toyın-ka bergil* (8) *orsuz sawsız bergil tört siñ bodug tsır ayak bergey men tep* (9) *yeme bermediñ amtı kiwin toyın-ka torku berser bedrim tep* (10) *bitig idgıl anın bitig idtımız*.” “Lavhan çigşi’den mektubumuz El Almış Tarkan’a içten mektuplar ben iyiyim, siz

nasılsınız idi. Gerek olmuş iki ince pamuklu kumaş ve üç dokuma tezgahı, iki yünlü kumaş verip iki ipekli kumaş vereceğim deyip vermedin. Böyle yaparsan olur mu, Şaçu'ya sizinle birlikte varırım, ben Şaçu'dayken veririm diye yalan söylersen olur mu, şimdi Kiwin Toyin'a iki ipekli kumaş aldım. Bu mektup ulaşırsa iki iyi ipekli kumaş Kiwin Toyin'a ver, şartsız koşulsuz ver dört şiş (bir çeşit ölçü birimi) boya sır kâse vereceğim diye yine vermedin, şimdi Kiwin Toyin'a ipekli kumaş verdiysen verdim diye mektup gönder. Bu yüzden [sana] mektup gönderdik.” (YangNiu, 3.3; HamTouHou, 24. 3; COUL,55)

Karahanlı. MK. *bodug* “boya”(DLT VI, 98); KB. *bodug* “boya” (Arat, 1979, 96); **Çağ.** *boyag/boyak* “boya” (Senglah, 142v, 14); **UÇİS.-,BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *boyak* “boyamak ve renklendirmek amacıyla kullanılan madde” (UTİL, 1990, 483); Özb. *bo'yamok* “boyamak; bulamak, kirletmek” (ÖTS, 2016, 106).

Dokumacılık sektöründeki Uygurların kaydettiği önemli gelişmelerinden biri de kumaş boyama tekniğine sahip olmalarıdır. Bitkisel malzemelerden yararlanarak yapıldığını düşündüğümüz kumaş boyaları, dokumacılık sektöründe oldukça yaygın kullanılmıştır.

Shazhou Uygurlarının hediyeleşme yoluyla yaptıkları ticari faaliyetlerinde boyaların ticari ürün olarak alınıp satıldığı görülmüştür. Yukarıdaki Uygur sivil belgelerde geçen *sente bodug yok erse kişite bir torkuluk bodug alıp utıl*. “sende boya yok ise, oradan bana bir ipekli kumaş boyanacak boya alıp gönder” (YangNiu1.7/8; HamTouHou, 30. 7/8) ifadesi, Uygurlarda ipekli kumaşların farklı türden boyalarla boyanarak kullanıldığına işaret etmektedir. *boduglug kereze ton kedip* “boyanmış rahip elbisesi giyerek” (USp105,10) ifadesi de Uygurların renkli giysiler giydiklerine işaret eden örneklerdendir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud Divanı'nda kaydettiği *barçın bodugi oñdı* “İpekli kumaşın rengi soldu.” (DLT I 176) ve *boğug kusdı* “Boya soldu, bezikti.” (DLT II 11) cümleleri de Türklerin kumaşları boyayarak kullandıklarını düşündürmektedir.

Uygurlar kumaşları dokuma, iğne ve işleme yolu ile de süsleme tekniğine sahip idi.⁵³⁶ İpek ile işlenmiş en güzel Uygur eserleri, Turfan'da A. von Le Coq tarafından bulunmuştur. Çeşitli renklerde olan bu kumaşlarda Çin iğnesi ile yapılmış

⁵³⁶ Fikri Salman, “Başlangıçtan Türkiye Selçuklarına Kadar Türklerde tekstil ve Dokumacılık Sanatı, **Türkler Ansiklopedisi**, 4.c. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 361; Ögel, **Türk Kültürü**, 351.

işlemeler göze çarpmaktadır. Keten bir kumaş üzerine, koyu kırmızı, sarı, kahverengi ve siyah renkli ipekler ile yapılmış işlemler, kumaşın her iki yüzünden de görülebilmektedir.⁵³⁷ Tarım havzasında bulunan Kuça ve Bay'daki Kızıl Mingöy harabelerinden farklı boyutlardaki, renkli dokuma kumaş parçalarına rastlanılmıştır.⁵³⁸

6.5. “Giysi” İçin Kullanılan Genel Terimler

6.5.1. kedgü “giysi, giyim”.

< Tü. ked-gü “giysi, giyim”. Bk. ED 702b, DTSI 293, EUTS 69.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kaltı yirtinçüde) erüşi arkağı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.” (TTVI, 391); Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

(24) yer suv bornıñ yaka?nıñ altmış iki kokpu üze (25) böz tegşürüp tñri yat...
kedgü böz birzün.“Yer, su şarabın kira?sından pamuklu kumaşı böze değiştirip tanrı yat... giysi yapmak için pamuklu kumaş versin” (Geng1978, 25).

Karahanlı. MK. *kedgü* “giyilecek nesne” (DLTI, 430); KB. *kedgü* “giyecek, elbise” (Arat, 1979, 234); *kedgülük* “giyecek” (Arat, 1979, 243); *isizdin küdezigil ula edgüke; muñadturmagıl sen yigü kedgüke* “kötülükten koru, iyiliğe ulaştır; onu yiyecek ve giyeceğe muhtaç etme” (KB, 1264); **Çağ.** *keygülüg* “giyecek, kaftab” (AL,959); *keygü* “giyecek, elbise” (Ünlü2013, 617); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

6.5.2. kedin “giysi”

< Tü. ked-im “giyim, giysi”. Bk. ED 704a, OTWF 294, VEWT 246, DTSI 293, EUTS 69.

Tarihî: KökTü. *kedim* “giyim, zırh” (ETY, 809); *kedimlig toruk at* “giyimli doru at” (Ölmez2013, KT, D33); **Uyg (Bud).** *arig ton kedimlerig kedip* “temiz giysi ve kıyafetleri giyerek” (UII, 42, 32-3; TTVIII, D.38); *kedim ton* “giysi, üst baş”

⁵³⁷ Ögel, **İslamiyetten Önce**, 351.

⁵³⁸ Huang Wenbi, **Talimu Pendi Kaogu Ji** (Tarım Havzası Arkeolojik Kayıtları), (Pekin: Kexue Chuban She, 1958), 89-90.

(BTVII, A128; BTXXI, 1036-1037); *ton kedim* “giysi, giyecek” (BTI, C2). Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

(37) *manistan-takı neteg türlüğ iş küç bolsar iki xruxanlar* (38) *iş ayguçılar birle işletzün. Kedme tikirmenniñ* (39) *beş yüz kokpuda elig kokpu kedmege birzün* (40) *takı kalmış tört yüz elig kopku erenge espasi* (41) *espasancka kısıki ton etük bolzun. Kebez bözi* (42)-*niñ altmış böz erser espasi espasancka yaykı ton bolzun.* “Mani dini tapınağındaki her türlü iş gücü iki Xruxanlar? ve iş başı ustalar yönetsin. Giysi diken terziler beş yüz pamuklu kumaş içinden 50 pamuklu kumaşı giysi için versin. Geriye kalan 450 pamuklu kumaşı çalışanlara, espasi? Espasanca’ya? kışlık giysi, çizme yapımı için kullanılsın. Pamuklukumaştan 60 pamuklu kumaş ise espasi? espasanc’ya? yazlık giysi yapımı için kullanılsın” (Geng1978, 41/42).

Karahanlı. MK.-, KB.-, *yedürse içürse kedürse kedim* “yedirirse, içirirse, giydirirse giysiler” (KB, 2280); **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *kiyim* “vücudü örtmek için giyilen kumaş veya deriden yapılmış günlük yaşam eşyası”(UTİL, 1994, 778); *kiyim-kéçek* “giyilecek şeyler, giysi”(UTİL, 1994, 778); Özb. *kiyim* “elbise, giyim, üst baş, giysi” (ÖTS, 2016,236); *kiyim bosh* “üst baş, kılık kıyafet, elbise giyim” (ÖTS, 2016, 236); *kiyim-kechak* “=kiyim bosh” (ÖTS, 2016, 236).

6.5.3. ton“ giysi, kıyafet”

<?Tü. *ton* “giysi, kıyafet”. Bk. ED 512b, TMEN II 990, VEWT 488, DTSI 574, Sevortyan 262-263.

Tarihî: KökTü. *uzun tonlug közüngüsin kölke içginmiş.*“ Bir kadın aynasını göle düşürmüş.” (IrkB, 22); *yalañ bodunug tonlug çıgañ bodunug bay kıldım* “sırtı yalın olan halkı giyimli, yoksul olan halkı zengin ettim” (Ölmez2013, KT, D29, 32; BK, D23, 58); **Uyg** (Bud). *ton* “elbise” (U II, 15, 13; UIII 38, 17; TT I, 149; TTVII, 26, 10; TT VIII, I,20); **Uyg**(Man). *ton* “elbise, giyim (erkeklerin giydiği herhangi bir giysi)” (M 1, 5, 13;7,11-14; M 1 8, 14); *aş içgü ton kedim* “yiyecek içecek, don giysi” (AY, 102); *yañı arıg ton kedip* “yeni, temiz elbise giyip” (AY, 361); *arıg ton tonanıp*“temiz giysi giyerek”(AY, 487); *uzun tonlug tişi tınlıglar* “dişi canlılar” (AY(III), 190); *kedgülig tonın kedimin*“ giyilecek elbise”(AY(III), 156); *arıg ton* “temiz elbise”(AYVI, 885); *yañı arıg ton*“yeni temiz elbise” (AYVII, 460); *ton kedim* “giyecek, elbise” (AYVIII, 1052); *aşka tonka kamagun, egsüksüz kergeksiz*

boltular. “ yiyecek, giyeceğe kadar hepsini eksiksiz temin ettiler.” (AYIX, 189; *ton* “giysi, elbise” (BTTV, 161); *kızıl ton* “kırmızı elbise” (BT XXIII, D046); *kök önlüg ton* “mavi yüzlü elbise” (BTXXIII, D062); *çikinlig ton* “ipekli kumaştan yapılmış elbise” (BTXXIII, D082); *yürün ton* “beyaz giysi” (BTXXIII, D080); *ton* “giysi, elbise” (BTXXVII, 1023; BTXXVIII, B157); *aş ton* “yiyecek ve giyecek” (BTXXIX, V027); *kök tonlug beg* “mavi giysili bey” (BTXVIII,S94); *anantraşeke toyın karaja ton kedip* “Anantraşeke usta karaja giyerek” (Daşa, 493); *tonı etüki kopı tüketi kulti*.“elbise ve ayakkabıları, hepsini birden ve tamamen verdi.” (İKP, 76); *tült orun töşek ton etük itig yartag aş içgü tarıg...-dek ed tavar miñ miñ tümen tümen kurla...birdiñiz* “döşek, giysi, ayakkabı, süs, yiyecek, içecek, darı...kadar mal-mülk binlerce on binlerce kurla... verdiniz.” (UM, 12); *alku barça öñin öñin erdinilig tonların suçulup azan oron etdiler*.“ bütün canlılar renk renk mücevherli giysilerini çıkararak, taht yaptılar.” (Prajñā, 570); *tonların karazaların ulatı tözün yol yer..... sun prispar erdin tavarın barça buşı berdi*.“Elbiselerini, giyimlerini ayrıca asil yol ver..... değerli maden eşyasını(?) ve rahiplik hayatı için gerekli hafif eşyasını bütünüyle sadaka olarak verdi.” (TezcanHt, 616); *biçilmiş ton*“ biçilmiş elbise” (BTTV, 161); *ton kedim* “elbise, giyecek” (BTTXXI, 1036); *ton kedim* “elbise, giyecek” (BTTXXV, 567); *aş ton* “yiyecek, giyecek” (BTTXXIX, 700); *ton* “don, elbise” (BTXXXVII, 1078); *ton* “don, giysi” (BTXXXVIII,374). Sözcük Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

(7) /// (.) *tsar bolmış-ka ton etük adak baş birmez-män ev teg yogun iş(8) işletser me il-niñ tutug yngınça birirmen*. “Tutsa, Bolmuş’a elbise, ayakkabı, ayak-baş vermem. Ev gibi yoğun iş (8) yapsam, elinin rehin miktarınca veririm.”(USp51; SUK, PI02; JW-Li, 1.7; Sayit-Yüsüp 84).

(1) *takıgu yıl ikinti ay y (...)* /// (...) *-niñ kalmış ta'var ötügi* (2) *iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çug iki (...)* *kvgak* (3) *bir yiplig (?) işgirti iki k (..)* *{bir}ala torku bir T'KW(.)ak* (4) *bir ületü iniş (?) bir sin (?) (. .) bir laty iki ületü alkugun*(5)*tört sıtır biş ba'kır sökti (?) altun iki sıtır itig* (6)*altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il* (7)*üşünmiş oglnum yrp turmuş-ka bg turmuş-k eniçük-ke birürmen*. “Tavuk yıl[1] ikinci ay [ın] (... ..) /// (. . .) kalan mal beyanı (listesi): iki ince elbise, iki ipli (?) bağ, bir siyah bağ, iki (. . .) örtü (3) bir ipli (?) ipekli kumaş, iki (.) {bir} ala ipek, bir T'KW (. .) beyaz mendil, bir sin (?), bir ince ipekten yapılmış bele kadar inen şal, iki

kumaş hepsini dört sıtır, beş bakır sökti (?) altın, iki sıtır süs altın, 4000kuanbu, beş koyun bunca malı ben El Üzünmüş oğlum Yrp Turmuş'a Beg Turmuş'a ve Eniçük'e veririm." (USp127; SUK, WP05; JW-Li, 6.6; Sayit-Yüsüp, 90).

(6) *yolın körgeli barıp bir böz ton tapıp(7) kelmiş bu tonug soyup almış-ka kulum öldi. "Yolunu [kontrol etmeye] gidip, bir pamuklu elbise bulup gelmiş bu elbiseyi soyup aldığı için, kölem öldü."* (USp116; SUK, Mi03; JW-Li, 6.14; TugDok, Ra 3; Sayit-Yüsüp, 90).

(12) *yumşak-ka iki şığ ür bir kr-a ton Kıday (13) Buk-a-ka üç tavar munç-a neze-ler-ni sen birip (14) bitig-lerim algıl tip kodup bardım "Yumuşık'a iki şığ darı, bir kara elbise Kıday Buka'ya üç ipekli kumaş bunca nesneleri sen verip senedim[i] al diyerek koyup vardım."* (USp12; SUK, Mi19; JW-Li 2.18; Sayit-Yüsüp110).

(37) *manistan-takı neteg türlüğ iş küç bolsar iki xruxanlar (38) iş ayguçılar birle işletzün. Kedme tikirmenniñ (39) beş yüz kokpuda elig kokpu kedmege birzün (40) takı kalmış dört yüz elig kopku erenge espasi (41) espasancka kıskı ton etük bolzun. Kebez bözi (42)-niñ altmış böz erser espasi espasancka yaykı ton bolzun.* "Mani dini tapınağındaki her türlü iş gücü iki Xruxanlar? ve iş başı ustalar yönetsin. Giysi diken terziler beş yüz pamuklu kumaş içinden 50 pamuklu kumaşı giysi için versin. Geriye kalan 450 pamuklu kumaşı çalışanlara, espasi? Espasanca'ya? kışlık giysi, çizme yapımı için kullanılsın. Pamuklu kumaştan 60 pamuklu kumaş ise espasi? espasanc'ya? yazlık giysi yapımı için kullanılsın" (Geng1978, 41/42).

Karahanlı. MK. *ton* "elbise" (DLIII, 441); *tonluk* "elbiselik" (DLTII,11); KB. *ton* "elbise" (Arat, 1979, 459); **Çağ.** *ton* "giysi (Senglah, 186v, 26); *ton* "don, giyecek kaftan" (AL, 1020); *ton* "elbise, don" (ŞSül, 721); **UÇİS.** *ton* "don, elbise"(Yunusoğlu, 2012, 174, P445); **BDS.** *ton* "don, cübbe, kaban; Çin. 袍 pao" (BDS, 3254); *molon ton* "? Çin. 蟒袍 mang pao" (BDS, 3253); *uzun tonçe* "uzun don, cübbe, yelek; Çin.皮端罩 pi duan zhao" (BDS, 3253); *zenāne ton* "kadınısı don, kadın cübbesi, kaban; Çin. 女朝衣 nü chao yi"(BDS, 3254); *fahta-lık ton* "pamuklu don, pamuklu cübbe; Çin. 棉袍 mian pao"(BDS, 3255).

Çağdaş: YUyg. *ton* "ön kısmı açık, düz yakalı, uzun dış giysisi"(UTİL, 1991, 287); Kaş.Yar.ağ. (tunx) *ton* "buzağının üzerine uzatılan kisve (Orta Asyalıların geleneksel dış giysileri)" (Shaw, 2014, 271b); Lop.ağ. *ton* "elbise, giysi" (Aliyeva,

2013, 453); Kum.Şiv. *ton* “don”(Ekip, 1997, 146); Özb. *to'n* “önü açık, uzun yöresel giysi”(ÖTİL I, 1991, 249).

Uygurcada “giysi, kıyafet” anlamında yaygın kullanılan genel terimlerden biri de *ton* sözcüğüdür. Clauson, *ton* sözcüğüne “elbise, giyim” açıklaması vermiş ve bütün modern Türk dillerinde sözcüğün “palto, manto” anlamıyla yaşadığını kaydetmiştir (ED 512b). Joki, *ton* kelimesini Sakaca *thauna*’dan“ elbise, giyim” geldiğini öne sürmüştür (TMENII 990). Clauson sözcüğün yıllarca Sakaca gösterilmesine karşı çıkmış, Türklerin giysi gibi temel bir varlığı karşılamak için sözcük üretmediği varsayımına katılmamıştır Sakaca *thauna*’yı özellikle ilk hecedeki ses aykırılığından dolayı Türkçe *ton*’u açıklamaya yetersiz bularak iki sözcük arasındaki benzerliğin rastlantı olabileceğini vurgulamıştır (ED 512b). *Ton* sözcüğü tarihî ve çağdaş Türk dillerinin tümünde yaşamaktadır (Sevortyan, 262-263). *Ton*, sözcüğü, Türkçeden Farsça, Moğolca, Samoyedçe, Makedonca ve Rusçaya da geçmiştir (TMEN II 990).

6.5.4. *tonangu* “giysi, giyim”.

< Tü. ton-a-n-gu“ giysi, giyim”. bk. ED 523ab, DTSI 574, EUTS 161.

Tarihî Türk dili alanında *tonangu* sözcüğü sadece Uygurcada tanıklanabilmiştir:

tonın tonangusun “elbiselerini” (UII, 15, 13); *kaltı yırtınçüde) erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti bözulatı bir ed bolur. Tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.” (TTVI 391).

Uygurca metinlerde geçen *kedgü/ kedin* ve *ton/ tonagu* kavramları günümüzde olduğu gibi genel bir isim olarak başa giyilen şapka, ayağa giyilen çizme ve kemer hariç elbise, ceket, pantolon türü şeyleri karşılamıştır. Uygurca metinlerde tespit ettiğimiz giysi, kıyafet anlamında kullanılan farklı anlamdaki kelimeler, Türklerin ilk dönemlerden itibaren zengin giysi malzemeleri kullandıklarını düşündürmektedir. Bunun yanında Uygurların kıyafetleri mevsim ve iklim koşullarına göre değişebilmektedir. Uygurca belgelerde geçen *kışkı ton* “kışlık giysi” (Geng1978, 41) *yaykı ton* “yazlık giysi” (Geng1978, 42), *inçge ton* “ince giysi” (USp127,2; SUK,WP05, 2.2; JW-Li, 6.6, 2; Sayit-Yüsüp, 90, 2), *böz ton* “pamuklu kumaştan yapılmış giysi” (USp116, 6/7; SUK, Mi03,6/7; JW-Li, 6(14), 6/7; TugDok,

Ra 3, 6/7; Sayit-Yüsüp, 90, 6/7) ifadeler, söz konusu dönemde Uygurlarda giysilerin mevsime göre çeşitlendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Uygurlarda giysiler, mevsim koşullarına göre iç kısmına astar dikilerek ve pamuk, yün geçirilerek de kullanılıyordu. Yazın ince kaftanlar tercih edilirken, son bahar ve kış aylarında ise astarlı, pamuklu, yünlü kaftanlar tercih edilmiştir. Uygurca belgelerde elbiselerin iç kısmına astar dikilerek giyilmesinden söz edilmektedir. *Yaraşı içlagular üze işlenmiş tonlarıg keğmiş kerek* (TTVIII, I.20) “kullanışlı astarlarla, işlenmiş (desenli)kaftanları giymek gerekir” cümlesi Uygurlarda elbiselerin astarlanarak giyildiğini düşündürmektedir. Kâşgarlı'nın eserinde kaydettiği *içükledi, içledi* (DLTI, 286, 305) gibi açıklamalardan, giysilerin kürk ve başka kumaşlarla astarlandığını öğrenmekteyiz.

Pamuktan, yünden ve hatta ipek böceğinden iplikler elde ederek kumaş dokuyabilen Uygurlar, kumaşları desenleme konusunda da oldukça ileri gitmişlerdi. Giyim kuşam, Türklerde vücudu koruma görevinin yanı sıra, aynı zamanda bireyin sahip olduğu statüyü de belirlemiştir. Bundan dolayı Türklerde giysilerin yıkanması, muhafaza edilmesi ve şeklinin bozulmadan saklanmasına önem verilmiştir. Kâşgarlı'nın eserinde kaydettiği elbiselerin ütülenmesi için kullanılan ütülerden⁵³⁹ elbiselerin muhafaza edilmesi için bohçalanmasından,⁵⁴⁰ elbiselerin rengin korunması amacıyla boyanmasından⁵⁴¹ söz etmesi ve elbiseye koku sürülmesinden bahsetmesi⁵⁴², söz konusu yüzyılda Türklerin giyim kuşama ve giyinmeye çok önem verdiklerini açıklamaktadır.

Doğu Türkistan'da batı tarzı takım elbiseler ve kot ceket giysiler yaygınlaşmadan önce, erkekler arasında genellikle *çapan* denilen uzun veya dize kadar uzanan, yakasız, düğmesiz, dar kollu kaftanlar giyilmiştir. Erkekler giysileri olarak kullanılan çapanlar, kişinin statüsüne, ekonomik durumuna göre farklı kumaşlardan yapılabilmektedir. Erkeklerin giydiği *çapanın çekmen çapan*⁵⁴³, *perace*

⁵³⁹ < ütük “ütü, mala biçiminde bir demir parçasıdır ki dikiş yerlerini yatıştırmak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılır.”(DLT I, 68-69).

⁵⁴⁰ *Ol ton bogladı*. “O, elbiseyi boğladı, bohçaladı.” (DLTIII,292).

⁵⁴¹ *Ol tonug bodhudi*. “O, elbisesini boyadı.”(DLT III, 260).

⁵⁴² *Ol, anung tonınga yıpar yukturdi*.“O, onun elbisesine misk sürdürdü, bulaştırdı.”(DLTIII, 96).

⁵⁴³ Dizi örten, kolu uzun, yakasız, cepsiz, düğmesiz palto. Palto siyah, mavi veya gri çekmenden (pamuklu kumaş) dikilmektedir. İçine ince bir şekilde pamuk yerleştirilir. Onun göğsüne ve eteğine güzel görünmesi için kenar şeriti dikilir. Bazen de pamuk konmayıp astarla birlikte dikilmektedir. Bu palto her tür sosyal sınıfa ait insanlar tarafından giyilmektedir.

*çapan*⁵⁴⁴, *bekesem çapan*⁵⁴⁵, *peşmet çapan*⁵⁴⁶ gibi türleri bulunmaktadır. Kadınlar tarafından *nimçe*⁵⁴⁷ ve *cüyaza*⁵⁴⁸ olarak bilinen kalça kısma kadar uzanan, dar kollu çapanlar giyilebilmektedir. Erkek çapanlarından farklı olarak kadın çapanları düğmeli veya ilikli olarak dikilebilmektedir. Uygurların kadın giysilerinde erkek giysilerinden farklı olarak kemer ve kuşak kullanılmamaktadır.

6.6. Kumaşlar, Deriler ve Kürkler

6.6.1. Pamuklu Kumaşlar

6.6.1.1. böz “bez; pamuklu kumaş”

<Yun. *bussos* “bez, pamuklu kumaş”. Bk. ED 389a, VEWT 72, DTSl 118-1119, EUTS 33.

Tarihî. KökTü.-, Uyg (Bud). *böz* “pamuklu kumaş, bez” (BTXXIII, 43; BTXXVII, 7478); *kaltı yirtinçüde) erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. Tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.” (TTVI, 391); *yapırkakta kegde bözte* “yaprakta, kâğıtta, bezde” (UII, B70) (31); *emeri tınlıg-lar çıgarı enjirer yuñ enjirer kentir enjirer böz bertetip kars tokıyur* “Pek çok sayıda insan çıkırık çeviriyor, yün eğriyor, kendir eğriyor, onlar pamuklu bezin argacına vurarak sağlamlaştırıyor ve yünlü kumaş

⁵⁴⁴ Perace çapanın görünüşü peşmet çapanına benzemektedir. Beyaz, açık mavi, açık yeşil veya karışık renkli astardan pamuksuz astarlanıp dikilmektedir. Perace çapanı genellikle şehir zenginleri, işçiler ve din adamları tarafından giyilmektedir.

⁵⁴⁵ Bekesem çapanın görünüşü sabahlığa benzemekte uzunluğu dizi örtecek şekildedir. Kolları uzundur. Yazlık paltolar astarla, kışlık paltolar ise astara pamuk konup dikilmektedir. Bekesem ismini dikildiği çizgili kumaştan almaktadır. Astarı pamuktan dokunan düz kumaştan dikilmektedir. Bu paltoyu çiftçiler, şehirliler, çoğunluklu da erkekler büyük törenlerde ve bayramlarda giymektedir.

⁵⁴⁶ Peşmet çapan dik yakalı, düz ve yan ceplidir. Kolları uzun ve düğmelidir. Düğmeleri kıymetli metal, altın veya sedeften yapılmaktadır. Düz veya çizgili kumaştan dikilmektedir. 19-20.asrın başlarında peşmet çapan zenginler, beyler, hanlar için kadifeden, kimhaptan (simli kumaştan) dikilmekteydi. Peşmet çapanı köylü zenginler ve şehirli tüccarlar beline güllü veya düz belbağı bağlayarak giymektedir.

⁵⁴⁷ Kadınların gömlek üzerine giydikleri ince paltodur. Belden pensli ve uzun kolludur. Kol aşağı doğru daralmaktadır. Belinden bir veya iki düğme ile iliklenmektedir. Nimçe hem astarlı hem astarsız olarak dikilebilmektedir. Her renkli kadifeden, atlastan ve simli kumaştan dikilmektedir. Eteğine ipekten şerit dikilir. Nimçeyi Doğu Türkistan’ın güneyinde genç kadınlar giymektedir.

⁵⁴⁸ Bir çeşit kadın giyimidir. Yeleğe benzemektedir. Uzunluğu belden aşağıya kadardır. Kolu kısa ve uzun olabilmektedir. Omuz kısmı geniş, kol kısmı daha dardır. Yakası katlamalı, dik ve yandan düğmelidir. Cüyazanın kolları birbiri üzerine bitmeden düğme ve ilik yardımı ile birleştirilir. Önü veya yanı açık olmaktadır.

dokuyorlar.” (İKP, 2); *böz kapçukta urup* “pamuk torbada döverek (Heilki, 99). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(1) *tavişgan yıl bir ygrminç ay /////(.)// (.)//maña* (2) *ozmışka tükel-ke yuñlaklık böz kergek bolup*“Tavşan yılı 11. ay[ın] /////(.)// (.)// bana Ozmış’a Tükel’e kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp108; SUK, Sa06; TugDok, IIP02).

(1) *ud yıl bir ygrminç ay ygrmike biziñe* (2) *oşmış togrılka yuñlaklık böz kergek bolup*“ İnek yılı on birinci. ay[ın] yirmisinde bize Osmış’a Toğrıl’a kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp. 107; SUK, Sa07; TugDok, IIP03).

(1) *küskü yıl bir ygrminç ay altı yañı-ka biz tolu ky-a* (2) *mısır ulug inç kya-mısır başlap onluklar-ka on öñdün inde böz kergek bolup*“ Fare yıl on birinci ayın altıncı gününde biz Tolu, Kya Mısır, Ulug İnç, Kya, Mısır başta olmak üzere onluqlara (on aileden oluşan bir birlik) on doğudan pamuklu kumaş gerek olduğu için” (SUK, WP09; TugDok, IIP04).

(1) *takıgu yıl aram ay aldı yañı-ka maña sada-ka yuñlak-lık* (2) *böz kergek bolup* “Tavuk yılı Aram ayı[nın] altıncı gününde bana Sada’ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp12; SUK, WP10; TugDok, IIP05).

(1)////////// *ç ay biş yañık-a maña* (2)////////// *tumıçı ikegü yuñlak-lık böz* (3)////////// *mısırın biş böz alıp* “ //////////// ç ay beş[inci] gününde bana //////////// Tumıçı ikimize kullanmak için pamuklu kumaş ////////////Mısır’da beş pamuklu kumaş alıp” (SUK, Sa14).

(1)////////// *mi-ke maña bg tmür-ke yuñlak-lık böz kergek bolup* “////////// mi’ye bana bey Temür’e kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (SUK, WP16).

(1) *it yıl onunç ay on yañıka /// elik kay-a* (2)*açı-ka yuñlak-lık böz kergek bolup*“ Köpek yılı onuncu ay[ın] on[uncu günü] /// Elik Kaya Açı’ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (SUK, Sa23; USp110; TugDok, IIP08).

(1) *küskü yıl //// ay //////////* (2)-*ka maña //////////* (3) *böz kergek bolup* “Fare yıl[ının] //// ay ////////// -‘a bana ////////// pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp56; SUK, WP25; TugDok, IIP09).

(1) *toñuz yıl ikinti ay üç yıl-ka* (2) *maña kukdmunı tmunı-ka yuñlak-lık böz kergek bolup* “Domuz yıl[ının] ikinci ay[ın] üçüncü gününde bana Kukdmunı Tmunı’ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (SUK, Sa27).

(1) *biçin yıl çahşapud ay iki yıl-(2)-ka maña tedmilig kar-a buk-a* (3) *ikegü-ke karçlık kerek bolup* (4) *kuğlug adlıg katun kişi-ni sadıp* (5) *kuğlug temür-tin yüz elig kalın böz* (6) *aldımız.* “Maymun yıl [ının] Çahşapud ay[ının] iki[nci] gününde bana Tedmilig ve Kara Buka ikimize harçlık gerek olup Kutluk adlı kadın kişiyi satıp Kutluk Temür’den yüz elli kalın pamuklu bez aldık.” (USp16; SUK, Sa28; TugDok, IIP012).

(1)/// *yıl aram ay bir yıl-a-ka maña*//// (2)/// *yuñlak-lık böz kergk bolup bedrüz-tin* (3) *elig /// bağ-lık küñüm-ni bedrüz-ke elig iki bağlık bözke torğu tomludu sadtım.* “ /// yıl [ının] Aram ay[ının] bir[inci] gününde bana //// // kullanmak için pamuklu kumaş gerek olup Bedrüz’den elli /// bağ küngümü? Bedrüz’e elli iki bağ pamuklu kumaşa doğrudan sattım.” (SUK, WP029; TugDok, IIP011).

(1) *yırn[=yılan] yıl altınç ay sekiz yıl-ka men kutlug* (2) *ygen toña-tan yüz kanpu algu erti bir XW*////(3) *Elig kanpuka koço(?) -taki* //// *kısnak-ka* // (4) *sayu iki yogun böz kirür.* “Yılan yıl[ının] altıncı ay[ının] sekiz[inci] gününde ben Kutluk Ygen Tonga’dan yüz kuanbu alacağım vardı. Bir XW//// elli kuanbu Koço-daki //// depo-da// her iki yogun böz girer.” (SUK, Lo04).

ud yıl ikinti ay bir yıl-ka maña (2) *büdüs tutuñ-ka napçikda kidiz kergek* (3) *bolup arslan sıñkur ogul-ta bir kidiz altı*(4) *böz-ke altım birle barmış arkış yanmış-ta* (5) *altı böz birip ıdurmen arkış-tın ıdmasar-* (6) *men birer ay birer böz asıg birle köni birürmen* (7) *kaç ay tutsar bu ok yıl-ka asıgı birle* (8) *köni birürmen böz birginçe yok bar bolsar* (9) *evtki-ler köni birzün.* “Sığır yıl[ının] ikinci ay [ının] bir[inci] gününde bana Büdüs Tutuñ’a Napçik’de keçe lâzım olup Arslan Sungur Oğul’dan bir keçe [yi] altı pamuklu kumaşa aldım. Beraber varmış (olduğundan) kervan[ın] dönüşünde altı pamuklu kumaş verip göndereceğim. Kervandan göndermezsem birer ay birer pamuklu kumaş faizi ile doğrudan veririm kaç ay tutsa bu şekilde faizi ile doğru veririm. Pamuklu kumaş verinceye kadar ölsem evdekiler doğrudan versin.” (USp63; SUK, Lo06; JW-Li, 3.20; Sayit- Yüsüp, 53; TugDok, 3a-18).

(1)////////// yanıka maña çıvkuy (2)////////// **böz** kergek bolup
“ //////////// gününde bana Çıvkuy (2) //////////// pamuklu kumaş gerek
olduğu için” (SUK, Lo11).

(1) on iki **böz** ol. (2) biçin yıl tördünç ay biş (3) yanı-ka biz sısı körü-ke (4)
ikegü-ke **böz** kergek bolup (5) okuy-tın üçer **böz** aldımız. “On iki pamuklu
kumaştır. Maymun yıl[ının] dördüncü ay[ının] beş[inci] gününde biz Sısı ve
Körü ikimize pamuklu kumaş gerek olup Okuy’dan içer pamuklu kumaş aldık.”
(USp 34; SUK, Lo12).

(1) takıgu yıl üçünç ay (2) biş yegermi-ke maña marla-n-(3)-qa asıg-ka **böz**
kergek bolup (4) kayımtu-tın üç yırım PW (5) tas **böz** aldım. Yangı-ta (6) yiti
tas **böz** birürmen. “ Tavuk yıl[ının] üçüncü ay[ının] on beşinde bana Marlan’a
faizli pamuklu kumaş gerek olduğu için Kayımtu’dan on yedi PW(5) kaba bez
aldım. Tekrardan yedi kaba pamuklu kumaş veririm.” (SUK, Lo13).

(1) luu yıl ikindi ay biş (2) oduz-ka maña torçı-ka süçüg(3)-ke **böz** kergek
bolup “Ejderha yıl[ının] ikinci ay[ının] yirmi beşinde bana Torçı’ya Süçüg’e
pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp10; SUK, Lo14; TugDok, 3a-19).

(1) yılan yıl üçünç ay iki yanık-a maña (2) kiryakuz-ka **böz** kergek bolup
“ Yılan yıl[ının] üçüncü ay[ının] iki[inci] gününde bana Kiryakuz’a pamuklu
kumaş gerek olduğu için” (USp29; SUK, Lo15; TugDok, 3a-20).

(4) ... ineçi-niñ (.....) (5) atlıg kıty oğlan-ı taştın sın-ka kañlı (6) yolın
körgeli barıp bir **böz** ton tapıp kelmiş. “ ... İneçi’yin (.....) adlı Kity oğlu
dışarıda mezarda[ki] araba yolunu görmeye varıp bir pamuklu kumaştan
yapılmış elbise bulmuş.” (USp116; SUK, Mi03; TugDok, R3-6; JW-Li, 6.14;
Sayit-Yüsüp94).

(1) yılan yıl arm ay altı otuz-ka biz {.....} (2) {.....} bile biz üçgün
(3) ataş boltumuz kim kayu kişi kitser-biz bir (4) inçge **böz** birirbiz. “ (1) yılan
yıl[ının] aram ay[ının] yirmi dördünde biz{} (2) {.....ve biz
üçümüz dost olduk. Hangi kişi giderse biz (4) ince pamuklu kumaş veririz.”
(SUK, Mi09).

(1) tavışgan yıl ikinti ay iki oduz-ka biz (2) beg buka bay buka yürün kıpçak il
buka(3) malda kıdan yn-e yürün tümen kök tmür (4) ‘esen tmür menğü tmür
turmuş uçmuş tınmış (5) kul ky-a umınçı isigi tölek abış başlap (6) il bodun-ka
ol öñdünin-te yuñlak-lık **böz** kergek bolup “Tavşan yıl[ının] ikinci ay[ının]

otuz[unda] bize Beg Buka, Bay Buka Yürüng, Kıpçak, İl Buka Malda, Kıdan yine Yürüng, Tümen, Kök Tmür ‘Esen Tmür, Meñgü Tmür, Turmış, Uğmış, Tınmış Kul Ky-a, Uminçı, İsigi, Tölek, Abış başta olmak üzere birliğe? o kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için” (USp14; Clark 86; SUK, Mi20; JW-Li, 4.15)

(1) *yunt yıl çahşaput ay on yañı-ka men ögrünç* (2) *ky-a yığıdan (?) -ka yandut bidig birürmen.* (3) *bu borluk-niñ tört yıl-ı toşmış-ka* (4) *otuz yiđi bözin tapşurup {birip} alıp* (5) *borluk-nı yandurup birürmen bu **böz** iki baglık* (6) ***böz** ol.* “At yıl[ının] Çahşaput ay[ının] on[uncu] gününde ben Ögrünç Kaya Yığıdan(?)’a Cevap mektubu veririm. Bu üzüm bahçesinin dört yılı Toşmış’a otuz yedi pamuklu kumaşı ödeyip üzüm bahçesini geri veririm. Bu pamuklu kumaş iki bağ pamuklu kumaştır.” (SUK, Mi23).

(1) *Lavhan çigşi bitigimiz el almış Tarkan-ka üküş köñül* (2) *ayıtı idur men negü ne kılınçınız erdi siziñe ne yavız kılınç* (3) *erdi kergek erken ekki yinçke **böz** üç livki ekki kars berip* (4) *ekki torku bergey men tep bermedin.* “Lavhan Çigşi’den mektubumuz El Almış Tarkan’a içten mektuplar ben iyiyim, siz nasılsınız idi. Gerek olmuş iki ince pamuklu kumaş ve üç dokuma tezgâhı, iki yünlü kumaş verip iki ipekli kumaş vereceğim deyip vermedim.” (YangNiu, 3.3; HamTouHou, 24. 3; COUL55, 3)

(8) *sen yavız kişi savı alma meniñ sav algıl berü* (9) *kel meniñ belekim bir kap... arkış barır* (10) *üçün anın bitig idtımız seniñ ogul kız yeme* (11) *muntakıtı esen ol bir iletü yinçke **böz** sükin körü al edgü yegen elginte al.* “Sen kötü kişi (lerin)sözü (nü) dinleme, benim söz (ümü) al, buraya gel. Benim hediyem bir kap.... Kervan gittiği için onunla mektup gönderdik. Senin oğlun, kızın da burada esendir. Bir ince pamuklu kumaş ve sökin? görüp al, Edgü Yegen’in elindedir. (YangNiu4; HamTouHou25; COUL54)

(8) *yok takı ekki çigarı **bözi** ursar timin* (9) *levki bolur **böz**-mü kelüreyin.* “Yok, iki bez dokuma tezgâhını koyarsa, demin dokuma tezgâhı olur. Bez getireyim” (NiuYang12; HamTouHou, 27; COUL 82).

Karahanlı. MK. *böz* “ bez” (DLTIII, 122); *eteklik böz* “etek yapılacak olan bez” (DLTI, 152); *bir kuçak böz*“ bir kucak bez” (DLTI, 382); *sedrek böz* “seyrek bez” (DLTI, 477); *böz tokuldi*“ Bez dokundu.” (DLTII, 129); *ol böz çıglattı* “O, bez ölçtürdü” (DLTII, 345); *yamağlık böz* “yama olmak üzere hazırlanmış bez” (DLTIII,

51); *ol böz yügürdi.*“ O, beze eriş yaptı” (DLTIII, 69); *kamdu* “dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır, üzerine Uygur Hanının mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılır.” (DLTI, 418); KB. *böz* “bez (pamuktan yapılmış kumaş)” (Arat, 1979, 105); **Çağ.** *böz* < Ar. Bazz (Senglah, 134r,4); *böz* (Senglah, 134r.4); *böz* < Ar. bazz (Senglah, 146R.24); **UÇİS.** *böz* “<Yun. Bossos keten bezi, pamuklu kumaş” (Yunusoğlu, 2012, 156, P451); **BDS.** *Kuli böz* “gaoli bezi; Çin. 高丽布 gaoli bu” (BDS, 3181,1); *ferheng böz* “batı bezi; Çin.西洋布 xi yang bu” (BDS, 3181,2); *alamaç böz* “ çiçek desenli bezi; Çin. 花葛布 hua ge bu” (BDS, 3181, 3); *basma bezi* “basma çiçek desenli bez; Çin.印花布 yin hua bu” (BDS, 3181, 4); *sörün böz* “soğuk renklerle dokunan bez; Çin. 冷布 leng bu” (BDS, 3182, 1); *böz* “bez, pamuklu kumaş; Çin. 布 bu” (BDS, 3182, 2) *siyam bu* “zümrüt yeşili bez; Çin. 翠蓝布 cui lan bu” (BDS, 3182, 3); *murdagan böz* “mordagan bez; Çin.佛頭青布 fo tou qing bu”(BDS, 3183, 1); *mordagan siyam böz* “? Çin. 毛青布 mao qing bu” (BDS, 3183, 2); *boyak siyam bu* “ boya vurulmuş mavi böz; Çin.油缸青布 you gang qing bu” (BDS, 3183, 3); *kök siyam bu* “ mavimsi zümrüt yeşili bez; Çin.蓝扣布 lan kou bu” (BDS, 3183, 4); *ak siyam bu* “ beyaz desensiz bez; Çin. 白漂布 bai piao bu.” (BDS, 3184, 1); *carnıh böz* “? Çin. 油敦布 you dun bu” (BDS, 3184, 2); *dolan böz* “kaba bez, genellikle heybe yapmak için kullanılmaktadır. Çin. 搭连布 da lian bu” (BDS, 3184, 3); *kök ham böz* “ mavi renkli işlenmemiş bez; Çin. 细蓝布 xi lan bu” (BDS, 3184, 4); *üç bag böz* “üç bag bez; Çin. 三線布 san xian bu” (BDS, 3185, 1); *duruş böz* “ kaba bez; Çin. 粗布 cu bu” (BDS, 3184, 2).

Çağdaş: YUyg. *böz*“ pamuktan eğrilmiş ip; ”el tezgâhında pamuktan dokunmuş kumaş” (UTİL, 1990, 514); Özb. *bo'z* “ pamuklu kumaş; pamuklu kumaştan yapılmış” (ÖTS, 2016, 107).

Böz “bez” . Yunanca *bussos*“ keten” kelimesinden bir ödünçleme olan bu sözcüğün hangi yolla Türkçeye geçtiği bilinmemektedir. Günümüz Türk dillerinde sözcük genellikle –ö- ile *böz* şeklinde görülür. Fakat bir iki dilde *bez* telaffuzu vardır. Bu son biçimler Yunanca telaffuzla ilgili olabilir (ED, 389a).

Simone-Christiane Raschmann’ın hazırladığı “Baumwolle im türkischen Zentralasien” adlı çalışmasında *böz*’ün etimolojisine ilişkin tartışmaların ayrıntılarına

yer vermiştir.⁵⁴⁹ Ramstedt, Çince *pu*'dan geldiğini ileri sürmektedir (VEWT,72). Hamilton, Grek ve Sami kökenli olduğunu dile getirmektedir (İKP, 178). Andras Rona-Tas ise Altay dünyasında sözcüğün iki biçimi olduğunu, Türkçedeki (böz, bez) heceli biçimle Çuvaş (*pusa*) Moğol ve Mançu Tunguzca (*büsü, bösö*) iki heceli biçimlerin farklı kaynaklara dayandığını öne sürmektedir. Ona göre ilk kez VI. yüzyılda Çin kaynaklarında görülen ve tek heceli olan biçim Arapça kökenlidir ve çift heceli olan biçimden daha gençtir. Daha eski olan iki heceli biçim ise Sami dil ailesinden alınmış olup, bu ailedeki varlığı oldukça eskidir.⁵⁵⁰

6.6.1.2. keten “keten bezi”.

<Ar?. *keten* “keten bezi”. Bkz ED 704a, TMEN 1647, VEWT 259, DTSI 303.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud, Man).-,Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(115) *kendükte tıkar kelinlerniñ(116) keteni kerilzün küpke tıkar (117) küñlerniñ körki üzülzün.*“Çömleğe (unu) dolduran gelinlerin keteni gerilsin. Küpe dolduran cariyelerin güzelliği yok olsun (E1-116).

Karahanlı. MK. *keten* “zahmet, sıkıntı” (DLT I 404); KB.-, **Çağ.** *ketün bezi* “ince pamuklu kumaş; pamuk bezinden dikilen kaftan”(AL, 959); **UÇİS.-, BDS.** *katan* “keten bezi, ince pamuklu kumaş; Çin. 葛布 ge bu” (BDS, 3178); *mumlık katan* “mumlık keten?Çin. 膠花春布 jiao hua chun bu” (BDS, 3178); *ci yey keten* “ci yeng keten? Çin. 赤陽葛 chi yang ge”(BDS, 3179); *toz/tuz/töz/tüz keten* “? Çin. 襪料 葛 Shuang liao ge” (BDS, 3179); *bir iginlik keten* “bir giysilik keten; Çin. 單料葛 shan liao ge” (BDS, 3179); *çike keten* “? Çin. 草葛 cao ge” (BDS, 3179); *ak keten* “beyaz keten; Çin. 夏布 xia bu” (BDS, 3180); *nefis ak keten* “güzel beyaz keten; Çin. 細白 xi bai”(BDS, 3180); *köküş ak keten* “mavimsi beyaz keten; Çin. 春布 chun bu”(BDS, 3180); *kuli ak keten* “Kuli beyaz keteni; Çin. 高麗夏布 gaoli xia bu”(BDS, 3180).

Çağdaş. Alt. *keden* “keten” (AltTS, 103); Hak. *kiden* “keten bezi, çuval bezi” (HasTS 247); TT. *keten* “< Ar. kettān; ketengillerden, çiçekleri mavi renkte ve beş taç yapraklı, lifleri dokumacılıkta kullanılan bir bitki” (TüSl, 1403).

⁵⁴⁹ Bk. Raschman, **age**, 20-25.

⁵⁵⁰ Andras Rona-Tas, “Böz in the Altaic World”. **AoF.** s. 3, (1975): 162.

Clauson sözcüğün yalnızca Karahanlı Türkçesinde geçtiği belirtir. Ancak sözcük Uyurca metinde (E1) rastlamaktayız. Clauson'a göre sözcük < *ket-* “yontmak, çentmek” eyleminden türemiş olabilir ve buna göre de anlamı “çentiklenmiş, çentikli, yarıklı” şeklindedir (ED 704a). Doerfer, sözcüğün Türkçeden Kürtçeye, Moğolcaya ve diğer dillere geçtiğini belirtmiştir (TMEN 1647). Räsänen, keten sözcüğünün Arapça *kettān* kelimesinden geldiğini belirtir (VEWT 259).

6.6.2. Yünlü Kumaşlar

6.6.2.1. kars “yünlü kumaş”

< Çin. 褐子 *he zi* **hâr-tsiə*. *kars* “yünlü kumaş; bir çeşit giysi”. Bk. ED 663a, TMEN III 1457, DTSI 429.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *emeri tınlıg-lar çıgarı enjirer yuñ enjirer kentir enjirer böz bertetip kars tokıyur* “Pek çok sayıda insan çıkırcık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor, onlar pamuklu bezin argacına vurarak sağlamlaştırıyor ve yünlü kumaş dokuyorlar.” (İKP, 2). Sözcük sivil belgelerde de tespit edilir:

(1) *Lavhan çıgşı bitigimiz el almış Tarkan-ka üküş köñül* (2) *ayıtu idur men negü ne kılınçınız erdi siziñe ne yavız kılınç* (3) *erdi kergek erken ekki yinçke böz üç livki ekki kars berip* (4) *ekki torqu bergey men tep bermedin.* “(1)Lavhan çıgşı'den mektubumuz El Almış Tarkan'a içten mektuplar (2) ben iyiyim, siz nasılsınız (3) idi. Gerek olmuş iki ince pamuklu kumaş ve üç dokuma tezgâhı, iki yünlü kumaş verip (4) iki ipekli kumaş vereceğim deyip vermedim.” (YangNiu, 3; HamTouHou 24; COUL55)

(19) *beş tonlug* (20) *karska yürüñ üç tonlug karska* (21) *yaruk-ka beş tonlug kars-ka. eşi dört* (22) *tonlug kars-ka köl kunçuy altı tonlug kars-ka* (23) *yutay altı tonlug kars-ka yegen* (24) *apa üç tonlug kars-ka köl apa dört* (25) *tonlug kars-ka xwçan dört tonlug kars-ka* (26) *toñuz bir tonlug kars-ka kuba bir tonlug* (27) *kars-ka bir teve tokuz tonlug.....* (28) *kerekü-ke bir tonlug.....* “Beş [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa beyaz üç[adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa Yaruk'a beş [adet] ipekli kumaşa eşi dört [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa, köl kunçuy altı[adet] giysi yapımı için kullanılacak kumaşa Yutay altı [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa Yegen abla üç [adet] giysi yapımı için kullanılacak kumaşa Köl abla altı [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü

kumaşa Toñuz[a] bir [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa Kuba [ya] bir [adet] giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaşa, Tewe Tokuz [a] giysi yapımı için..... Kerekü [ye] bir [adet] giysi yapımı için.....” (YangNiu 19; HamTouHou34).

(1)..... altı beş kızıl **kars-ka** menü togdı (2) bir koyn altı dört kızıl **kars-ka** bay kullukı bir (3) koyn altı üç kızıl bir yürün **kars-ka** küngsül bir (4)koyn altı dört kızıl **kars-ka** (5)..... yig torku-ka (6)..... kızıl kars üçerü alıp çıglıg oçıgı ıa (7) kızıl kars-ka bay kutlug kergek tep elitti (8)..... kızıl kars k..n altı.“.....aldı beş kırmızı yünlü kumaşı, Mengü Toğdı bir koyun[a] aldı. Dört kırmızı yünlü kumaşı Bay Kullukı bir koyun[a] aldı. Üç kırmızı, bir beyaz yünlü kumaşı Küngsül bir koyun[a] aldı. Dört kırmızı yünlü kumaşa daha iyi ipekli kumaşa Kırmızı, yünlü kumaşı Üçerü Alıp çıglıg oçıgı ınga”(YangNiu21; HamTouHou36)

(1) bir ekki komta yüz yegirmi kızıl (2) **kars** dört yegirmi yürün **kars** (3) pöpkü balıkta yegen sıñkur (4) kulum çor ekin ara koyka sattım yegen (5)sıñkur-nun bir iletü torku ayranka (6) berdim yegen sıñkur (7) pöpkü balıkta yegen ssu sıñkur (8) ekki kızıl **kars** koyka sangtı (9) bir bir ileü ayayraka sattı (10) meniñ yükte ekki yüz kızıl **kars** (11) bar yetti yürün **kars** bar.....(12) öñi komta on kızıl **kars** üç (13) yürün **kars** bar yana birdin ekki torku sengkiz (14) kızıl kars bar (15) yegen sıñkur-ka bir yürün torku (16) bir sarıg torku taz-ka(17) berdi süğçük e berdi. “Bir iki deveyle yüz yirmi kırmızı, yünlü kumaş, on dört beyaz, yünlü kumaş, Pöpkü Balık’ta Yegen Sıñkur [ve] Kulum çor ikisiyle bir koyuna aldım. Yegen Sıñkur’a bir [adet] ipekli kumaş mendiline bir ayran verdik. Yegen Sıñkur Pöpkü Balık’ta Yegen Ssu Sıñkur, iki kırmızı ıarp ? koyuna, Sangtı bir ipekli kumaşa ayayraka?sattı. benim yükümde iki yüz [adet] kırmızı, yünlü kumaş bar, yedi [adet] beyaz, yünlü kumaş var..... Öndeki devede on [adet] kırmızı, yünlü kumaş, üç beyaz, yünlü kumaş bar. Gene sekiz [adet] kırmızı kumaş bar. Yegen Sıñkur’a bir ipekli kumaş, bir [adet] sarı ipekli kumaş [1] Taz’a verdi. İki [adet] ipekli kumaş Süğçük’e verdi.” (YangNiu22; HamTouHou14).

Karahanlı. MK. *kars* “deve veya koyun tüyünden yapılan elbise” (DLTI,348); KB.-, **Çağ.** *kars* “bele bağlanan şal tarzı şeyler” (Senglah, 271v, 29); UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson, *kars* sözcüğüne Kâşgarlı Mahmud'u esas alarak “ “bir çeşit giysi” açıklaması vermiş, sözcüğün Farsçaya geçtiğini belirtmiştir (ED 663a). Doerfer'in tespitine göre *kars* kelimesi, Türkçeden (Özbekçe üzerinden), Tacikçeye geçmiştir (TMENIII, 1457). Sözcüğün etimolojisi hakkında görüş belirten Hamilton sözcüğün Çince *he zi* 褐子, **hâr-tsiä*'den geldiğini açıklamaktadır (İKP, 182).

Uygur sivil belgelerinde sözcük *tonlug kars*“ giysi yapımı için kullanılacak yünlü kumaş” (YangNiu19, HamTouHou, 34) şeklinde geçer. Söz konusu Uygurca metnin bağlamından anlaşıldığına göre *kars* burada “kumaş” anlamında kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde geçen diğer örneklerde ise sözcük *kızıl kars*, *yürüy kars*, *ekki kars* şeklinde geçmektedir. Bu örneklerde ise sözcüğe hem kumaş, hem de giysi anlamını vermek mümkündür. Uygur Budist belgelerinde ve Uygur sivil belgelerinde geçen *kars* sözcüğüne metni yayımlayanlar tarafından Çincedeki anlamı esas alınarak “(woolen cloth) yünlü giysi” açıklaması verilmiştir.

6.6.3. İpekli Kumaşlar

6.6.3.1. altunluk “altın işlemeli ipekli kumaş”

< Tü. *altun-luk*. “altın işlemeli ipekli kumaş”. Bk. UWb.115.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man)-, Sözcük sivil belgelerde geçmektedir:

(25) *al altunluk yeti sıtır [-ka] aldım* “Al renkli altın işlemeli kumaş [1] yedi sıtır aldım.” (Fam. Arch, L-25; JW-Li, 5(10), 25, TugDok, X3-13, 25).

(31)[.....]*tonlug yipgin altunluk tört sıtırka aldım* “Elbise yapımı için kullanılacak mor renkli altın işlemeli kumaşı dört sıtırka aldım”. (Fam. Arch, L-31; JW-Li, 5(10),31, TugDok, X3 -13, 31).

(40) *yastukluk kızıl altunluk bir sıtırka aldım*. “Yastık yapmak için kullanılacak kırmızı altın işlemeli kumaş [1] bir sıtırka aldım.” (Fam. Arch, L-40; JW-Li, 5(10),40 TugDok, X3,13, 40).

Karahanlı. MK.-, KB.-, **Çağ.** *altunlug~ altunmug* “altın işlemeli kumaş, altın dokumalı brokar” (Senglah, 50r, 9);**UÇİS.** *altun-luk* “altınla süslenmiş, altınla işlenmiş (kumaş için)”(Yunusoğlu, 2012, 152, P456, P459); **BDS.-**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson'un sözlüğünde *altunlug* şeklinde madde başı olarak geçen kelimeye “altın ile süslenmiş, altın sahibi” açıklaması verilmiştir (bk. ED 134ab; OTWF 130).

Klaus Röhrborn'un sözlüğünde hem *altunlug* (UWb 114) hem de *altunluk* (UWb 115) kelimesi geçmektedir. Röhrborn bu iki kelime arasındaki farklı çok net bir şekilde belirtir. Ona göre *altunlug* < *altun-lug* kelimesi “altın işlemeli, altınla süslenmiş” anlamında kullanılan bir sıfattır. *Altunluk* ise < *altun-luk* şeklindedir ve kelime “altın işlemeli kumaştan yapılmış mont veya palto” palto anlamında kullanılan bir isimdir (UWb 123). Nitekim Çağatayca Senglah Lugatinde *altunlug* ~ *altunmug* şeklinde geçen kelimeye “altın işlemeli kumaş, altın dokumalı brokar” (Senglah, 50r, 9) açıklaması verilir. Uygurca-Çince Sözlüğünde *altunluk* şeklinde geçen kelimeye “altınla süslenmiş, altınla işlenmiş (kumaş için)”(Yunusoğlu, 2012, 152, P456, P459) açıklaması verilmiştir.

Kelime, Uygur sivil belgelerinde geline çeyiz niyetinde alınan kumaşlar arasında geçmekte olup belgelerde *al altunluk* “al renkli altın simli kumaş” (Fam. Arch, L-24; JW-Li, 5.10, 25; TugDok, X3-13, 25); *tonlug yipgin altunluk* “elbise yapımı için kullanılacak altın işlemeli kumaş” (Fam.Arch, L-31; JW-Li,5(10),31; TugDok, X3-13, 31); *yastukluk kızıl altunluk* “yastık yapımı için kullanılacak altın işlemeli kumaş” (Fam. Arch, L-40; JW-Li, 5(10), 40; TugDok, X3-13, 40) gibi çeşitlerinden bahsedilir. Yukarıdakilerden anlaşıldığına göre Uygurlar arasında *altunluk* olarak adlandırılan kumaşın çeşitli cinsleri vardı ve farklı ev eşyaları yapımı için kullanılmaktaydı. Sözcük Çağdaş Türk dili alanında bu anlamla tespit edilememiştir.

6.6.3.2. barcın “ipekli kumaş”.

< Toh? *barcın* “ipekli kumaş”. Bkz ED 357b, VETW 63, DTSI 83, EUTS 22, ETG 266.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud).ol orun üzesinde karkumi barçinta ulatı oron töşek suk sunçuklarıg kat kat yaraşturu töltep töşep kar yinçülüg torlarıg asarlar salındururlar.“O yere, ipekli kumaşlar, sonra döşekler, yaygıları üst üste yakıştırarak döşeyip, kar [gibi beyaz]incileri asarlar, sallandırır.” (Prajñā, 45). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(74) *balık kapıgları orpazun.*(75) **barcın** *teg y[umşak bolzun]* “Şehir kapıları yıpransın. İpek gibi yumuşak olsun.”(E2-75).

(1) *inal esengüm yaña* (2) *esen erki sen biz su* (3) *altım minte turur* (4) *ogluña yulug K.*(5) *alu bireyin ogluñ bir* (6) *pasartu toyın mintin*(7) *WK özi kelürgü-ke bardı* (8) *tavratıp utgul meniñ* (9) *belekim bir erig barcın* “Inal’a selamlar,

sağlıklı mısınız? Biz su aldım?? Oğluna aldığım hediye bendedir. Pasartu Toyın benden kendisi geldiğinde vardı, acilen gönder. Benim hediyem bir güçlü ipekli kumaştır.” (COUL 136).

Karahanlı. MK. *eşüklük barcın* “bürgü yapılmak için hazırlanmış olan ipekli kumaş” (DLTI, 153); *barcın boduğı* oñdı“ İpekli kumaşın rengi soldu.” (DLTI, 176); *bir kulaç barcın* “ bir kulaç ipekli kumaş” (DLTI, 358); *töşeklik barçın*“ Döşekle döşeğe benzer şeyler yapmak için hazırlanmış ipekli kumaş” (DLTI, 509); *yolak barcın* “yol yol çizgili ipekli kumaş” (DLTIII, 17); *yaşıl yerlig barçın*“ yeşil yüzlü ipekli kumaş” (DLTIII, 143);KB. *barçın* “ipekli kumaş” (Arat, 1979, 59); **Çağ.** KTSV. *barcın* “ipek kumaş” (Borokov, 2002, 70); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. Hak. *parça* “simli kumaş”(HakTS, 360);Yak. *barça* “sırma kumaş” (YakRS,64); YUyg-, Özb-.

Clauson’a göre *barçın* kelimesi Türkçe değildir. Kökeni yabancı olan bu sözcüğün hangi dilden geldiği bilinmemektedir. Bugün günümüz Türk dillerinden Çuvaşçada sözcüğünün *purçın, purçin, purçum, purçun* gibi değişik şekilleri de yaşamaktadır. Clauson’a göre sözcük Toharcadan bir ödünçleme olabilir (ED 357b).

Kökeni ile ilgili fazla aydınlatıcı bilgi bulunmayan *barçın* kelimesi, tarihî Türk dili alanında, Uygurca döneminden itibaren tanıklanmaktadır. Uygurcada E2 numaralı metinde tespit edilen kelime, benzetilen unsur olarak kullanılmıştır. Eski Uygurca eserlerden kelimenin anlamına şüpheli yaklaşılsa da Karahanlı Türkçesinde, Kâşgarlı’nın kelimeye “ipekli kumaş” açıklaması vermesi aynı sözcüğün Uygurcada da ipekli kumaşlardan bir tür olarak kullanıldığına işaret edebilir.

6.6.3.3. bintadu/mıntatū “ipek”.

< Skr?. mañđita. *mundatu* “süslenmiş, işlenmiş” ED, 768ab; DTSI 349, *muntada/muntuda*; VEWT 338, *mindetü* “ipek giysi?”

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *kök öñlüg bındatu ton* “mavi yüzlü ipek elbise” (AY, 489; Suv, 489); *bintadu kurtı* “ipek böceği” (BTXXV(2) 845); *bintadu kurtı* “Çin. 蠶 can. ipek böceği” (SemetHtVII, 260b21); *bantatu kebez teg yılınçga yumşak* “ipek, pamuk gibi ılık ve yumuşak” (MaitrHamiII, 1614-1615); **Karahanlı.** MK. *mindetü* “ipek elbise?” (DLTI, 491). Sözcük Karahanlı Türkçesi Dönemi sonrası tespit edilmemiştir.

Clauson’un sözlüğünde *mundatu* şeklinde hapax olarak geçen sözcüğün alıntı sözcük olabileceği ileri sürülmüştür. Clauson sözcüğün Sankritçe mañđita *mundatu*

“süslenmiş, işlenmiş” (ED 768ab) gelebileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca Clauson sözcüğün Arapça veya Farsça kökenli olma ihtimali üzerinde de durmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un sözcüğünde *mindetü* kelimesi geçer ve sözcüğe “ipek elbise?” açıklaması verilmiştir (DLTI, 491). Bunun yanında Kâşgarlı’nın Divanı’nda “ipekle süslenmiş gelin odası” anlamına gelen *münderü* sözcüğü de bulunmaktadır (DLTI, 529). *Bintatu* sözcüğü ile ilgili farklı görüşleri değerlendiren Peter Zieme sözcüğün etimolojisi ile ilgili *batatu* >* *battu* >**vattu* görüşünü ortaya koyar.⁵⁵¹

6.6.3.4. **çikīn** “brokar, ipek”.

<Çin? *çi-kin* 金 “brokar, ipek”. Bk. ED 415a, Giles 2032, DTSI 157 *çekin*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *çikinlig ton* “ipekli kumaştan yapılmış giysi” (BTXXIII, D082); *çikin öñlük çikin kur* “kırmızı yüzlü ipekli kumaştan yapılmış kuşak” (BTXXIII, D083). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(42) *bir [? sıtır] ka çikin kirlük aldım.* “biri sıtır altın nakışlı nevresim aldım.” (Fam. Arch. L-42; JW-Li, 5.10,42; TugDok, X3 -13, 42)

(63) *sata üç bakır-ka altım (ı)z (.) iki çikin(64) -ni altı sıtır kümüşke tört (65)büküm karın töşek iki sıtır (66) tartbin karın töşek (67) aldım.* “Mercanı üç bakıra aldık. İki ipekli kumaşı altı sıtır gümüşe, dört katlanabilen karın döşek iki sıtır (66) tartban karın döşek aldım.” (Fam.Arch.L-63; JW-Li,5.10,63; TugDok, X3-13, 63).

Karahanlı. MK. *çikīn* “ibrişim” (DLTI, 414); *çikin yipi* “ibrişim teli” (DLTI, 414); *çiknemek* “kılaptan denen altın sarılı tellerle ipek kumaş üzerine nakış işlemek” (DLTI 414); KB.-, **Çağ.** *çikīn ~ çekīn* “ipeğe işlenmiş çiçekli desen” (Senglah 208r, 15; Senglah, 220r); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson *çikīn* kelimesinin Çince alıntı kelime olabileceğini ve ilk hecesini Çince 金 *chin* “altın” (Giles, 2032) karakterinden gelebileceğini savunur (ED, 415ba). Sözcük kuzeybatı Türk dillerinden Kazakçada *çigin* “altın işlemeli ipekli kumaş” şeklinde tespit edilmiştir (RIII 2114).

Kâşgarlı’nın kaydettiği “ibrişim” anlamına gelen *çikin* kelimesi, Çağatay Türkçesi döneminde “ipeğe işlenmiş desen ”anlamında kullanılmaktadır. Kelime

⁵⁵¹ Peter Zieme, “‘Silk’ and ‘Wad’ in Old Turkish Terminology”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 7 (1997): 149-155.

yeni Uygurcada *çiken* şeklinde kullanılmasına rağmen sözcük Yeni Uygur Türkçesi sözlüklerinden tespit edilememiştir.

6.6.3.5. **işgirt/işgirti** “bir çeşit nakışlı, Çin ipekli brokarı”.

< ?*ëşgūti* “bir çeşit nakışlı, Çin ipekli brokarı”. Bk. ED 216a, DTSI 186, *eşkürti*, *eşkirti*.

Tarihî: KökTü. *tavgaç bodun birle tüzültüm altın kümüş işgiti kotay bungsuz ança birür* “Çin halkı ile anlaştım. Altın, gümüş, ipekli kumaş, ipekliyi, şartsız koşulsuz öylece verir.” (Ölmez2013, KT, G5; BK, K3); **Uyg (Bud).** *torkuta işgirtide* “ipekli kumaşa” (BTXIII, 12,89); *kaltı yirtinçüde erüşi arkağı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.” (TTVI, 391). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

takıg yıl ikinti ay y (... ..) //// (...) -niñ kalmıŷ ta'var ötügi (2) iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çug iki (...) kvgak (3) bir yiplig (?) işgirti/ işgirt iki k (..) {bir}ala torku bir T'KW(.)ak (4) bir ületü iniş (?) bir sin (?) (. .) bir laty iki ületü alkugun(5)tört sıtır biş ba'kir sökti (?) altun iki sıtır itig (6) altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il (7)üşünmiş oglum yrp turmuş-ka bg turmuş-k eniçük-ke birürmen. .“tavuk yıl[inın]ikinci ay[inın] (... ..) //// (...) [gününde?] kalmıŷ tavar[in]faizi iki ince elbise, iki kurdeleli süslü kese, bir siyah kese, iki büyük çarşaf (örtü) bir kurdeleli mendil, iki geniş, bir ala ipek kumaş, bir beyaz mendil bir parça iniş (?) bir sin (?) (. .)bir ince ipekliden kalça şalı, iki mendil, hep birlikte dört sıtır, beş bakır sökti altın, iki sıtır altın, dört bin kuanbu koyun, bu kadar davarı ben İl üşünmiş oğlum Yrp Turmuş'a [ve]Beg Turmuş'a [ve]Erinük'e veririm.” (USp127; SUK, WP05; Sayit-Yüsüp, 90).

(85) *yürüñ işgirt/işgirdi-ni tört sıtır-ka altı.* “Beyaz ipekli kumaşı dört satıra aldı.” (Fam.Arch. L-85; JW-Li, 5(10), 85; TugDok, X3-13, 85).

(139) *baş kabın-ka iki sıtır-ka yürüñ işgirt/işgirdi (141) bir s(a)tır tardma kümüş üz-ä t(v)dirin(?)* “Ana çeyize iki satıra beyaz ipekli kumaş bir satır tardma gümüş üze t(v)dirin(?)” (Fam. Arch. L-140; JW-Li, 5(10), 140; TugDok, X3-13, 140).

(164) *yiti bakır-ka kızıl* (165) *işigirt/ işgirti* dört s(a)tır üç bakır-ka çekrek-lig kızıl çoğ altımız. “Yedi bakıra kızıl ipekli (165) kumaş dört satır üç bakıra elbise yapımı için kırmızı çanta aldık”(Fam Arch. L-164/165; JW-Li, 5(10), 164/165; TugDok, X3-13, 164/165).

Karahanlı. MK. *eşkürti* “ipekli, nakışlı Çin kumaşı” (DLTI, 145); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-

Clauson kelimenin telaffuzunun net olmadığını söylemekle beraber, kelimeye “bir çeşit nakışlı, Çin ipekli brokarı” açıklamasını vermektedir (ED 261a). Clauson yine bu kelimenin şekli ile ilgili bazı zorlukların olduğunu ve ilk Türkçe metinlerde kelimenin -g- ünsüzlü şekli ile -k- ünsüzlü şeklinin birbirinin yerine kullanıldığına dikkat çeker. Ayrıca Clauson sözcüğün tarihi lehçelerde farklı şekillerinin tespit edildiğini dolayısıyla alıntı olabileceğini dile getirir (ED 261a). Mezartağ harabesinde bulunan Eski Türkçe-Çince lügatçede *eşgüti~eşgürti~eşgirti?* “ince ipekli kumaş” kelimesinin Çince karşılığı *ling* 綾 olarak verilmiştir (Matsui2017, 12).

6.6.3.6. keñzi “ipek; ipekli kumaş”.

< Çin. *chüan-tzü* 绢子. *keñzi* “ipek; ipekli kumaş”. Bkz ED 735a, Giles 3139; 12 317, DTSI 298.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. Sözcük sivil belgelerde tespit edilir: (54) *bürge-lüg keñzi-ni yeti bakırka altımız*. “Çizgili ipekli kumaşı yedi bakıra aldık.”(Fam. Arch, L-54; JW-Li, 5(10), 54; TugDok, X3-13, 54); **Karahanlı. MK.** *kenzi* “Kırmızı, sarı, yeşil gibi bir takım renkleri bulunan bir çeşit Çin kumaşı.”(DLTI, 422); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-

ED’de *kenzi* kelimesinin hapax olduğu ve kelimenin şüphesiz Çince alıntı kelime olduğu kaydedilmiştir (ED, 735a). Clauson, gene Prof. Simon’dan alıntı olarak bu kelimenin orijinalinin *chüan-tzü* 绢子 “ince ipek; ipek mendil” olduğunu (Giles, 3,139; 12, 317), daha detaylı olarak söylediğimizde “ipek mendil” olduğunu kaydetmektedir (ED, 735a).

6.6.3.7. kuliñ “ipekli kumaş”

< Çin. *huling* 胡綾 MC *ɣuo-liəŋ “ipekli kumaş” Bk. Moriyasu2017, 225. Ayrıca bkz. 胡 hu, Giles 4930, 綾 ling, Giles, 7232.

Sözcük Uygurca dışında tarihî ve çağdaş Türk dili alanında tespit edilememiştir. Sözcük tek veri olarak Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır:

(1) *yıwar ganax-dar bultum me'niñ orunum-da solmılıg ywargis* (2) *inisi sirgiz-ag ganax-dar kaltım ganax-dar ugrınta negü P'... slıva* (3) *sakış kılıp sirgiz-ka birtımız · yiti slıva yiti **kuliñ*** (4) *torku batyak* “Yıwar ganaxdar? buldum. Benim yerime Solmılı ywargis’in kardeşi Sirgiz’i ganaxdar tayin ettim. Ganaxdar için ne P’... slıva düşünerek Sirgiz’e verdik. Yedi slıva, yedi Hu ipekli kumaşı, ipekten yapılmış giysi(?)” (COUL62).

6.6.3.8. **samsı** “dokunma eşya; ipekli kumaş”

< Çin. *samsı* “ipekli kumaş” . Bk. Fam. Arch. L-36; Lei1992, 313. Ayrıca bk. 蠶 t’s’an “The silkworm; any caterpillars which weave cocoons” (Giles, 11, 574); 絲 si “raw silk; silk in general, fibres; hair; threads” (Giles, 10, 259).

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır:

(36)*altı sıtırka urumlug altım(i)z. **samsı**-ka kökü-lüg torku* (37) *[bir y]arım s(a)tır-ka altım (i)z.*“Altı sıtıra Rumlualdık. Dokunma eşyaya [için]yerel ipekli kumaş bir yarım sıtıra aldık.” (Fam. Arch. L-36; JW-Li, 5(10),36; TugDok, X3- 13, 36).

Çağdaş Türk dili alanında ise Sarı Uygurca dışında tespit edilememiştir.⁵⁵² SUyg. *samse/samsı* “ipek, kumaş” (Lei, 1992, 313).

6.6.3.9. **siliñ** “erguvan renkli kaliteli bir ipek çeşidi”.

< Çin. 紫绫 *zi ling. siliñ* “erguvan renkli kaliteli bir ipek çeşidi”. Bk. SUK, WP03,4. Ayrıca bkz. 紫 tzu Giles 12, 329; 绫 ling, Giles, 7232.

Tarihî Türk dili alanında sadece bir Uygur sivil belgesinde (SUK,WP03-4) tanıklanan *siliñ* sözcüğe Yamada tarafından < Çin. 紫绫 *zi ling*, erguvan, renkli, kaliteli bir ipek çeşidi” açıklaması verilmiştir (SUK, WP03,4).

(1) *toñuz yıl örtünç ay men karançuk ağır iglemiş-te oglum-* (2)-*ka kalmış tavar-ıg ötiğlep kotdum. On {tokuz} ulug hu-a-çan töşek* (3)*üç törtkil töşek yiti yürüñ tarda(?) töşek biş bozaq* (4) *tarda (?) töşek bir tükçük (?) töşeki bir manmur (?) bir **siliñ*** (5) */// i (?) kızıg keviz altı ygrmi yagak könek bir bedizlig*

⁵⁵² Clauson, Fam. Arch-36’da geçen sözcüğü geçtiği cümlelerin bağlamına göre “ipekli kumaştan yapılmış giysi” anlamını vermektedir. JW-Li ise sözcüğe “dokunmuş eşya” açıklamasını vermektedir (JW-Lİ,5(10), 36); Çalışmamızda sözcüğün Sarı Uygurcada geçen “ipekli kumaş” anlamı esas alınacaktır.

sır H (7) könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan yiti tirek katıñ bir kurug sın (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş. “Domuz yılının dördüncü ayında ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenâr halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış] tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cilalı kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış] irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün, bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık üç küp, üç birer kaplık üç çömlek”(SUK, WP03,4; JW-Li, 6.5, 4; Sayit-Yüsüp, 88,4).

6.6.3.10. tavar “ipekli kumaş”.

<Tü. *tavar* “ipekli kumaş”. Bkz ED 442b, VEWT 451, DTSI 542, EUTS 193, Lessing 1217.

Tarihî: KökTü. *türgiş karlukug tabarın alıp ebin yulup barmış.*“ Türgiş[ler], Karluk[lar]ın varlıklarını (hayvanlarını?) alıp evini barkını yağmalayıvermiş.” (Aydın2011, ŞU, G5); **Uyg(Bud).** *ev içinde ed tavar ökliyür*“ ev içinde hayvan sürüsü, mal-mülk çoğalır” (TTVII, 28, 43); *vrhar sanlag sangig tavararı yidim yungaldım.*“tapınağa ait yemek mal-mülk yedim, kullandım” (UII, 86/41); *emti biz atamız kazganmış tavarıg yip yuñlap adın tavar aşmasar biz ol biziñe ogşatu ermez biz.*“ şimdi biz babamızın kazandığı mal-mülkü yiyip, kullanıp artık mal-mülk kalmazsa biz o bize yakışır biri olmayız.” (UIII, 81/14). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(44)[seki]z kolaç yolak eşük-ke biş yinçke (45) **[tava]r.tört s (a) tır-ka altım (ı)z.**“[seki]z kulaç çizgili örtüye beş ince ipekli kumaş [ı], dört sıtıra aldık”. (Fam. Arch, L-44/45; JW-Li, 5(10), 44/45; TugDok, X3-13, 44/45).

(89) [kü]degü turmuş takı tonlug **tavar-ka** (90) bir y(i)g(i)rmi s(a)tır kökü-lük tarku-ka (91) iki s(a)tır balka üç y(i)g(i)rmi s(a)tır (92)[t]avar ömenke üç s(a)tır birti “Damat Turmuş da giysilik ipekli kumaşa on bir sıtır[1] başlık yapımı için kullanılacak ipekli kumaşa, iki sıtır balka? on üç sıtır ipekli kumaş[tan yapılmış] eteğe üç sıtır verdi.” (Fam. Arch. L-89/92; JW-Li,5(10), 89/92; TugDok, X3-13, 89/92).

(190) ikinti (191) yılın alavartın kuça-tın yarım (192) yastuk tartma kümüş altmış(193) san **tavar b** (e) lek idti “İkinci yıl alışveriş (?) [için] Kuça’dan yarım yastuk darp edilmiş gümüş, altmış santimetre ipekli kumaş[1] hediye [olarak] gönderdi”. (Fam. Arch. L-193; JW-Li, 5(10),193; TugDok, X3-13, 193).

tonguz yıl törtünç ay men Karaçuk ağır igleş-te oglum- (2)–ka kalmış **tavar-ıg** ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek(3) üç törtkil töşek yiti yurün tarda (?) töşek. Biş bozak(4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliñ (5) /// i (?)kıdıg keviz altı ygrmi yagak ayak beş yagak tepsi (6)tört ıgaç tepsi iki yagak könek bir bedizlig sır H (7)könek bir yagak kapan bir ıgaç kapan bir yagak (8) irkün (?)iki söğüt irkün (?)bir sır ayak üç yagak mün (9) / uzluk iki yagak kapan. Yiti tirek katıñ bir kurug sin (?) (10) //g bir çaçan iki sır kaşuk altı kişilik sır çöki sekiz (11) on kişilik kızıl çöki bir bedizlig sutku üç üçer kaplık (12) küp üç birer kaplık idiş. “Domuz yıl [1] dördünc [ü] ay[da]ben, Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalan mirası arz edip bıraktım. On tane büyük keçeden döşek üç tane dörtgen döşek, yedi tane beyaz tarda (?) döşek, beş gri tarda döşek, bir tükçük bir döşek, bir manmur (?), bir (yumuşak) ipek. . . . kenar halısı, 16 ceviz [ağacından yapılmış] kase, beş ceviz [ağacından yapılmış]tabak dört ağaç[tan yapılmış]tepsi iki ceviz [ağacından yapılmış] kova, bir süslü cila [1] kova, bir ceviz [ağacından yapılmış] kap, bir [ağaçtan yapılmış]kap, bir ceviz [ağacından yapılmış]irkün (?)iki söğüt [ağacından yapılmış] irkün (?), bir cilalı kase, üç ceviz [ağacından yapılmış] çorba uzluk (?)iki ceviz [ağacından yapılmış]kap, yedi ağaç[tan yapılmış]kap, bir kurug sin (?)//g bir çay fincanı, iki cilalı kaşık, altı kişilik cilalı yemek çubuğu 80 kişilik kırmızı yemek çubuğu, bir süslü kutu, üçer kaplık (12) üç küp, üç birer kaplık üç çömlek”(SUK, WP03; JW-Li, 6.15).

(5) *tört sıtır biş ba'kır sökti (?) altun iki sıtır itig (6) altun tört miñ kuanpu. Biş koyn munça tavar-nı men il (7) üşünmiş oglnım yrp turmuş-ka bg turmuş-ka eniçük-ke birürmen. “Dört sıtır beş bakır sökti (?) altın, iki sıtır süs altın, dört bin kuanbu, beş koyun bunca malı ben El Üzünmiş oğlum Yrp Turmuş’a, Beg Turmuş’a ve Eniçük’e veririm.” (USp127; SUK, WP05).*

(15) *bu bitig-teki tvar-ka tutup on tamga büddün (16) kümüz yastuk-ı bir yürün toyın atlg Açari (17)ogln ‘elig (?)’-te birip otuz yaş-tın altın(18)ygrmi yaş-tın üstün orđun er ebçi iki (19) krabaş iki at iki ud birle munça tvar-nı (20) uur kay-a başlap ini-lerim-ke birip (21) öz köngül-üm bolup yaraşıp //// (.) yme vap-ça (22) yanla-ça negü m-e çam çırım bar erser kodup (23) bu bitig-ni birtim. “Bu senetteki malı [kimin] aldığı, on damga bütün gümüş Yastuk’ı bir Yürüng Toylı adlı Açari hizmetkâra [küçük kardeşim] eliyle verip [mal beyanı şöyledir:] otuz yaşın altında yirmi yaşın üstünde, orta yaşlı erkek ve kadın iki köle, iki at, iki sığır ile bunca malı Ur Kaya ile başta olmak üzere küçük kardeşime verip gönlüme göre oluşturup //// (.) ve kanun örfü göre ne kavga varsa bırakıp bu senedi verdim.”(SUK, WP06).*

(29) *ky-a-nı oğlum //// (.)P.anıñ ediñe (30) tvar-ıña ne-singe kim-inge bu bitig-teki (31) birmiş yastuk kul küñ ud // yol-(32) –nta çam çarım ////////////////////////////////////// “Kaya’yı oğlum //// (.)onun malını neyi, kime (bıraktığını) bu belgedeki yastuk kul, carıye, sığır // üzerine kavga////////////////////////////////////.”(SUK, WP06).*

(19) *iglep ölserr yarım tvar- ı ölür yarım (20) tvar-ı tirilür tirilteçi tvar yine men(21) Kaytso tu üzä bolup köni birürmen. “[O] hastalanıp ölürse yarım mülkü ölür. Yarım mülkü dirilir. Dirilecek mal [ın] yine ben Kaytstu ile [beraber]dorudan veririm.” (SUK, PI01).*

(27) *toñuz yıl arm ay on yngı-ka maña (28) kyytso Tutuñ-ka yuñlak-lik tavar (29) kergek bolup altg ogulum-nı (30) çintso-şila-ka üç yıllık tutug “Domuz yıl [ının] ocak ay[ının] on [uncu]gününde Kyytso Tutuñ’a kullanmak [için] ipekli kumaş gerek olup Titso adlı oğlumu Çintso-Şila’ya üç yıllık Tutug.” (SUK, PI01).*

(2) *//// il tmür-ke tvar kergek (3) //// baydemür ikegü-tin(4) bir tavar altım bu tavar-nıñ(5) sđıgı ‘elig tas böz-ni aram(6) ay için-te birürmen. “ //// [bana]İl Temür’e ipekli kumaş gerek //// señe [ve] baydemür [ikisinden] bir kumaş*

aldım. Bu kumaşın (5) bedeli [olan] elli taş (?) bezi Yılın İlk ay [1] içinde veririm.” (USp8; SUK, Lo16).

(11) *toyın-ka iki tavar kaçuk-ka yarım küp bor(12) yumşak-ka iki şığ ür bir kr-a ton Kıday (13) Buk-a-ka üç tavar munç-a neze-ler-ni sen birip(14) bitig-lerim algıl tip kodup bardım.* “Toyın’a yarım tavar Kuçuk’a yarım küp şarap Yumuşak’a iki şığ darı, bir kara elbise, Kıtay Buka’ya üç ipekli kumaş bu kadar nesnelere sen verip senetlerimi al dı deyip bırakıp gittim.” (USp32; SUK, Mi19).

(1) *It yıl üçünç ay altı ygrmi-kg maña küç(2)ogul Inal-ka yunlak-lık tavar krgek boldı.* “Köpek yıl [ının]üçünç [ü] ay[ın] on altısında bana Küç Oğul İnal’a kullanmak [için] ipekli kumaş gerek oldu.”(SUK, Mi29).

(1) *It yıl bir ygrminç ay altı otuz-ka maña kyytso tutuñ-(2)-ka yunlak-lık tavar krgek bolup Titso ‘atlıg oğlum-nı Çintso (3) ayag-ka tegimlig-ke süt sevinçi yarım yasduk alıp ogul-(4)luk birtim.* “Köpek yıl [1] on birinci ay[ın] yirmi altı [sın]da bana Kyytso Tutung’a kullanmak [için] ipekli kumaş gerek olup Titso adlı oğlumu Çintso saygı değer[e]süt hakkı [için]yarım yastık alıp oğulluk [olarak] verdim.” (SUK, Ad01).

(1)*it yılın yettinç ay-da yetti yigirmi-(2)de oğşagu atlıg sart kelti erdi munta (3) odunta öldi ini-sin altun atlıg ogul (4) tavar alıp avige bardı to beçin yılın (5) tonçor ayın çu tek kelti tayagu yalrıgı (6) keltürdi tavar meniñ erdi ol tavar isteg-ler tep (7) munta tiledümüz istedümüz qu-tirek açarı (8) el tirek birle inça tedi-ler çu xaişın (9) bir tek yıpar yartaş oğlı-ña elitti bir tek (10) yıpar oğşagu oğlıga elitti yegirmi zatır yıpar (11)kutlug arslan el-tirek altı bir bışığ torku (12) tayaggu-ke ertüt kötürdi üç...* “ Köpek yılının yedinci ay[ının] on yedisinde Oğşağı adlı tüccar gelmiş idi. Burada Üdün’de (Hoten) öldü. Erkek kardeşi [olan] Altun adlı oğlan mal-mülkü alıp evine döndü. Maymun yılın[ın] Tonçur ayın[da] Çu soyadında [biri] geldi. Danışmanı emiri getirdi. Mal-mülk benimdir, mal-mülkü arayınız bunu diliyoruz. Aradığımız Çu soyadındaki kişi Tiräk Açarı El Tiräk da öyle dediler Çu Hayşın bir tāk? koku Yartaş[ın] oğluna gönderdi. Bir tek? koku Oğşağı[unun] oğluna gönderdi. Yirmi zatır ? koku Kutluğ Aslan El Tirek aldı. Bir işlenmiş ipekli kumaş[ı] danışman Ertüt götürdü. Üç...” (YangNiu6; HamTouHou18).

(8) *baban çor elitmiş tavar için* (9) *baban çor xitay-ka barır ermiş. Siz yeme kanı (t)diñiz* (10) *kanınçu-da kan kanmış tavar ol bu tavar-nıñ* (11) *ogrı neçük kılur siz biziñe bir adırtlıg bitig* (12) *ıdıñ biz alıp elitelim.* “Baban çor mal-mülk elde etmek için Baban Çor Kitay’a gitmişsiniz. Siz yine kanı? söylediniz kanınçu-da kan kanmış? mal-mülktür. Bu mal-mülkün oğrı? niçin yaparsınız? Bize bir açık mektup yazınız. Biz alıp gönderelim”. (YangNiu9; HamTouHou23).

(16) *sizniñ bitigde inçe bitimiş siz meniñ üç* (17) *tört torkulug yoñlak-lık tavar alyuk.* “Sizin sözleşmede şöyle yazmış, siz ben[den] üç dört ipekli, kullanılacak ipekli kumaş aldınız.” (YangNiu, 13.17; HamTouHou, 28.17).

(12) *bu şu tavar ıdmak ermez beş berser bir torku-ka tegmez* (13) *kenki epçep tavar-ka beriñ sen ıdımış mış.* “Bu şu malk-mülkü göndermek ermez, beş [tane] verirse bir ipekli kumaş değmez Kenki Epçep mal-mülk veriniz.”(YangNiu15; HamTouHou22).

(13) *kutsı inçe tedi sen waçı-da tavar* (14) *altıñ tedi men almadım tediñ.* “Kutsi şöyle dedi. Sen Waçı’da mal-mülk aldın dedi. Ben almadım dedim.” (YangNiu19; HamTouHou34).

(4) *züngim satıgı üç yegirmi singar torku-lug tavar altımız.* “İpekli kumaşın fiyatı [için] on üç Singar ipekli kumaş aldık” (YangNiu20; HamTouHou35; COUL04).

Karahanlı. MK. *tavar* “mal, davar (Oğuzlar ve Uyanlarca)” (DLTI, 362); *tavar* “mal, eşya” (DLTI, 411); *tavar kapguçi* “mal kapan kimse” (DLTII, 50); *tavarsak* “mal sever” (DLTII, 56); *tavarlıg*“mallı, mal sahibi” (DLTI, 495); *tavarlık* “mal konan yer, hazine” (DLTI, 503); KB. *tavar* “davar, mal, eşya” (Arat, 1979, 429); **Çağ.** *tavar* “besi hayvanları ve dört ayaklı hayvanlar için kullanılan genel terim olup, kelimenin Moğolcası kumaş, mal, mülk, tür” (Senglah, 165v,7); *tavar*“mal, kumaş, hayvan, hayvan sürüsü” (ŞSül, 105); **UÇİS.** *tavar*“satın, atlas, davar”(Yunusoğlu, 2012, 173, P455); **BDS.** *tavar* “ipekli kumaş; Çin. 緞 duan”(BDS, 3151); *ejder güllük tavar* “ejder motifli ipekli kumaş; Çin. 龍緞 long duan”(BDS, 3152); *tegi güllük tavar* “dibi çiçekli ipekli kumaş; Çin. 满地風雲龍緞 man di feng yun long duan” (BDS, 3152); *iginlik tavar* “elbise yapımı için kullanılan ipekli kumaş; Çin. 鑲邊龍緞 xiang bian long duan”(BDS, 3152); *böz tavar* “pamuklu kumaş?Çin. 補緞 pu duan”(BDS, 3158); *torka tavar* “ipekli kumaş; Çin. 暗補緞 an

pu duan”(BDS, 3158); *hatlik tavar* “çizgili ipekli kumaş; Çin. 金字缎 jin zi duan”(BDS, 3158); *yolluk tavar* “çizgili ipekli kumaş; Çin. 字缎 zi duan”(BDS, 3159); *tübet hatlik tavar* “Tibet çizgili ipekli kumaşı; Çin. 西番字缎 Xi bo zi duan”(BDS, 3159); *kolgi renlik tavar* “?Çin. 石青素缎 shi qing su duan”(BDS, 3159); *telfek tavar* “fes yapımı için kullanılan ipekli kumaş; Çin. 毛缎 mao duan”(BDS, 3160); *üç hat-lik tavar* “üç çizgili ipekli kumaş; Çin. 三则缎 san ze duan ”BDS, 3160); *yeñi güllük tavar* “yeni çiçek motifli ipekli kumaş; Çin. 新样花缎 xin yang hua duan”(BDS, 3160); *yagmurluk tavar* “yağmurluk yapımı için kullanılan ipekli kumaş; Çin. 羽缎 yu duan”(BDS, 3160); *biçer tavar* “?Çin. 嚙嚙缎 bi ji duan”(BDS, 3161); *biçer güllük tavar* “?Çin. 通海缎 tong hai duan”(BDS, 3161); *yif tavar* “ipli ipekli; Çin. 线缎 xian duan”(BDS, 3161); *altun küla futun tavar* “?Çin. 金线缎 jin xian duan”(BDS, 3161); *karı tavar* “? Çin. 羅缎 luo duan”(BDS, 3162); *bulut güllük tavar* “bulut desenli ipekli kumaş; Çin. 雲缎 yun duan”(BDS, 3162); *file tavar* “? ipekli kumaş; Çin. 繭缎 jian duan”(BDS, 3162); *kanefe-lik tavar* “? Çin. 羊缎 yang duan”(BDS, 3162); *yirig tavar* “kaba ipekli kumaş; Çin. 彭缎 peng duan”(BDS, 3163); *beş bag tavar* “beş bağ ipekli kumaş; Çin. 五絲缎 wu si duan”(BDS, 3163); *sekiz bag* “sekiz bağ ipekli kumaş; Çin. 八絲缎, ba si duan” (BDS, 3163).

Çağdaş: YUyg. *tavar* “fabrikada dokunan, kumaşının alt kısmı ile üzerine basılan deseninin rengi aynı olan ipekli kumaş, kumaş” (UTİL, 1991, 92); *tavar-torka* “ipekli kumaş ve benzeri ürünler” (UTİL 1992, 92); *tavar-durdun* “ ipekli kumaş” (UTİL, 1992, 92); Hot.Diy. *tawā(r)/tawaj* “tavar” (Osmanof, 2014, 300). *tavar-torka* “ipekli kumaş” (Gopuri, 1986, 64); Özb. *to'var* “1. değış-tokuş için kullanılan ürün. 2. alışveriş için kullanılan herhangi ürün” (ÖTİL I, 1981, 194).

Clauson, *tavar* (d-) kelimesinin aslen “besi hayvanı” anlamına geldiğı ve bu anlamı ile *tavar* ikilemesinden aldığı ilk zamanlarda besi hayvanlarının Türkler için yaygın mal-mülk olduğunu ve bundan hareketle bu kelimenin “mal-mülk, mülk” anlamına gelebileceğı kaydedilmiştir. Sözcük erken dönemlerde Moğolcaya *tabar(tavar)* şeklinde ve Rusçaya *tovar* şeklinde geçmiştir (ED 442b). Sözcük birçok Türk lehçesinde farklı şekillerde yaşamaktadır (RIII 966). Sözcük Clauson’un tespitine göre güneydoğı Türk dillerinde Lehçelerinde *tavar* “ipekli kumaş; ticari

ürün” anlamında kullanılırken, kuzeybatı Türk dillerinden Karakalpak Lehçesinde tavar “eşya, mal-mülk” anlamında Osmanlı Lehçesinde davar “çiftlik hayvanı, mal” anlamında kullanılmaktadır (ED 422b).

Uygur sivil belgelerinde *tavar* kelimesi *tonlug tavar* “giysi yapımı için kullanılacak ipekli kumaş” (Fam. Arch, L-89/92; JW-Li, 5(10), 89/92; TugDok, X3-13, 89/92), *inçke tavar* “ince ipekli kumaş” (Fam.Arch, L-44/45; JW-Li, 5(10), 44/45; TugDok, X3-13, 44/45), *tavar ömen* “ ipekli kumaştan yapılmış giysi” (Fam. Arch. L-89/92; JW-Li,5(10), 89/92; TugDok, X3-13, 89/92), *altmış san tavar* “altmış santimetre uzunluğundaki ipekli kumaş” (Fam.Arch.L-193;JW-Li, 5(10),193); TugDok, X3-13, 193) *yunlaklık tavar* “kullanmak için ayrılmış ipekli kumaş” (SUK P101, Mİ29, Ad01) ve *tört torkulug yonlak-lık tavar* “dört tane kullanmak için ayrılmış ipekli kumaş” (YangNiu, 13.17; HamTouHou, 28.17) şeklinde geçer. Bu kelime gruplarının hepsinde *tavar* kelimesi ipekli kumaş anlamında kullanılmıştır. Nitekim *tavar* sözüğü bazı Uygur sivil belgelerinde *ed tavar* şeklinde geçmiş ve mal-mülk anlamında da kullanılmıştır (SUK, WP06, 30).

6.6.3.11. torku “ipekli kumaş”.

<? *torku* “ipekli kumaş”. Bk. ED 539a, TMENII884, *torhan*, VEWT 490, DTSI 578.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *torkuta işgirtide* “ipekli kumaşa” (BTXIII, 12,89);*kaltı yirtinçüde*) *erüşi arkağı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur, Ttnlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur* “Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur.” (TTVI, 391). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(32) *sunma tonka* (33) *[kö]gü-lüg torku-nı üç s(a)tır- altım(i)z.*(34)
yalma-ka bir yarım s (a)tır-ka kükül-[üg] (35)*[torku?] altım (i)z.*“Sunma giysiye [için] başlık yapımı için kullanılacak ipeği üç satura aldık.” (Fam.Arch. L-33/35; JW-Li 5(10)-33/35; TugDok, X3-13, 33/35).

Tonlug tavar-ka(90) *bir y(i)g(i)rmi s(a)tır kükü-lüg torku-ka* (91) *iki s(a)tır balka üç y(i)g(i)rmi s(a)tır* (92)*[t]var ömen-ke üç s (a)tır birti.*“Giysilik ipekli kumaşa on bir satura, başlık yapımı için kullanılacak kumaşa iki satura, balka? 13 satura ipekli kumaş[tan yapılmış] eteğeüç satura verdi.”(Fam.Arch, L-90; JW-Li, 5(10), 90; TugDok, X3-13, 90).

(151) yarım bakır-ka koyn aldım. kay kapuda (152)turgçika beş bakır **torku** alıp bērdim.“Yarım bakıra koyun aldım. Sokak kapı[-sın]da duran [kişiye]a beş bakır ipekli kumaş alıp verdim.” (Fam.Arch, L-152; JW-Li, 5(10),152; TugDok, X3-13, 152).

(194) babaktaki saman yapıg-din (195) yēti **torku** beleg ıdti.“Babak’taki Saman Yapıg’dan yedi ipekli kumaş [1] hediye [olarak]gönderdi.”(Fam.Arch, L-195; JW-Li, 5(10),195; TugDok, X3-13,195).

(1) takıg yıl ikinti ay y (... ..) //// (...) -niñ kalmış ta’var ötügi (2) iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çug iki (...) kvgak (3) bir yiplig (?) işgirti iki k (..) {bir}ala **torku** bir T’KW(. .)ak (4) bir ületü iniş (?) bir sin (?)(. . .) bir laty iki ületü alkugun(5)tört sıtır biş ba’kır sökti (?) altun iki sıtır itig (6)altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il (7)üşünmiş oglum yrp turmiŝ-ka bg turmiŝ-k eniçük-ke birürmen. “tavuk yıl[1] ikinci ay [ın] (... ..) //// (. . . .) kalan mal beyanı (listesi): iki ince elbise, iki ipli (?) bağ, bir siyah bağ, iki (. . . .) örtü bir ipli (?) ipekli kumaş, iki (. . .) {bir} ala ipek, bir T’KW (. . .) beyaz bir ületü iniş (?)bir sin (?), bir ince ipekten yapılmış bele kadar inen şal, iki kumaş hepsini dört sıtır, beş bakır sökti (?) altın, iki sıtır süs altın, 4000kuanbu, beş koyun bunca malı ben El Üzünmüş oğlum Yrp Turmiŝ’a Beg Turmiŝ’a ve Äniçük’e veririm.”(USp127; SUK,WP05; JW-Li, 6.6; Sayit-Yüsüp, 90).

(7) sente bodug yok erse kişite bir **torkulug** bodug alıp itgil saña bir edgü (8) yig **torku** itgay men “Sende boya yok ise oradan bir paket ipekli kumaş boyası alıp gönder. Sana bir iyi seçkin ipekli kumaş göndereceğim”. (YangNiu1; HamTouHou30; COUL93)

(9) ka serik **torku** savın sözledügüz türük tili “..’a Serik ipekli kumaş hakkındaki mesajı Türk diliyle aktarınız.”(YangNiu2; HamTouHou21)

Lavhan çigşi bitigimiz el almış Tarkan-ka üküş köngül (2) ayıtu idur men negü ne kılınçingız erdi siziñe ne yavız kılınç (3) erdi kergek erken ekki yinçke böz üç livki ekki kars berip (4) ekki torku bergey men tep bermedin muntag ezük kılsar bolur mu ŝaçyu-ka (5) sizni birle barır men ŝaçyuda erser men bergey men tep (6) arıp kaslar bolur mu amtı kivin toyın-ta ekki **torku** altın (7) bu bitig tegser ekki edgü yig **torku** kivin toyın-ka bergil (8) orsuz savsız bergil. “Lawhan çigşi’den mektubumuz El Almış Tarkan’a içten mektuplar ben

iyiyim, siz nasılsınız idi. Gerek olmuş iki ince pamuklu kumaş ve üç dokuma tezgâhı, iki yünlü kumaş verip iki ipekli kumaş vereceğim deyip vermedim. Böyle yalan [söylersen] olur mu Saççu'ya sizinle beraber giderim Saçyu'daysan ben vereceğim diye kandırıp kaslar? Olur mu, şimdi Kiwin Toyın'a iki ipekli kumaş aldım. Bu mektup ulaşırsa iki iyi ipekli kumaş Kiwin Toyın'a ver. Şartsız koşulsuz ver.”(YangNiu3; HamTouHou24; COUL55).

(1)ıt yılın yettinç ay-da yetti yigirmi-(2)de oğşagu atlıg sart kelti erdi munta (3) odunta öldi ini-sin altun atlıg ogul (4) tavar alıp avige bardı to beçin yılın (5) tonçor ayın çu tek kelti tayagu yalrıgı (6) keltürdi tavar meniñ erdi ol tavar isteg-ler tep (7) munta tiledümüz istedümüz qu-tirek açarı (8) el tirek birle inça tedi-ler çu xaişin (9) bir tek yıpar yartaş oğlı-nga elitti bir tek (10) yıpar oğşagu oğliga elitti yegirmi zatır yıpar (11)kutlug arslan el-tirek altı bir bışıg **torku** (12) tayagu-ke ertüt kötürdi üç...“Köpek yılının yedinci ay[ının] on yedisinde Oğşağı adlı tüccar gelmiş idi. Burada Üdün'de (Hoten) öldü. Erkek kardeşi [olan] Altun adlı oğlan mal-mülkü alıp evine döndü. Maymun yılın[ın] Tonçur ayın[da] Çu soyadında [biri] geldi. Danışmanı emiri getirdi. Mal-mülk benimdir, mal-mülkü arayınız bunu diliyoruz. Aradığımız Çu soyadındaki kişi Tiräk Açarı El Tiräk da öyle dediler Çu Hayşın bir tāk? koku Yartaş[ın] oğluna gönderdi. Bir tek? koku Oğşağı[unun] oğluna gönderdi. Yirmi zatır ? koku Kutluğ Aslan El Tiräk aldı. Bir işlenmiş ipekli kumaş[ı] danışman *Ertüt* götürdü. Üç...” (YangNiu, 6; HamTouHou18).

takı (15) ekki yig **torku** ekki ketmen-ke bu teve (16) öñreki arkış-ta baryuk ol teve ekki yig (17) torku ekki ketmen birle evde beriñ teve (18) yaşınga berzün ekki igy torku ekki ketmen (19) evde işletzün.“Dahi iki iyi ipekli kumaşı iki çapaya bu önceki kervana baryuk(?) dur. Ol deve iki iyi ipekli kumaş ve çapa ile eve gönderin. teveyaşınga? Versin. İki iyi ipekli kumaş ve iki çapa evde işletsin.” (YangNiu9; HamTouHou23).

(7) siziñe anta üç torku ıdsar (8) nelük bermediñ amtı munta bitig temin kelti tört **torku** (9) ötedim seniñ bitigde bir **torku** bedrim tep bitig (10) kelti bu munta bir **torku** almadım teyür sen bir **torku** kimke (11)berser tanuk tamga urdungmu sen ng belek erser barça bultuñ (12) bu şu tavar idmak ermez beş berser bir torku-ka tegmez (13) kenki epçep tavar-ka beriñ sen idmiş miş..“Size orada üç ipekli kumaş gönderse niçin vermedin şimdi burada

mektup temin? Geldi. Dört ipekli kumaş ödedim. Senin mektup[unda] bir ipekli kumaş verdim diye mektup geldi. Bu orada almadım diyor sen bir ipekli kumaşı kime verdiysen tanık mühürü vurdurdun mu sen ne hediye *erser*? Hepsini buldun. Şu mal-mülkü göndermek beş erse bir ipekli kumaşa değmez.”(YangNiu15; HamTouHou23).

(1)Ödig saçiu'da katlı sügçüda bir otuz **torku** (2)altunçıda ekki kümüş çanak ekki kümüşlüg keş (3) algu kaltı. Apsap-ta üç yig torku algu (4) katlı mir yegen-te dört patrı yıpar kaltı (5) beg urıda beş yegirmi torku algu kaltı. Kuypın-(6) ta dört yegirmi yig **torku** algu kaltı qut (7)saşun-ta bir karabaş algu kaltı yegen sıñkur-da(8) bir karabaş algu kaltı böri bars-ka üçün (9)üç **torku** ötedim Kutsı-da dört torku algu (10) bar böri sangun-ta üç torku algu bar it yılın (11) kutsı-nıñ kıvtu-ka bergüsi erdi(12) bermedi men ötedim sekiz on beş kars men (13)bedrim kutsı inçe tedi sen waçı-da tavar (14) altıñ tedi men almadım tedim waçı kelser(15) teğışgey biz tedim bu munça kars kutsı-da algu (16)ol sügçüda yene yetti yegirmi torku algu kaldı(17)sarıg-da bir yig torku algu bar beg uri (18) üçün targakçı kul-çor-ka tüşti (19) ödig tibig bir yıpçak altıñ ogul beş tonlug (20) kars-ka yürün üç tonlug kars-ka (21) yaruk-ka beş tonlug kars-ka eşi dört (22) tonlug kars-ka köl kunçuy altı tonlug kars-ka (23) yuntay altı tonlug kars-ka yegen (24) apa üç tonlug kars-ka köl apa dört (25)tonlug kqars-ka xwaçan dört tonlug kars-ka tonguz bir tonlug kars-ka kuba bir tonlug (27)kars-ka bir teve toquz tonlug (28) kerekü-ke bir tonlug.... “Ödig Saçiu'da kaldı. Sügçü' de yirmi bir ipekli kumaş kuyumcuda iki gümüş kâse iki gümüş ok kılıfı alacağım kaldı. Apsap'ta üç iyi ipekli kumaş alacağım kaldı. *Mir Yegän*'de dört patrı? Koku kaldı. *Bey Uri*'da on beş ipekli kumaş alacağım kaldı. *Kuypın*'da on dört iyi ipekli kumaş alacağım kaldı. *Kut Sangun*'da bir köle alacağım kaldı. *Yegän Singqur*'dabir köle alacağım kaldı. *Böri Bars*'a üç ipekli kumaş ödedim. *Kutsı*'da dört ipekli kumaş alacağım var. *Böri Sangun*'da üç ipekli kumaş alacağım bar. Köpek yılı[ının] *Kutsı*'nin *Kıvtu*'ya vereceği vardı, vermedi ben ödedim yünlü kumaş ben verdim. *Kutsı* şöyle dedi. “*Sen Waçı*'dan ipekli kumaş aldın” dedi. “Ben almadım.” Dedim. *Waçı* gelirse değiştireceğiz dedim bu kadar yünlü kumaş *Kutsı*'de alacağım [kaldı]. *Sügçü*'de yine on yedi ipekli kumaş alacağımız kaldı. *Sarığ*'da bir iyi ipekli kumaş alacağım var *Bäg Uri* için

Tarakçı Kul Çor'da düştü hesap makbuzu. Yipçak adlı bir oğlan beş elbise dikilecek yünlü kumaşa, beyaz üç elbise dikilecek yünlü kumaşa Yaruk'a beş elbise dikilecek yünlü kumaşa, Eşi dört elbise dikilecek yünlü kumaşa, Köl Kunçuy altı elbise dikilecek yünlü kumaşa Yutay altı elbise dikilecek yünlü kumaşa, Yegen Apa üç elbise dikilecek yünlü kumaşa, Köl Apa dört elbise dikilecek yünlü kumaşa, Xwaçan dört elbise dikilecek yünlü kumaşa Tonguz bir elbise dikilecek yünlü kumaşa, Kuba bir elbise dikilecek yünlü kumaşa bir deve, dokuz elbise dikimi.....çadıra bir elbise.....”(YangNiu19; HamTouHou34).

(1)Öñre tört otuz sıñar torku kirdi yene (2) bir yazuk atlıg karabaş tokuz **torku**-ka mengü-de (3) ekki torku alıp kemiştim sevig tirek-de (4)züngim satıgı üç yegirmi sıñar **torku**-lug tavar altımız. (5) yene bir yig **torku** kelürdi tsugda-qa bedrimiz (6) yene bir karabaş öntürdüm yene bir bışıg torku..... (7)kelürdi munça tavar-da ekki yig torku kiryük..... “ Önce yirmi dört sıñar? İpekli kumaş girdi, yine bir Yazuk adlı köle dokuz ipekli kumaşa, Mängü'dä iki ipekli kumaş alıp Kämıştim Säwig Tirek-de? ipekli kumaşın fiyatı [için] on üç Singar ipekli kumaş aldık yine bir iyi ipekli kumaş getirdi. Tsugda-qa bedrimiz? bu kadar mal-mülk, iki iyi ipekli kumaş kirdi.”(YangNiu20; HamTouHou35).

(1)....altı beş kızıl kars-ka meñü togdı (2) bir koyn altı tört kızıl kars-ka bay kullukı (3) bir koyn altı üç kızıl bir yürünj kars-ka küngsül bir (4)koyn altı tört kızıl kars-ka (5).....yig **torku**-ka (6).....kızıl kars üçerü alıp çıglıg oçıgıña (7) kızıl kars bay kutlug kergek tep elitti (8) kızıl kars-ka a..n altı.“.....aldı. Beş kırmızı yünlü kumaşa Meñü Toğdı bir koyun aldı. Dört kırmızı yünlü kumaşa Bay Qulluqı) bir koyun aldı. Üç kırmızı, bir beyaz yünlü kumaşa Küngsül bir koyun aldı. Dört kırmızı yünlü kumaş).....iyi ipekli kumaşa.....kırmızı ipekli kumaş üçerü? alıp Çıglıg oçıgıninga? kırmızı yünlü kumaş Bay Kutluk gerek deyip gönderdi. Kırmızı yünlü kumaşa a..n aldı.” (YangNiu21; HamTouHou36).

(1) bir ekki komta yüz yegirmi kızıl (2) kars tört yegirmi yürünj kars (3) pöpki balıkta yegen sıñkur (4) kulum çor ekin ara koyka sattım yegen (5)sıñkur-nun bir iletü **torku** ayranka (6) berdim yegen sıñkur (7) pöpki balıkta yegen ssu sıñkur (8) ekki kızıl kars koyka sangtı (9) bir bir iletü ayayraka sattı (10)

meniñ yükte ekki yüz kızıl kars (11) bar yetti yürüñ kars bar.....(12) öñi komta on kızıl kars üç (13) yürüñ kars bar yana birdin sengkiz (14) kızıl kars bar (15) yegen sıñkur-ka bir yürüñ torku (16) bir sarıg torku taz-ka(17) berdi ekki torku sügçük ä berdi. “Bir iki deveyle yüz yirmi kırmızı, yünlü kumaş, on dört beyaz, yünlü kumaş, Pöpkü Balık’ta Yegän Singkur [ve] Kulum çor ikisiyle bir koyuna aldım. Yegen Singkur’a bir [adet] ipekli kumaş mendiline bir ayran verdik. Yegen Singkur Pöpkü Balık’ta Yegen Ssu Sıñkur, iki kırmızı karp ? koyuna, Sangti bir ipekli kumaşa ayayraça?sattı. benim yükümde iki yüz [adet] kırmızı, yünlü kumaş bar, yedi [adet] beyaz, yünlü kumaş var..... Öndeki devede on [adet] kırmızı, yünlü kumaş, üç beyaz, yünlü kumaş bar. Gene sekiz [adet] kırmızı kumaş bar. Yegen Singkur-ka bir ipekli kumaş, bir [adet] sarı ipekli kumaş [1] Taz’a verdi. İki [adet] ipekli kumaş Sügçük’e verdi.” (YangNiu22; HamTouHou14)

Karahanlı. MK. *torku* “ipek” (DLTI, 427); *torku yorişdi.* “İpek kumaş yol yol oldu. İpekli kumaş yıpranmağa yüz tuttuğu zaman söylenir” (DLTIII, 72); *yinçege torku*“ ince ipek kumaş” (DLTIII, 380); KB. *torku* “ipekli kumaş, ipekli” (Arat, 1979, 460); **Çağ.** *torgu* “Kâğıdı saklamak için beratların ve hükümlerin üzerine yapıştırdıkları malum renkli kumaş.” (AL, 1020); *torgu* “İyi işlenmiş, dokunmuş, ipekli kumaş; benzetme yoluyla hükümlerin üzerine yapıştırılan renkli kumaş” (Senglah, 172v, 15); *torgu* “bir nevi ketendir” (ŞSül, 116); **UÇİS.** *torku* “ipekli kumaş” (Yunusoğlu, 2012, 174, P452); **BDS.** *torka tavar* “ipekli kumaş; Çin. 暗補緞 an pu duan” (BDS, 3158).

Çağdaş: YUyg. *torka* “yabani kendirden yapılmış iplik” (UTİL, 1991, 235); Lop.ağ. *to(r)ku* “lif, ipek, ipekler” (Aliyeva, 2013, 454); Kaş.Yar.ağ. *turka* “ipek gibi, ipekli (bir çeşit kalburun, kumaş olarak kullanılır.)”(Shaw, 2014, 237); *torka* “yabani kendir ipliği”(Gopuri, 1986, 69); Özb. *tur* “doğal ya yapay dokuma kumaştan yapılan kare şeklinde delikleri olan işlemeli kumaş, tül” (ÖTİL II, 1981, 252).

Clauson *torku* (?torko) kelimesine “ipekli kumaş” açıklaması vermiş ve kelimenin alıntı olabileceğini kaydetmiştir (ED, 539a); TMEN’de *torgu* şeklinde madde başı olarak geçen sözcüğün Türkçede *torku* ~ *torgu* şekillerinin bulunduğunu kaydedilmiştir. Ayrıca sözcüğün Türkçeden Moğolcaya *torhan* şeklinde geçen sözcüğün ve Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla tekrar Türkçeye *turga* şeklinde geçtiği belirtilmiştir (TMEN II 884. Ayrıca bk. *torg-an* “ipek” Lessing 1274). Mazar

Tagh harabelerinde bulunan Eski Türkçe Çince lügatçede rekonstrüksiyon sonucu *torku* “ipek” olarak okunan sözcüğün Çince karşılığı 絹 *juan*’dir (Matsui2017, 13).

Uygur sivil belgelerinde “ipekli kumaş” anlamına gelen *torku* kelimesi, *bir ala torku* “bir kırmızı ipekli kumaş” (USp 127; SUK, WP05; JW- Li, 6.6; Sayit-Yüsüp,90), *kükü-lüg torku* “kadınların baş giysisi yapmak için kullanılacak ipekli kumaş” (Fam.Arch.L-33/35/90; JW-Li,5(10)-33/35/90; TugDok, X3-13, 33/35/90), *yig torku* “kaliteli ipekli kumaş” (YangNiu, 20, 21; HamTouHou, 35, 36), *bışığ torku* “işlenmiş ipekli kumaş” (YangNiu, 6; HamTouHou, 18), *serik torku* “sarı ipekli kumaş”(YangNiu, 2; HamTouHou, 21), *edgü yig torku*“iyi, kaliteli ipekli kumaş” (YangNiu,3; HamTouHou, 24; COUL55) gibi çeşitli kelime gruplarıyla birlikte gelmektedir. Örneklerden anlaşıldığı üzere *torku*, *kükü* olarak bilinen kadın baş giysisi yapımı için kullanılmıştır. Ayrıca *torku*’nun *kırmızı* (ala torku) ve *sarı* (serik torku) gibi farklı renkleri de bulunmaktadır. Belgelerde geçen *yig torku* ve *edgü yig torku*, *pışığ torku* gibi ifadelerden anlaşıldığına göre *torkular* farklı kalitelere dokunabilmektedir.

6.6.3.12. zühküm “yüksek kaliteli bir çeşit ipekli kumaş”

< Çin. 絨錦 / 戎錦 rongjin “yüksek kaliteli bir çeşit ipekli kumaş”. Bk. ED 999b, VEWT 533, DTSI 640. Ayrıca bk. 絨錦布 rongjin bu “pamuk ve yün karışımı kumaş” (Giles, 5751).

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *zühüm/zühim/zühküm* “borkar” (TTVI, 391). Sözcük Uygur sivil belgelerinde de tespit edilmiştir:

(1)] *tigin teñrim kutıña* <blank> (2) <blank> *koş kav’asuna sugvar ötügüm teginür* ////(3) *meniñ bir ulug şünkim avya iki ygrmi san tavar tört* (4) *ayak iki anapor bir kolvatun şiktan bir küp bor bu munça* (5) *tavar* “] “] Şehzade hazretlerinin şerefine <blank> <blank> Koş Kav’asuna suvgar ricamdır. Benim (servetim şöyledir) bir büyük ipekli kumaş, 12 parça ipekli kumaş, dört kâse, iki anapor (?), bir kolvatun? Bir küp üzüm şarabı, bu kadar ipekli kumaşı” (COUL04).

(1) *Öñre tört otuz sınar torku kirdi yene* (2) *bir yazuk atlıg karabaş tokuz torku-ka mengü-de* (3) *ekki torku alıp kemiştim sevig tirek-de* (4) **zühim** *satıgı üç yegirmi sınar torku-lug tavar altımız.* (5) *yene bir yig torku kelürdi tsugda-ka bedrimiz* (6) *yene bir karabaş öntürdüm yene bir bışığ torku.....* (7) *kelürdi munça tavar-da ekki yig torku kiryük.....* “Önce yirmi dört sınar?

İpekli kumaş girdi, yine bir Yazuk adlı köle dokuz ipekli kumaşa, Mengü'de iki ipekli kumaş alıp Kemiştım Sevig Tirek-de? ipekli kumaşın fiyatı [için] on üç Siñr ipekli kumaş aldık yine bir iyi ipekli kumaş getirdi. Tsugda-ka bedrimiz? bu kadar mal-mülk, iki iyi ipekli kumaş kirdi.”(YangNiu20; HamTouHou35; COUL04).

Karahanlı. MK. *zünküm* “bir çeşit Çin ipeklisi” (DLTI, 485); KB.-, **Çağ.-**, **UÇİS.-**, **BDS.-**.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Sözcük Clauson'un tespitine göre Hapax olarak geçen sözcük Çince'den alıntıdır (ED, 999b). Sözcük < Çin.絨錦 / 戎錦 rongjin, MC *ńziung-kiəm “Yüksek kaliteli bir çeşit ipekli kumaş.” (COUL, 239).⁵⁵³

6.6.4. Deriler

6.6.4.1. kogiş “tabaklanmış deri”.

<Tü. *kogiş* “tabaklanmış deri”. Bk. ED 613b, VEWT 275, DTSI 452, EUTS119.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *ıgaçka koguşka tokıgu-ka iligke tayaklıgın timin ök küvrügdin ün ünēr* “Ağaca deriye, davul tokmağına, hükümdara dayanılarak derhal davuldan ses çıkar.” (AY 375); *koguş*“deri” (BTXXV(2), 3635; BTXXVII, 4586); *ötrü ol téginniñ anasın yavlak sakınçlıg çandallar yaş koguş üze başın yörgüyü tañıp* “Bunun üzerine kötü düşünceli cellâtlar, prensin annesini yakalayıp yaş deri ile başını sardılar.”(Daşa, 4019-4022); *yaña koguşı* “fil derisi” (HeilkII, 22/22); **Karahanlı.** MK. *koguş* “sepili, sepisiz deri” (DLTI, 369); KB.-; **Harezmi.** *koguş* “tabaklanmış deri”(Ünlü2012, 332); **Çağ.-**, **UÇİS.-**, **BDS.-**.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson sözcüğün etimolojisi hakkında görüş bildirmemiş ve sözcüğü “tabaklanmış deri” anlamına gelen *kö:n* kelimesiyle ilişkilendirmektedir (ED 613b). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmemiştir.

6.6.5.2. kön“gön”.

<Tü. *kön* “gön”. Bkz ED 725a, VEWT 290, DTSI 314, EUTS 77.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *kön işleser-sen, tavar kor bolur*“deri işlersen, mal-mülk ziyan olur”(TTVII, 28,4). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

⁵⁵³ Ayrıca bk. Zhang Tieshan, Peter Zieme, “A Terminology List in Old Uigur”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* c.65(3), (2012): 261-270.

İki yigirmi (30) [satır]-ka y(a)lm-a-lıg kōn-ni altım (i)z. “On iki satıra yelek için deri aldık.”(Fam. Arch, L-30; JW-Li, 5(10)-30; TugDok, X3-13, 30).

Karahanlı. MK. *kōn* “at derisi veya gönü; ham deri, gön. Ara sıra insan derisi içinde bu kelime kullanılır. *anıñ köni kurudı* “O, öldü, onun derisi kurudu.” demektedir. Buradan alınarak deve gönüne de *tewey köni* denir. *Kōn* kelimesi, deri tabaklanmadan evvel söylenir. Tabaklandıktan sonra *koguş* denir.”(DLTIII, 140); KB.-, **Çağ.** *gōn* “bir çeşit tabaklanmış deri”(Senglah, 310r,7); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *kōn* “işlenmiş ve tabaklanmış deri” (UTİL, 1994, 689); Özb. *ko'n* “işlenmiş, tabaklanmış deri” (ÖTİLİ, 1981, 415).

ED’de *kōn* (g-) kelimesinin aslen “tabaklamak için kullanılan ham deri ” anlamına geldiği, birçok modern dilde “tabaklanmış deri” anlamıyla yaşadığı kaydedilmiştir (ED, 725a).

6.6.4.3. sagrı “ham deri; atın kalça kısmındaki deri”.

< Tü. *sagr-ı. sagrı* “ham deri; atın kalça kısmındaki deri”. ED 815a, TMEN III 1212, VEWT 393, DTSI 481. Ayrıca bk. Lessing, 1021, *sagarin*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud, Man).-, Uygur sivil belegelerinde şu şekilde geçer:

(42) *bir yarım (43) satırka iki kula sagrı üç satırka (44) [seki]z kulaç yolak eşük-ke, beş yinçke (45) [tavar] tört satırka altımız.* “Bir yarım satıra iki kulaç tabaklanmış deri, üç satıra, sekiz kuşaç çizgili örtü ve beş ince, ipekli kumaş[1] dört satıra aldık.” (Fam.Arch. L- 43; JW-Li, 5(10)-43; TugDok, X3-13, 43).

Karahanlı. MK. *sagrı* “deri, her şeyin derisi” (DLTI, 421); *etüklük sagrı* “mest için ayrılan sahtiyan” (DLTI, 152); *sagrılamak* “kaba deriyi sertleştirmek” (DLTIII, 353); KB.-, **Çağ.** *sagrı* “arka, genelde benzetme olup atın arka kısmındaki tabaklanmış deri” (Senglah, 232r, I); *sagrı* “sırt, arka” (ŞSül, 180); **Kıpçak.** *sagrı* “maruf kalın deri” (İM, 58); **UÇİS.-, BDS.** *sagrı* “hayvanların kalça kısmındaki deri; Çin. 股子皮 gu zi pi” (BDS, 3311); *kara sagrı* “siyah deri; Çin. 子儿皮 zi er pi”(BDS, 3313); *yaşıl sagrı* “yeşil deri. Çin. 绿斜皮 lü xie pi” (BDS, 3313).

Çağdaş: YUyg. *sagra* “insanın üst bacak kısmı ve hayvanların arka bacağına yukarı kısmı ile belin birleştiği kısmı” (UTİL, 1992, 386); Kaş.Yar.ağ. *sagrı* “at derisinden hazırlanan bir tür işlenmiş deri (atın sırt kısmından)” (Shaw, 2014, 214); Tur.Diy. *sagra* “eşek derisinden yapılmış deri”(Yakup, 2011, 393); *sagra kēpiş* “eşek derisinden yapılmış ayakkabı (Kumul şivesi)” (Cilan, 2017, 177); Özb. *sa'grı*

“1. at, eşek gibi hayvanların arka ayak üst kısmı; 2. at sırtının bel ve arka kısmı” (ÖTİL II, 1981, 30). Özb. *sa'griçi* “derici” (ÖTİL II, 1981, 30).

Clauson, *sagri* kelimesine “ham deri” açıklaması vermiş ve kelimenin “atın kalça kısmındaki deri” anlamının bulunduğunu kaydeder. Türk Lehçelerinden Tuv. sār, Kır. *sōru* Kzk. *sawır* şeklinde yaşamaktadır (ED 815a). Doerfer, kelimenin kökeniyle ilgili Bang’in görüşünü aktarır ve *sagri* kelimesinin **sagir* köküne üçüncü şahıs iyelik eki *-i*’nin eklenmesiyle oluşan bir isim olduğunu açıklar (TMEN III 1212). Doerfer’e göre sözcük Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Tibetçeye ve bazı Avrupa dillerine de geçmiştir. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya *sa'ari* şeklinde geçen sözcük Moğolca üzerinde Mançuca’ya *sarin*, Yakutçaya *sārī* şeklinde ve Yakutçadan Tuvacaya *sari* şeklinde geçmiştir (TMEN III 1212).

6.6.4.4. *teri* “deri, cilt, ham deri”

<Tü. *teri* “deri, cilt, ham deri”. Bk. ED 531a, VEWT 475, DTSI 554, EUTS 153.

Tarihî: KökTü. *tabışgan terisi ünüşüpen yügürü barmış*“ Tavşan derisi soyulmuş olarak koşup gitmiş.” (IrkB 44); **Uyg(Bud).** *kimki tunlıg terisin soyar* “kim hayvanların derisini süzerse” (İKP, 3); *tüüsin derisin* “tüyünü derisini” (Daşa,1793); *kim kişineñ terisinte ünüp* “kimi kişinin derisinde çıkarsa” (M I 8, 14-15); *terisin soyup* “derisini süzüp” (UIII52, 9); *yılan terisin* “yılan derisini” (HeilkI,114). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(1) *yılan yıl arm ay tört tokuz-ka nen balak umar* (2) *ikägü taşık baş-ındaki {ta}yarım terini yarım torku-nı* (3) *turı-tın alıp ög bitig-i yok bolmış üçün* (4) *tutup turgu yanud bitig birtimiz soñ bidig* (5) *ünser vuçuñ bolup yorımazun.* “Yılan yılının aram ayının yirmi dördünde, Ben Balak [ve] Umay ikimiz Taşık Baş’ındaki yarım deriyi, yarım ipeği Turı’dan alarak, ana senedi kaybolduğu için anan senedin yerine tutacak geçici senedi veriyoruz.” (USp5; SUK, Mi18; JW-Li, 3.12)

Karahanlı. MK. *bir tilküv terisin ikile soymas* “Bir tilki derisi iki gez soyulmaz. Bu sav, bir adam yüzünden iyilik görerek ikinci gez yine iyilik isteyen kimse için söylenir.”(DLTIII, 244); *koy terisi soyuldu* “Koyunun derisi soyuldu.”(DLT III, 190); KB.-.Çağ. *tēri* “deri; kabuk” (Senglah, 193r. 27); *teri* “deri” (AL, 1013); **UÇİS.** *teri* “cilt, deri” (Yunusoğlu, 2012, 174, P373); *teri ton*“deri don, deri giysi” (Yunusoğlu, 2012, 174, P468); **BDS.** *sugur teresi* “sugur? derisi; Çin.臊鼠皮 *sao shu pi*”(BDS, 3302); *tarbagan teresi* “tarbagan?derisi; Çin.獭

兒皮”(BDS, 3302); *küzlük tere* “son baharda kullanılacak deri; Çin.秋皮 qiu pi” (BDS, 3303); *koy terisi* “koyun derisi; Çin.羊皮 yang pi” (BDS, 3303); *karı koy tere* “yaşlı koyunun derisi; Çin.老羊皮 lao yang pi”(BDS,3304); *eçkü tere* “keçi derisi; Çin.山羊皮 shan yang pi” (BDS, 3304); *tere* “deri. Çin.皮 pi”(BDS, 3310); *kala tere* “sığır derisi; Çin.牛皮 niu pi” (BDS, 3310); *tonğuz tere* “domuz derisi; Çin.豬皮 zhu pi” (BDS, 3310); *yaba tonğuz tere* “yabani domuz derisi; Çin.野豬皮 ye zhu pi”(BDS, 3311); *bel tere* “bel? deri; Çin.净面股子皮 jing mian gu pi zi” (BDS, 3311); *çevir tere* “çevir?deri; Çin.带毛鹿麈板 dai mao pao pi” (BDS, 3312); *gacilagan tere* “yıpranmış veya tabaklanmış?deri; Çin.磨毛皮板 mo mao pi ban”(BDS, 3312); *culgugan tere* “süzülmüş?deri; Çin.去毛皮 qu mao pi”(BDS, 3312).

Çağdaş. YUyg. *tere* “deri, cilt”(UTİL, 1991, 420); Özb. *teri* “cilt, deri” (ÖTS, 2016,455).

Clauson *teri* (d-) kelimesine “deri, cilt” açıklamasını verir ve sözcüğün Az., Osm., Trkm. *deri* şeklinde geçtiğini belirtir (ED, 531a).

6.6.5. Kürkler

6.6.5.1. *kiş* “samur kürkü”.

<Tü. *kiş* “samur kürkü”. Bk. ED 752b, TMEN III 1698, VEWT 272, DTSI 310.

Tarihî: KökTü. *kiş* “samur”(Ölmez, 2013, BK, K11/12); Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(58) [-k]a kav altım (ı)z. Biş bakır-ka bir *kiş* (59) [al] tım (ı)z. “Ayakkabı aldık. Beş bakıra bir samur kürkü aldık.” (Fam. Arch. L-58; JW-Li, 5(10)-58; TugDok, X3-13, 58).

Karahanlı. MK. *kiş* “samur”(DLT III, 126); KB. *kiş* “samur, samur kürkü” (Arat, 1979, 260); **Çağ.** *kiş* “samur” (Senglah, 315r, 11); **UÇİS:** *kiş* “samur” (Yunusoğlu, 2012, 164, P226); **BDS.-.**

Çağdaş. Alt. *kiş* “su samuru”(AltTS,113); KaTat.*kēş* “samur; samur kürkü” (Öner2015, 200); Kırg. *kiş* “samur, kiş telpek; samur kalpak”(Yudahin2011, 475); YUyg-, Özb-.

Clauson *ki.ş* kelimesine “samur kürkü” açıklaması verilmiştir (ED, 752b). Clauson, Doerfer’den alıntı yaparak kelimenenin Farsçaya geçtiğini belirtir(ED,

752b; Ayrıca bk. TMEN III I698). Räsänen, *kīş kelimesine “samur” açıklamasını verir ve sözcüğü *kıl ile ilişkilendirmektedir (VEWT 272).

6.6.5.3. kürk“kürk”.

<Tü. *kürk* “kürk”. Bk. ED 741a, TMENIII 1628, VEWT 309, DTSI 329.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man)-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(11) *iki yıl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk (12) bile birürmen.* “İki yılda bir pamuklu gömlek, üç yılda bir kürk de veririm.”(SUK, P101-10).

Karahanlı. MK. kürk “kürk” (DLT I, 353); KB.-, **Çağ. kürk** “kürk palto” (Senglah, 305r, 26); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *kürk* “kürklü mont” (Gopuri, 1986, 217), Özb.-

ED’de *kürk* kelimesine “kürk, kürklü giysi” açıklamasını verilmiştir. (ED, 741a). Clauson, ayrıca *kürk* kelimesinin sadece güneybatı lehçelerinden Osmanlıcada yaşadığını belirtmiştir (?) (ED 741a). Sözcük Türkçeden Farsçaya, Arapçaya, Gürcüceye, Mari diline geçmiştir (TMENIII, 1628). Räsänen, Çağatayca, Osmanlıca ve Kırım Türkçesinde *kürk* şeklinde geçen sözcüğün Çuvaşçada *kərək, körük* şeklinde geçtiğini belirtir (VEWT 309).

6.7. Giyim Kuşam ve Süs Eşyalarıyla İlgili Söz Varlığı

6.7.1. Giyisi Adları

6.7.1.1. börk “başlık, takke”.

<Tü. *börk* “başlık, takke”. Bk. ED 362a, TMEN II 737, VEWT 84, DTSI 118, Sevortyan 221-224.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *Börk* “şapka” (BTXXXVIII, Kw19); sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir.

(19) *tütrüm teriñ taloy ügüznüñ türki (20) törttin şınarkı taglarınñ börki (21) tüz yağız yer üşteñiniñ örki (22) sugulmaksız kudular sular alında belgür-(23) -miş ağınmaksız kudulur akınlar.* “Derin okyanusun gücü dört bir taraftaki dağların takkesi düz kara toprağın mükemmel yüksekliği, tepesi (çiftçiler, tarlayı nadasa bırakmak için) suyu çekilmemiş akarsular yüksekliğinde ortaya çıkmış” (E1-20).

(22) *kirgini kirmiş bugra teg kökreyü. açmış bars teg alıku* (23) *avtakı keyik teg yügürü. kümüslüg tag teg körklenü kümüt* (24) *hıua teg açılı börk teg kedilü biçek teg sapılu kum [teg]* (25) *yıgılu korum kaya teg yimrilü terk ödün kelmeki k [üsençig]* (26) *meñi bulu tegingey erti.* “Çiftleşme anı gelmiş kızgınlığına girmiş deve gibi böğürüp acıkmış kaplan gibi güzelleşip avdaki vahşi (hayvan) gibi koşarak gümüslü dağ gibi güzelleşip Kumuda çiçeği gibi açılarak takke gibi giyilerek bıçak gibi saplanarak kum gibi yığılarak kaya gibi devrilişip çabucak gelme arzusu (ile) huzura ulaşacaktı.” (MängiB- 24).

Karahanlı. MK. *börk* “başlık, külâh” (DLTI, 349); *börkçi* “takkeci, serpuşçu; külâh yapan ve satan” (DLTI, 26); KB. *börk* “başlık, külâh” (Arat, 1979, 105); *neçe er bedüse baş agrıg bedür, neçe baş bedüse bedük börk kedür* “İnsan ne kadar büyürse, baş ağrısı da o kadar büyük olur, başı ne kadar büyürse, o kadar büyük börk giyer” (KB, 435); **Çağ.** *börk* “külâh” (Senglah, 132 v, 27); *börk* “başlık, börk” (ŞSül, 79); **UÇİS.** *börk* “börk, şapka” (Yunusoğlu, 2012, 156, P470); *börke* “şapka, börk” (Yunusoğlu, 2012, 156, P446); *konmao* “< Çin. kuan-mao .şapka, börk” (Yunusoğlu, 2012,164, P991); **BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *bök* “takke, baş giysisi” (UTİL, 1990, 515); Kaş.Yar.ağ. *buk?* *bök* “kep, takke, başlık” (Shaw, 2014, 67a); Lop.ağ. *börk* “kalpak, şapka” (Aliyeva, 2013, 372); Tur. Diy. *bök* “takke, şapka” (Yakup, 2011, 443); SUyg. *pörük~pörük* “şapka” (Lei, 1992, 76); Özb. *bo'rk* “kışlık şapka, kalpak, takke” (ÖTİL I, 1981, 164).

Clauson *börk* sözcüğüne “başlık, takke” açıklamasını verir ve sözcüğünün Kırgız Lehçesinde *börük* şeklinde yaşadığını belirtir (ED362a). Doerfer, *börk* kelimesinin Türkçeden Moğolcaya (Kalmukça) *bürgü* (?) şeklinde geçtiğini kaydeder (TMEN II 737). Castern, *börk*'ün ana Altaycadan kaldığını ileri sürmüştür. Ramstedt, sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu dile getirmiştir. Dimitriyev, Türklerin kullandığı kurt başı biçimindeki başlıklardan yola çıkarak *börk*'ü *böri* “kurt” ile ilişkilendirmektedir (Sevortyan, 221-224).

Börk kelimesi, Uygur dindışı metinlerden sayılan “Uygurca Hasat Övgüsü”(E-1) ve “Yeni Yılın Sevaplarla Geçmesini Dilemek” (MängiB-24) metinlerde tespit edilmiştir. E1’de *taglarnıñ börki* “dağların şapkası” tamlaması içinde kullanılmıştır. *Börk* kelimesi burada soyut anlamda kullanılmış olup giysi eşyası olan *börk*'i ifade etmemektedir. Ancak MängiB- 24 metninde kelime *börk teg*

kedilü “takke gibi giyilerek” kelime grubu içinde kullanılmış olup burada *börk* kelimesi somut bir giysi eşyasını ifade etmektedir. Sözcük Karahanlı Türkçesi Çağatay Türkçesi ve sonraki dönemlerdeki tarihî Türkçelerde “*başlık, külâh, takke*” gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Modern Türk dili alanından Yeni Uygur Türkçesinde, kelime *-r-* sesinin düşmesiyle *bök* şeklinde görülürken Özbek Türkçesinde ise *bo’rk* şeklinde tespit edilmektedir.

6.7.1.2. çekrek “pamuklu gömlek”.

< Tü. *çekrek* “pamuklu gömlek”. Bk. ED 416b, Giles 9479, 604, EUTS 40.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *çekrek* “alttan giyilen kısa giyim”(URD, 134). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(11) *iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk (13) bile birürmen.*“İki yılda bir pamuklu gömlek, üç yılda bir kürk de veririrm.” (SUK, P101; Sayit-Yüsüp, 83)
(164)- *takı bir s (a)tır yiti bakır-ka kızıl(165) işgirti dört s(a)tır üç bakır-ka çekrek(166)-lig kızıl çog altım(ı)z.*“-taki bir sıtır yedi bakıra kırmızı ipek dört sıtır üç bakıra giysi [için] kumaş ve kırmızı kese aldık” (Fam.Arch. L-165/166; JW-Li, 5(10)-165/166; TugDok, X3-13, 165/166).

Karahanlı. MK. *çekreklik kapa* “yünden yapılan kölelerin giydiği cepsiz bir kaftan”(DLTI, 477); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.** *çekrek* “pamuk gömlek” (Yunusoğlu, 2012, 158, P467); **BDS.-**

Çağdaş: YUyg.-, Özb.-. Fakat krş. YUyg. *çekmen* “iyi işlenmiş yün ve pamuktan dokunan ipten pürüzsüz yerel kumaş” (UTİL, 1991, 679); Özb. *çekmen* “genellikle yönlü kumaştan dikilen, erkeklerin giydiği uzun cübbe” (ÖTİL I, 1981, 350).

çekrek < çek? “çizgili, kumaş gibi bir pamuk dokuma” (DLT III 155). Clauson, kelimenin sadece UÇİS’de tespit edildiğini ve Çince 布衫 *pu chen* “pamuklu gömlek” (Giles 9479, 604) kelimesinin karşılığı olduğunu açıklar (ED 416b). Kâşgarlı Mahmud’un Divanı’nda *çekreklik kapa* olarak adlandırılan yünden yapılmış ve kölelerin giydiği cepsiz kaftanlardan söz edilmektedir. *Çekrek* sözcüğü *çek* “kumaş biçiminde bir pamuk dokumadır, Bundan örtüler yapılır. Yemek Boyları giyer.” (DLTIII 155). *çekrek* için bk. (R III 1959).

6.7.1.3. çaruk/çruk “çarık, keçe çizme”.

< Tü. *çaruk* “çarık, keçe çizme”. Bk. ED 428b, TMEN III 1044, VEWT 101, DTSL 141, EUTS 40.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *çaruk* “çarık” (URD132,10; EUTS 40). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(10) *yıl-ta bir üm köküzmek bir kay bir uyuk çruk(11) iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk (13) bile birürmen.*“Yılda bir pantolon ceket, bir ayakkabı bir keçe çizme iki yılda bir kere gömlek, üç yılda bir kürk de veririm.” (SUK, P101-10; Sayit-Yüsüp, 83, 10).

Karahanlı. MK. *çaruk* “çarık” (DLT I 381); *çarukluk* “çarık yapılmak üzere ayrılmış deri” (DLTI, 503); *çaruklug er*“ çarığı olan adam” (DLT I 497); *çaruklamak* “çarıklemek, Türk çarığı giymek” (DLTIII, 338); *çaruklanmak* “çaruklanmak” (DLT II 266); **Çağ.** *çaruk* “üst kısmı iple bağlanan, tabanı deriden yapılmış olan çizme” (Senglah, 205v, 209); *çaruk* “çarık, ayakkabı” (ŞSül, 146); **UÇİS.-, BDS.** *çoruk* “çarık; Çin. 鞞子靴 yao zi xie” (BDS, 3290).

Çağdaş. YUyg. *çoruk* “ayak ölçüsüne göre deriden dikilen kaba çizme” (UTİL 1991, 686); Kaş.Yar.ağ. *çoruk* ~ *çaruk* “tabaklanmamış deriden yapılan ve daha aşağıdaki derinin ayağın etrafına yerleştirildiği mokasen gibi biçimlendirilmiş kaba çizme, bu kaba çizmeleri dağda yaşayan Kırgızlar ve yolculuk sırasında kervancılar giyer.” (Shaw, 2014, 85b); *çoruk* “öküz derisinden yapılmış basit çizme” (Gopuri, 1986, 109); Özb. *çoruk* “sert, ham deriden dikilen genellikle dağlı bölge insanları arasında yaygın olan ayakkabı, ayak giysisi” (ÖTİLİ, 1981, 379).

Clauson *çaruk kelimesine* “çarık, keçe çizme” açıklaması verir sözcüğü “profesyonelce yapılmış çizme, ayakkabı” anlamına gelen *etük* kelimesiyle karşılaştırır(ED 428b). Doerfer, tarihi Türk dili sahasında kelimenin *çark* ~ *çarg* ~ *çarug* ~ *çarık* “çarık” gibi farklı şekillerde rastlanıldığını kaydeder ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Farsçaya, Farsça üzerinden Kürtçeye, Tunguzcaya, Macarcaya, Rusçaya ve Balkan dillerine geçtiğini belirtir (TMEN III 1044).

Bugünkü Uygur halk kültüründe olan *çig çoruknu kurutma, ötken künüñni unutma*. “Kamıştan yapılmış çarığını ıslatma, geçmiş günlerini unutma.” atasözünden Uygurlarda çarığın insanın aslına, geleneksel kültürüne işaret eden bir unsur olduğu görülür.

6.7.1.4. etük “çizme, ayakkabı, profesyonelce yapılmış çizme”.

< Tü. *etük* “çizme, ayakkabı, profesyonelce yapılmış çizme”. Bk. ED 50b, VEWT 52, DTSI 188, EUTS 52.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *etik* “ayakkabı” (BTXXVIII(3), 7480); *erdemsiz kişi etik içindeki ulyak birle tüz ol.* “Faziletsiz kişi ayakkabı içindeki taban gibi düzdür.” (TTVII, 42, I); *tonı etüki kopı tüketi kılta.* “Elbise ve ayakkabıları, hepsini birden ve tamamen verdi.” (İKP, 76); *tült orun töşek ton etük itig yartag aş içgü tarıg...-dek ed tavar miñ miñ tümen tümen kurla...birdiñiz* “Döşek, giysi, ayakkabı, süs, yiyecek, içecek, darı...kadar mal-mülk binlerce on binlerce kurla... verdiniz.” (UM, 12). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(7) /// (.)*bolmuş-ka ton etük adak baş birmez-men.* “Bolmuş’a elbise, ayakkabı, ayak-baş vermem.”(USp51; Clark 67; SUK, PI02; JW-Li, 1.7)

(59) *Sekiz bakırka sagrı etük bir (60) [sıt]ırka kızıl çug örmek aldım.* “Sekiz bakıra deri çizme bir (60) [sıt]ıra kırmızı ipek giysi aldım.”(Fam.Arch, L-59; JW-Li, 5(10), 59; TugDok. X3-13, 59).

Karahanlı. MK. *etik* “pabuç, mest” (DLT III 283); *etük* “pabuç, edik” (DLT I 68); *etükçi* “pabuççu, kavaf” (DLTII, 49); *büküm etük* “kadın pabucu” (DLTI, 395); *etüklük sagrı* “ayakkabı yapmak için ayrılan sahtiyan” (DLT I 152); *etüklenmek* “ayakkabı, edik sahibi olmak” (DLT I 294); KB. *etükçi* “ayakkabıcı” (Arat, 1979, 163); **Çağ.** *etik* “çizme, edik” (AL, 987); *ötük* “ayakkabı, çizme” (Senglah, 62v, 13); **UÇİS.** *etik* “çizme, bot” (Yunusoğlu, 2012, 159, P447); **BDS.** *ötük* “çizme; edik; Çin. 靴 xie” (BDS, 3288); *uçluk ötük* “uçlu edik; uçlu çizme; Çin. 尖靴 jian xie.”(BDS, 3288); *katip ötük* “ ? Çin. 皂靴 zao xie”(BDS, 3288); *asıg ötük* “sıcak edik; Çin. 暖靴 nuan xie”(BDS, 3289); *tere ötük* “deri edik; Çin. 皮靴 pi xie”(BDS, 3289); *uzun konçlık ötük* “uzun konçlu edik;Çin. 长靴 chang yao xie”(BDS, 3289); *igiz konçlık ötük* “yüksek konçlu edik Çin. 长靴 chang yao xie” (BDS, 3290); *kıska konçlık ötük* “kısa konçlu edik; Çin. 矮靴 ai yao xie”(BDS, 3290).

Çağdaş. YUyg. *ötük* “çizme, keçe çizme” (Necip, 2013, 309a); Hot.Diy. *ütek* “ayakkabı, çizme” (Osmanof, 2004, 338); Lop. ağ. *ötük* “ayakkabı, çizme” (Aliyeva, 2013, 421); Özb. *etik* “çizme, ayakkabı” (ÖTS, 2016, 144b).

Clauson *etük* “çizme, ayakkabı, profesyonelce yapılmış çizme” açıklamasını vermiştir (ED 50b). Ramstedt *etük* sözcüğünü, *etü-* “giyinmek” fiili ile ilişkilendirmektedir (Sevortyan, 320-321). Ancak Türkçe bir türev olduğu anlaşılan sözcüğün kökeni kesin olarak bilinmemektedir (Eren, 1999, 129). *Etük*, Türkçeden Rusçaya da geçmiştir (VEWT 52).

6.7.1.5. kay⁵⁵⁴“ayakkabı”.

< Çin. 鞋 hai (Güney Çin dili). *kay* “ayakkabı”. Bk. Giles, 4377.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man).-., Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

10) yıl-ta bir üm köküsmek bir kay bir uyuk çruk(11) iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk (13) bile birürmen.“Yılda bir pantolon ceket, bir ayakkabı bir keçe çizme (11)iki yılda bir kere gömlek, üç yılda bir kürk (13) de veririm.” (SUK, P101-10; Sayit-Yüsüp, 83-10).

(58) beş bakır [k]a kay altımız. “Beş bakıra bir ayakkabı aldık.”(JW-Li, 5(10),58; TugDok, X3-13, 58).

Karahanlı. MK.-, KB.-, **Çağ.-,UÇİS.** *qiu* “< Çin; hai kumaştan yapılan ayakkabı” (Yunusoğlu, 2012, 163, P449); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *çuhey* “ < Çin.; üst kısmı kumaştan, alt kısmı plastikten yapılmış ayak giysisi.”(UTİL, 1991, 702); Özb.-,

Kelime, Tutung’un oğlunu borç karşılığında Çintso-şila’ya vermesiyle ilgili bir belgede (SUK, PI01) ve Geç Dönem Aile Arşivi (JW-Li, TugDok)de geçer. SUK’ PI01’de geçen kelime metni yayımlayanlar tarafından *kay* olarak transkripsiyon edilmiş ve “ayakkabı” açıklaması verilmiştir (SUK, PI01-10). Aynı belgeyi ele alan Li Jingwei kelimeyi *kev*, Tuguşeva ise *kav* olarak transkripsiyon etmiştir. Kelime ile ilgili metnin not kısmında JW-Li’nin yaptığı açıklama dikkat çekicidir. Li Jingwei göre kelime, *kev* olarak transkripsiyon edilebildiği gibi *kay* olarak da transkripsiyon edilebilmektedir. Eğer sözcük *kay* veya *hay* olarak transkripsiyon edilirse, sözcük Çincenin kuzeybatı lehçesinde “ayakkabı” anlamında kullanılmaktadır (JW-Li, 5(10)-58).

6.7.1.6. köküzmek “önlük, zırh”.

< Tü. köküz-mek “önlük, zırh”. Bk. ED 714b, OTWF 110, DTSl 313.

Tarihî: KökTü. *tay ögeke bir köküzmek yarık [yarlıg] boltı* “Tay Öge’ye bir zırh verildi” (ETY, Mi.C6(II, 67). **Uy** (Bud, Man).-., Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(10) yıl-ta bir üm köküzmek bir kay bir uyuk çruk(11) iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk (13) bilä birürmen.“Yılda bir pantolon ceket, bir ayakkabı bir

⁵⁵⁴ Sözcük, JW-Li ve Tuguşeva’nın çalışmasında *kav* olarak transkripsiyon edilmiştir(JW-Li, 5(10),58; TugDok, X3-13, 58); Clauson, sözcüğü *kay* olarak transkripsiyon etmiştir(Fam.Arch.L-58). Çalışmamızda Clauson’un transkripsiyonu esas alınmıştır.

keçe çizme iki yılda bir kere gömlek, üç yılda bir kürk de veririm.” (SUK, P101,10; Sayit-Yüsüp, 83, 10).

Clauson kelimenin hapax olduğunu söylemekle beraber, bu kelimenin *kögüz* kelimesinden geldiğini kaydetmektedir (ED 714b, OTWF 110). Sözcük Eski Türkçe dışında diğer tarihî ve modern Türk dili alanlarında tanıklanamamıştır.

6.7.1.7. köküzlük⁵⁵⁵ “gögüs koruyucu”.

<Tü. *köküz-lük. köküz* (gögöz) “gögüs koruyucu”. Bk. ED714a *köküz*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *alkınçsız kögüzlüg bodısatv* “sayısı bilgili Bodısatva” (Kuan 59); **Uyg (Man).** *kögüzlügüm bilgem* “benim düşünceli ve bilgeli” (M II 8, 14-15); Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(28) *altı sıtırka [mon]çuk köküzlük altımız.* “altı sıtır’a [boncuklu]gögüs koruyucu aldık.” (Fam. Arch, L-29; JW- Li,5(10) -29; TugDok, X3-13, 29).

Karahanlı. MK. *kögüz* “gögüs” (DLT I 366); **KB.** *kögüz* “gögüs” (Arat, 1979, 274); **Çağ.** *kögrek* “gögüs” (AL, 967); *kögsük* “gögüs” (AL, 967); **UÇİS.** *kögüz-luk* “gögüs koruyucu (gögüs için bir nevi giysi)” (Yunusoğlu 2012, 165, P460); **BDS.-.**

Çağdaş: YUyg. *kökrek* “gögüs” (UTİL, 1994, 666); *köks* “gögüs, meme” (UTİL,1994,667); Özb. *ko'ks* “gögüs” (ÖTS, 2016, 245); *ko'krak* “gögüs” (ÖTS, 2016, 245).

Köküz (gögüs) sözcüğü tarihî ve çağdaş Türk Dili alanında yaygın bir kullanıma sahiptir. Nitekim *köküzlük* sözcüğü Uygur sivil belgeleri hariç sadece Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü’nde tespit edilmiştir. Kuzeydoğu Türk dillerinde *kögüstüg/ kögüstü* “akıllı, bilgili, düşünceli” (R II 1234) sözcüğü geçer.

Köküzlük kelimesi, *köküz* isim köküne, isim yapım eki *-lük*’ün eklenmesiyle türemiştir. Uygur sivil belgelerinden anlaşıldığı gibi *köküzlük* göğüs kısmını korumak için kullanılan giysilerden biri olabilir.

6.7.1.8. kükü “kadın baş giysisi”

<Çin. 姑姑, 罍罍 *gugu. kükü*⁵⁵⁶. Bk. HansJens 2019.

⁵⁵⁵ Sözcük JW-Li ve Tuguşeva tarafından *köküzbeg* şeklinde transkripsiyon edilmiştir (Bk. TugDok,X3-13, 29; JW- Li, 5(10)-29). Clauson tarafından ise *köküzlük* olarak transkripsiyon edilmiştir (Fam. Arch, L-29). Çalışmamızda *köküzlük* şekli esas alınacaktır.

⁵⁵⁶Bir aile sicil kaydı (Fam. Arch; JW-Li, 5(10); TugDok, X3-13) olan yukarıdaki belgeyi neşreden araştırmacılar sözcüğü *kögülük* şeklinde okumuş ve “yerel (?)” anlamı vermişlerdir. Ancak HansJens 2019’da, yukarıdaki metinlerde tanıklanan sözcük *kükü* şeklinde transkripsiyon edilmiş ve sözcüğe “hotoz, baş giysisi” açıklaması verilmiştir. bk. Hans Nugteren, Jens Wilkens, “A Female Mongol

Sözcük tarihî Türk dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tanıklanmıştır:

..samsıka **kökülük** torku bir yarım satırka altımız. “İpekli kumaşa, başlık yapımı için kullanılan ipekli kumaşa bir yarım satıra aldık” (Fam.Arch.L-36; JW-Li, 5.10-36; TugDok, X3-13, 36).

...tonluk tavarka bir yigirmi stir **kökülük** torkuka iki stir birle üç yigirmi stir tavar ömenke üç stir berdi. “Giysi için ipekli kumaşa on bir başlık yapımı için kullanılan ipekli kumaşa 13 sıtır, ipekli kumaştan dokunmuş giysiye üç sıtır verdi” (Fam. Arch.L-90; JW-Li, 5(10),90; TugDok, X3-13, 90) .

(1) yılan yıl-kı kalan-ka (2) ilçi-ke birmişim: temür (3) buka-ka bir böz yana bek (4) temür buka-ka bir böz (5) birtim yana tumur-ka bir (6) böz birtim yana bay buka (7) bor-ka yarım böz birtim (8) semis-ke ton-ka **kükü**-ke bir böz birtim. “Yılan yılındaki İlçi’ye verdiklerim: Temür Buka’ya bir bez, yine Bek Temür Buka’ya bir bez verdim. Yine Tumur’a bir bez verdim. Yine Bay Buka’ya şaraba yarım bez verdim. Semsî’ye elbise için, kükü (kadın baş giysisi için?) bir bez verdim.” (USp 38; JW-Li, 4.1; TugDok X3, 4).

Moğolcada *bogtag* “evli ve soylu kadınların başlığı” (Lessing, 177) sözcüğü geçmektedir. Sözcüğün kökeni; Türkçe *bog* “bohca, boğ” (ED, 311a) sözüne isimden fiil yapım eki olan +*ta*- ile türetilmiş *bogta*- fiilinden -*k* ile isim şeklindedir (TMEN I, 89). Ayrıca Moğolcada *bogtala*-“bogtag takmak, (soylu kadın) evlenmek” (Lessing, 177); *bogtatu* “boktag’lı, evli” (Lessing, 177) sözcükleri geçer. Krş. MK. *bog*“ bohça, boğ, eşya konan heybe” (DLTII, 133/341; III, 127). Ayrıca bk. *bogtak* “eine hohe verzierte Mütze” (VEWT 78).

Uygurlara ait duvar resimleri incelendiğinde Uygur kadınlarının kullandığı uzunca bir başlık türüne rastlanılmıştır (bk. Resim 103, 121, 126). Bu başlıkların Uygurların geleneksel başlıkları olmadığı ve Moğolların hükümranlığı altına girdikten sonra, Moğolların etkisiyle kullanıldığı düşünülmektedir. Uzunca bir külahtan esinlenilerek yapıldığını düşündüğümüz başlıklar, Moğol soylu kadınlarının severek giydikleri başlıklardan biridir.

Bu tür kadın başlıklarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. XIII. yüzyılın son yarısında Moğolları ziyaret eden Plano Carpini Moğol kadınlarının baş giysisinden

bahsederken “Evli kadınlar başlarının üzerinde değnekten ya da kamıştan yapılan bir dirsek boyunda olarak yukarıda dört köşe bir düzlemle son bulan yuvarlak bir şey taşırlar. Bu silindir şeklindeki başlık, aşağıdan yukarıya doğru genişler ve yukarıda uzun ve ince olan altın, gümüş sopa veya kamıştan yapılan bir çubuk vardır; bu omuzlara kadar uzanan bir külaha dikilidir. Zikredilen başlık ve onun üzerine oturtulan çerçeve hafif yünden, purpur veya Bağdad kumaşı ile örtülmüştür. Kadınlar asla bu çerçevesiz insanların arasına girmezler ve bakire kızlardan da bu şekilde ayırt edilir.” demektir.⁵⁵⁷ Buna benzer kayıtlar Rubruk’un seyahatnamesinde de geçmektedir.⁵⁵⁸ 1221 yılında Cengiz Han’ı ziyaret etmeye gelen rahip Changchun de Moğolların giysi kültürleri ile ilgili olarak “İnsanlar deriden giysiler giyer, et ve kurutulmuş peynir tüketir. Erkekler ise saçlarını örer ve kulağının iki tarafından bırakır. Kadınlar ise deriden başlık giyer ve bu başlıklarının yüksekliği iki chi kadar gelir, genellikle siyah ve kahverengi dokuma kumaşlarla başlığın üstünü sarar. Zengin kadınlar ise başlığın üst kısmını kırmızı ipekli kumaş ile sarar. Başlığın kuyruğu kaza benzer. Bu tarz başlıklar Çince ‘故故 gugu’ olarak adlandırılır.” demektir.⁵⁵⁹

6.7.1.9. orpak/oprak “yıpranmış, eski; giysi”.

< Tü. opra-k “yıpranmış, eski; giysi”. Bk. ED 13b, TMEN 527, bk. *olpāk*. OTWF 240, DTSI 371.VEWT 363 *opra-*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *üstünki çoğlug tngri-ler öçeşgü yok ölüm-ke oprak balıkka okşadı* “Üstteki parlak tanrılar, kin besleyici ölüme, yıpranmış şehre benzedi.” (BTXIII 109). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(11) *Toynak Şila yme mini –te soñ pıryan-ım-taki* (12) *negü orpak-ım telük-üm bar erser ogulum* (13) *s(a)mbodu bile tüz üleşip alzunlar.* “Toynak Şila’nın da benden sonra hücremde ne kadar yırtığım, deliğim var ise oğlum S(a)mbodu ile eşit paylaşıp alsın.” (SUK, Ad02)

(15) *negü kim-im-ni orpak ayıg sınık*(16) *barım bulğuça bulsa neçe oğlan-* (17)-*larım bolza ol oğlan-lar birle* (18) *teñ öñ ülüş kopı birür-men.* “Her ne varsa yırtık, kötü, kırık varımı bulacak olsa ne kadar çocuğum varsa çocukların hepsine eşit pay veririm.” (SUK, Ad03).

⁵⁵⁷ Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatname**, çev. Engin Ayhan, (İstanbul: Derya Kitabevi, 2000), 31.

⁵⁵⁸ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev. Ergin Ayhan. (İstanbul: Bayrak Matbası, 2001), 39.

⁵⁵⁹ Li, **Changchun**, 34.

(7) *bar-ça orpak-ı telük-i birle men Kutlug (8) Toña aday kız-nı igelep alıp kидtim. (9) bu kün-te mınça aday kız-nıñ orpak (10) telük negü-si kim-i bar tip ineçi-ke (?) (11) inişi-iñe ogul-ıña çam çarım kılmaz (?) (12)-men.* “Hepsini yırtığı pırtığı ile ben Kutlug Toña Atay Kız’ı sahiplenip alıp gittim. Bu günden [sonra] ben İnençi, bu kızın yırtık pırtık nesi varsa deyip kendi küçük kardeşime oğluma itiraz etmem.” (SUK, Mi01).

.../. *tartıg (3)aş tsañ-daki tarıg teginür erki(?) orpak* “hediyemiz depodaki darı ulaştı mı, eski giysiler” (COUL 153).

Karahanlı. MK. *oprak* “yıpramış, yıpranmış, eskimiş” (DLT I 118); *opramak* “yıpramak” (DLTI, 273); KB. *oprak* “eskimiş, yıpranmış, çürümüş”(Arat, 1979, 345); **Çağ.** *eprik* “eski, yırtık” (Senglah, 27v, 12); *ofrag* “giysi, giysi eşyası” (Senglah, 77r, 10); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson, *oprāk* sözcüğünün *oprā-* “yırtık, aşınmış” filinden türemiş olduğunu kaydeder ve sözcüğün daha sonraları sadece eskimiş giysiler için kullanıldığını belirtir (ED13b, ayrıca bk. OTWF 240). Tarihî Türk Dili alanında Uygur Türkçesi Döneminden itibaren görülen kelimenin “eski, yıpranmış” anlamı oldukça belirgindir. Ancak bu anlamların yanında “eskimiş giysi” anlamı da bulunmaktadır. Doerfer’in sözlüğünde geçen *olpāk* “kind of winter garment” sözcüğü *orpak* ile ilişkilendirilebilir. Ayrıca Doerfer *olpāk* sözcüğün Türkçeden Moğolcaya ve Mançucaya geçtiğini belirtir (TMEN 527).

6.7.1.10. örmek⁵⁶⁰ “bir çeşit giysi”

< Tü. ör-mek. “dokunmuş veya örülmüş bir çeşit elbise”. bk. ED 231b, TMEN II 466, VEWT 375, DTSI 389.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud, Man).-,Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(18) *İki örmek iki tavar (19) torku yüz on böz (20) bolur.* “ İki elbise, iki ipeklilik kumaş [ve] ipek [hepsi]yüz on bez olur.” (USp31; Clark 129; JW-Li 5.3; TugDok, X3-2)

⁵⁶⁰ Sözcük, JW-Li ve Tuğuşeva’nın çalışmasında *ömen* şeklinde transkripsiyon edilmiştir (JW-Li,5(10), 60/92/167; TugDok, X3,13,60/ 92/167). Clauson aynı metinde geçen sözcüğü *örmek* şeklinde transkripsiyon etmektedir (Fam.Arch, L-60/92/167). Çalışmamızda Clauson’un *örmek* şekli esas alınacaktır.

(60) *bir bakır-ka kızıl çug ömek [a]ltımız.* “Bir bakıra kırmızı ipek [ten yapılmış]etek aldık.” (Fam. Arch, L-60; JW-Li, 5(10), 60; TugDok, X3-13, 60).

(92) *[ta]var örmekke üç sıtır bërdi.* “İpekli dokunmuş elbiseye? üç sıtır verdi.” (Fam. Arch, L-92; JW-Li, 5(10), 92; TugDok, X3,13, 92).

(166)-*lig kızıl çug altımız. Bir satır yëti (167) bakır-ka sarıg çug ömek (168) çoşun-lug kabın altımız.* “-lı kırmızı ipek aldık. Bir sıtır yedi bakıra sarı bohça ve etek [1] ipekli elbise [onulan] kutuyu aldık.”(Fam.Arch, L-60; JW-Li, 5(10),167; TugDok, X3-13, 167).

Karahanlı. MK.-, KB.-, **Çağ.** *örmek* “deve yününden dokunmuş ince aba” (Senglah, 71r, 27); *örmek* “deve yününden örülen bir tür aba” (ŞSül, 30); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. Uyg. *örmek* “iple örülmüş çuval” (Cilan, 2007, 331); Özb.-

Clauson *örmek* sözcüğünün *ör-* “örmek, dokumak” (ED, 195b) fiiline *+mAk* isim yapım ekinin eklenmesiyle türemiş olduğunu belirtir (ED 231b). Doerfer’e göre sözcük Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya ve Rusçaya geçmiştir (TMEN II 466).

6.7.1.11. uyuk “keçe çorap”

< Tü. uy-uk. *uyuk* “keçe çorap”. Bk. ED 271,OTWF 241,VEWT 511, DTSI 608.

Sözcük tarihî Türk Dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(9) *boşka töşek iki kiçikig ürüng yirliğ(10)tarta töşek bir taatar-nuñ uyuk-(11)-lug kidiz üç kıtıgıg bir kıtıg (12)-sız tört örtgüg birtim* “Boşka döşek?, iki Kiçig’e beyaz yerli tarta? döşek, bir tatar’ın udug’-lu? keçe üç kıtıg’lı?, bir kıtıg’sız? dört örtüyü verdim”. (USp79-11/12; JW, Li, 5(5)-10/11; TugDok,X3, 8- 10/11).

ED’de *uyuk* kelimesi madde başı olarak geçmez. Sözlükte *uyukluk* madde başı olarak geçer ve sözcüğün hapax olduğu kaydedilir. Clauson, *uyuk* “keçe çizme, dokunmuş çorap” açıklamasını verir ve sözcüğün kuzey merkez ve güneybatı Türk dillerinde yaşadığını kaydeder (ED 271b). Räsänen ise *uyuk* sözcüğüne “çorap” açıklaması vermiş ve sözcüğün Kazakça ve Başkurtçada *öyök* şeklinde geçtiğini belirtmiştir (VEWT 511).

6.7.1.12. üm “pantolon, iç don”.

< Tü. *üm* “pantolon, iç don”. Bk. ED 155b, VEWT 520-521, DTSI 625, ETG 306.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *üm* “pantolon” (BTXXVII, 10792); *üm* *kişeninde ısırsar, suga bargu iş bolur* “Pantolonun bağcığı aşınırsa, suya gidilecektir.” (TTVII 36,14). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(10) *yıl-ta bir üm köküzmek bir kay bir uyuk çruk* (11) *iki yl-ta bir çekrek üç yıl-ta bir kürk*(12) *bile birürmen* “Yılda bir pantolon üst giysi, bir ayakkabı, bir keçe çizme iki yılda bir elbise, üç yılda bir kürk de veririm.” (SUK, P101; Sayit-Yüsüp, 83).

Karahanlı. MK. *üm* “şalvar, don”(DLT I, 38);KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-, SUyg. *ym/jym* “pantolon” (Lei1992, 47);

Mazar Tagh Harabesindeki Eski Türkçe-Çince Lügatçede *üm* “şalvar, pantolon” kelimesinin karşılığı yong 雍 olarak verilmiştir (Matsui2017, 5).

6.7.1.13. **yalma** “hırka, yelek”.

<Tü. *yal-ma* “hırka, yelek”. Bk. ED 929a, TMEN 1892, VEWT 183, DTSI 254.

Tarihî: KökTü. *yalma* “kaput, kaftan, kalın asker giysisi” (Ölmez2013; KT, D33); **Uyg (Bud, Man).**-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

İki yegirmi(30) [sıtır] ka yalmalıg könni aldım. “On iki sıtır hırka yapımı için tabaklanmış deri aldım.” (Fam. Arch L-30; JW-Li 5(10),30; TugDok, X3-13,30).

Karahanlı. MK. *yalma* “kaftan, kalın kaftan, yağmurluk (Fa. *yelma*; Ar. *yalmak*)” (DLT III 34); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb.-

Clauson *yalma* “hırka, yelek” sözcüğünün *yal-* filinden türediğini kaydeder ve sözcüğe “kalın pamuk doldurulmuş, mont; keten zırh” açıklamasını verir. Sözcük Türkçeden Farsçaya *yalma*, Arapçaya ise *yalmak* şeklinde geçmiştir (ED 929a, TMEN 1892).

6.7.1.14. **yarık** “zırh, yelek”.

<Tü. *yarık* “zırh, yelek”. Bk. ED 962a, VEWT 190, DTSI 241.

Clauson, *yarık* kelimesine “savaş zırhı” açıklaması vermiş ve etimolojisi hakkında aydınlatıcı görüşün olmadığını kaydetmektedir (ED 962a).

Tarihî: KökTü. *tay ögeke bir köküzmek yarık [yarlıg] boltı* “Tay Öge’ye bir zırh verildi.” (ETY, Mi.C6(II, 67); *yarık* “zırh, kaput” (Ölmez2013, KT, D33); **Uyg (Bud).** *yarık* “göğüs zırhı ” (UII, M. 78 /30; UIII, 29, 32/3; TTV, 512; TTVIII, A35; TTX, 312(?), 54; BTV, 254). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(57) *üç bakırka yarık altımız*. “Üç bakıra zırh aldık” (Fam. Arch. L-57; JW- Li, 5(10)-57; TugDok, X3- 13, 57).

Karahanlı. MK. *yarık* “zırh; zırh ve kalkana verilen genel ad” (DLTIII, 15); KB. *yarık* “kalkan, zırh” (Arat, 1979, 526); **Çağ.**-, **UÇİS.**-, **BDS.**-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

6.7.2. Giyim kuşam Yardımcıları

6.7.2.1. bog “bohça, heybe”

< Tü. *bog* “bohça, heybe ve benzeri şeyler”. ED 311a, TMEN 789; VEWT 78, DTSI 109.

Tarihî: **KökTü.**-, **Uyg** (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir.

(147) *kalbır bogrı bēş bakırka aldım*. (148) *sürtünç üç bakırka aldım*. (JW, Li 5(10)-147; Fam. Arch. L-147; TugDok. X3-13, 147).

Karahanlı. MK. *bog* “Eşya konan heybe, boğ, bohça.” (DLT III 127); *bog çoğuldu* “Bohça bağlandı.” (DTLII 133); *añar bog boglattım* “Ona bohça bağlattım.” (DTLII 342); KB-, **Çağ.**-, **UÇİS.**-, **BDS.**-,

Çağdaş: YUyg. *bogça* “Kumaş ve deriden dikilen, öğrencilerin kalem ve defter koymak için kullandıkları, omuza asılan veya elde taşınan heybe, çanta.” (UTİL, 1990, 466); *bogcum* “Giysi ve giysilik kumaşlar konulan heybe.” (UTİL, 1990, 466); *bogunda* “bohça” (Cilan, 2007, 37); Özb. *bogco’ma* “Giysi ve giysilik kumaşların düğümleli konulduğu heybe.” (ÖTİLİ, 1981, 167); *bo’gça* “Kuşak, başörtüsü (mendil) gibi şeylerin sarılıp düğümlendiği küçük bohça.” (ÖTİLİ, 1981, 166).

Clauson, *bōg* “bohça ve benzeri şeyler” açıklamasını verir ve sözcüğün Türkçeden Farsçaya o geçtiğini kaydeder (ED, 311a). Ayrıca Doerfer sözcüğün Türkçeden Farsçaya (Farsçadan Urduçaya), Kürtçeye, Arapçaya, Moğolçaya, Kafkas Dillerine, Balkan Dillerine geçtiğini belirtmiştir (TMEN 789).

6.7.2.2. çug “bohça”

<Tü. *çug* “paket, bohça”. Bkz ED 405a, TMEN 1138, VEWT 113, DTSI 151, Lessing 311.

Tarihî: **KökTü.**-, **Uyg** (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde şu şekilde tespit edilmiştir:

(39) *evlig eşükke[. . . .] ünçüglüg yipgin çugnu iki sıtır (40)[... bakır] ka aldım.* “ Evde kullanılacak örtüye gerekli inci ile süslenmiş, mor bohçayı iki sıtır[... bakır] a aldım.”(Fam. Arch, L-39; JW- Li, 5(10), 39; TugDok, X3-13, 39).

(55) *Yen ağzılg yakalıg bir ületü (56) yipgin çug tört bakırka aldım.* “Yen ağzı için kullanılacak kumaşı ve yaka için kullanılacak kumaşı, bir mendili, bir mor çanta[yı] dört bakıra aldım” .(Fam. Arch, L-56; JW-Li, 5(10),56; TugDok, X3-13, 56)

(96)[*sıt]ır bérđi. Eşek başlap kelgüçi (97) [ik] i yipgin çug alıp bérđim.* “Sıtır verdi. Eşeği getirene iki mor çanta alıp verdim.”(Fam. Arch. L-97; JW-Li, 5(10), 97; TugDok, X3-13, 97)

(145) *beyaz çug-nı altı bakır-ka altım (ı)z. opu kına (146) üç bakır-ka k (ı)ya tarak-k(ı)ya şiş altı altım“(ı)z.* “Beyaz bohçayı altı bakıra aldık. Pudra, kına [y1] üç bakıra, küçük tarak [ı] altı [bakıra]aldık.” (Fam. Arch.L-145; JW-Li,5(10),145; TugDok, X3-13,145).

(154) *-ka torku alıp bérđim. Kız kelürgüçi iki (155) terimke iki yipgin çug iki sıtır tört bakır alıp bérđim. Eşek kelürgüçike bir sıtır iki bakırka yipgin çug alıp bérđim.*“-a ipekli kumaş alıp verdim. Kız getiren iki nedimeye iki mor çanta, iki sıtır, dört bakır alıp verdim. Eşeği getirene iki mor çanta alıp verdim”. (Fam. Arch. L-155/157; JW-Li, 5(10),155/ 157; TugDok, X3-13, 155/157;)

(165) *kızıl eşgirti tört sıtır üç bakırka çikin-(166)-lig çug aldım. Bir sıtır yéti (167) bakırka sarıg çug örmek çoşunluk (159) kabın aldım.* “kırmızı ipekli kumaş [ı],dört sıtır, üç bakıra, ipekli kumaştan yapılmış çanta[yı] aldım. Bir sıtır yedi bakıra sarı çanta, giysi, giysi kabı aldım. (Fam. Arch. L-166;JW-Li,5(10),166; TugDok, X3-13, 166).

(1) *takıg yıl ikinti ay y (.....) //// (...)-niñ kalmış ta'var ötügi (2) iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çugiki (....) kvgak (3) bir yiplig (?) işgirti iki k (..) {bir}ala torku bir T'KW(. .)ak (4) bir ületü iniş (?) bir sin (?) (. .) bir laty iki ületü alkugun(5)tört sıtır biş ba'kir sökti (?) altun iki sıtır itig (6)altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il (7)üşünmiş oglnum yrp turmuş-ka bg turmuş-k eniçük-ke birürmen.* “Tavuk yıl[inın]ikinci ay[inın] (.....) //// (...) [gününde?] kalmış tavar[in]faizi iki ince elbise, iki kurdeleli süslü kese,

bir siyah kese, iki büyük çarşaf (örtü) bir kurdeleli mendil, iki geniş, bir ala ipek kumaş, bir beyaz mendil bir de iniş (?) bir sin (?)(. . .)bir ince ipekliden kalça şalı, iki mendil, hep birlikte dört sıtır, beş bakır sökti altın, iki sıtır altın, dört bin kuanbu koyun, bu kadar davarı ben İl üşünmüş oğlum Yırp Turmuş'a [ve] Beg Turmuş'a [ve] Erinük'e veririm." (USp127; SUK,WP05; Sayit-Yüsüp,90; Sayit-Yüsüp,90).

Karahanlı. MK. *çog* "eşya konan heybe, bohça" (DLTIII, 128); *çog* "güneşin yalını, güneşin saçakları"; *kün çogı* "güneşin saçakları, yalını"(DLT III, 128); *çog* "ateşin alevi; odun yaktıktan ve köz olduktan sonra, közün üstünde uçuşan yalın" (DLTIII, 128); KB. *çog* "zincir, bağ" (Arat, 1979, 132); **Çağ.** *çug* "Kalmukların külâhlarına diktikleri ziynet" (ŞSül, 102). **UÇİS.** *çog* "ateş, alev; parlak" (Yunusoğlu, 2012, 158, P685); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *çog* "kor" (UTİL, 1991, 687); Özb. *ço* 'g "köz, korlaşmış ateş" (ÖTS, 2016, 552).

ED'de *çog* şeklinde madde başı olarak geçen kelime "paket, bohça" anlamını taşır(ED 405a). Sözcük kuzeydoğu Türk lehçelerinde Lebend. *çug* "ambalaj, sargı, örtü" (RIII 2169); Tel. *çü:* (RIII 2164); Şor. *şu* (RIV 1095) şeklinde geçmektedir. *Çog* kelimesi Türkçeden Moğolca geçmiştir (TMEN 1138, Lessing 311).

Çog sözcüğü, tarihî Türk Dili alanında Uygur sivil belgeleri hariç, sadece Karahanlı Türkçesinde "bahça, heybe" anlamında kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Divan'da sözcüğün "ateş alevi, ateş yalını" anlamının bulunduğunu kaydetmiştir (DLT III 128). Şeyh Süleyman Efendi sözlüğünde ise *çug* ise "Kalmukların külâhlarına diktikleri ziynet eşyası" şeklinde anlamlandırılmıştır. Uygur sivil belgelerinden (Fam. Arch) metninde geçen *cug* sözcüğüne Clauson tarafından "bohça, çanta" anlamı verilmişken aynı metni ele alan JW-Li ise sözcüğe "saçak, püskül" anlamı vermiştir.

6.7.2.3. laty/ latay "kuşak; ince ipekten yapılmış bele kadar inen şal".

< Çin. 羅帶 luó dài. bk. Giles 7291, 912b, Pulleybank 203, 羅 la Shōgaito148.

< laty~ latay "kuşak; ince ipekten yapılmış bele kadar inen şal"; <Çin 羅 luó (Giles7291, 912b) ilk ve son dönem Çincesinde *la* olarak görülür (Pulleybank, 1991, 203). 帶 dai < Çin. "kuşanmak, kuşatmak".⁵⁶¹ Sözcük tarihî Türk dili alanında

⁵⁶¹ Bk. Mehmet Ölmez, "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)", **Türk Dilleri Araştırmaları** 9, (1999): 60.

sadece Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir ve “hafif, ince giysi kuşağı” anlamındadır:

(127) *takıg yıl ikinti ay y (.....) //// (...) -niñ kalmış ta'var ötügi (2) iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çug iki (....) kvgak (3) bir yiplig (?) işgirti iki k (..) {bir}ala torku bir T'KW(. .)ak (4) bir ületü iniş (?) bir sin (?) (.. .) bir **laty** iki ületü alkugun (5) tört sıtır biş ba'kir sökti (?) altun iki sıtır itig (6)altun tört miñ kuanbu biş koyın munça tavar-nı men il (7)üşünmiş oğlum yrp turmış-ka bg turmış-k eniçük-ke birürmen. “Tavuk yıl [ının] ikinci ay[ının] (.....) //// (...) -iki ince elbise, iki kurdeleli süslü kese, bir siyah kese, iki büyük çarşaf örtüsü] bir kurdeleli mendil, iki geniş, bir ala ipek kumaş, bir beyaz mendil bir de yiniş, bir sin (?) (.. .) bir ince ipekliden kalça şalı, iki mendil, hep birlikte dört sıtır, beş bakır sökti (?) altın, iki sıtır altın, dört bin kuanbu [..]brş koyun, bu kadar davarı ben İl Ösünmiş, oğlum Yrp Turmış'a [ve] Beg Turmış'a [ve]Erinük'e veririm.”(USp127; SUK,WP05; JW-Li, 6.6; Sayit-Yüsüp,90).*

6.7.2.4. kur “kemer, kuşak”.

< Tü. *kur* “kemer, kuşak”. Bk. ED 642a, TMEN 1553, TMEN 1565, bk. *kurşag*, VEWT 301-302, DTSI 467.

Tarihî: KökTü.-,Uyg (Bud). *çikin öñlük çikin kur* “kırmızı yüzlü ipekli kumaştan yapılmış kuşak” (BTXXIII, D083); *kur ısırsar ögrünçü sav işidür* “Kemer ısırsa, memnun edici haber duyar.”TTVII, 36, 13); *huintso ol kur-ka kezik-ke takı tegme[]-yük-men* “Hsüan Tsan o mertebeye, sıraya daha erişmemiş bulunmaktayım” (HfTezcan, 545); *öz etözlerin üvep ulug kur kurşanmakıg bultaçı egiller antag erti* “Kendi vücutlarını şişirerek büyük kuşak kuşanmayı bulacak eğiller öyle erdi” (HfRöhrborn, 419-420); *liken ku[rın] bêliñe yörgep erdinilig tayyın kedip êlig han karşısıntın ünüp bartı* “Kılıç kuşağını (beline sarıp mücevherlerle işlenmiş) kemerini (kuşanıp hükümdarın sarayından) çıkıp gitti.”(Daşa,2112); **Karahanlı**. MK. *kur* “kuşak, kemer; mertebe, aşama” (DLT I, 324); *kurşag* “kuşak kuşanma; tura; yünden dokunur, bel kuşağına benzer bir nesne olup çadıra asılır.” (DLT I, 464); *kurşag* “elbisenin bir karış kadar olan parçası” (DLT I, 464); *kurşag* “kuşak kuşanma” (DLT I, 464); *iç kur* “iç kuşağı” (DLT I, 35); *kurşanmak* “kuşanmak, kuşak kuşanmak” (DLT II, 249); *kurlamak* “kuşak yapmak ve bağlamak” (DLT III, 298); KB. *kur* “kurşak”(Arat, 1979,291); **Çağ**. *kurşak* “kemer”(Senglah, 285v.21); **UÇİS**. *kuur* “kemer” (Yunusoğlu, 2021, 163, P450); **BDS**. *kur pota* “kemer, kuşak. Çin. 空帶

kong dai” (BDS, 3280); *kur* “kuşak. Çin. 帶子 dai zi” (BDS, 3286); *keñ kur* “geniş kuşağ. Çin. 寬帶子 kuan daizi” (BDS, 3286); *tokugan kur* “dokunmuş kuşağ. Çin. 織的帶子 zhi de dai zi” (BDS, 3286).

Çağdaş. YUyg. *kur* “yassı şekilde dokunmuş ip, halat veya kuşak” (UTİL, 1994, 316); Özb-.

Doerfer *kuşag* “kuşak, kemer” sözcüğünün *kurşa-* fiilinden türediğini ve sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Balkan Dillerine ve diğer dillere geçtiğini belirtir (TMEN 1565).

6.7.2.5. **ületü/iletü** “ipek mendil”

<Tü. üle-dü. “ipek mendil”. Bk. OTWF 333.

Sözcük tarihî Türk Dili alanında sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmemiştir.

(55) *Yeñ agızlıg yakalıg bir ületü* (56) *yipgin çug tört bakırka aldım.* “Yen ağzı için kullanılacak kumaşı ve yaka için kullanılacak kumaşı, bir mendili, bir mor bohça[yı] dört bakıra aldım”.(Fam. Arch, L-56; JW-Li, 5(10), 56; TugDok, X3-13, 56).

(143) *ulug kiçig eñlikke altı bakır bérdi* (144) *atlıg? tişlik? üç ületü yürünçugni altı bakırka altım.* “Büyük, küçük pudrayı altı bakır paraya verdi. Atlıg? Tişlik? üç ipek [ve] beyaz bohçayı altı bakır paraya aldım.”(Fam. Arch, L-144; JW-Li, 5(10),144; TugDok, X3-13, 144).

(1) *takıg yıl ikinti ay y (... ..) //// (...)-niñ kalmış ta'var ötügi* (2) *iki inçge ton iki yiplig (?) çug bir kra çugiki (...) kvgak* (3) *bir yiplig (?) işgirti iki k (..) {bir}ala torku bir T'KW(. .)ak* (4) *bir ületü iniş (?) bir sin (?) (.. .) bir lati iki ületü alkugun*(5)*tört sıtır biş ba'kır sökti (?) altun iki sıtır itig* (6)*altun tört miñ kuanbu biş koyn munça tavar-nı men il* (7)*üşünmiş oglım yrp turmış-ka bg turmış-k eniçük-ke birürmen.*“Tavuk yıl[ının]ikinci ay[ının] (.....) //// (...) [gününde?] kalmış tavar[ın]faizi iki ince elbise, iki kurdeleli süslü kese, bir siyah kese, iki büyük çarşaf (örtü) bir kurdeleli mendil, iki geniş, bir ala ipek kumaş, bir beyaz mendil bir de iniş (?) bir sin (?) (.. .) bir ince ipekliden kalça şalı, iki mendil, hep birlikte dört sıtır, beş bakır sökti altın, iki sıtır altın, dört bin kuanbu koyun, bu kadar davarı ben İl Üşünmiş oğlum Yrp Turmış'a [ve] Beg Turmış'a [ve] Erinük'e veririm.”(USp127; SUK,WP05; JW-Li, 6.6; Sayit-Yüsüp, 90).

(17)yegen sıñkur-nuñ bir **iletü** torku(18) ayranka berdim(19) pöpki balıkta yegen su sıñkur(20) ekki kızıl kars alıp koyka sattı (21) bir **iletü** ayayraka sattı “Yegen Sıngkur’un bir ipek mendilini Ayran’a verdim. Pöpkü Şehrinde[-ki] Yegen Su Sıngkur [a] iki kırmızı yünlü kumaş alıp koyuna sattı. Bir ipek mendil [i] Ayayrak’a sattı”. (HamTouHou, 24; YangNiu, 3).

(10) arkıñ barır üçün anın bitig idtımız seniñ ogul kız yeme (11)muntaqiti esen ol bir **iletü** yinçke böz(12) sükin körü al edgü yegen elginte al “Kervan gideceği için onunla mektup gönderdik, kız oğlan yine buradakiler sağlıklıdır. Bir ipek mendil, bir ince ipekli kumaşı sükin? görerek al, Edgü Yegen’in elinden al.” (HamTouHou, 25; NiuYang, 4).

Clauson’un sözlüğünde *ületü* kelimesi görülmemesine karşın, *üle-* “paylaşmak, dağıtmak” sözcüğü tespit edilir(ED 127b). Erdal’ın tespitine göre “ipek mendil” anlamına gelen *ületü* kelimesi *üle-* fiiline *-dü* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur(OTWF 127b).

Uygur sivil belgelerinde iki farklı metinde tespit edilen sözcüğe, metin yayımlayıcıları tarafından farklı anlamlar verilmiştir. Fam. Arch’da bir *ületü* şeklinde geçen sözcük, Clauson tarafından “bir mendil” olarak tercüme edilmişken, JW-Li, aynı sözcüğü miktar olarak kabul etmiş sonradan gelen sözcüğün niteleyicisi olarak “bir parça” şeklinde açıklamıştır. *ületü* sözcüğü ile MK’de geçen *üle-* “dağıtmak, yaymak, üleştirmek” (DLTIII, 255), *ület-* “paylaştırmak, dağıtmak” (DLTI, 214) fiilleri ile ilişki kurulabilir.

6.7.2.6. yakalığ “yakalık; giysinin yakası için ayrılmış kumaş”

< Tü. yaka-lık. *yaka* “giysinin yakası; kira”. Bk. ED 898a, TMEN1082, OTWF 381, VEWT 180, DTSI 237.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud, Man).-, Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(55) *yey* agız-lıg **yaka-lıg** bir *ületü* (56) *yipgin* çug tört bakırka altımız. “Yen ağzı işlemeliği [ni] [ve] yaka işlemeliği [ni], bir mendil [i] mor mendili, dört bakıra aldık.”(Fam. Arch.L-55; JW-Li, 5.10-55; TugDok, X3-13, 55).

Karahanlı. MK.-, fakat *yaka* “elbise yakası, yaka” (DLTI, 189); KB.-, fakat *yaka* “yaka, elbise yakası” (Arat, 1979, 515); *atın mindi evke yüz urdı turup, kelip tüşti kirdi yaka kur yörüp* “Atına bindi, evine doğru hareket ederek gelip indi; evine girdi, yaka ve kuşağını çözdü.” (KB, 3282); **Çağ.-,** fakat *yaka* “yaka, elbise yakası”

(Ünlü2013, 1221); UÇİS.-, BDS. *yakalık* “yakalık yaka yapımı için ayrılmış kumaş; Çin.领衣 ling yi” (BDS, 3263); *yaka* “yaka; Çin. 领子 ling zi” (BDS, 3265); *üze yaka*“ hâkim yaka; Çin. 圈勃 quan bo” (BDS, 3266).

Çağdaş. YUyg. *yaka* “elbise ve ceketlerin boyun kısmı için kullanılan kumaş” (UTİL, 1998, 468); Özb. *yaka* “yaka” (ÖTS, 2016, 503).

Clauson’da *yaka* “giysinin yakası” şeklinde geçer (Bk. ED 898a). Doerfer’in sözlüğünde *yaka*“yaka, hudut; yaka, elbise yakası” açıklaması verilir ve sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Mari Dillerine, Ermeniceye, Balkan Dillerine geçtiğini belirtir. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya geçen sözcük Moğolca üzerinden Tuvacaya ve Yakutçaya geçmiştir (TMEN 1802).

6.7.2.7. yeñ agızlıg “elbisenin kol ucu kısmına dikilen, elbisenin ana kumaşından farklı bir kumaş”.

< Tü. *yeñ* “elbisenin yeni”. (bk. ED 940b, TMEN 1904, VEWT 197, DTSI 256) + < Tü. *agız-lık* “ağız”. bk. ED 98a, VEWT 8, DTSI 21.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud., Man).-, Giyimle ilgili bir ayrıntının adı olan *yeñ agızlıg* kullanımını sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(55) *yeñ agız-lıg* yaka-lıg bir ületü (56) *yipgin çug tört bakırka altımız*. “Yen ağzı işlemeliği [ni] [ve] yaka işlemeliği [ni], bir mendil [i] mor mendili, dört bakıra aldık.”(Fam. Arch. L-55; JW-Li, 5(10),55;TugDok, X3-13, 55).

Bu kullanımın ilk sözcüğü olan *yeñ* tarihî ve modern Türk dili alanında tanıklanır:

Karahanlı. MK. *yeñ* “yen, elbisenin yeni, elbisenin kolu”(DLTIII, 362); KB. *yiñ* “elbise yeni” (Arat, 1979, 545); **Çağ.** *yeñ* “yen”(AL, 1041); *yeñ* “yen” (Senglah, 352v, 15); UÇİS.-, BDS. *yeñ* “yen, elbise yeni; Çin.袖 xiu” (BDS, 3267); *yeñ uçı*“ yen ucu; Çin.袖口 xiu kou” (BDS, 3268); *yeñ tübi* “yen dibi; Çin.袖根 xiu gen” (BDS, 3268); *yeñçe*“ ? Çin.套袖 xiu tao” (BDS, 3268). **Çağdaş.** YUyg. *yeñ* “giysilerin kolu; giysilerin kol konulan kısmı”(UTİL, 1991, 566); Lop.ağ. *yeñ* “giysi kolu” (Aliyeva, 2013, 477); *yeñ* “Tandıra ekmek yapıştırırken kullanılan eldiven (Piçan) (Bu kelime Turfan, İli, Niye ilçelerinde ‘yeñlik’, Kumul’da ise ‘yeñ depçe’ olarak adlandırılmaktadır.” (Cilan, 2007, 358); Özb. *yeñ* “giysilerin kola giyilen kısmı” (ÖTİL I, 1981, 247).

6.7.3. Kıymetli Taşlar

6.7.3.1. kaş “yeşim taşı”.

< Tü. *kaş* “yeşim taşı”. Bk. ED 669b, VEWT 240, DTSI 431, EUTS 112.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *şişir patu sîta kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı.* “Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *şişir patu sîta kobık çeç kaş yinçü monçuk.* “ mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 390); *öñre üdlerte men tıddım yakın yêrig bütürü tört yêrtinçüg togşuru erdini yinçü çeç kaşın* “Evvelki zamanlarda, yakın yeri[dünyayı] dört kıtayı baştan aşağı mücevher, inci, turkuaz ve yeşim taşı ile doldurarak terk etmiştim.” (AYIX, 203); *kaş* “yeşim taşı, mücevher” (BTXXIII, D020;BTXXV(2), 3585). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

84) baş kabındın urgu (85) yürüñ eşigirtini tört sıtır-(86)-ka aldı. Bir yarım sıtır kümüş bile (87) adnagu didim şaş kaş etingü kıltı. “Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Vir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı. ”(Fam.Arch.L-87; JW-Li,5(10),87; TugDok, X3-13,87).

(140) baş kabındın iki sıtırka yürüñ eşigirti (141)bir sıtır tartma kümüş üze didim (142) şaş adnagu kaş etingü kıldı. “Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Bir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı.”(Fam. Arch.L-142; JW-Li, 5(10),142; TugDok, X3-13, 142).

Karahanlı. MK. *kaş* “kaş, lekesiz beyaz veya kara taş” (DLT I, 330); KB.-, **Çağ.** *kaş* “yüzüğün kaşı” (Senglah, 273v, 27); **UÇİS.** *kaş* “yeşim, yeşim taşı” (Yunusoğlu, 2013, 162, P444, P461, P481); **BDS.** *kaş* “yeşim taşı; Çin. 玉 yu” (BDS, 3107).

Çağdaş. YUyg. *kaştaş* “bir çeşit mineral maddedir, esnek ve parlak olur. Katı ve yumuşak olmak üzere iki çeşide ayrılır. Genellikle süs eşyaları yapılır. Kuyumculukta malzeme olarak kullanılır.” (UTİL, 1994, 106); Kaş.Yar.ağ. *kaştaş* “yeşim taşı” (Shaw, 2014, 146); *kaş* “saray kadınlarının kullandıkları bir çeşit süs eşyası (Kumul şivesi)” (Cilan, 2007, 228); Özb. *ko’ş* “yüzük, küpe gibi nesnelere oyulan, yassı şeklindeki çiçeği, süsü” (ÖTİL, 1981, 607).

Clauson *kāş* kelimesine “yeşim taşı” anlamına geldiğini açıklar ve sözcüğün *kaş taş* şeklinde yaşadığını belirtir(ED 669b). *Kaş* sözcüğünün Çince karşılığı.玉石 *yu shi* “yeşim taşı”dır (Giles, 13,630, 9, 964).

6.7.3.2. **kubık**⁵⁶² “kehribar”

< Çin..湖泊 hu p’o. “kehribar”. Bk. Giles, 7682, 9018.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud). *şişir patu sîta kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı.*“Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *şişir patu sîta kobık çeç kaş yinçü monçuk.* “ mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 390). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir: (20) *kubık-nı bir s (a) tır-ka altım (i)z.* “Kehribarı bir sîtra aldık.” (Fam. Arch.L-20; JW-Li, 5(10), 20; TugDok, X3-13,20); **Karahanlı.** MK.-, KB.-, **Çağ.-, UÇİS.** *kubık* “< Çin. hu-po kehribar”(Yunusoğlu, 2012, 163, P483); **BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

6.7.3.3. **la’l** “yakut taşı”.

< Fa. *la’l* “yakut taşı”. Bk. Steingass, 1124.

Tarihî: KökTü.-, Uyg. Sözcük Uygur sivil belgelerindegeçer:

(3) *adak totok-takı üç bakır (4) la’l-nı men sadı öng-tün kidin (5) satıg-ka yorıp yüz yastuk-ka kesişdimiz.* “Adak Totok’taki üç bakıra lalı ben Sadı doğudan batıya alışverişe gidip yüz yastuka anlaştık.”(USp62; SUK, Mi26; JW-Li, 6.9);

(11) *la’l-nı kelürüp birürmen.* “Yakut taşını getirip veririm.” (USp62; SUK, Mi26);

Karahanlı. MK.-,KB.-,**Çağ.***la’l* “lal, kırmızı renkte değerli bir taş; (mecazen) dudak” (Ünlü2013, 690);**UÇİS.-, BDS.** *la’l* “yakut taşı; Çin. 映红 ying hong” (BDS, 3108).

Çağdaş: YUyg. *le’l* “kırmızı renkli görkemli taş, kırmızı yakut” (UTİL, 1994, 911b); TT. *lal* “parlak kırmızı renkte, billurlaşmış, saydam bir alüminyum oksidi olan değerli bir taş” (TüSl, 1573); Özb. *la’l* “kırmızı, kıymetli taş, yakut taşı”(ÖTİL, 1981, 429).

6.7.3.4. **sata**⁵⁶³ “mercan”

⁵⁶² Sözcük, Tugusheva tarafından *godıq* şeklinde transkripsiyon edilmiştir (TugDok, X3-13,20).

< Fa. *satā* “mercan”. Bk. ED 799ab, VEWT 405, DTSI 490.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı.* “Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk.* “ mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 390); Sözcük sivil belgelerde tespit edilir: (61) *tört* (62) *[bi]lek sata iki bakır-ka altım(i)z yürüñ* (63) *sata üç bakır-ka altım (i)z.* “Dört sıtıra bileklik [için] mercan [1] , iki bakıra aldık. Beyaz mercan [1] üç bakıra aldık.” (Fam.Arch.L-62/63; JW-Li,5(10), 62/63;TugDok, X3-13, 62/63); **Karahanlı.** MK. *sata* “mercan” (DLTIII, 218); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

6.7.3.5. *şas* “firuze taşı”.

< Tü. *şas/çaş* “firuze taşı”. Bk. ED 430b.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı.* “ Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk.* “ mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 390); *çaç*“firuze taşı” (BTXXI, 1047); Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

(84) *baş kabındın urgu* (85) *yürüñ eşigirtini dört sıtır-(86)-ka aldı.* Bir yarım sıtır *kümüş bile* (87) *ağnagu dığim şas kaş etingü kıldı.* “ Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Vir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı.” (Fam.Arch. L-87; JW-Li, 5(10)-87; TugDok, X3-13-87).

(140) *baş kabındın iki sıtırka yürüñ eşigirti* (141) *bir sıtır tartma kümüş üze dığim* (142) *şas ağnagu kaş etingü kıldı.* “ Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Vir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı.”(Fam. Arch.L-141; JW-Li,5(10)-141; TugDok, X3-13, 141).

⁵⁶³ Sözcük, Tugusheva tarafından *sıda* olarak transkripsiyon edilmiştir (TugDok, X3-13, 62/63).

Karahanlı. MK. *çeş* “firuze” (DLTI, 330); KB.-, **Çağ.-**, **UÇİS.-**, **BDS.** *çaş* “firuze taşı; Çin. 纹貝 wen bei” (BDS, 3107).

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson’un sözlüğünde *çaş* şeklinde madde başı olarak geçen kelimeye “firuze taşı” açıklaması verilmiş ve sözcüğün XIV. yüzyıldan sonra yerini Farsçadan alıntı *fīrūza* kelimesine bıraktığını belirtmiştir (ED 430b).

6.7.3.6. **şişir** “akik taşı”.

<? *şişir* “akik taşı”. Bk. ED 868b, DTSI 523.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *şişir patu sīta kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı.* “Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *şişir patu sīta kobık çeç kaş yinçü monçuk.*“ mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 390); Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(19) s (a) tır üç bakır-ka sekiz **şişir** (21) [altım]ız. “. sıtır üç bakıra sekiz akik taşı aldık.”(Fam. Arch. L-19; JW-Li, 5(10)-19; TugDok, X3-13, 19).

Karahanlı. MK.-, KB.-, **Çağ.-**, **UÇİS.** *şişir* “<akik taşı” (Yunusoğlu, 2012, 171, P479); **BDS.-**.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson *şişir* kelimesinin alıntı kelime olduğunu belirtir ve sözcüğe “kristal taşı” açıklaması verir (ED, 868b). *Şişir* kelimesinin Çince karşılığı 玛瑙 ma’nao “akik taşı”dır (Giles, 7682, 8160).

6.7.3.7. **yênçü/yinçü** “inci”.

< Çin. zhen zhu 真珠, 珍珠. *yênçü* “inci”. bk. ED 944b, Giles 2549, R III 339, VEWT 203, DTSI 256.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *erdini yinçü ed tavar*“ mücevher, inci, mal-mülk” (UI, 27); *yinçü tizigi teg körtle* “inci dizimi gibi güzel” (TTX, 450); *yinçü* “< Çin. 珍珠 zhen zhu, inci” (Giles, 599, 2549) (AY, 70); *erdini yinçü* “ mücevher, inci” (AYVI, 185); *monçuk yinçü* “boncuk, inci” (AYVI, 274); *yinçü monçuk*“ inci, boncuk” (AYVIII, 391); *erdini yinçü çeç kaş*“ mücevher, inci, firuze, yeşim taşı” (AYIX, 203); *yinçü* “inci” (BTXX, 205; BTXXI, 1047; BTXXV(2), 1487; BTXXVII,

262); *yinçü tizigi teg körtle*“ inci dizisi gibi güzel” (Daşa, 3897). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(15) [y (i) g (i)rm]i s (a) tır-ka Koçu-t(i)n yürüng **yinçü** alıp (16)
tutsag –lıg **yinçü** tokuz s (a)tır biş b [akır](17)[ka]sardpa-lıg toyın-tın bir
s(a)tır iki (18)[akır]-ka yerilig şırak-ka y (etgek altım (ı)z. “On iki sıtıra
Koço’dan beyaz inci satın alıp (16) ... ipe geçirilen inci [ye] dokuz sıtır beş
bakır verdik. [Ka]sardpa-lı Ttoyın’dan bir sıtır iki bakıra yerli lambaya kapak
adlık.” (Fam.Arch.L-15/16; JW-Li,5(10),15/16; TugDok, X3-13, 15/16).

(1) açığ bitigimiz ıraktın üküş köñül idur biz (2) edgü mü esen mü neteg sen
biz yeme munta edgü (3) esen erür biz. amtu ne üküş sav ıdalım toli (4) tükel
yegen birle belek bitig bar tedim (5) ken ayıtıp belek bitig bulmadım. Bu bitig
(6) sekizinç ay biz bir ekki yanıka bitmiş bitig (7) ol kavdı elginte yüz yetti
yegrimi salkım **yençü** (8) körü al.” Hediye mektubumuz uzaktan selamlar
gönderiyoruz iyi misin, esen misin? Nasılsın, biz yine burada iyiyiz. Şimdi ne
çok söz gönderelim Toli Tükel Yegen de hediye mektubumuz var dedim sonra
ben [ona] sordum hediye mektubumu bulamadım. Bu mektup ise sekizinci
ayın bir veya ikisinde yazılmış mektup[tur] O Kawli’nin elinde[ki] yüz yedi
salkım inciği görüp al.” (HamTouHou, 26; YangNiu, 6; COUL, 58).

(1) avtadan [(2) koştiranç teñrim yarlıka[(3) men yme teñri avtadan
[(4) yanturmuş-ka ... YYM .[(5) tegürzün yinçü yok [(6) X///..
T’D.M ’.....D.. erki [“..... avtadan[Koştiranç Tanrım emiretti. ben yine
tanrı avtadan gönderildiğinde... YYM.[ulaştırısın. İnci yok[X///.. T’D.
M ’.....D.. dır” (COUL 126).

Karahanlı. MK. *yinçü* “inci; carıye” (DLTII, 79); *cincü* “inci (Oğuz ve Kıpçak dillerince)” (DLT III, 30);KB. *yinçü* “inci” (Arat, 1979, 545); **Çağ.** *inçi~inçü~üncü* “inci” (AL, 948); *inçü ~ inçi* “inci” (Senglah, 117v, 15); *incu* “inci” (ŞSul, 23); **UÇİS.** *üncü* “Çin < chen-chu. inci” (Yunusoğlu, 2012, 177, P476); **BDS.** *yünçi* “inci; Çin. 珍珠 zhen zhu” (BDS, 3106); *mervayit yünçi* “inci; Çin.竹珠 zhu zhu” (BDS, 3106).

Çağdaş.YUyg. *ünce*“ince”(UTİL, 1995, 899); Lop.ağ. *ünça~ünce~ünce~üncü* “inci” (Aliyeva, 2013, 466); Kum.Şiv. *ünce* “inci”(Ekip, 1997, 222); Özb. *inju* “inci” (ÖTİL, 1981, 328).

ED’de, *yinçü* kelimesine “inci” açıklaması verilmiş ve bu kelimenin Çince’den alıntı kelime olduğunun kesin olduğu, ancak hangi karakterlerden oluştuğunu tespit etmenin zor olduğu kaydedilmiştir (ED, 944b). Clauson, Giles’e dayanarak kelimenin ikinci hecesinin 珠 *chu* “inci” (Giles, 2549) olabileceğini savunur. Radloff ise kelimenin *chen chu* 真珠 “saf inci, gerçek inci” kelimelerinden oluştuğunu belirtir (R III 339).

6.7.4. Takılar

6.7.4.1. bilek batu/ bilek sata “mercan bilezik”

< Tü. *bilek* “bilek, kol”. (Bk. ED 338ba) + < Fa. *satā* “mercan”. Bk. ED 799ab.

Bilek badu ve *bike sata* sözcüğü tarihî alanda sadece Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir:

(61) *tört bakırka iki bilek batu aldım* “Dört bakıra iki bilek [lik] mercan aldım.” (Fam. Arch, L-61; JW-Li, 5(10), 61; TugDok, X3-13, 61).

(61) *tört* (62) *[bilek] sata iki bakır-ka altım* (1) *z yürüñ* (63) *sata üç bakır-ka altım* (1) *z*. “Dört sııra bileklik mercan [1] iki bakıra aldık. Beyaz mecra [nı] üç bakıra aldık.” (Fam. Arch. L-62/63; JW-Li, 5(10)-62/63; TugDok, X3-13, 62/63).

Metne göre *bilek badu* ve *bilek sada*, geline alınan çeyiz eşyaları arasında geçmektedir. Tenişev, *bilek badu* ve *bike sata* kelimesine “mercan bilezik” açıklaması vermişken, Clauson, bu açıklamayı pek aydınlatıcı bulmaz. *bilek* kelimesinin mecâzi olarak “dizim” anlamına kullanıldığını ileri sürer ve kelimeyi “bir dizim mercan” şeklinde yorumlar (Fam. Arch, L-61). JW-Li ise *badu* kelimesinin anlamının belirsiz olduğunu kaydeder (JW-Li, 5(10)- 61). Tuguşeva ise *bilek batu* kelimesine “bilezik” anlamını vermektedir (TugDok, X3 -13, 61).

Metinden anlaşıldığına göre *bilek sata* “ipe geçirilerek bileğe takmak için kullanılan süs eşyası” olmalıdır. Bunun yanı sıra, *yürüñ sata* “beyaz mercan” ifadesinden *satanın* başka farklı renklerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kâşgarlı Mahmud Divan’ında *sata* kelimesine “mercan” açıklamasını verir (DTLIII, 218) Sözcük sonraki dönemlerde tespit edilememiştir.

6.7.4.2. didim/titim “taç, kaşbastı”

< Lat. Grek. *dtadēma*. *didim* “taç”. Bk. ED 456b, VEWT 138, DTSI 160, EUTS 45.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *yene hualıg dıdım kedmişleri közünür.* “ Yine çiçekli taç, giysileri gözükür.” (AY, 313); *ol ödün teñri elig toyka kirip didimin başıña urdı*“O zaman, hakan ziyafete girdi ve tacını başına taktı.” (TT II A67); *didim teg étigleri*“ taç gibi süsleri” (Daşa, 4226); *erdini didim* “mücevher taç” (BTT XIII, 20,12). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(84) *baş kabındın urgu (85) yürüñ eşigirtini tört sıtır-(86)-ka aldı. Bir yarım sıtır kümüş bile (87) adnagu didim şaş kaş etingü kıltı.* “Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Vir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı. ” (Fam. Arch. L-87; JW-Li, 5(10),87; TugDok, X3-13, 87).

(140) *baş kabındın iki sıtırka yürüñ eşigirti (141)bir sıtır tartma kümüş üze didim (142) şaş adnagu kaş etingü kıldı.* “Çeyiz için beyaz ipekli kumaşı dört sıtır’a aldı. Vir yarım sıtır gümüş ile çeşitli taç, firuze taşı, yeşim taşı [nı][alarak] takı yaptı.” (Fam. Arch. L-141; JW- Li, 5(10)-141; TugDok, X3-13, 141).

Karahanlı. MK. *didim* “geline gerdek gecesi giydirilen taç” (DLTI, 397); KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-.

Clauson, *didim* kelimesinin Latince kökenli olduğunu ve Soğdca üzerinden Türkçeye geçtiğini belirtmiştir (ED 456b)

6.7.4.3. **küntegü** “gerdanlık”

< Tü? *küntegü* “gerdanlık”. Bk. ED 730b, DTSI 327 *künteki*.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *ötrü kentünün tükel türlü satıgsız erdnilig küntegüsin alıp kuanşı im pusarka tutdı* “Bundan sonra kendisinin türlü türlü baha biçilmez taşlarla bezeli gerdanlığını aldı kuanşı im pusar’a sundu” (Kuan, 157); *ötrü kuanşı im pusar ol buşı birmiş erdnilig küntegüg alıp iki ülüş kıltı* “Böyle buyurunca, Kuanşı im pusar, bu sadaka olarak verilmiş olan, değerli taşlarla bezeli gerdanlığı aldı” (Kuan, 167); **Karahanlı. MK-**, KB.-, Çağ.-, UÇİS.-, BDS.-.

Çağdaş. YUyg.-, Özb.-,

Clauson sözcüğün Sanskritçe karşılığının “gerdanlık” olduğunu kaydeder ve Türkçede son hecesi -*gü* olan nadir kelimelerden biri olduğunu söyler. Clauson’a göre *köntegü* sözcüğü ile *kön-* ve *könd-*, fiilleri arasında her hangi bir semantik bağlantı bulunmaz (ED, 730b).

6.7.4.4. monçuk “boncuk; küpe; kolye”.

< Tü. *monçuk*. ED767b, *boncuk* (?bonçok). ED 349a, TMEN1740, VEWT 340-341, DTSI 346, EUTS 66.

Tarihî: KökTü. *munçak* “boncuk, mücevher” (ETY, 67); **Uyg** (Bud). *erdini monçuğ* “mücevher boncuk” (TTV, VB100); *adı kötrülmüş monçuğ* [*erdin*]i *okus-lug-ka yükünürüm*. “Saygı değer boncuk..... mücevher kabileye diz çökerim.”(UII, 137,55); *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk esringü erdiniler üze bay barımlıg kılğuluk ulug küçke küsünke tegürü yarlıkadı*. “ Mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk, çeşit çeşit mücevherler üze zengin edecek yüce kudrete ulaşmayı bana bahşetti.” (AY, 515); *monçuk yinçü* “boncuk, inci” (AYVI, 274); *satıgsız ulug erdini monçuk teg* “paha biçilmez ulu mücevher, boncuk gibi” (AYVII, 875); *şişir patu sita kobık çeç kaş yinçü monçuk* “mücevher, değerli taşlar, firuze, yeşim taşı, inci, boncuk” (AYVIII, 391); *erdini monçuk yaruklug atlıg teğri burhan kutıña yükünür biz*. “Mücevher, boncuk, parlak adlı tanrı burhanların şerefine diz çökeceğiz.” (BTTII, 797); *munçuk* “boncuk, inci” (BTTVII, 680); *munçuk erdini* “boncuk, mücevher” (BTTXIII, 24,12); *monçuk* “boncuk, inci” (BTTXXIX, 209); *monçuk* “boncuk, inci” (BTTXXXVI, 212); *monçuk* “boncuk, inci” (BTTXXXVII(3), 1015); *moncuk* “boncuk, inci, değerli taş” (Daşa, 405); *monçuk* “? < inci, boncuk” (ETG, 287); *monçuk* (munçuk?) “cam ya da taş boncuk” (İKP, 202); *monçuk* “boncuk, değerli taş” (KP, 45); *monçuk~monçuk* “inci” (Prajñā, 211). Sözcük Uygur sivil belgelerinde geçer:

(21) *b[ir] s (a) tır yiti bakır-ka [to]kuz monçuk* (22)[*alt*]ım (i)z. “Beş sıtır, yedi barka dokuz boncuk aldık.”(Fam. Arch. L-21; JW-Li,5(10), 21; TugDok, X3-13, 21)

(29) [*monçuk* köküzb (e)g altım(i)z. “Boncuklu göğüs koruyucu(?) aldık. ” (Fam. Arch. L-29; JW-Li 5(10), 29); TugDok, X3 -13, 29).

(9) *yene sevinç kay-a men samzun şarir-lık-tın üküş* (10) *telim buyan ortuk ayıdu idur men sen maña monçuk* (11) *ıdmak açtıñ idmatıñ ne üçün idmatıñ*(12) *könül mu yakdı (or yagdı?) ·yene sözüm []* “Yine Sevinç Kaya ben Samzun Şaşırlık’dan çok fazla sevap ülüşü göndermemi rica etmişsiniz. Sen bana boncuk (Budizm teşbihi) göndermedin, niçin göndermedin Gönlün bana yakın değil mi?” (COUL, 89).

Karahanlı. MK. *monçuk* “atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler”(DLTI, 475); *monçuk* “atın boynuna takılan değerli taş, aslan tırnağı, muska gibi şeyler.” (DLTI, 475); *monçuklanmak* “boncuklanmak” (DLTII, 276); KB.-, **Çağ.** *minçak* “boncuk” (AL, 975); *minçag* “boncuk” (Senglah, 312v.3); **UÇİS.-, BDS.-.**

Çağdaş. YUyg. *monçak* “cam, parlak taş ve benzeri şeylerden yapılan süs eşyası; ipe geçirilip boyuna takılan taneler şeklindeki yuvarlak nesne; mercan”(UTİL, 1995, 189); Lop.ağ. *monçak~monçuk* “boncuk, kolye” (Aliyeva, 2013, 408); Kum.şiv. *monçak* “küpe” (Ekip, 1997, 207); *moncak* “küpe (Niye ağzı)” (Cilan, 2007, 297); Özb. *monçok* “Cam parçaları, taş ve benzeri nesnelere yapılan, genellikle ipe dizilip boyuna takılan yuvarlak, çeşitli renklerdeki süs eşyası.” (ÖTİL, 1981, 481).

Clauson’un sözlüğünde *monçuk* kelimesi için *boncuk*, (?*bonçok*) sözcüğüne gönderme yapılmış ve sözcüğe “boncuk; kolye” açıklaması verilmiştir (ED 349a). *boncuk* sözcüğünün etimolojisi ile ilgili olarak 1.*bon+çuk, 2. *bun+çuk, 3. *boyun+ça(k) “kolye” üç farklı açıklama ileri sürülmüştür (TMEN 1740).

6.7.5. Süslenme İle İlgili Diğer Eşyalar

6.7.5.1. *eñlik/eñlik* “allık”.

< Tü.eñ-lik “allık”. Bk. ED 185a, UWb, 388, VEWT 45 *eñ* “yanak”, DTSl 175.

Tarihî: KökTü.-, Uyg(Bud, Man).-, Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(88) *ulug kiçig eñlik bir sıtırka aldı.* “Büyük, küçük allık [1] bir sıtırka aldı.” (Fam.Arch. L-88; JW-Li,5(10), 88; TugDok, X3-13,88).

(143)*ulug kiçig eñlikke altı bakır berdi.* “Büyük, küçük allığa altı bakır verdi.” (Fam. Arch.L-143; JW-Li,5(10), 143; TugDok, X3-13,143).

Karahanlı. MK. *eñlik* “kadınların yanaklarına sürdükleri allık” (DLT I, 115); KB.-, **Çağ.-, UÇİS.-, BDS.** *eñlik* “pudra, krem; Çin. 胭脂 yan zhi” (BDS 3357).

Çağdaş. YUyg. *eñlik* “Kadınların yanaklarına veya dudaklarına sürdükleri kırmızı allık.” (UTİL, 1990, 291); Uyg.Diy.Şiv.Lug. *eñgil* “Kırmızı, un gibi bir çeşit makyaj ürünü olup, yanak ve dudak boyamak için kullanılmaktadır.”(Cilan, 2007, 23); Özb. *upa-elik* “Yüzü ve kolu süslemek için kullanılan pudra, krem, sürme ve benzeri şeyleri.”(ÖTİL, 1981, 278).

Clauson *eḡlik* kelimesinin *eḡ* “yüz, yanak” (ED 166a) kelimesinden türediğini ve “kırmızı makyaj ürünü” anlamına geldiğini belirtir. Buna karşılık “beyaz makyaj ürünü” anlamında *opa* veya *kirşen* kelimesinin kullanıldığı kaydeder (ED, 185a).

6.7.5.2. *kına* “kına”.

< Ar. *ḥinnā* “henna”. *kına* “kına”. Bk. Fam. Arch, L-145.

Tarihî: **Harezmi.** *kına* “<Ar. kına” (Ünlü2012, 317); **Kıpçak.** *ḥinna* “<Ar. kına” (KTS, 96); Osm. *kına* “<Ar. Ceziretü’l Arap’ta hâsıl olan bir nevi nebât ki, kurusunun tozu kadınların parmak uçlarını ve ihtiyarların saç ve sakallarını kırmızımsı bir renkte boyamalarına yarar.” (Sami2014, 839).

(145) *opu kına* (146) *üç bakır ka k (ı)ya tarak-k (ı)ya şiş? altı[bakıra] altın(ı)z.* “Pudra, kına üç bakır küçük kap, küçük tarak [ı]altı[bakıra] aldık.”(Fam. Arch. L-145; JW-Li, 5(10),145; TugDok, X3-13, 145).

Çağdaş. YUyg. *hene* “bir çeşit bitkinin yaprağından elde edilen, tırnağı boyamak için kullanılan boya” (UTİL, 1991, 890ab); Kaş.Yar.ağ. *ḥina* “henna olarak adlandırılan boya(Arapçadan bozulmuş biçim)” (Shaw, 2014, 117b); *ḥina* “kadınların eline (tırnağına) sürdükleri kına; düğün hediyesi”(Gopuri, 1986,125); *ḥina* “düğün hediyesi” (Cilan, 2007,152); Özb. *hena* “1. gövdesi kalın olan, kızılımsı çiçeği ve dal gibi ince yaprakları olan bir çeşit bitki, 2. o bitkiden elde edilen kol, tırnak ve saç boyamak için kullanılan kızılımsı sarı renkli boya” (ÖTİL I, 1981, 325).

Yukarıda görüldüğü gibi, Türk dillerine Arapçadan ödünç alındığı düşünülen *kına* kelimesi, Türk kadınlarının öteden beri kullandıkları, saçlarını, el ve tırnaklarını boyamak amacıyla kullandıkları, bitkiden elde edilen bir nevi makyaj ürünüdür. Geç döneme ait Uygur Aile Arşivinde (Fam.Arch,L-145;JW-Li,5(10),145; TugDok, X3-13,145) gelene alınan eşyalar arasında geçen *kına*, günümüzde de kadınlar tarafından süs eşyası olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında *kına* Türk kültüründe sembolik anlamlar da taşımaktadır. Günümüzde Anadolu Türklerinin düğün geleneğinde evlenecek çiftlere yakılacak kınanın çiftleri nazardan ve kötülüklerden koruyacağına inanılmaktadır.

6.7.5.3. *közünü* “ayna”.

< Tü. közün-gü. *közünü* “ayna”. Bk. ED761b, TMEN III 1674 ?*kūzgū*, VEWT 313, DTS1 321, EUTS 80. ETG 283, EUTG 585.

Tarihî. KökTü. *közeñü* “zil, çan, ayna” (ETY, AÇ.C,4, 66); *uzun tonlug közüngüsün kölke içginmiş* “Bir kadın aynasını göle düşürmüş.” (IrkB 22); **Uyg (Bud).** *közünjü* “ayna” (BTXXI, 388, 406; BTXXVII, 211; BTXXIX,54; BTXXXVIII, Ba33); *Oluk teñri yirinten yana tükel itiglig közüngü körklüg burkanlar belgürer.*“Oluk? Tanrı makamından yine tamamen donatılmış ayna, süslü budalar görünür.”(TTVI 411, 1775);**Uyg (Man).** *közüngüçe közünüpen* “ayna gibi görünerek”(MII, 178,6, 461); *küsünjü* (Heilki, 125). Sözcük Uygur sivil belgelerinde tespit edilmiştir.

22) *İki bakır altun-nı iki s (a) tır. (23) [bakır]-ka altım (i)z ulug közüñü üç s (a)tır (24) [seki]z bakır-ka altım (i) küçük közüñü bir [satır]-ka altım (i)z.* “ İki bakır altunu, iki sıtır bakıra aldık. Büyük ayna[yı] üç sıtır sekiz bakıra aldık. Küçük ayna[yı] üç sıtır aldık.” (Fam.Arch, L-23/24; JW-Li,5(10)-23/24; TugDok, X3-13, 23/24)

(1) *mani söşüm [] (2) [] mişidu tinsadu '/////.* (3)[

]kumaru esen turmış (4) başap kısıl-ığ-lar-ka bu (5) ay-nıñ ygrmi-ke toy bolgu(6) boldı on biş kapan sepinçe (7) bir közüñü sepinçe bir (8) ayak sepinçe iki çoğlış(?) (9) on yük tuñur-ka oduñ (10) iki yüz ayak sep idgu (11) teg ygrmi sırlıg ayak (12) bir baça(?) bir toga bir (13) toñaçı(?) bile-ni antag (14) kılıp koduñ-lar mundın (15) ulag alıp birip yüklep (16) kelşün tip nişan çışıp(17) bitig idtum.“Mani’ye sözüml [] [] Mişidu Tinsadu '/////.

[]Kumaru Esen Turmış başta olmak üzere Kızıl’lılara bu ayın yirmisinde düğün oldu. On beş tabak çeyiz [olarak] bir ayna çeyiz[olarak] bir kâse çeyiz [olarak] iki çoğlış(?) çeyiz [olarak] on bağ odun iki yüz kase çeyiz[olarak] gönderilecek gibi yirmi cilalı kase bir Baça(?) bir toka bir tongaçı(?)onları hazırlayınız, ulakla giderek yükleyip gelsin diye imza ile mektup gönderdim.” (COUL, 53).

Karahanlı. MK. *közñü~közüñü* “ayna” (DLTIII, 45); KB.-, **Çağ.** *gözgü* “ayna” (Senglah, 306v, 5);**UÇİS.** *közüñgü* “ayna, gözlük” (Yunusoğlu, 2012, P416, 165); **BDS.- Çağdaş.** KaTat.*közgë* “ayna”(Öner2015, 232). YUyg-, Özb-

Clauson’un sözlüğünde *közñü(g-)* şeklinde madde başı olarak geçen sözcüğün közünmek fiilinden türemiş olduğu kaydedilmiştir (ED, 761b); “görünmek, gözükme, ortaya çıkmak” anlamına gelen *közün-* fiili, Clauson tarafından *kör-* “görmek” eyleminin eski şekli olan **köz-* eylemi ile ilişkilendirilmektedir (ED 762b).

Doerfer'in sözlüğünde *kūzǵū* “ayna” şeklinde geçen sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Mansi Diline ve Mari Dillerine geçtiği bilinmektedir. Ayrıca Doerfer, Bang'ın sözcüğü *köz* “göz” ile ilişkilendirdiğini belirtir (TMENIII 1674). Räsänen *küzüŋgü* sözcüğünün Yakutçada “zil, çan” anlamında kullanıldığını belirtmiştir (VEWT, 313).

Yukarıda görüldüğü gibi tarihî Türk dili alanında *közeñü ~ közüñü~ köznü ~ gözǵü* gibi farklı biçimlerde tespit edilen sözcüğün kökeni *közün-* fiiline dayanmaktadır (ED, 761b). Clauson'a göre, *közün-* fiili ise oldukça eski bir biçim olan ve daha sonra *r > z* değişimi sonucu *kör-* fiiline dönüşen *köz-* şekli gelmektedir. (ED, 762a). Çağdaş Türk dillerinde izine rastlanılmayan *közeñü ~ közüñü~ köznü ~ gözǵü* kelimelerinin yerini çağdaş Türk dillerinde Farsçadan alıntı *âyine ~ âyine* kelimesine bıraktığı görülmüştür.

6.7.5.4. opu “pudra”.

< ?Çin. *opu*. 白 *po* “beyaz”. Bk. Giles 8556, ED 6a, TMEN 60, 573, VEWT 363, DTSI 368, EUTS 95.

Tarihî: KökTü.-, Uyg (Bud). *uzun sansar içindeki otça öpelür, opuça kinlenürler* “Uzum Samsara içindeki ateş gibi alevlenir, tebeşir gibi yıpranır.” (TT II 78); *künçit yağı opo katıp* “susam yağı [ve] üstübeç katıp” (HeilkI, 132). Sözcük sivil belgelerde tespit edilir:

(145) *beyaz çug-nı altı bakır-ka altım (i)z. Opu kına (146) üç bakır-ka k (i)ya tarak-k(i)ya şiş altı altım“ (i)z.* “Beyaz bohçayı altı bakıra aldık. Pudra, kına [y1] üç bakıra, küçük tarak [1] altı [bakıra]aldık.” (Fam. Arch. L-145; JW-Li,5(10),145; TugDok, X3-13,145).

Karahanlı. MK. *obu* “üstübeç” (DLT I, 86); KB.-, **Çağ.** *opa* “Kadınların yüzüne sürdükleri beyaz sıvı.” (Senglah, 58r, 23); **UÇİS.-, BDS.** *ufa* “pudra; Çin. 粉 fen” (BDS, 3356); *ufa sürgüç* “pudra sürmede kullanılan alet; Çin. 粉櫟 fen pu” (BDS, 3357).

Çağdaş. YUyg. *upa* “süslenmek için kullanılan hoş kokulu, yumuşak toz madde”(UTİL, 1995, 700); Özb. *upa-elik* “yüze, kola sürmek için kullanılan pudra, krem, sürme ve benzeri şeyler” (ÖTİL, 1981, 278).

Clauson *opō* sözcüğüne “beyaz kozmetik veya yüz kremi” açıklaması vermiş ve sözcüğün Çince alıntı olabileceğini ve ikinci hecesinin muhtemelen 白 *po* “beyaz” (Giles 8556) olduğunu belirtmiştir (ED 6a). Kâşgarlı Mahmud *opu*

kelimesine “üstübeç” açıklamasını vermiştir. Kâşgarlı’nın eserinde “yüze sürülen düzgün” anlamında *kirşen* kelimesi tespit edilmiştir (DLT I 437; DLT II 353).

Ayrıca bk. Şor. *oba* “die Kreide (tebeşir)” (RI 1157); Tel. *obo* “die Kreide, weisse Farbe (tebeşir, beyaz renk)” (RI 1159); Tar. Kırg. *upta/opa* “die Schminke (boya, makyaj), weisse Farbe, die Kreide(beyaz, tebeşir)” (RI 1782).

6.7.5.5. **tarak/targak** “tarak”

< Tü. tara-k. *tarak*. Bk. ED 539b, OTWF 391.

Tarihî. KökTü.-, Uyg. Sözcük sivil belgelerde tespit edilir: (146) *üç bakır ka k (i)ya tarak- k(i)ya şiş altı (147)[bakıra] altım (i)z*. “Üç metal kap, küçük tarak[ı] altı [bakıra] aldık.” (Fam.Arch. L-146; JW-Li,5(10),146; TugDok, X3 -13, 146); **Karahanlı. MK.** *targak* “tarak” (DLT I 14); **KB.-, Çağ.** *tarag* “tarak” (AL, 1007); *tarag~tarak* “tarak” (Senglah, 154v, 20); *tarag* “tarak” (ŞSul, 99); **UÇİS.-, BDS.** *targak* “tarak; Çin. 木梳 mu shu” (BDS, 3355).

Çağdaş. YUyg. *targak* “saç, tüy gibi şeyleri taramak için ahşap veya kemik gibi şeylerden yapılmış nesne” (UTİL, 1991, 29a); Lop.ağ. *targak* “tarak” (Osmanof, 2006, 412); Kaş.Yar.ağ. *tarak* “tarak” (Shaw, 2014, 249a); Tur.Diy. *tarak* “tarak” (Yakup, 2011, 469); Özb. *tarok* “saçı, sakalı taramak için kullanılan ağaç, metal ve kemik gibi şeylerden yapılan dişli nesne” (ÖTİL, 1998, 128).

ED’de *tarak* kelimesi (ED 537b) için *targāk*’a gönderme yapılmış ve sözcüğün *tara-* fiilinden türediği kaydedilmiştir (ED 539b; ayrıca bk. OTWF 391).

Sözcük Uygur sivil belgelerinde *tarak* şeklinde tespit edilmişken, bazı belgelerde sözcüğün *targak* şekline de rastlanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde sözcük *targak* şeklinde şu ifade de geçer: *targakçı kul çor* “tarak tüccarı Kul Çor” cümlesinde geçmektedir(HamTouHou34, 18). DLT’de sözcük *targak* şeklinde ve Çağatay Türkçesinde ise *tarag~tarak* şeklinde görülmektedir. Sözcük Yeni Uygur Türkçesinde *targak*, Yeni Uygur Türkçesinin diyalekt ve ağızlarında *tarak* şeklinde de geçmektedir.

7. SONUÇ

Tez çalışmamız, Orta dönem yerleşik Türk kültürünün en önemli temsilcilerinden olan Koço/İdikut Uygurlarının mevcut yazılı kaynaklardan tespit edilen söz varlığı temelinde yerleşim ve şehir hayatını, konut/ev kültürünü, mutfak ve beslenme ile giyim kuşam ve süslenme kültürünü incelemeyi hedeflemiştir. Çalışmamızda Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere Budist ve Manihesit Uygurlara ait yazılı kaynaklardan yukarıda zikredilen çerçevede dâhilinde derlenen özellikli söz varlığı filolojik olarak tarihî-karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiş ve söz varlığından yansıyan Uygurların yerleşik kültür hayatı döneme dair tarihî kaynaklar ve arkeolojik bilgilerle pekiştirilerek ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Uygurların sosyal ve kültürel hayatına dair orijinal Türkçe kaynakların son derece sınırlı olması, bu dönemden günümüze kalan Uygurca metinlerdeki söz varlığının ayrıntılı bir şekilde filolojik olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu noktadan hareketle yapılan bu tez çalışmamızda Uygurlara ait incelediğimiz söz varlığı ile ilgili hususlar şunlardır:

Çalışmamızda konuyla ilgili olarak Uygur sivil belgelerinden derlenen 145, Budist ve Manihesit Metinlerle diğer din dışı metinlerden (Tıp metinleri) derlenen 55 terim olmak üzere, toplam 200 terim Uygurların yerleşik yaşam kültürüne ait söz varlığı olarak incelenmiştir.

Koço Uygurlarının şehir ve yerleşim kültürüyle ilgili toplam 21 farklı terim ele alınmıştır: Bu terimler arasında şehir ve yerleşim kültürüyle ilgili genel terim sayısı 5'tir: *balık, kent, uluş, suzak, kidin*. Şehir ve yöneticileriyle ilgili terim sayısı 3'tür: *daruga, balık begi, balık ayguçısı*. Ayrıca Uygur şehirlerinde ve yerleşim bölgelerinde mevcut olan unsurlarla ilgili terim sayısı 13'dür: *señrem, ordu, karşı, içgerü, kalık, kay, köprüg, tam, lan, kapıg, manistan, vırhar, teñrilik*. Bu terimler arasında *kent* Soğdca kökenli, *daruga* Moğolca, *señrem* ve *vırhar* Sanskritçe kökenli, *manistan* Farsça kökenli, *karşı* Toharca, *kay* ve *lan* ise Çince kökenlidir.

Koço Uygurlarının konut kültürüyle ilgili 32 farklı terim ele alınmıştır. Bu terimler arasında konut/ev kültürüyle ilgili genel terimler 6 tanedir: *ev/ev bark, ergü, turug, yurt, kerekü, alaçu*. Evin iç düzeniyle ilgili terimler ise 13 tanedir: *açıg, aşılk,*

atlık, batıglık, bulañ, kıznak/kaznak, kerem, komsoluk/kömsölük, küdenlik, sugingu/sukingu, tañ, sañ/tsañ, yaylık. Evde kullanılan eşyalarla ilgili terimler 8 tanedir: *şire, bandıñ, keviz, kidiz, örtüg, şırak/çırāg, tıñçan, yula.* Yatak takımlarıyla ilgili terim ise 5 tanedir: *eşük, kirlık, sunçuk, töşek, yastuk.* Bu terimler arasında *bulañ, komsoluk, tañ, sañ/tsañ, bandıñ, tıñçan* Çince kökenlidir. *Şire* Moğolca kökenlidir. *Kıznak/kaznak* Arapça kökenli ve *şırak/çırāg* ise Farsça kökenlidir. *Kerekm* ve *açığ* sözcüğünün kökeni ise bilinmemektedir.

Koço Uygurlarının mutfak ve beslenme kültürü, hem Uygurların günlük yaşamında tükettikleri besin maddeleri hem de evlerinde kullandıkları mutfak eşyaları bağlamında ele alınmıştır. Adı geçen belgelerden Koço Uygurların mutfak ve beslenme kültürüyle ilgili olarak toplam 80 terim incelenmiştir. Bu terimler arasında mutfak araç-gereçlerine ad olan terim sayısı 37, başlıca besin maddeleri ve yiyeceklere ad olan toplam terim sayısı 43'tür.

Belgelerden yiyecek ve içeceklere ad olan genel kavramlarla ilgili 7 farklı terim tespit edilmiştir: *aş, içgü, azık, liv, mün, ötmek, yimiş.* Uygurların tükettikleri çeşitli besin maddeleri, içecekler, sebzeler, meyveler ve baharatlarla ilgili toplam 36 terim incelenmiştir. Bu terimler arasında hayvanlardan elde edilen besin maddeleriyle ilgili terim 1 tanedir: *et*, yağlarla ilgili terim sayısı 3 tanedir: *sag yag, yag, yakrı.* Sütten elde edilen besin maddeleriyle ilgili terim sayısı 3'tür: *kurut, süt, yogurt.* Zira besin maddeleriyle ilgili terim sayısı 3'tür: *min, talkan, un.* Sebze ve meyvelerle ilgili terim sayısı 11'dur: *bitmül, burçak, kabak, murç, satun, sogun, turma, erük, çubukan, çüşüm, kagun, üzüm.* İçeceklere ait terim sayısı 5 tanedir: *begni, bor, suwsuş, süçüg.* Baharatlar ve tatlandırıcılarla ilgili terim sayısı 6 tanedir: *artun, kadız, kürküm, sirke, şeker, tuz.* Ek besin maddelerinin sayısı 2 tanedir: *mir, yumurtka.* Yiyecek ve içeceklere ad olan özellikli terimler arasında *liv, min, mir* Çince kökenli, *bitmül, murç, kürküm* Sanskritçe kökenli ve *turma, begni, bor, sirke, şeker* Farsça kökenlidir. *Satun, çubukan, artun, kadız* kelimelerinin kökenleri belirlenememiştir. Geriye kalan terimler ise Türkçe kökenlidir.

Uygurların mutfağında kullandıkları eşyalarla ilgili toplam 37 terim tespit edilmiştir. Bu terimler arasında yiyeceklerin hazırlanmasında kullanılan araç-gereçlere ad olan terim sayısı 7'dir: *bıçak/biçek, çomurmuş, egdü, kalbır, sokgu/soku, sürtünç, süzgü.* Pişirme aletlerine ad olan terimlerin sayısı 3 tanedir: *eşiç/işiç, oçak/oçok, saç.* Çeşitli kaplara ad olan terim sayısı 4 tanedir: *çanak, kaça/kaça, kap,*

küzeç. Yiyeceklerin yenmesi veya sunulması esnasında kullanılan araç-gereçlere ad olan terimlerin sayısı 11'dir: *ayak, çaçan/çan, çöke, kadın, kaşuk, körge, padır/patır, sin, sunçuk*, tepsi. Yiyecek-içeceklerin saklanması esnasında kullanılan araç-gereçlere ad olan terim sayısı 12'dir: *burnaç, idiş, kendük, kovga, könek, kupiñ, küp, sanaç/snaç, şükün, suvluk, tagār, tolkuk*. Mutfak araç-gereçlerine ad olan özellikli terimler arasında *çanak, çaçan/çan, kapan, tepsi, kupiñ* Çince kökenli, *kalbır, küzeç, kendük*, küp Farsça kökenli, *padır* Sanskritçe kökenli, *kovga* Moğolca kökenlidir. *Şükün, sunçuk, körge* ve *kaç/kāçā* kelimelerinin kökeni belirlenememiştir. Geriye kalan terimler ise Türkçe kökenlidir.

Koço Uygurlarının giyim kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili toplam 69 terim tespit edilmiştir. Bu terimler arasında eski Uygurcanın genel söz varlığı içerisinde giysilere ad olan terim sayısı 4'tür: *kedgü, kedim, ton, tonangu*. Uygurların giysilerinin ana malzemelerini oluşturan pamuklu kumaşlara ait terim sayısı 2'dir: *böz, keten*. Yünlü kumaş sayısı 1'dir: *kars*. İpekli kumaş sayısı ise 12'dir: *altunluk, barcın, bintatu, çikin, işgirtî/êşgiti/êşkürdi, keñzi, kuliñ, samsı, siliñ, tavar, torku, zünküüm*. Çeşitli derilere ad olan terim sayısı 4'tür: *kogış, kön, sagra, teri*. Kürklerle ilgili terim sayısı ise 2 tür: *kiş, kürk*. Dokumacılıkta kullanılan araç-gereç ve eşyalarla ilgili terim sayısı ise 5'tir: *arış, arkāg, çigrī, lewki/livki, bodug*. Belgelerden derlenen çeşitli giysi eşyalarıyla ilgili 14 farklı terim tespit edilmiştir: *börk, çekrek, çaruk/çruk, etük, kay, köküzmek, köküzlük, kükü, oprak/orpak, örmek, uyuk, üm, yalma, yarık*. Giyim kuşam yardımcılara ad olan terim sayısı 7'dir: *bog, çug, kur, laty, ületü/iletü, yakalık, yeñ ağızlık*. Takılarla ilgili terim sayısı 4'tür: *bilek badu/bilek sata, didim, küntegü, monçuk*. Süslenme eşyasında kullanılan taşlarla ilgili terim sayısı 7'dir: *kaş, kubık, la'l, sata, şaş, şişir, yենçü*. Süslenme sırasında kullanılan eşyalarla ilgili terim sayısı 5'tir: *eñlik/ëñlik, kına, közüñü, opu, tarak/targak*.

Uygurların giyim kuşam ve süslenme kültürüyle ilgili özellikli terimler arasında *çikin, kars, keñzi, kuliñ, samsı, siliñ, zünküüm, lewki/livki, kay, kükü, laty, kubık, yենçü, opu* kelimeleri Çince kökenli, *kiş, la'l, sata* kelimeleri Farsça kökenli, *didim* Latince kökenli, *kına* Arapça kökenlidir. Ayrıca *barcın*'in Toharca, *keten*'in Arapça kökenli olabileceği, *böz*'ün Çince, Grekçe veya Sami dillerinden ödünç olabileceği ileri sürülmüştür. *Ton* kelimesinin Sakacadan ödünç alındığı bildirilse de,

bu görüş araştırmacılar tarafından reddedilmiştir. Geriye kalan terimler ise Türkçe kökenlidir.

Tez çalışmamızda incelediğimiz söz varlığından yola çıkarak Uygurların yerleşik yaşam kültürüne dair aşağıdaki hususlar belirlenmiştir:

Maniheizm ve Budizm çevresinde gelişen yerleşik yaşam kültürü, Uygurların hayatında oldukça büyük değişimler yapmıştır. Uygurlar Tarım Havzasında eskiden var olan yerleşim bölgelerini geliştirdikleri gibi pek çok yeni şehir ve yerleşim bölgeleri kurmuşlardır. Uygur şehirlerinde yerleşim yerlerinin çoğalmasıyla, şehirlerin idaresi ve yönetiminden sorumlu görevli memurlar atanmıştır. Ayrıca Uygur yerleşim bölgelerinde çok sayıda mabetler, mağara tapınakları, saraylar, konutlar, pazar yeri vb. birçok mimari eserler inşa edilmiş ve Uygur şehirleri Budizm'in doğudaki merkezi hâline dönüştürülmüştür. Ortaçağ şehircilik anlayışına ve Türk şehircilik geleneğine göre geliştirilen İdikut Şehri, Koço Uygurlarının yerleşik yaşam kültürü çevresinde inşa ettikleri önemli şehirlerden biri sayılmaktadır.

Koço Uygurları, yerleşik yaşam tarzının şartları gereği, sabit evler ve meskenler inşa ederek barınmışlardır. Nitekim konargöçer yaşamın unsuru olan çadırlar da Uygurlar tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Uygurlarda evlerin inşası oldukça önem kazanmıştır. Uygur evlerinin çevresinin duvarlarla veya çitlerle çevrildiği hem de birkaç farklı odadan oluştuğu tespit edilmiştir. Bunun yanında yerleşik yaşam kültürünün etkisiyle Uygurların evlerinde kullandıkları eşya ve araç-gereçlerin sayısı ve türleri de çoğalmıştır.

Mutfak ve beslenme kültürüne gelince, Uygurların etli besin maddelerinin yanında hububatlardan elde edilen besin maddelerini tükettikleri de tespit edilmiştir. Sebze ve meyveler de besin maddeleri arasında yer almıştır. İçecekler konusunda Uygurların hayvanların sütünden yararlanmasının yanında tahıllardan ve meyvelerden yapılan içecekleri de tükettikleri bilinmektedir.

Uygurların kullandıkları mutfak araç-gereçleri, ahşaptan, deriden, pişmiş topraktan ve çeşitli madenlerden yapılabilmektedir. Uygur mutfağında yiyeceklerin hazırlanması, pişirilmesi, sunulması ve saklanması esnasında farklı mutfak eşyalarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Mutfak aletlerinde görülen çeşitlilik, yerleşik yaşam kültürünün izlerini göstermektedir. Ayrıca Uygur mutfağında kullanılan araç-gereçler arasında madenlerden, ahşaptan yapılan eşyalar önemli yer tutmaktadır. Bununla birlikte deriden yapılan mutfak eşyaların kullanım alanları da

oldukça geniştir. Topraktan yapılmış eşyaların türleri çok olmasa da sayıları oldukça fazladır. Uygurlarda ev eşyaları, özellikle de mutfakta kullanılan eşyaların çoğunun sır vurularak, cilalandırılarak ve üzerine çeşitli desenler çizilerek kullanıldığı tespit edilmiştir.

Giyim kuşam ve süslenme konusunda Uygurların bozkır kültürünün giysi özelliklerini devam ettirdiği bilinmektedir. Bununla yeni tarz ve şekillerin de ortaya çıktığı görülmüştür. Uygurların oldukça gelişmiş ipekli, pamuklu, yünlü kumaş ve deri işleme tekniğine sahip olduğu bilinmektedir. Koço Uygurlarının giyim kuşamının ana malzemesini yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşlar oluşturmuştur. Ancak ipekli kumaşların giyim kuşam eşyası olarak kullanımı, diğer kumaşlara kıyasla oldukça fazladır.

Bunun yanında deri ve kürklerin de belli başlı giyim eşyalarının yapımında kullanılmıştır. Uyguların giyim kuşam ve süslenme tarzları söz konusu dönemde Çinlileri de etkilemiştir. *Hu* Şapkaları olarak bilinen külâh şeklindeki başlıklar, dar kollu giysiler, kemer ve kuşak bağlama geleneği ve Uygur kadınlarının küpe takma geleneği ve bazı saç topuzları, Çinliler arasında moda olmuştur.

Koço Uygurları şehir, yerleşim ve düzeni açısından belli başlı alanlarda Karahanlı Türkleriyle benzerlik göstermiştir. Ayrıca Koço Uygurlarının evlerinde ve mutfağında kullandıkları araç-gereçlerin birçoğunun Karahanlı Türkleri tarafından da kullanıldığı gözlemlenmiştir. Beslenme kültürüne gelince, iki farklı inanç sistemine tâbi olmalarına rağmen, Koço Uygurları ve Karahanlı Türklerinin benzer yiyecekler ve içecekleri tükettikleri görülmüştür. Giyim kuşam ve süslenme konusunda Koço Uygurlarının kuşak bağlama, börk takma, küpe takma v.b. birçok geleneğinin Karahanlı Türklerinde de mevcut olduğu tespit edilmiştir.

Son olarak Koço Uygurlarının yerleşik yaşam kültürüyle ilgili söz varlığının büyük çoğunluğunun eski Uygurcanın devamı olan Modern Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinde yaşadığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Çin Yıllıkları

Hong Hao. **Songmo Jiwen-Huihu** (Bozkırda Duyduklarım-Uygurlar). Taiwan: Guoxue Wenku Disi Bian, Minguo22.yılı(1953).

Li Yanshou., **Beishi-Tujue Zhuan** (Bei Sülalesi Yıllığı-Türkler Biyografisi), 99. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1974.

Liu Xu. **Jiu Tangshu-Gaochang Zhuan** (Eski Tang Yıllığı-Koço Biyografisi), 198. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

_____. **Jiu Tangshu-Tujue Zhuan**(Shang) (Eski Tang Yıllığı-Türkler Biyografisi) (Üst Bölüm), 194. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

_____. **Jiu Tangshu- Huihe Zhuan** (Eski Tang Yıllığı-Uygurlar Biyografisi), 195. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

Liu Lin ve diğ., **Songhui Yaoji Gao-Fanyi(Qiuci)**, (Songhui Yao Jigao-Yabancı Kavimler (Kuça)). Shanghai: Shanghai Guku Chuban She, 2014.

_____, **Songhui Yaoji Gao-Fanyi(3)(Huihu)**, (Songhui Yao Jigao-Yabancı Kavimler (Uygurlar)), Shanghai: Shanghai Guku Chuban She, 2014.

Ou Yangxiu ve diğ., **Xin Tangshu-Taizong Zhuzi Zhuan** (Yeni Tang Yıllığı-Taizong'un Prenslarının Biyografisi), 80. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

_____, **Xin Tangshu-Wuxing Zhi (1)**, (Yeni Tang Yıllığı-Beş Element Üzerinde Antlaşmalar), 34. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

_____, **Xin Tangshu- Huihu Zhuan** (Yeni Tang Yıllığı-Uygurlar Biyografisi), 221. Bölüm, Pekin: Zhongha Shuju, 1975.

_____, **Xin Tangshu-Shihuo Zhi** (Yeni Tang Yıllığı-Mali, İktisad Tezkiresi), 51. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

_____, **Xin Tangshu-Huihu (Xia)** (Yeni Tang Yıllığı-Uygurlar) (Alt Bölüm), 217. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975

_____, **Xin Tangshu-Dili Zhi (7)** (Yeni Tang Yıllığı-Coğrafya Tezkiresi), 43. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.

- _____, **Xin Tangshu-Tujue Zhuan** (Yeni Tang Yıllığı-Türkler Biyografisi), 215. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1975.
- Ou Yangxiu, **Xin Wudai Shi-Siyi-FuLu** (3) (Yeni Beş Devir Yıllığı-Dört Yabancı Kavim Üzerine Ekler), 74. Bölüm. Shanghai: Zhonghua Shuju, 1974.
- Song Lian, **Yuanshi-Tang Renzu Zhuan** (Yuan Sülalesi Yıllığı-Tang Renzu Biyografisi) 134. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Baiguan Zhi** (1) (Yuan Sülalesi Yıllığı-Bürokratlar Tezkiresi), 85. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Jisi** (6) (Yuan Sülalesi Yıllığı-Adaklar), 77. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Yufu** (1) (Yuan Sülalesi Yıllığı- Taşıtlar ve Giysiler), 78. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Zhenhai** (Yuan Sülalesi Yıllığı-Zhenhai), 120. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi- Ba'er-shu A'er-te De-jin** (Yuan Sülalesi Yıllığı-Barçuk Art Tekin) 122. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Li Jin** (Yuan Sülalesi Yıllığı- Li Jin), 154. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Shizu Ji** (7) (Yuan Sülalesi Yıllığı- Shizu Hatıraları), 10. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Shizu Ji** (9) (Yuan Sülalesi Yıllığı-Shizu Hatıraları), 12. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- _____, **Yuanshi-Xiaoyunshi Tuohuolin Zhuan** (Yuan Sülalesi Yıllığı-Xiaoyunshi Tuohuolin Biyografisi), 134. Bölüm, Pekin: Zhonghua Shuju, 1976.
- Tuo Tuo, **Songshi- Gaochang Zhuan** (Song Sülalesi Yıllığı-Koço Biyografisi), 490. Bölüm. Shanghai: Zhonghua Shuju, 1977.
- _____, **Songshi-Huihu Zhuan** (Song Sülalesi Yıllığı-Uygurlar Biyografisi), 490. Bölüm. Shanghai: Zhonghua Shuju, 1977.
- _____, **Songshi- Qiuci Zhuan** (Song Sülalesi Yıllığı-Kuçça Biyografisi), 490. Bölüm. Shanghai: Zhonghua Shuju, 1977.
- _____, **Liaoshi-Shuguo Biao** (8) (Liang Sülalesi Yıllığı-Vasal Ülkeler Bölümü), 70. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1974.
- _____, **Liaoshi- Shengzong Ji** (7) (Liao Sülalesi Yıllığı-Shengzong Hatıraları), 16. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1974.

_____, **Liaoshi-Dili Zhi** (Liao Sülalesi Yıllığı-Coğrafya Tezkiresi) 37. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1974.

Wei Shou. **Weishu-Taizu Ji** (Wei Sülalesi Yıllığı-Taizu Hatıraları), 2. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1974.

Wei Zhi ve diğ., **Suishu-Tie'le Zhuan** (Sui Sülalesi Yıllığı- Tie'lolar Biyografisi), 84. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1973.

_____. **Suishu-Tujue Zhuan** (Sui Sülalesi Yıllığı-Türkler Biyografisi), 84. Bölüm. Pekin: Zhonghua Shuju, 1973.

Yao Silian. **Liangshu- Gaochang Zhuan** (Liang Sülalesi Yıllığı-Koço Biyografisi), 54. Bölüm, Pekin: Zhonghua Shuju, 1973.

II. Diğer Kaynaklar

Aliyeva, Minara. **Lobnur Ağzı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.

Almas, Turgun. **Uygurlar**. çev. Dr. Ahsen Batur. İstanbul: Selenga Yayınları, 2010.

Allsen, Thomas T. "The Yuan Dynasty and Uighurs of Turfan in the 13th Century". (Ed.) M. Rossabi. **China Among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours. 10th-14th Century**. 1983: 243-280.

_____. **Commodity and Exchange in the Mongol Empire**. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Alyılmaz, Cengiz. "Karı Çor Tigin Yazıtı". **Uluslararası Türkçe Edebiyatı Kültür Eğitim Dergisi**, s. 2 (2013): 1-61.

Arat, Reşit Rahmeti. **Zur Heilkunde der Uiguren I**. Berlin, 1930.

_____. **Zur Heilkunde der Uiguren II**. Berlin, 1932.

_____. **Türkische Turfan-Texte VII**. Berlin, 1937.

_____. "Sultan Fatih Mehmet'in Yarlığı". **Türkiyat Mecmuası**. c. 6: (1939): 285- 322.

_____. "Uygurlarda İstıhlara Dair". **Türkiyat Mecmuası**, c.VII-VIII, s.1 (1942): 56-81.

_____. "Eski Türk Hukuk Vesikaları". **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1: (1964): 5-53.

_____. **Kutadgu Bilig III İndeks**. Yayına haz. Kemal Eraslan, O. Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47, 1964.

_____. "İduk-kut Ünvanı Hakkında". **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 24 (1986):23-33.

- _____. “Eski Türk Hukuk Vesikaları”. **Türkler Ansiklopedisi**. c. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 907-928.
- _____. **Kutadgu Bilig**. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005.
- _____. “Uygurca Yazılar Arasında”. **Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi** III. İstanbul: (1936): 101-112.
- _____. “Uygurca Yazılar Arasında-II”, **Türk Dil ve Edebiyatı Dergisi**. XXIII, (1979): 17-28.
- Argunşah, Mustafa, Galip Güner. **Codex Cumanicus**. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Atalay, Besim. **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III**. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Ayazlı, Özlem. **Altun Yaruk Sudur VI**. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- _____. **Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- Aydemir, Adem. “Divanü Lugati’t Türk’e Göre XI. Asırda Türk Evi”. **The Journal of Academic Social Science Studies**, s.5 (2012): 15-48.
- Aydın, Erhan. **Uygur Kağanlığı Yazıtları**. Konya: Kökmen Yayınları, 2011.
- _____. “Baybalık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler”. **Turkish Studies**. c. 4. s. 4 (2008): 156-168.
- Ayhan, Fatma. “Türklerin Giyim kuşamında Kürk”. **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Africa Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül**. s. 2 (2007): 189-202.
- Bang, W. “Ein uigurisches Fragment über den Manichäischen Windgott”. **Ungarische Jahrbücher** VIII, 1928.
- Bang, W. , A.von Gabain. **Türkische Turfan-Texte I**, Berlin, 1929.
- _____. **Türkische Turfan-Texte II**. Berlin, 1929.
- _____. **Türkische Turfan-Texte III**. Berlin, 1930.
- _____. **Türkische Turfan-Texte IV**. Berlin, 1930.
- _____. **Türkische Turfan-Texte V**. Berlin, 1931.
- _____, G.R. Rachmati. **Türkische Turfan-Texte VI. Das Buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk**. Berlin, 1934.

- Barat, Kahar. **The Uyghur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim Xuanzang** (Nineth and Tenth Chapters). Bloomington Indiana, 2000.
- Barthold, V.V. **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Batmaz, Macidegül. “Eski Uyghur Türkçesinde Tıp Terimleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Battal, Abdullah. **İbni-Mühennâ Lûgati**. 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Baykuzu, Tilla Deniz. “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”. **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi**. c. 53. s.1 (2013): 221-250.
- Bazin, Louis. “Über die Sternkunde in Alttürkischen Zeit”. **AW und der Literatur** 5. Wiesbaden, 1963.
- BDS. **Wuti Qingwen Jian** (Beş Dilli Mancuçe Sözlük). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1957
- Beal, Samuel. **Life of Hiuen-Tsiang**, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. LTM Broadway House, 1991.
- Brose, C. Michael. **Uighurs in Mongol Empire**. Western Washington University: East Asian Studies Press, 2007.
- _____. “Strategies of Survival: Uyghur Elites in Yuan and Early-Ming China”. A Dissertation in Asian and Middle East Studies, University of Pennsylvania, 2000.
- _____. “Moğol Hâkimiyeti Altında Uyghurlar”. **Türkler Ansiklopedisi**. c. 2. Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 249-254.
- Berker, Nurhayat. “Kaşbastı (Diadem)”. **Türk Etnografya Dergisi**. s. 13 (1973): 9-26.
- Borovkov, A.K. **Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı** (XII-XIII.Yüzyıllar). çev. H.İ.Usta, E. Amanoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet. **Eski Uyghur Türkçesi Sözlüğü**. 3bs. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1993.
- _____. “Uyghurlarda Hukuk Ve Maliye İstılahları”. **Türkiyat Mecmuası**. c. 4 (1934): 1-43.
- Cammann, Schuyler. “Notes on the Origin of Chinese K’o-ssu’ Tapestry”. In **Artibus Asiae**. Vol. 11. No. 1, 2 (1948): 90-110.

- Can, Yılmaz. “Anadolu Öncesi Türk Kenti”. **Türkler Ansiklopedisi**. c. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 259-278.
- Carpini, Johann de Plano. **Moğol Tarihi ve Seyahatnâme**. çev. Engin Ayan. İstanbul: Derya Kitabevi, 2000.
- Cezar, Mustafa. **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dizisi, 1977.
- Chavannes, E. **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, 2.bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Chen Cheng. **Xiyu Xingcheng Ji** (Batı Seyahat Notları). Pekin: Zhonghua Shuju, 2000.
- Cheng Suluo. **Tang Song Huihu Shilun Ji** (Tang Song Sülalesi Dönemindeki Uygur Tarihinden Derlemeler), Pekin: Renmin Daxue, 1994.
- Chi-Kuang Fu. “Tangdai Yinshi Wenhua Yanjiu (Tang Sülalesi Dönemindeki Yemek Kültürü Üzerine Araştırmalar)”. Yüksek Lisans Tezi. Guoli Zhongshan Üniversitesi, Çin Edebiyatı Bölümü, 2015.
- Cilan, Perhat Muhammeteli. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Dialikit Ve Şiviliri Lugiti** (Çağdaş Uygurcanın Diyalekt Ve Şiveleri Sözlüğü). Pekin: Milletler Neşriyatı, 2007.
- Clark, V. Larry. “Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14thcc.)”. Dissertation of Indiana University, Ph.D., Bloomington, 1975.
- Clauson, Sir Gerard. Muhammed Mahdî Xân, **A Persian Guide To The Turkish Language**, Gms, New Series XX. London, 1960.
- _____. “Early Turkish Astronomical Terms”, **UAJb**, 35, (1964): 350-368.
- _____. “A Late Uyğur Family Archive”. C, E. Boswort. **İran and İslam, İn Memory Of The Late Vladimir Minorisky**. Edinburg (1971): 167-196.
- _____. **An Etymological Dictionary of the Pre-thirteenth-Century Turkish**. Oxford, 1972.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü** (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabeleri). 2.bs. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013.
- _____. **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kitabeleri** (9.-11. Asırlar). 2.bs. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2013.
- Çakan, Vâris Abdurrahman. “Koço (İdikut) Uygur Devleti”. **Türkler Ansiklopedisi**. c.2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 415-433.
- _____. **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**. 2.bs. Ankara: A Kitap Yayınevi, 2019.

Çetin, Engin. “Divanü Lügati’t Türk’teki Yiyecek ve İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri”. **Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c.14. s.2 (2005): 185-200.

_____. **Altun Yaruk Yedinci Kitap**. Adana: Karahan Kitapevi, 2012.

_____. **Altun Yaruk Sekizinci Kitap**. Adana: Karahan Kitapevi, 2017.

Çetindağ, Yusuf. **Ayna Kitabı**. Çorum: Karam Yayınevi, 2005.

Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Araştırma Ekibi. **Beiting Gaochang Huihu Fosi Yizhi** (Beşbalık Koço Uygurlarının Budist Tapınak Kalıntıları). Liaoning, 1991.

Çoruhlu, Yaşar. **Erken Devir Türk Sanatının Abc’si**. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1993.

Demir, Emine, Nurettin Yıldız. “Erken Dönem Uygur Edebiyatı (VIII-XIV.yüzyıl), Nesir”. **Türk Edebiyat Tarihi**. c. 1 (2007): 154-176.

Demirel, Ömer Tuş. Muhiddin-Gürbüz, Adnan. “Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim kuşam (XVI.-XIX. Yüzyıllar)”. **Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi**. c.2,T.C.Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, 1992: 703-754.

Dähne, Burkart. “Karabalgasun-City Layout and Building Structures”. **The Ruins of Kocho** (Trace of Wooden Architecture on the Ancient Silk Road), (ed.) Lilla Russel-Smith, Ines Konczak-Nagel, Berlin: Museum für Asiatische Kunst, 2016: 35-41.

Dilçin, Cem. **Yeni Tarama Sözlüğü**. 2.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2009.

Doerfer, Gerhard. **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV**. Wiesbaden, 1963-1975.

Donuk, Abdülkadir. **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.

DS.**Türkiye’de Halk Ağzından Derlemeler Sözlüğü**. 11 cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.

Eberhard, W. **Çin’in Şimal Komşuları**, 2.bs. çev. Nimet Uluğtuğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.

Ebey, Abdurahman, Ahmet İmin. **Uygur Halk Koşakliri** (Uygur Halk Koşukları). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2006.

Eker, Süer. “Divanü Lügati’t Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine. I”. **International Journal of Central Asian Studies**. c. 13 (2009): 233-283.

_____. “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca”. **Türkbilg** 24 (2012): 77- 92.

- Ekip. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Kumul Şivisi** (Yeni Uygurcanın Kumul Şivesi). Ürümçi: Xinjiang Pen-Tehnika Sehiye Neşriyatı, 1997.
- Ekip. **Uyghur Helk Koşaklırı I.** Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı. 2006.
- Ekrem, Erkin. “Kao-ch’ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”. **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.** s. 7 (2007): 5-32.
- Elversklog, Johan. **Uyghur Buddhist Literature.** Silk Road Studies I. Turnhout, Brepols. 1997.
- Elmalı, Murat. **Daşakarmapathāvadānamālā** (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin Tıpkıbası). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- Eraslan, Kemal. **Eski Uygur Türkçesi Grameri.** Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican. “Eski Türklerde Ev ve Mesken Kavramı”. **Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları.** No: 28, (2019): 27-41.
- Erdal, Marcel. **Old Turkic Word Formation I-II.** A Functional Approach to the Lexicon. Wiesbaden, 1991.
- _____. **A Grammar of Old Turkic.** Leiden-Brill, 2004.
- _____. “The Turkish Yarkand Documents”. **Bulleten Of School Of Oriental And African Studies.** University of London,c.47.s.2 (1984): 260-301.
- Eren, Hasan. “Türk Yemek Adlarında Kullanılan Bir Ek”. **İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi.** Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayınları, Güven Matbaası, Ankara, 1989.
- Esin, Emel. “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklara Türk Hakan Şehri)”. **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi.** VII/10-11, (1968): 135-215.
- _____. “‘Muyanlık’ Uygur ‘Buyan’ Yapısından (Vihâra) HakanlıMu Yanlı Gına (Rıbât) Ve Selçuklu Han İle Medresesine Gelişme”. **Malazgirt Armağanı'ndan Ayrıbasım.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1972): 75-102.
- _____. **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş.** İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1978.
- _____. “Türk Dini Mimari Geleneği”. **Milli Eğitim ve Kültür Dergisi.** c.3. s.11 (1981): 59- 66.
- _____. “Bezekli Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak”. **Türkiyemiz Dergisi.** 37 (1982): 1-6.
- _____. “Balık and Ordu (The Early Turkish Circumvallations, in Architectural Aspects)”. **Central Asiatic Journal.** c. 27 (1983): 168-208
- _____. “Ordu’ Türk Saray Mimarisinin On Beşinci Asırdan Önceki Tarihçesi”. **TBMM Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım.** (1984): 22-26.

- _____. “Börk”. **İslam Ansiklopedisi**. c. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992: 327-328.
- _____. **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Fan, Baoliang. “Huihu yu Sichou Zhilu (Uygurlar ve İpek Yolu)”. **Lanzhou Daxue Xuebao**. s.4 (1985): 19-24.
- _____. “Luelun Zhongguo Gudai Shaoshu Minzu yu Sichou Zhilu (Çin’deki Eski Azınlıklar ve İpek Yolu)”. **Journal of Lanzhou University Social Sciences**. c. 22. s. 2 (1994): 59-65.
- Gabain, A von. **Türkische Turfan-Texte VIII**. Texte in Brahmischrift. Berlin, 1954.
- _____. Winter, Werner. **Türkische Turfan-Texte IX**. Ein Hymnus an den Vater Mani auf “Tocharisch”. B mit alttürkischer Übersetzung. Berlin, 1958.
- _____. **Türkische Turfan-Texte X**. Das Avadana des Dämons Atavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben. Berlin, 1959.
- _____. **Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüentsang. I**. “Qadıngı Uygurca İptidayi Drama Piyesası ‘Maitrisimit’(Hami Nushası)ning 2-Pärdäsi Häqqıdıki Tättıqat” *Journal of Turkish Studies*. Türklük Bilgisi Araştırmaları, 1980.
- _____. “Beş Balık-Koço Uygurlarında Hasırlar, Halılar, Yolluklar”. çev. Nadir Devlet, **Türk Dünyası Araştırmaları**. s. 34 (1985): 151-158
- _____. **Gaochang Huihu Wangguo de Shenghuo 840- 1250** (Koço Uygur Krallığında Hayat, 850- 1250). Çinceye çev. Zou Rushan. Turfan: Tulufan Shi Difang Zhi Bianji Shi, 1989.
- _____. **Eski Türkçenin Grameri**. 5.bs. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Genç, Reşat. “XI.Yüzyılda Türk Mutfağı”. **Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri**. Ankara, 1982: 57- 61.
- _____. “Kâşgarlı Mahmut’a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”. **Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**. 27-31. Mayıs, Kayseri: ARIŞ, 1996: 8-16.
- _____. **Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Geng Shimin. “Huihu wen Moni Jiao Siyuan Wenshu Chushi (Uygurca Mahiheist Tapınak Metinleri Üzerine ilk İnceleme)”. **Kaogu Xuebao**. s. 4: (1978): 497-516

_____, Hans-Joachim Klimkeit. **Das Zusammentreffen Mit Maitreya**. Otto Harrassowitz. Wiesbaden, 1988.

_____. “Qadimgı Uygurca İptidayi Drama Piyesası ‘Maitrisimit’(Hami Nushası)ning 2-Pärdäsi Häqqıdıkı Tätqıqat”. **Journal of Turkish Studies**. c. 4: (1980): 101-156.

_____. **Huihuwen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu** (Uygurca Sosyal ve İktisadi Vesikalari Üzerine Araştırma). Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, 2006.

_____. “Budist Uygur Edebiyatı”. **Türkler Ansiklopedisi**. c.3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 786-800.

_____. “Gudai Weiwu’erzu de Shuxie Wenhua (Eski Uygurların Yazı Kültürü)”. **Kashi Shifan Xueyuan Xuebao**. c. 26. s. 2 (2005): 22-26.

Giles, H.A. **Chinese-English Dictionary**. London, 1912.

Gopuri, Gulam. **Uygur Şiviliri Sözlüğü** (Uygur Şiveleri Sözlüğü). Pekin: Milletler Neşriyatı. 1986.

Gömeç, Saadettin. **Uygur Türkleri Tarihi**, 5.bs. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.

Gül, Bülent. “Eski Türk Tarım Terimleri”. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Güllüdağ, Nesrin. “‘Balık’ Sözcüğü Üzerine”. **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi**. c. 1. s. 26 (2015): 54-62

Günay, Umay Türkeş. **Türklerin Tarihi-Geçmişten Geleceğe**. 4. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

Günay, Ünver, Harun Güngör. **Türklerin Dini Tarihi**. Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015.

Güner, Galip. “Divanü Lugati’t-Türk’te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler. **Bilig**. Kış, s. 48 (2009): 75-90.

_____. “Sukıngu ‘banyo’ Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Yeni Görüşler”. **Turkish Studies**. Volume 7/2. (2012): 577-582.

_____. “Eski Türkçe Bir Etimoloji Denemesi: Ayak ‘Kâse, kadeh’”. **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**. s. 7/2 (2018): 650- 662.

Güngör, Harun. “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”. **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**. s. 6 (1989): 81-94.

Güzel, Hasan. “Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Gyarmati, Imre. “An Enigmatic Turkic Planet Name”. **AOH**. c. 56 (2003): 81-86.

- Hamilton, James. **Manuscripts Ouigours Du IXe-Xe Siecle De Touen-Houang**. Peeters france-Paris, 1986.
- _____. **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası**. çev. Ece Korkut-İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yayınları, 1998.
- Haneda, Toru. **Xiyu Wenhua Shi** (Batı Bölgeleri Kültür Tarihi). Çinceye çev. Geng Shimin. Ürümqi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1981.
- Hazai, Georg. Peter Zieme. **Fragmente der Uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gāthās den Meister Fu"**. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- Hitch, Doug. "The Special Status of Turfan". **Sino-Platonic Papers**. 16 (2009): 1-61.
- Hu Sihui. **A Soup for the Qan**. Juan 1. İngilizceye çev. Dominik Wujastyk, Paul U. Unschuld, Charles Burnett. Leiden-Boston, 2010.
- Huang Wenbi. **Tulufan Kaogu Ji** (Turfan Arkeoloji Kayıtları). Pekin: Kexue Chuban She, 1954.
- _____. **Talimu Pendi Kaogu Ji** (Tarım Havzası Arkeolojik Kayıtları). Pekin: Kexue Chuban She, 1958.
- Hucker, Charles O. **A Dictionary of Official Titles in Imperial China**. Taipei: Southern Materials Center, INC, Minguo 77=1988.
- İnayet, Alimcan. "Uygur Sözcünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım". **VI. Türk Dili Kurultayında Sunulmuş Bildiri, 20–24 Ekim 2008**: 1-7
- İndirkaş, Zühre. "Türklerde Taç Geleneği". Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- İzgi, Özkan. "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlar'a Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasebetler". **Tarih Enstitüsü Dergisi**. s. 7-8 (1977): 7-16.
- _____. "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler". **Tarih Enstitüsü Dergisi**. s. 9 (1978): 87- 106.
- _____. **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi** (Hukuk Vesikalarına Göre). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.
- _____. **Çin Elçisi Wang Yan-te'nin Uygur Seyahatnamesi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- _____. **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

- Jia Yingqi. "Xinjiang Fojiao Siyuan Yizhi Yizhi Yanjiu Gaikuang (Xinjiang'daki Budist Tapınak Kalıntılarının Araştırılması)". **Zhongguo Foxue Xuebao**. s.14 (2002): 141-153.
- _____, Qi Xiaoshan. **Yindu dao Zhongguo Xinjiang de Fojiao Yishu** (Hindistan'dan, Çin, Xinjiang'a Budizm Sanatı). Lanzhou: Gansu Jiaoyu Chuban She, 2002.
- Kabadayı, Osman. "Eski Türkçede Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Kaçalin, Mustafa Sinan. **Niyâzi Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar** (Abuşka Lügâti). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- _____. "Liv aş 'yemek' Üzerine". **Türk Dili Dergisi**. s. 757 (2015): 48-53.
- Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**. 38.bs. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- Kamalov, Ablet. "Material Culture of the Nomadic Uighurs of Central Asia in the VIII.- IX. Centuries". **Religion, Customary Law and Nomadic Technology**. Toronto: Studies in Central and Inner Asia, 2000: 27-33
- _____. "Uygur İmparatorluğu (744-840)". **Türkler Ansiklopedisi**. c. 3. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002: 225- 232.
- Kara, Georg, Peter Zieme. **Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1976.
- _____. **Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Pandita und der Mañjuśīnāmasaṅgī**, Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1977.
- Karabulut, Ferhat, Elanur Kazanlar. "Türk Dilinin Eskicil Bir Kelimesi Alaçuk: Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz". **Journal of Turkish Language and Literature**. c. 4. s. 2 (2018): 404- 427.
- Karatay, Osman. "Balık 'kent' Kelimesinin Kökeni ve Eski Türklerde Şehirciliğe Dilbilimsel Bir Yaklaşım". **1. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, 23-26 Ekim, 2007**. Yayına haz. A.Özkan-S. Turan. İsparta, 2008: 349-353.
- Kasai, Yukio. **Der Alttürkische Kommentar Zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften. Berpols, 2011.
- _____. **Die Altuigurischen Fragmente Mit Brāhmī-Elementen**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. Berpols, 2017.
- Kasımi, İslamcan. **Uygur Milli Giyimleri**. Türkçeye Akt. Soner Yalçın. Ankara, 1996.

- Kaya, Ceval. “Altun Yaruk (Suvarnaprabhastottama-sutra) Giriş-Metin-Dizin”. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Kılıç, Sami, Ali Albayrak. “İslamiyet’ten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler”. **Turkish Studies**. s.7/2 (2012): 707-716.
- Qiao Tonghuan. “Guonei Huihu Chengshi Shi Yanjiu Jianshu (Çin’deki Eski Uygur Şehirlerinin Tarihi Üzerinde Yapılan Araştırmaların Özeti)”. **Xi’an Jianzhu Keji Daxue Xuebao**. c. 34. s. 2 (2015): 63-66.
- Klímkeit, Hans-J. “Buddhism in Turkish Central Asia”. **Brill**. c. 37 (1990): 53-69.
- Koçu, Reşat Ekrem. **Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü**. İstanbul: Doğan Kitapevi, 2015.
- Köymen, Mehmet Altay. “Alp Aslan Zamanı Türk Giyim kuşamı”. **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, (1971): 51-89.
- Le Coq, A. von. **Türkische Manichica aus Chotscho I**. Berlin, 1912.
- _____. **Türkische Manichica aus Chotscho II**. Berlin, 1919.
- _____. **Türkische Manichica aus Chotscho III**. Berlin, 1922.
- _____. **Buried Treasures of Chinese Turkistan**. İngilizceye çev. Anna Barwell. London: George Allen, Unwin LTD Museum Street, 1928.
- _____. **Huastianift**. çev. S. Himran. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1941.
- _____. **Gaochang** (Koço). Çinceye çev. Zhao Chongmin. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1997.
- Leesing, Ferdinand. D. **Mongolian-Türkçe Sözlük I-II**. çev. Günay Karaağaç. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003.
- Lei, Xuanchun. **Xibu Yugu- Han Cidian** (Batı Bölgeleri Sarı Uygurca- Çince Sözlük), Chengdu: Sichuan Minzu Chuban She, 1992.
- Li, Jingwei. **Tulufan Huihuwen Shehui Jingji Wenshu Yanjiu** (Turfan Uygurların Sosyal ve İktisadi Vesikaları Üzerine Araştırma). Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1996.
- Li, Shuhui. “BĖg ~ Beg Yu Yuan Zai Tan(BĖg ~Beg Kelimesinin Etimolojisi Üzerinde)”. **Manyu Yanjiu**. s.1 (2002): 75-81.
- Li, Tang. “A History of Uighur Religious Conversations (5th-16th Centuries)”. **Asia Research Institute Working Paper Series**. National University of Singapore, s. 44, June, 2005.
- Li, Zhichang. **Changchun Zhenren Xiyou Ji** (Changchun’un Batı Seyahatnamesi). Hebei: Hebei Renmin Chuban She, 2001.

- Li, Yang, Yang Fuxue. “Gaochang Huihu Zhimian ye Jiqi zai Shijie Mianzhi Shishang de Diwei (Koço Uygurlarında Pamuk Yetiştiriciliği ve Onun Dünya Pamukçuluk Tarihindeki Yeri)”. **Shihezi Daxue Xuebao**. c. 32. s.1 (2018): 95-105.
- Liang, Tao. “Gaochang Cheng de Xingshuai (Koço Şehrinin Canlanması ve Harap Olması)”. **Xinjiang Difang Zhi**. s. 2 (2009): 57-58.
- Ligeti, L. **Bilinmeyen İç Asya**. 3. bs. çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Liu, Ge. **Huihu Wen Maimai Qiyue Yizhu** (Uygurca Ticari Kontratlar Üzerinde Açıklamalar). Pekin: Zhonghua Shuju, 1996.
- Liu, Hongliang. **Tulufan Xinchu Moni Jiao Wenxian Yanjiu** (Turfan’da Yeni Bulunan Mani Dini Metinleri Üzerine Araştırma). Pekin: Wenwu Chubanshe, 2000.
- Liu, Mau-Tsai. **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**. 2.bs. Türkçeye çev. Ersel Kayaoğlu, Denizbanoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Liu, Xigan. **Tujue Hanguo Shi** (Türk Kağanlığı Tarihi). Ürümqi: Xinjiang Üniversitesi Yayınevi, 1996.
- Liu, Xinru. **SilkRoad in the World History**. London: Oxford University Press, 2010.
- Liu, Yuquan. “Guanyu Shazhou Huihu Dongku de Huafen (Zhaiyao) (Shazhou Uygurlarına Ait Mağara Tapınaklarının Sınıflandırılması (Özet))”. **Dunhuang Yanjiu**. s. 2 (1988): 2-4.
- Lunde, Kristin Scheel. “13th-14th Century Yuan and Mongol Silk-Gold Textiles: Transcultural Consumption, meaning and reception in the Mongol Empire and in Europe”. A thesis Submitted for the Degree of MPhil. London University, Department of the History of Arts and Archaeology, 2017.
- Mackerras, Colin. **The Uighur Empire** (According to the T’ang Dynastic Histories). Canberra: Australian National University Press, 1972.
- _____. “Relations Between the Uighurs and Tang China”. **Central Asian Survey** 19(2), (2000): 223-234.
- Maillard, Monique. **Gudai Gaochang Wangguo Wuzhi Wenming Shi** (Eski Kaoch’ang Hükümdarlığı Uygarlık Tarihi). Çinceye çev. Geng Sheng. Pekin: Zhonghua Yayınevi, 1995.
- Malov, Sergey Yefimoviç. **Yazık Jyoltih Uygurov, Slovar i Grammatika**. Alma-Ata, 1957.
- _____. “Uygurskie Rukopisnie Dokumentı Ekspediitsii”. S. F. Oldenburga. **Zapiski Instituta Vostokvedeniya Akademii Nauk I**. (1932): 129-149.

- Marco Polo. Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı.** çev. Işık Ergüden-Zühre İlkelen. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Manz, Beatrice Forbes. "The Office of Darugha Under Tamerlane". **Journal of Turkish Studies** 9. (1985): 58-69.
- Matsui, Dai. "Taxation and Administrative System in Uiguristan Under the Mongols (13th-14th cc.)". Phd. Dissertation of Osaka University, 1998.
- _____. "Six Uigur Contracts from the West Uigur Period(10th -12th Centuries)". **Studies in the Humanities** (Volume of Cultural Sciences). c.15 (2006): 35-60.
- _____. "An Uigur Document Preserved in the Library of İstanbul University". **Studies on the Inner Asian Languages** 22, (2007): 61-70.
- _____. "An Uigur Document Preserved in the Library of İstanbul University". **Studies on the Inner Asian Languages** 22, (2007): 61-70.
- _____. "Mazar Tagh Harabesi'ndeki Eski Türkçe-Çince Bir Lugatçe". **Prof.Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı**. 2017: 679-696.
- _____. "Turfan Bölgesindeki Eski Uygur Yer Adları". çev. Ahmet Karaman. **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**. s.47 (2019): 149- 175.
- Meng Fanren, "Lun Bieshibali" (Beşbalık Hakkında), **Xinjiang Shehui Kexue**, s.1 (1984): 117-129.
- _____, Zhao Yixiong, Geng Yukun. **Gaochang Bihua Jiyi** (Koço Duvar Resimleri). Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1995.
- Minorsky, V. **Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs**. Bulletin of School of Oriental and African Studies. C. XII, No: 2, 1948.
- _____. **Hudûd'ül-Âlem, Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib**. İngilizceden çev. Abdullah Duman. Murat Ağarı, İstanbul: KİTABEVİ, 2008.
- Moriyasu, Takao. "Notes on Uighur Documents", *Memories of the Research Department of the Toyo Bunko*, No.53(1995): 67-108.
- _____. "The West Uighur Kingdom and Tun-huang Around the 10th-11th Centuries", **Berlin- Brandenburgische Akademie der Wissenschaften**. (2000): 337-368.
- _____. "Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from Central Asia". *Japanese Studies in the History of Pre-Islamic Central Asia, Acta Asiatica*. **Bulletin of the Institute of Eastern Culture** 94 (2008): 127-153.
- _____. **Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road**. Berlin: Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften. Akademienvorhaben Turfanforschung. 2019.

Müller, F. W. Karl. **Uigurica I**, Die Anbetung der Magier, ein christlicheS Bruchstück. 2. Die Reste des budistischen “Goldglanz-Sūtra”. Ein vorläufiger Bericht. Berlin, 1908.

_____. **Uigurica II**. Berlin, 1911.

_____. **Uigurica IV**. hrsg. A. von Gabain. Berlin, 1931.

_____. **Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden** 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle IB 4672. 2. Die chinesische Pfahlinschrift. Berlin, 1915.

_____. **Uigurica III**. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII). Berlin, 1922.

Nadelyaev, V.M. A.m. Şçerbak; D.M. Nasilov, E. R. Tenişev. **Drevnetyurkskiy Slovar**, Leningrad, 1969.

Nalbant, Mehmet Vefa. “Eski Türkçe ‘balık’ Sözcüğü Üzerine Yeni Bir Etimoloji Denemesi”. **Köktürk Yazısının Okunuşunun 125.Yılında, Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1-7 Haziran, 2018**. Ulanbator/Moğolistan: 2018: 1-18.

Naskali, Emine-Gürsoy, Muvaffak Duranlı. **Altayca- Türkçe Sözlük**. Ankara: Atatürk Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.

_____, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin, Aylin Koç. **Hakasça- Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

_____, Mehmet Salih Arçın. **Temizlik Kitabı**. İstanbul: Kitabevi, 2009.

Necip, Emir Necipoviç. **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. çev. İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2012.

Niu Ruji. **Huihu Fojiao Wenxian** (Uygur Budizm Metinleri). Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Yayınevi, 2000.

_____. “Huihu Fojing Fanyi Huodong Jianshu (Uygur Budist Eserlerinin Tercüme Faaliyetleri Hakkında Deneme)”. **Minzu Fanyı**. s.2 (2008): 45-48.

_____, Yang Fuxue. “Mouyu Kehan yu Moni Jiao (Böğü Kağan ve Mani Dini)”. **Dunhuang Xue Jikan**. s. 2 (1987): 86-93.

_____, Yang Fuxue. **Shazhou Huihu Jiqi Wenxian** (Shazhou Uygurları ve Onların El Yazma Belgeleri). Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1995.

Nugteren, Hans, Jens Wilkens. “A Female Mongol Headdress in Old Uyghur Secular Documents”. **International Journal of Old Uyghur Studies**. 1/2 (2019): 153-170.

Nuri, Raziye. **Alliterative Prajñāpāramitā Texts in Old Uyghur Preserved in Paris**. Shanghai: Shanghai Guji Chuban She, 2015.

- Oda, Juten. "New fragments of the Buddhist Uighur Text 'Säkiz Yükmäk Yaruq'" **AoF** 10 (1983): 125-142
- _____. "Uighuristan". *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*. 34, 2015.
- _____. **A Study of the Buddhist Sūra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımıš in Old Turkic**. (BTXXXVIII) Brepols Publ., Turnhout, 2015.
- Odabaşı, Zehra. "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar". **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**. c.5. s.9 (2019): 165-192.
- Oka, İldiko. "Mongol Clothing in the Yuan Period". **Acta Orienta Academiae Scientiarum Hung.** c. 68. s. 4 (2015): 385-414.
- Orkun, Hüseyin Namık. **Eski Türk Yazıtları**. 3.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011.
- Osmanov, Mirsultan. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Hoten Diyalekti** (Yeni Uygurcanın Hoten Diyalekti). Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2004- 2006.
- _____. **Hazirki Zaman Uygur Tilining Lopnur Diyalekti** (Yeni Uygurcanın Lopnur Diyalekti). Ürümçi: Xinjiang Yaş-Ösmürler Neşriyatı, 2006.
- Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültür Tarihine Giriş I**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- _____. **Türk Kültür Tarihine Giriş II**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- _____. **Türk Kültür Tarihine Giriş III**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- _____. **Türk Kültür Tarihine Giriş IV**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- _____. **Türk Kültür Tarihine Giriş V**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985.
- _____. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- _____. **Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri**. İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2002.
- _____. **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**. 6.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Ölmez, Mehmet. **Altun Yaruk III**. Bölüm (=5. Kitap) Suvarnaprbhāsasūtra. Ankara: Odak ofset, 1991.
- _____. "Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)". **Türk Dilleri Araştırmaları** 9 (1999): 59-65.

- _____. “Çağataycadaki Eskicil Öğeler Üzerine”. **Mustafa Canpolat Armağanı**. Ankara, 2003: 135- 142.
- _____. **Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen**. Tuvacanın Sözvarlığı Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle. Wiesbaden, 2007.
- _____. “Eski Türk Yazıtlarındaki Eşük, Kedimlig ve Teve Üzerine”. **Talat Tekin İçin Armağan Yazılar**, Türk Dilleri Araştırmaları 18, 2008: 333-340.
- _____. **Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları**. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2013.
- Öner, Mustafa. **Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü**. 2.baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015
- ÖTİL. **Özbek Tilining İzahlı Lugati**. Moskova: Rus Tili Neşriyatı, 1981.
- Özbay, Betül. **Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Özcan, Koray. “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla Kadar)”. **Gazi Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi**. c. 20 (2005): 252- 265.
- Özçelik, İsmail. “Türk Kültüründe Ev-bark Kavramlarına Dair Bazı Tespitler”. **Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları**. No: 28 (2019): 41-53.
- Özden, Dursun. **Uygur Karızlarına Yolculuk**. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Özönder, F. Sema Barutçu. “Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri”. **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten** 39: (1991): 69-87
- _____. “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”. **Türkler Ansiklopedisi**. c.3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 481-501.
- Özşahin, Murat. **Başkurt Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- Özyetgin A. Melek. **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve Üslup İncelemesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- _____. **Eski Türk Vergi Terimleri**. Ankara: Köksav Yayınları, 2004.
- _____. **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.
- _____. “On the Use of the Title ‘Beg’ among the Turks”. **International Journal of Central Asian Studies**. (2006): 156-170.
- _____. “Altın- Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”. **International Journal of Central Asian Studies**. c.13 (2009): 441-458.

- _____. **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2014.
- _____. “İpek Yolu’nda Uygurlar”. **İpek Yolu**. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, 2015: 85-91.
- _____. **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Pelliot, Paul. “Kao-tch’ang, Qoço, Houo-tcheou et Qara-khoja”. **Journal Asiatique**. 10th, Ser., XIX, (1912): 581-603
- _____. **Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.
- Pulleybank, Edwin G. **Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese**. Late Middle Chinese and Early Mandarin, Vancouver, 1991.
- Rachewiltz, İgor De. “Turks in China Under Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th-14th Centuries”. **China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours. 10th-14th Century**. ed. M. Rossabi, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983: 281-295.
- Radloff, W. **Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte** (Opit slovarya tyurkskix nareçiy). c.4, Sankt –Peterburg, 1893-1911.
- _____. **Uigurische Sprachdenkmäler**. Materialien. Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningard, 1928.
- Rahman, Abdukerim, Reveydullah Hemdulla, Şirip Huştar. **Uyghur Örf-Adetleri** (Uygur Örf-Adetleri). Ürümçi: Xinjiang Yaşlar- Ösmürler Neşriyatı, 1996.
- Rao Lei. “Weiwu’erzu Fushi Yanjiu (Uygur Giysileri Üzerinde Araştırma)”. Yüksek Lisans Tezi, Pekin Giysi Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2006.
- Raschman, Simone-Christiane. **Baumwolle im türkischen Zentralasien**, Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1995.
- _____. **Alttürkische Handschriften**. Teil 13: Dokumente, Teil 1. (VOHD, XIII-21), Stuttgart: Franz, 2007.
- _____, O. F. Sertkaya. **Alttürkische Handschriften**. Teil 20: Alttürkische Texte aus der Berliner Turfansammlung im Nachlass Reşid Rahmeti Arat. (VOHD, XIII-28), Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 2016.
- Rasonry, Lydia. “Türklerde Halıcılık Terimleri ve Halıcılığın Menşei”. **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**. s. 103 (1971): 614- 627.
- Räsänen, M. **Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen**. Helsinki, 1960.

- Rona-Tas, Andras. "Böz in the Altaic World". **AoF.** s. 3 (1975): 155-163.
- Rong Xinjiang. "Cong Tulufan Chutu Wenshu Kan Gudai Gaochang de Dili Xinxi (Turfan'da Bulunan Belgelerden Kadim Turfan'la İlgili Coğrafi Bilgilere Bakış)". **Shanxi Shifan Daxue Xuebao.** c.45. s.1 (2016): 12-24.
- Röhrborn, Klaus. **Eine uigurische Totenmesse.** Text, Übersetzung, Kommentar, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1971.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch 1.** Wiesbaden, 1977.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch 2.** Wiesbaden, 1979.
- _____. **Uigurisches Wörterbuch 3.** Wiesbaden, 1981.
- _____. **Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII.** Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem transkript A. von. Gabain hrsg., übersetzt und kommentiert. Wiesbaden, 1991.
- _____. **Die alttürkische Xuanzang- Biographie VIII.** Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.
- Rubruk, Wilhelm von. **Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253- 1255).** çev. Ergin Ayan. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2001.
- Salman, Fikri. "Başlangıçtan Türkiye Selçuklarına Kadar Türklerde Tekstil ve Dokumacılık Sanatı". **Türkler Ansiklopedisi.** c.4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002: 208-214.
- _____. "Göktürk Dönemi Kıyafetleri". **Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi.** s.9 (2006): 12-34
- Sami, Şemseddin. **Kâmûs-i Türkî.** 3.bs. Haz. Reşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal. İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2011.
- Sarıtaş, Eyüp. **İslamiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat.** İstanbul: Scala Yayıncılık, 2010.
- Sartkoca, Karcavbay. "Eski Türkçe Runik Yazıdaki 'Çıt' Sözü Hakkında". Akt. T. Tekin, **Milletlerarası Ahmet Yesevi Sempozyumu Bildirileri.** Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992: 49-54.
- Sayıt, Muhammetrehim, İsrapıl, Yusup, **Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikalar,** Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 2000.
- Semet, Ablet Semet. **Xuanzang Leben und Werk** Teil 8. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2005.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Eski Türkçede Musiki Terimleri ve Musiki Alet İsimleri" Yayımlanmamış Doçentlik Tez Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1982.

- _____. “Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri”. **Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları, Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar**. İstanbul, 1993: 131-148.
- _____, Rysbek Alimov. **Eski Türklerde Para**. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Sevortyan, E. **Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov I**. Moskova: Akademiya Nauk, 1974.
- _____. **Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov II**. Moskova: Akademiya Nauk, 1978.
- _____. **Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov III**. Moskova: Akademiya Nauk, 1980.
- _____. L. SS. V- Levitskaya. **Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov IV**. Moskova: Akademiya Nauk, 1989.
- Sevortyan, E.V. **Etimoloğışeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov.I-IV**. Moskova, 1974-2003.
- Shang Yanbin. “Jianding Mao Kaoshi (Uçlu Şapka Üzerine Tahlil)”. **Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Dergisi**. s.1(1991): 55-59.
- _____. “Tangdai Xiyu Fushi Laolue(Tang Sülalesi Döneminde Batı Bölgelerindeki Giysiler Üzerinde Araştırma)”. **Xinjiang Daxue Xuebao**. s.1(1989): 20-29.
- _____. “Jianding Mao Kaoshi (Uçlu Şapka Üzerine Tahlil)”. **Kaşgar Pedagoji Enstitüsü Dergisi**. s.1 (1991): 55-59
- _____. **Xiyu Wenhua** (Batı Bölgeleri Kültürü). Shenyang: Liaoning Eğitim Yayınları, 1998.
- _____. “Yuandai Weiwuer Nongxuejia Lu Mingshan Shiji zai Tantaoyuan (Yuan Sülalesi Dönemindeki Uygur Ziraat Mühendisi Lu Mingshan’ın Faaliyetleri Üzerine İnceleme)”. **Zhongguo Bianjiang Shidi Yanjiu**. c. 22. s.2 (2012): 77-89.
- _____. **Yuan Sulalisi Devirdiki Uygurlar Hekkide Tetkikat** (Yuan Sülalesi Devrindeki Uygurlar Hakkında Araştırma). Uygurcaya çev. Ablet Nurdun. Pekin: Milletler Neşriyatı, 2012.
- _____, Gui Qipeng “Yuandai Xiyu Putao he Putaojiu de Shengchan ji Shuru Neidi Shulun (Yuan Sülalesi Döneminde Batı Bölgelerindeki Üzüm ve Üzüm Şarabı Üretiminin Çin’e Yayılması Üzerine Bir Derleme)”. **Nongye Kaogu**. s.3 (1996): 213- 221.
- Shaw, Robert Barkley. **Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü**. çev. Fikret Yıldırım Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014.

- Shen Yan. “Tang Song Shiqi Huihu Dui Hanzu Nüxing Ershi de Yingxiang (Tang Song Sülalesi Döneminde Uygurların Çinli Kadınların Küpelerine Olan Etkisi)”. **Shilun Kongjian**. s.12 (2012): 64-65.
- _____. “Dunhuang Bihua zhong de Huihu Fuzhuang Yanjiu (Dunhuang Duvar Resimlerinde Görülen Uygur Giysileri Üzerinde Araştırma)”. Yüksek Lisans Tezi. Donghua Daxue, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2005.
- Shōgaito, Mashahiro. ウイグル文献に導入された漢語に関する研究. Osaka University Knoledge Archine, Tokyo, 1987.
- Sinor, Denis. “The Origin of Turkish Balıq Town”. **Central Asiatic Journal**, c.25, (1981): 95-102.
- Sleptsov, P.A. **Yakutsko-russkiy Slovar’**. Moskova, 1972.
- Soothill, William Edward, Lewis Hodous. **A Dictionary of Chinese Buddhist Terms**. Taipei, 1975.
- Steingass, F, A. **A Comprehensive Persian-English Dictionary** (New Reprint). Beirut, 1975.
- Sümer, Faruk. **Eski Türklerde Şehircilik**. 2.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şahin, Aslı Çandarlı. “Türk Çadırı Üzerine”. **Tarihin Peşinde**. s.16 (2016): 25-39.
- Şen, Abdullah. “Uigurische Sprachdenkmäler’den Seçme Uygur Hukuk Belgeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Şen, Serkan. “Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü”, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- _____. “Türkçe’nin ‘Banyo’ Karşılığında Bilinen İlk Sözlüğü: Sukıngu”. **Bilig**. s. 34 (2005): 83-90
- Şeşen, Ramazan. **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- Şeyh Süleyman Efendi-Yi Buhari. Lügât-i Çağatay ve Türkî Osmanî**. İstanbul, 1928.
- Şirin, İzzet. “Uygur Sivil Dokümanlarının Söz Varlığı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Tekin, Talât. **İrk Bitig** (Eski Uygurca Fal Kitabı). Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- _____. **Orhun Yazıtları**. 5.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

- _____. **XI.Yüzyıl Türk Şiiri, Divānu Lüğati't-Türk'teki Manzum Parçalar.** 2.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017.
- _____. **Orhun Türkçesi Grameri.** Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- _____, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker. **Türkmence-Türkçe Sözlük.** Ankara: Simurg Yayıncılık, 1995.
- Tekin, Şinasi. **Uygurca Metinler II. Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma Uygurca İbtidaî Bir Dram.** Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1960.
- _____. “Uygur Bilgini Singku Seli Tutung’un Bilinmeyen Yeni Çevirisi Üzerine”. **TDAY-B**, (1966): 29-33.
- _____. “Buyan Evirmek (Sevabın Tevcihi)”. **Reşid Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.** Ankara, 1966: 390-411.
- _____. **Maitrisimit Nom Bitig I-II**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der Budistischen Vaibhāsika-Schule, Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1980.
- _____. **Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah).** Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.
- _____. **Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları.** Haz. R. Tuba Karatepe, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.
- _____. “Ev Bark Nedir?”. **İştikakçının Köşesi (Türk Dillerinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler.** İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015: 85-95.
- Tezcan, Semih. Peter Zieme. “Uigurische Brieffragmente”. **Studia Turcica.** Budapest, (1971): 451-460.
- _____. **Das Uigurische İnsadi-Sutra.** Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1974.
- _____. “En Eski Türk Dili ve Yazını”. **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1978): 311-312.
- Tenişev, E.R. **Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Leksika.** Roosiyskaya Akademiya Hayk İnitüt Yazıkoznaniya, Moskva (Hayka), 2001.
- _____. “Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm”. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi, DTCF, 1975.
- Tian Hua. “Dunhuang Mogao Shi Tang Shiqi Ershi Yanjiu (Dunhuang Mogao Mağara Külliyesindeki Tang Sülalesi Dönemine Ait Küpeler Üzerinde Araştırma)”. Yüksek Lisans Tezi. Donghua Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Bölümü, 2006.

- Tixonov, D.İ. **Hozyaystvo i Obşçestvennyy Stroy Uygurskogo Gosudarstva X-XIVvv.**, Mosk-Len, 2000.
- Tohti. **Weiwu'er Lishi Wenhua Yanjiu** (Uygurlar Tarihi ve Kùltürü Araştırmaları). Pekin: Milletler Neşriyatı, 1995.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Tuğuşeva L.Yu. "Yarlıki Uygurskih Knyazey iz Rukopisnogo Sobraniye". LO İVAN SSSR. **Tyurkologičeskiy Sbornik**. (1971): 244-260.
- _____. **Uygurskie Delovie Dokumenti**. X-XIVVv. İz Vostoçnogo Turkestana. Moskova, 2013.
- TS. **Tarama Sözlüğü**. 6 c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 198.
- Turan, Fikret. "Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askeri Rütbe ve Unvanlar". **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c.58. s.1 (2018): 155-173.
- Türk Dünyası El Kitabı**. 2. bs. Ankara: Türk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- TüSl. **Türkçe Sözlük**. 11. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu 2011.
- Uçar, Erdem. **Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç**. İzmir: Dinozor Kitapevi Yayınları, 2013.
- _____. "Eski Türkçe Burnaç 'Sukabı' Kelimesinin Kökeni Üzerine Düşünceler". **Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**. c.5, s.11(2016): 116-121.
- User, Hatice Şirin, "Türkçe'de 'Yag' ve 'Ufak' Kavramlarından Gelişmiş Meyve Adları". **Meyve Kitabı**. Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2006.
- _____. "Köktürk ve Ötüken-Uygur Yazıtlarında 'İmar etmek', 'Yapı kurmak', 'İnşa etmek' Kavramları". **Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**. c.14, s.1 (2008): 125-148.
- _____. "Türk Dillerinde Çilek ve Yilek". **Studies on the Turkic World A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80 th Birthday** edited by E. Mańczak-Wohlfeld and B. Podolak, Kraków, 2010: 131-138.
- _____. **Eski Uygur Yazıtları Sözcük İncelemesi**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2016.
- Usul, Dilber İlimli. "İlhanlı Döneminde Uygurlar". Basılmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- UTİL. **Uygur Tilining İzahlik Lugiti**. Pekin: Milletler Neşriyatı, 1990-1998.
- Ünlü, Suat. **Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü**. Konya: Eğitim Kitapevi, 2012.
- _____. **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**. Konya: Eğitim Kitabevi, 2013.

- Üşenmez, Emek, Saidbek Boltabayev, Gülşah Tuğlacı. **Özbekçe-Türkçe Sözlük**. İsyambul: Türk Dünyası Kültür Vakfı, 2016.
- Vásáry, István. “The Golden Horde Term Daruğa and Its Survival in Russia”. **AOH**. XXX, (1976): 187-197.
- Vér, Márton. “The Postal System of the Mongol Empire in the Northeastern Turkestan”. PhD Dissertation, University of Szeged, 2016.
- Vigato, Gluseppe. “Kocho-Rammed Earth, Adobe and A Little Timber”. **The Ruins of Kocho** (Trace of Wooden Architecture on the Ancient Silk Road). (ed.) Lilla Russel-Smith, İnes Konczak-Nagel, (Berlin: Museum für Asiatische Kunst. 2016: 81-88.
- Wang Yanming. “Cong Chutu Wenshu Kanzhong Gudai Shiqi Tulufan Diqu de Shucai Zhongzhi (Bulunan Belgeler Işığında Kadim Turfan Bölgesinde Sebze Yetiştiriciliği)”. **Dunhuang xue Yanjiu**. c.68.s.2 (2001): 82-88.
- Wang Su. **Gaochang Shigao** (Kao-Ch’ang Tarihi Kayıtları). Pekin: Wenwu Chuban She, 1998.
- Watt, James C.Y., Anne E. WARDWELL. **When Silk Was Gold** (Central Asian and Chinese Textiles). New York: The Metropolitan Museum of Art, 1997
- Weili, Buheliqi, A. Melek Özyetgin. “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği” **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**. s.15(2020): 115-125.
- Wei Liangtao. “Tujue Hanguo yu Zhongya (Türk Kağanlığı ve Orta Asya)”. **Xiyu Yanjiu**. s.3 (2005): 8-28.
- Wilkens, Jens. **Die Drei Körper Des Buddha** (Trikāya). Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2001.
- _____. **Das Buch von der Südentilgung**, Teil 1, Edition des alttürkischbuddhischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig, Brepols, 2007.
- _____. **Das Buch von der Südentilgung**, Teil 2, Edition des alttürkischbuddhischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig, Berlin, 2007.
- _____. **Die Drei Körper Des Buddha** (Trikāya). Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2011.
- _____. **Buddhistische Erzählungen Aus Dem Alten Zntralasien**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2016.
- Wriggins, Sally Hovey. **The Silk Road Journey With Xuan Zang**. Colorado: Westview Press, 2004.

Xie Jing. "Dunhuang Shiku Zhong Huihu Tian Gongzhu Fushi Yanjiu (Dunhuang Mağaralarındaki Uygur Tengrim Prensesinin Giysileri Üzerinde Tahlil)". **Xibei Minzu Yanjiu**. s.3 (2007): 12-17.

_____, Xie Shengbao. "Dunhuang Shiku zhong Huihu, Xixia Gongyangren Fushi Bianxi (Dunhuang Mağaralarındaki Uygur, Tangut Bağışçılarının Giysileri Üzerinde Tahlil)". **Dunhuang Yanjiu**. (2007): 80-85.

Yakup, Abdurishid. **The Turfan Dialect of Uyghur**. Turkologica 63, Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 2005.

_____. **Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur**. Berlin-Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 2010.

_____. **Altuygurische Aparimitāyus-literatur und Kleinere Tantrische Texte**. Berlin-Brandenburgische Akademie Wissenschaften, Brepols, 2016.

Yamada, Nobuo. **Sammlung uigurischer Kontrakte**. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera und Takao Moriyasu. 1-3. Osaka, 1993.

_____. "The Forms of the Uighur Documents of Loan Contracts". **Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University** 11 (1965): 87-216.

_____. "Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents". (ed). L. Ligeti. **Studia Turcica**. Budapest (1971): 491- 498.

Yang Fuxue. **Huihu zhi Fojiao** (Uygurlarda Budizm). Ürümçi: Xinjiang Renmin Chuban She, 1998.

_____, Niu Ruji. "Mouyu Kehan yu Moni Jiao (Bögü Kağan ve Mani Dini)". **Dunhuangxue Jikan**. s. 2 (1987): 86-93.

_____, Niu Ruji, **Shazhou Huihu Jiqi Wenxian** (Shazhou Uygurları ve Onların El Yazma Belgeleri). Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1995.

_____. "Huihu Fojiao dui Beifang Zhuzu de Yingxiang (Uygur Budizm'inin Kuzeydeki Milletlere Olan Etkisi)". **Zhaowuda Mengzu Shizhuan Xuebao**. c.19.s.3 (1998): 82-64.

_____. **Xiyu Dunhuang Zongjiao Lungao** (Batı Bölgeleri ve Dunhuang'ın Dini İnançları Hakkında Dersler). Lanzhou: Gansu Kültür Yayınevi, 1998.

_____. "Huihu Jingjiao Yanjiu Bainian Huigu (Uygurların Nesturi İnancı Hakkında Yapılan Araştırmalarının Yüz Yılığına Bakış)". **Dunhuang Xue Yanjiu**. s.2 (2001): 167-173.

_____, Dan Chaocheng. "Gaochang Huihu Wangguo Mianzhi ye Kaoxi (Koço Uygur Devletindeki Pamuk Yetiştiriciliği Üzerine Bir Analiz)". **Tulufanxue Yanjiu**. s.1 (2018): 41-49.

- Yasin, Yusufcan. “Divanü Lugat-it-Türk’te Geçen Uygurlar ile İlgili Bilgiler Üzerine”. **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**. s. 5 (2015): 69-97.
- Yasin, Ablikim. **Tulufan Huihu Wen Shisu Wenshu Yuyan Jiegou Yanjiu** (Turfan Uygurca Sivil Vesikalarının Dil Yapısı Üzerine İnceleme). Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Yıldırım, Kürşat. “Türk Şehir Tarihinin Kaynağı Olarak Duvar”. **İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi**. s.1 (2018): 1-8.
- Yudahin, K.K. **Kırgız Sözlüğü**. çev. Abdullah Taymas, Birleştirilmiş 1. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Yunusoğlu, Mağfirat Kemal. **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**. Ankara: Türk Dil Kurumu. 2012.
- Yuvalı, Abdülkadir. “Daruğa”. **İslam Ansiklopedisi**. c.8. İstanbul: MEB: 1993: 506-507.
- Zeren, Münevver Ebru. “Maniheizm ve Budizm’in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri”. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Zieme, Peter. “Ein uigurischer Erntesegegen”. **AoF III**. Berlin: 109-143 (Tafeln 19-120), 1975.
- _____. **Manichäisch-türkische Texte**. Akademie Wissenschaften Der DDR Zentralinstitut Für Alte Geschichte und Archäologie. Berlin, 1975.
- _____. “Zum Handel im uigurischen reich von Qoço”, **AoF 4**, (1976): 235- 249.
- _____. “Drei neue uigurische Sklavendokumente”, **AoF 5**: (1977):145-170.
- _____. “Uigurische Pachtokumente” **AoF 7**, (1980): 145-170, +4P1
- _____. “Ein Uigurischer Leihkontrakt über Weizen”, **AoF 7**, (1980a): 273- 275.
- _____. “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”. **AoF 8**, (1981): 237- 263.
- _____. “Ein uigurisches Familienregister aus Turfan”. **AoF9** (1982): 263- 267, + 2pls.
- _____. **Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren**. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Archäologie. Berlin, 1985.
- _____. “Mängi bulzun! - Ein weiteres Neujahrssegen”. **Türk Kültürü Araştırmaları**. 24 (1986): 131-139.
- _____. “Eine uigurische Hausverkaufsurkunde aus Qoço”. **AoF**. s.2 (1992): 359-371.

- _____. “Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq”. **AoF** I. Berlin, (1994): 295- 308.
- _____. **Altun Yaruq Sudur**. Vorworte und Das erste Buch: Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Brepols, 1996.
- _____. “‘Silk’ and ‘Wad’ in Old Turkish Terminology”. **Türk Dilleri Araştırmaları** 7 (1997): 149-155.
- _____. “Alkoholische Getränke bei den alten Türken”. **Studia Uralo-Altaica** 39. (1997): 435-445.
- _____. **Vimalakīrtinirdeśasūtra**, Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung, Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan. Brepols, 2000.
- _____. **Magische Texte des Uigurischen Buddhismus**. Berlin Brandenburgische Akademie Der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung. Berlin, 2005.
- _____. “Ordu Uluş, Solmi ve Beşbalık”, Türkçeye çev. Şaban Doğan. **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**. c.12,s. 2 (2012): 199-214.
- _____, Adam Molnar. “Ein weiterer uigurischer Erntesege”. **AoF** 16 (1989): 140- 152.
- _____, Zhang Tieshan. “A Terminology List in Old Uigur”. **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** c. 65(3), (2012): 261-270.
- _____, G. Kara. **Ein uigurisches Totenbuch**. Nāropas lehre in Uigurischer Übersetzung. Budapest: Akademiai Kiado, 1978.
- Zhao Haixia, Ru Yi. “5-7 Shiji Gaochang Diqu de Shuwu Pinzhong (5-7. yüzyıllarda Koço Bölgesindeki Yiyecek Türleri Üzerine)”. **Xinjiang Daxue Xuebao**. c.36, s.2 (2008): 61-67.
- Zhang Tieshan, Peter Zieme. “A Terminology List in Old Uigur”. **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.** c.65(3), (2012): 261-270.
- Zunun, Mehemmet, Abdukerim Rahman. **Uygur Halk Ağız Edebiyatının Esasları**. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı, 1982.

百度知道. “五代是指哪个朝代”.

<https://zhidao.baidu.com/question/1496006662996675139.html>. [07.08.2019].

百度百科. “胡服”.

<https://baike.baidu.com/item/胡服>[11.09.2019].

DİZİN

(Dizinde sadece tez çalışmamızda madde başı olarak incelediğimiz eski Uygur Türkçesindeki Yerleşik Yaşam Kültürüyle ilgili sözcükler alınmıştır).

A

açıg, 126
alāçu, 116
altunluk, 253, 274
arış, 254
arkāg, 255
artun, 229
aş, 153, 158
aşlık, 126, 156
atlık, 126
ayak, 157, 158, 180
azık, 153, 160

B

balık, 71, 75
balık ayguçı, 88
balık begi, 90
barcın, 275
batıglık, 127
begni, 153, 223
bendeñ, 114, 135
bıçak/biçek, 157, 165
bindatu/mındatū, 276
bilek batu/bilek sata, 321
bitmül, 215
boğug, 257
bog, 310
bor, 153, 224
bulañ, 128
burçak, 154, 224
burnaç, 196
börk, 235, 298
böz, 248, 265

Ç

çaçan/çan, 183
çanak, 157, 175

çaruk/çruk, 237, 300
çekrek, 300
çigāri, 256
çikān, 253, 277
çomurmış, 169
çöke/çöki, 158, 185
çubukan, 219
çug, 310
çüşüm, 220

D

daruga, 91
didim/titim, 243, 322

E

egdü, 169
eñlik/eñlik, 325
ergü, 117
erük, 153, 218
eşük, 142
et, 208
etük, 301
ev/ev bark, 117

İ

içgerü, 71, 94, 161
içgü, 153
idiş, 196
işiç/eşiç, 172
işgirti/işgirt, 278

K

kabak, 154, 216
kaça/kāçā, 177
kađıñ, 187

kağız, 230
kāgūn, 154, 221
kalbır, 170
kalık, 95
kap, 178
kapan, 157, 188
kapıg/kapu, 74, 97
kars, 254, 272
kaş, 316
karşı, 71, 96
kaşuk, 158, 189
kay I, 75,99
kay II, 302
kedim, 259
kedgü, 259
kendük, 198
kent, 79
keñzi, 279
keregü, 120
kerem, 129
keten, 271
keviz, 112, 136
kêdin, 75, 81
kına, 325
kıznak/kaznak, 128
kidiz/kiyiz, 112, 137
kirlık, 115, 143
kiş, 297
kogış, 294
komsoluk/kömsölük, 129
kovga, 199
köküzlük, 304
köküzmek, 303
kön, 294
könek, 157, 158, 200
köprüg, 100
körge, 157, 191
közünü, 326
kubık, 317
kulıñ, 279
kupıñ, 157, 201
kur, 240, 313
kurut, 211
küdenlik, 130
kükü, 238, 304
küntegü, 323
küp, 202
kürk, 297
kürküm, 230

küzeç, 180

L

la'l, 318
lan, 101
laty/latay, 312
liv, 162
liwki/levki, 256

M

manistan, 71, 102
min, 213
mir, 232
monçuk, 323
murç/mırç, 216
mün, 162

O

ocak/ocok, 157, 174
opu, 328
ordu, 71, 103
orpak/oprak, 306

Ö

örmek, 307
örtüg/örtgüg, 138
ötmek, 163

P

padır, 192

S

sāç, 175
sag yag, 209
sagri, 254
samsı, 280
sanaç/snaç, 204
sata, 318
satun, 154, 217
señrem, 105
sin, 193
siliñ, 280
sirke, 230
sōgon, 154, 217

soku/sokgu, 171
sorma, 153, 227
sugingu/sukingu, 131
sunçuk I, 144
sunçuk II, 194
suvluk, 206
suvsuş, 227
suzāk, 84
süçüg, 153, 228
sürtünç, 171
süt, 212
süzgü, 172

Ş

şaş, 319
şeker, 231
şırak/çirāg, 139
şire, 139
şişir, 319
şükün, 205

T

tagār, 206
talkan, 214
tām, 74, 106
tañ, 133
tarak/targak, 328
tavar 281
teñrilik, 72, 107
tepsi, 157
teri, 296
tiñçan, 140
tolkuk/tolkak, 206
ton, 260
tonangu, 263
torku, 287
töşek, 114
tsañ/sañ, 133
turma, 154, 218
turug, 120
tuz, 231

U

uluş, 84
un, 214
uyuk, 308

Ü

ületü/iletü, 314
üm, 308
üzüm, 153, 222

V

vırhar 71, 108

Y

yag, 152, 210
yakalık, 252, 315
yakrı, 152, 211
yalma, 308
yarık, 309
yastuk, 115, 147
yaylık, 135
yençü/yinçü, 320
yeñ agızlık, 252, 316
yimiş, 164
yogurt, 212
yula, 140
yumurтка/yumurga, 232
yurt, 124

Z

zünküim, 293

EKLER

附 图

255

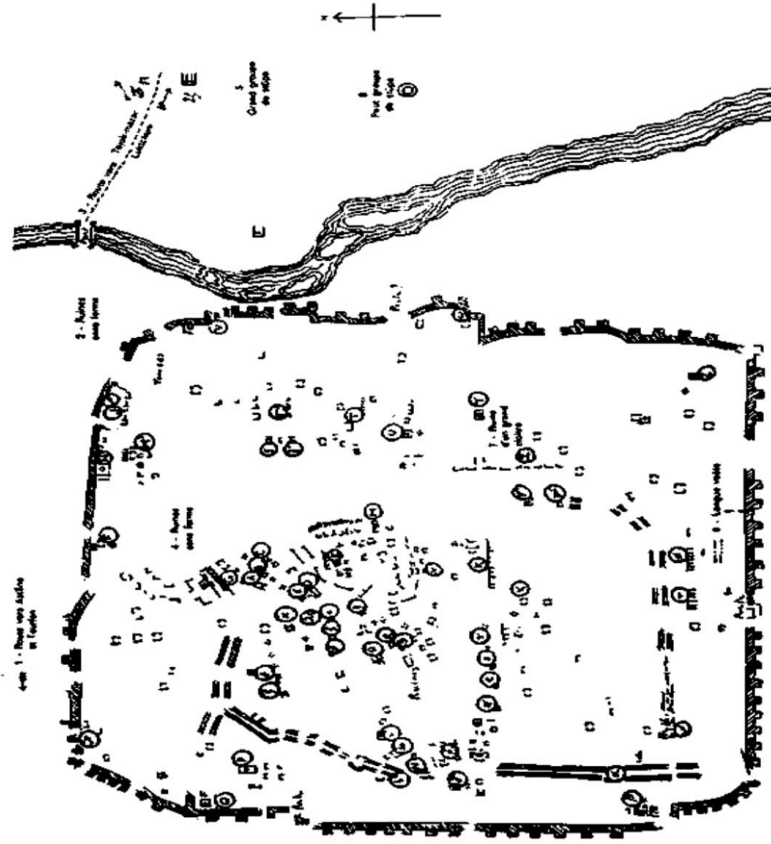


图 8 高昌城平面图

Ek 1: Resim-8 Koço Şehrinin Yatay Görüntüsü

Kaynak: Monique Maillard. *Gudai Gaochang Wangguo Wuzhi Wenming Shi* (Eski Kao-ch'ang Hükümdarlığı Uygarlık Tarihi). Çinceye çev. Geng Sheng. (Pekin: Zhonghua Yayınevi, 1995), 25

图 10 一座汉式亭阁

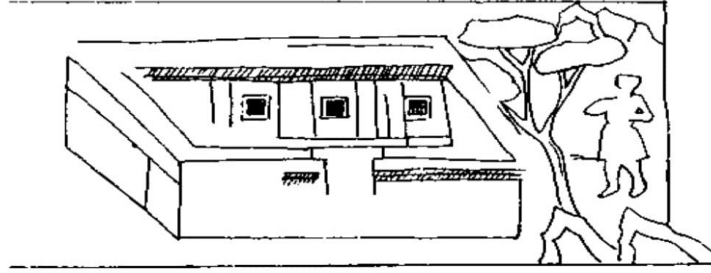
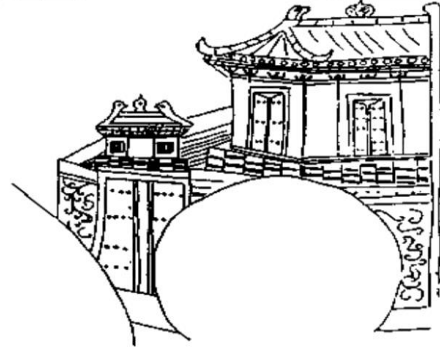
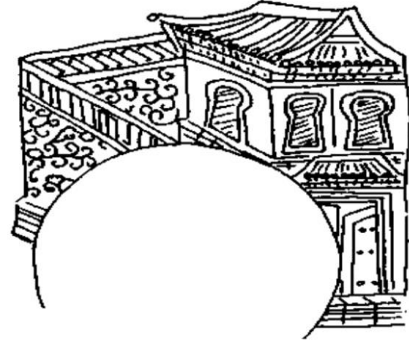
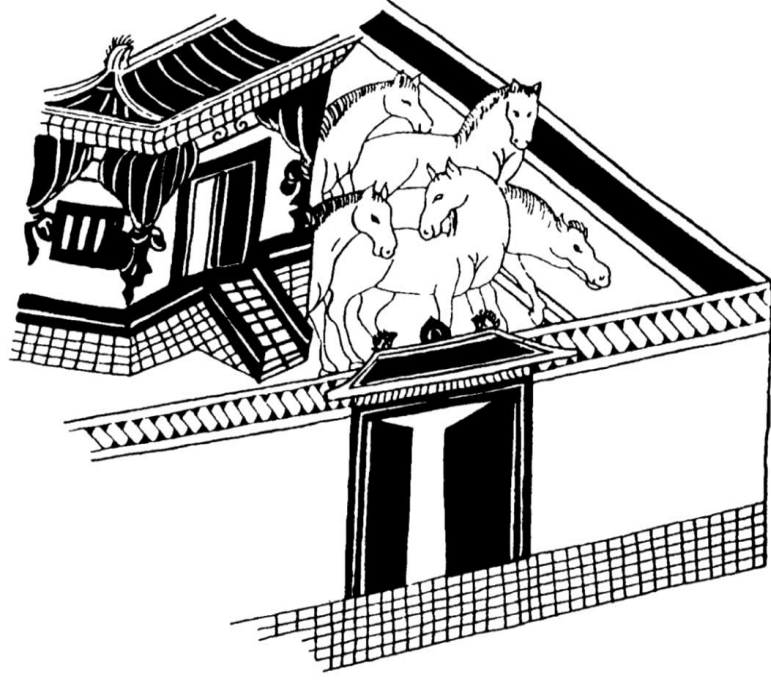


图 12 一幅住宅画残卷

图 11 带有“锁眼”式窗
户的楼阁

**Ek 2: Resim-10 Çin Tarzı Köşk. Resim-11 Yuvarlak Pencereli Köşk. Resim-12
Bir Konut Resminin Parçası.**

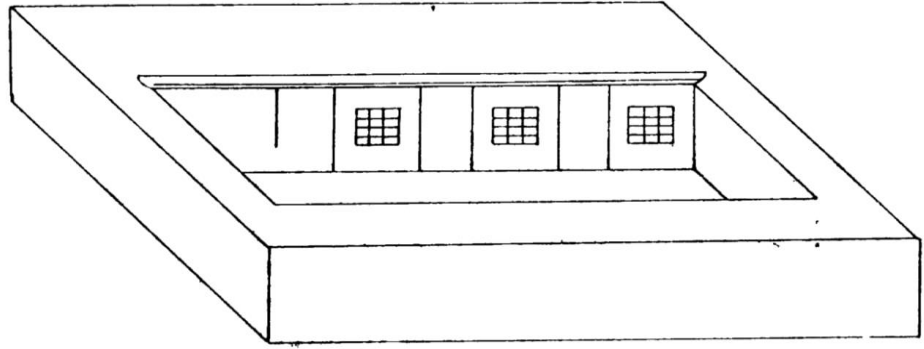
Kaynak: A. von. Gabain. **Gaochang Huihu Wangguo de Shenghuo, 840- 1250** (Koço Uygur Krallığında Hayat, 850- 1250), Çinceye çev. Zou Rushan. (Turfan: Tulufan Shi Difang Zhi Bianji Shi, 1989), 257.



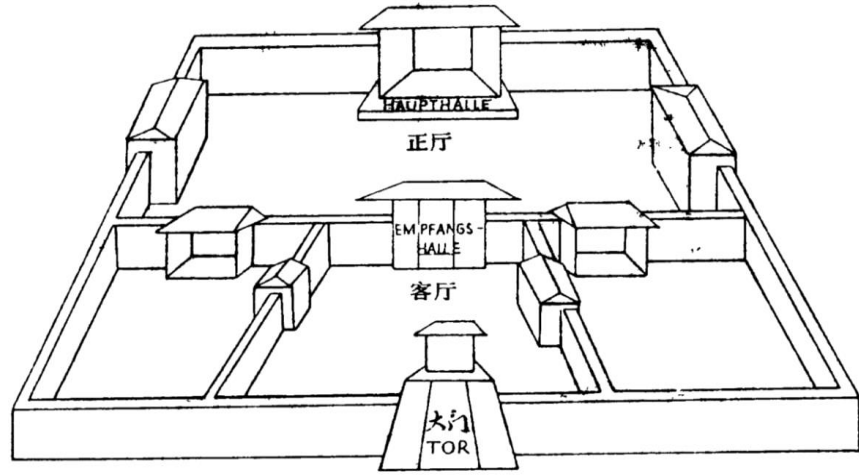
15. 庭院里的马

Ek 3: Resim-15 Avlu'daki At.

Kaynak: Gabain, age, 207.



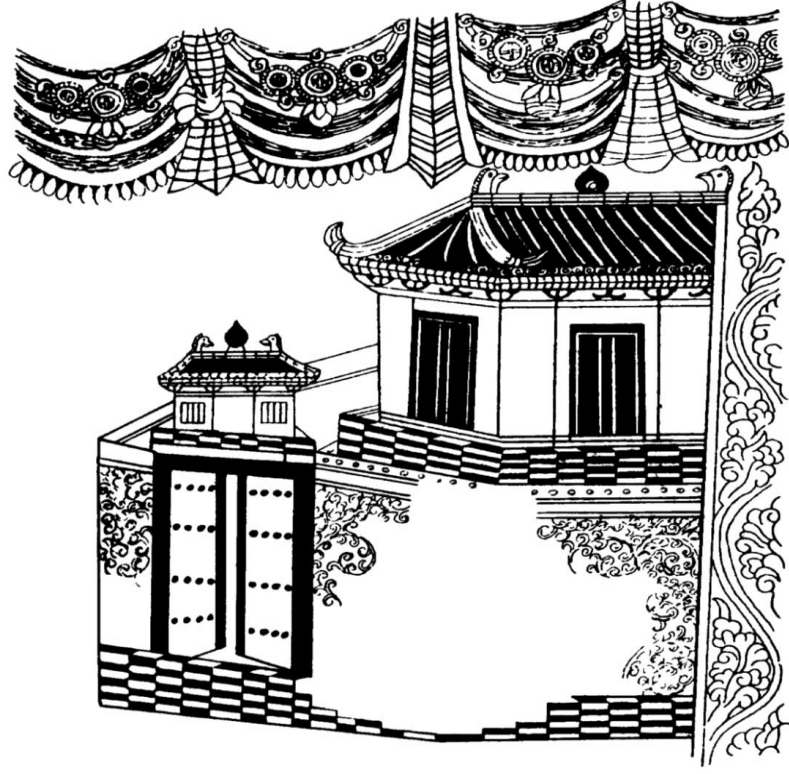
29. 有围墙住宅



30. 住宅，敦煌

Ek 4: Resim-29 Çevre Duvarı Olan Konut Resim-30 Konut; Dunhuang.

Kaynak: Gabain, age, 213.

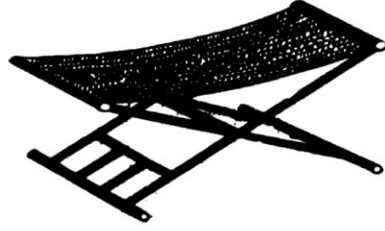


31. 外墙和房屋台基用面砖镶贴

214

Ek 5: Resim-31 Dış Duvarı ve Temeli Tuğla ile Döşenmiş Ev.

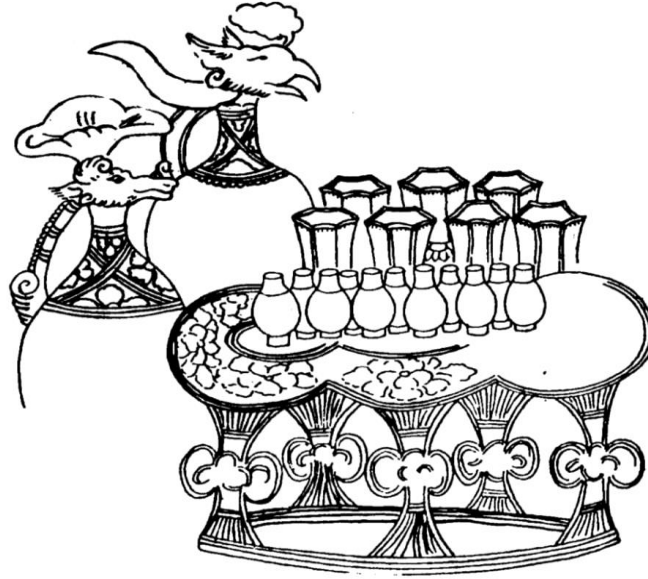
Kaynak: Gabain, age, 214.



48. 作书桌用的能折叠的架子



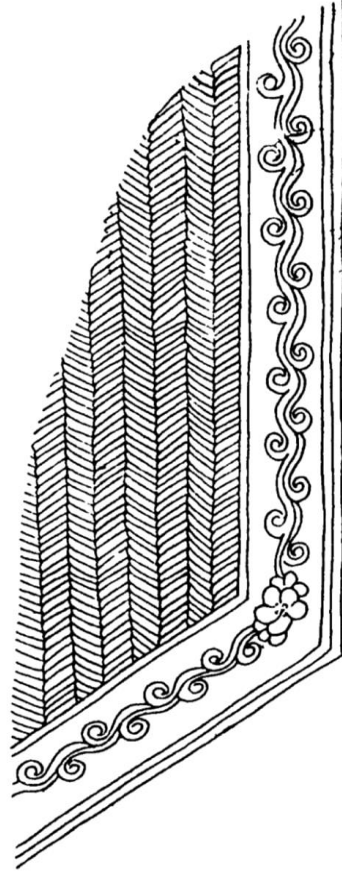
49. 摩尼教祭礼时用的有图画的小桌



50. 用于祭礼的形制奇特的桌子

Ek 6: Resim-48 Yazı Masası Olarak Kullanılan Katlanabilir Rahle. Resim-49 Mani Dini Törenleri Esnasında Kullanılan Resimli Küçük Sehpa. Resim-50 Adak Töreni Esnasında Kullanılan Tuhaf Masa.

Kaynak: Gabain, age, 223.



75. 有边框的席子

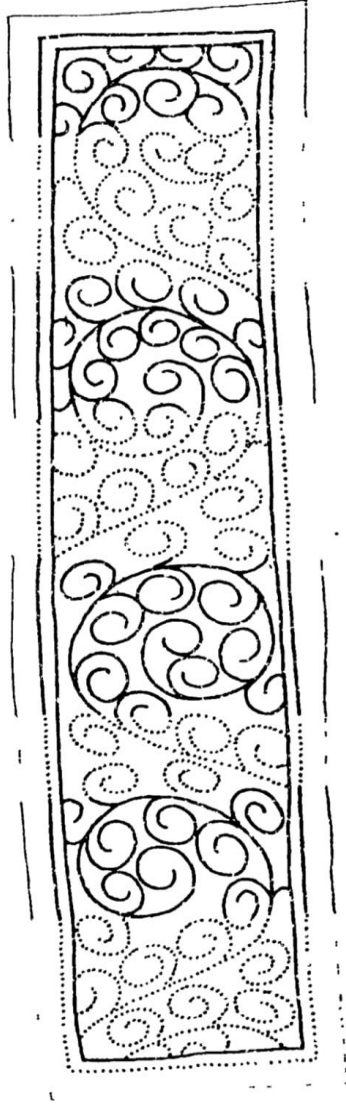


77. 地毯，其内部饰着线形图案；
诺因—乌拉

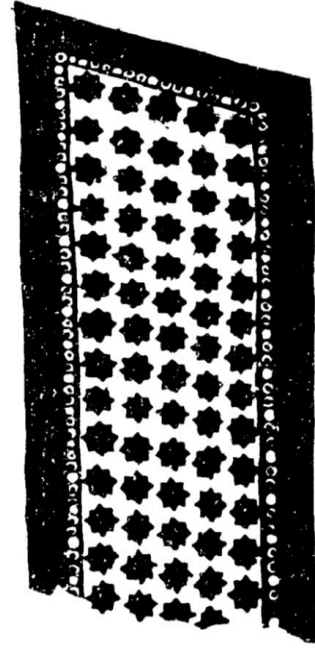
230

Ek 7: Resim-75 Çerçevesi Kilim. Resim-77 Halı; İç Kısmı Çizgilerle Süslenmiştir.
Noyin Ula.

Kaynak: Gabain, age, 230.



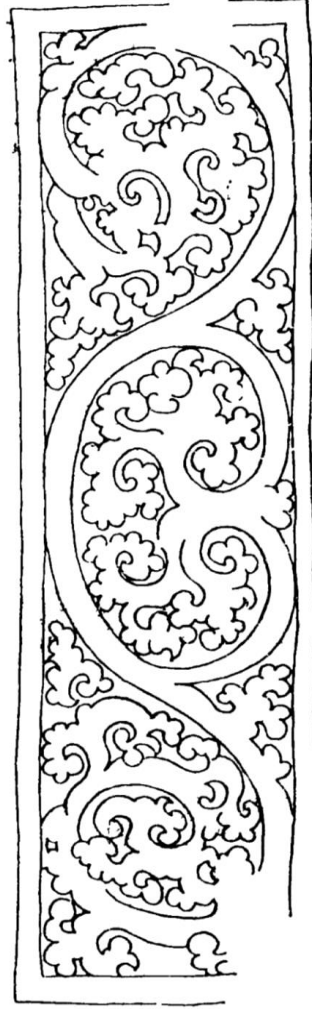
81. 线形图案地毯



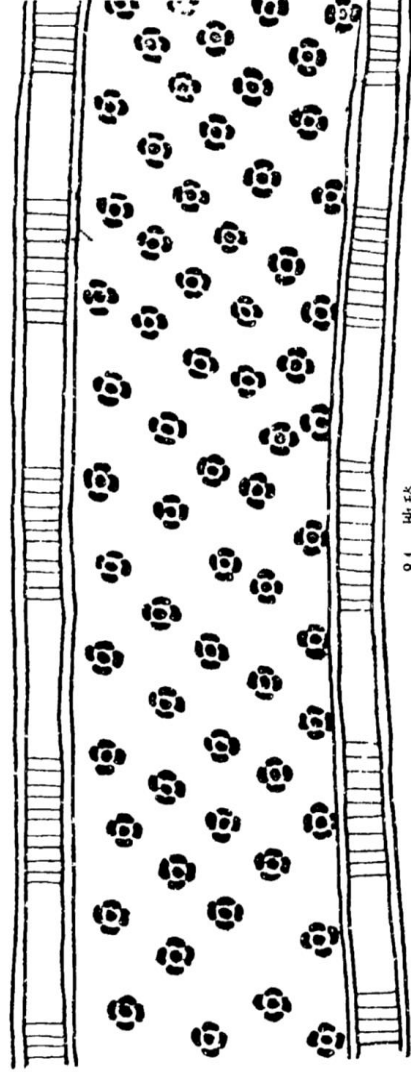
82. 地毯; 敦煌

Ek 8: Resim-81 Çizgili Halı. Resim- 82 Halı; Dunhuang

Kaynak: Gabain, age, 234.



83. 一种颜色两种阴影的地毯



84. 地毯

Ek 9: Resim-83 Tek Renk ve Çift Gölgeden Oluşan Halı. Resim-84 Halı.

Kaynak: Gabain, age, 235



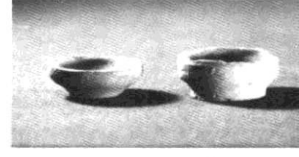
1. 盆



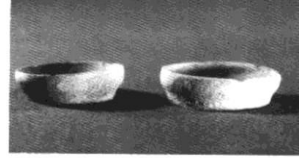
2. 灯



3. 瓮



4. I、III式碟



5. II式碟



6. III式碟



7. 碗

陶器

Ek 10: Resim-1 Çanak. Resim-2 Lamba. Resim-3 Küp. Resim-4 Tabak. Resim-5 Tabak. Resim-5 Tabak. Resim-6 Tabak. Resim-7 Kâse.

Kaynak: Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Araştırma Ekibi, **Beiting Gaochang Huihu Fosi Yizhi** (Beşbalık Koço Uygurlarının Budist Tapınak Kalıntıları). (Liaoning: Liaoning Meishu Chuban She, 1991), 91 (Resimler).

图版 64 家庭生活用品



图版 65 出土陶器 I



Ek 11: Resim-64 Günlük Yaşam Eşyaları. Resim-65 Bulunan Seramik Eşyalar.

Kaynak: Albert von Le Coq, **Gaochang** (Koço). Çinceye çev. Zhao Chongmin. (Ürünçi: Xinjiang Halk Neşriyatı. 1997), Resimler Kısmı.



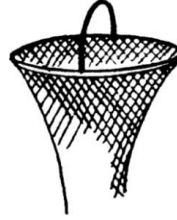
58. 摆设的深壶



59. 手提瓶



60. 有塞子的壶



61. 食品袋或网兜



62. 花瓶



63. 剃刀

227

Ek 12: Resim-58 Ss EŐyasa Olarak Kullanılan Derin İbrik. Resim-59 Saksı, Şişe. Resim- 60 İbrik. Resim- 61 Yiyecek Torbası veya Sepet. Resim- 62 Vazo, Saksı. Resim- 63 Ustura.

Kaynak: Gabain, age, 227



图 56 头戴三尖帽的回鹘王子 (详见正文)

Ek 13: Resim-56 Üç Dişli Şapka Giyen Uygur Prensleri.

Kaynak: Maillard, age, 368.



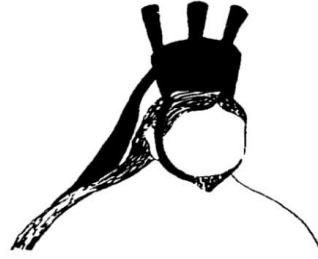
93. 头上包着在后脑勺结扎的深色布



94. 随便姿势和未遮盖的大发



95. 带面纱的二尖无缘帽，头顶中间



96. 过高的带面纱的三尖无缘帽，头顶中间

240

Ek 14: Resim-93 Kafanın Arka Kısımına Bağlanan Koyu Renkli Kumaş. Resim-94 Rahat Tarz ve Sarılmamış Saç. Resim-95 Örtülü İki Dişli Kenarsız Şapka; Kafanın Ortasından. Resim-96 Yüksek Örtülü Üç Dişli Kenarsız Şapka; Kafanın Ortasından.

Kaynak: Maillard, age, 369.



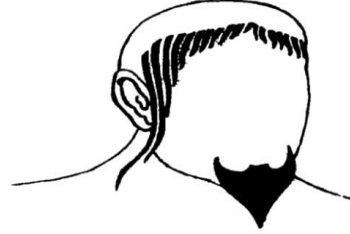
97. 团扇形便帽



98. 占波斯王冠



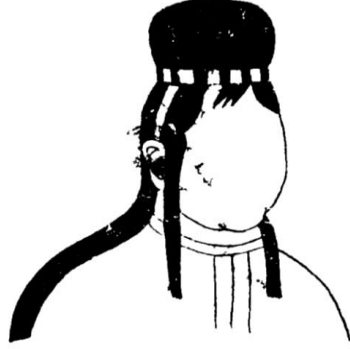
99. 圆球形便帽，头顶中间，腰带和饰带



100. 剃光的头顶：辽国贵族

Ek 15: Resim-95 Yelpeze Şeklindeki Şapka. Resim-98 Fars Hükümdarlarının Tacı. Resim-99 Yuvarlak Şapka; Kafanın Ortasında; Kemer ve Kemer Süsleri. Resim-100 Kafası Kazıtılmış Liao Sülalesi Aristokrati.

Kaynak: Gabain, age, 241



101. 前额有几络短发的发式



102. 目前有辫子的年轻贵族



103. 耳旁诃结的发式

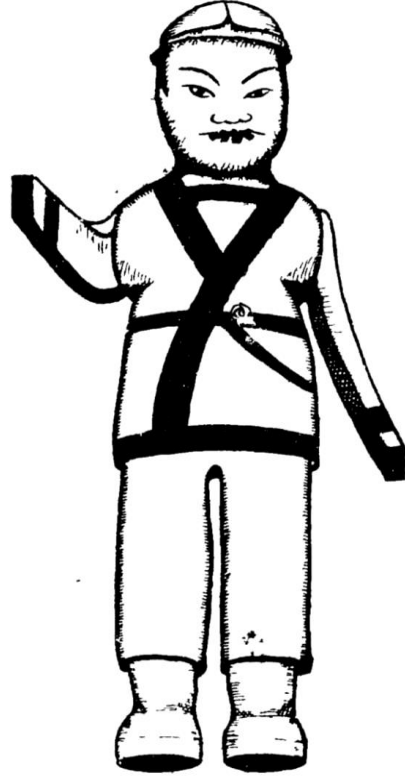


104. 戴圆球形便帽的年轻人

242

Ek 16: Resim-101 Alına Bırakılan Birkaç Tutam Kısa Kâkül. Resim-102 Kulağın Ön Kısımına Örgülü Saç Bırakmış Genç Aristokrat. Resim-103 Kulağın İki Tarafına Toplanmış Örgülü Saç. Resim-104 Yuvarlak Şapka Giymiş Genç.

Kaynak: Gabain, age, 242



105. 戴圆球形便帽、穿古代服装和裤子的男子，阿斯塔纳墓室随葬品，前突厥时代（？）



106. 女士发结



107. 罕见的插梳子的女士发式

Ek 17: Resim-105 Yuvarlak Şapka, Eski Tarz Giysi ve Pantolon Giymiş Bir Eerkek; Astana Mezar Külliyesinde Ölü İle Beraber Defne Edilmiş Eşya, Ön Türk Dönemi(?).Resim-106 Kadın Saç Şekilleri. Resim-107 Az Rastlanılan, Saçına Tarak Takan, Kadın Saç Şekli.

Kaynak: Maillard, age, 372



108. 戴线球帽的少女.



109. 布克塔格



110. 打发结的少年.



111. 留额发的少年

Ek 18: Resim-108 Yuvarlak Sapka Giymiş Genç Kız. Resim-109 Bogtag (Kükü). Resim-110 Örgülü Saçını Toplamış Genç. Resim-111 Alnında Bir Tutam Saç Bırakmış Genç.

Kaynak: Maillard, age, 373



120. 贵族（可能是奥格兰）的第四类服装

121. 贵族的第四类服装和短裙

248

Ek 19: Resim-120 Dördüncü Tip Bir Aristokrat (Belki Oğlan) Giysisi. Resim-121 Dördüncü Tip Aristokrat Giysisi ve Kısa Eteği.

Kaynak: Gabain, age, 248



122. 第五类贵族服装



123. 第六类女士服装

249

Ek 20: Resim-122 Beşinci Tip Aristokrat Giysisi. Resim-123 Altıncı Tip Kadın Giysisi

Kaynak: Gabain, age, 249.



126. 第九类服装、女上大衣：布克塔格



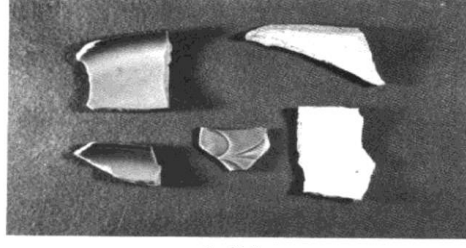
127. 第十类服装：索尔楚克女士服装

251

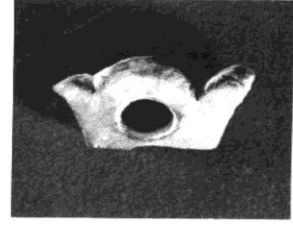
Ek 21: Resim-126 Dokuzuncu Tip Kadın Giysisi; Bogtag (Kükü). Resim-127 Şorçuk Kadının Giysisi.

Kaynak: Gabain, age, 251.

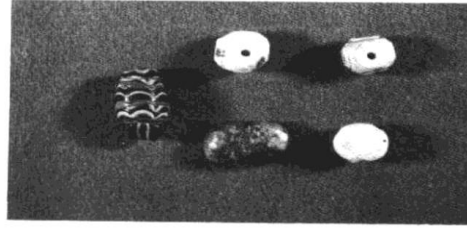
图版九四 (XCIV)



1. 瓷片



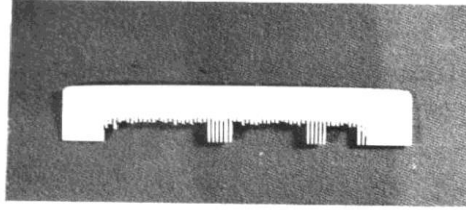
4. 山字形石饰



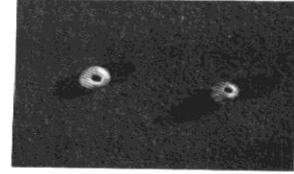
2. 料珠及蚌形饰等



5. 蝶形石饰



3. 骨梳



6. 绿松石珠

瓷片及石、骨、料器

Ek 22: Resim-1 凸 Şeklindeki Süs Eşyaları. Resim-2 Şeklindeki Süs Eşyaları. Resim-3 Şeftali Şeklindeki Süs Eşyaları. Resim- 4 凸 Şeklindeki Süs Eşyası. Resim-5 璜 Şeklindeki Süs Eşyası. Resim-5 Kurbaĝa Şeklindeki Süs Eşyası.

Kaynak: Çin Sosyal Bilimler Akademisi Arkeoloji Araştırma Ekibi, **Beiting Gaochang Huihu Fosi Yizhi** (Beşbalık Koço Uygurlarının Budist Tapınak Kalıntıları). (Liaoning: Liaoning Meishu Chuban She, 1991), 94 (Resimler Kısmı).

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı : BUHELİQİ WEİLİ
Doğum Tarihi : 05/03/1987
Doğum Yeri : Kâşgar
E-mail : hativeli87@gmail.com

Eğitim Durumu

Doktora (Üniversite-Enstitü-Yılı)

Yıldız Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı (2015-2020).

Yüksek Lisans (Üniversite-Enstitü-Yılı)

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Türk Dili ve Edebiyatı (2012-2015).

Lisans (Üniversite-Enstitü-Yılı)

Çin, Merkezi Milletler Üniversitesi- Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü (2006-2011).

Bildiği Yabancı Diller

Çince, İngilizce (İleri Düzey), Farsça (Orta Düzey).

Bilimsel Çalışmalar

Weili, Buheliqi, Özyetgin, A. Melek (2018). “Uygur Sivil Belgelerinde (9.-14.Yüzyıl) Göre Uygurlarda İpek ve İpekli Kumaşlar Üzerine İnceleme”, V. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi, 13-15 Aralık 2018, s. 931-943.

Weili, Buheliqi, Özyetgin, A. Melek (2020). “Uygur Sivil Belgeleri Işığında Eski Uygurlarda Üzüm Yetiştiriciliği”. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, c.15 s.115-125.